

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
99-cu ildönümünə həsr olunmuş
“HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ HAMISI KİMİ”
mövzusunda respublika elmi konfransının
M A T E R İ A L L A R I
12 may 2022-ci il**

B A K İ – 2022

Konfransın təşkilat komitəsi:**Sədr:**

Elçin Məmmədov

BDU, Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Sədr müavini:

Mehriban Əlizadə

BDU, Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini, dosent

Üzvlər:

Nərgiz Paşayeva

BDU, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Nizami Cəfərov

BDU, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Ədibə Paşayeva

BDU, Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, professor

Səhər Orucova

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Proqram komitəsi:**Sədr:**

Cəlil Nağıyev

BDU, Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Üzvlər:

Lalə Quliyeva

BDU, Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

Sənubər Abdullayeva

BDU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

Ramiz Əskər

BDU, Türkölogiya kafedrasının müdiri, professor

Mikayıl Cəfərov

BDU, Təbiət fakültələri üzrə rus dili kafedrasının müdiri, professor

Tahir Əliyev

BDU, Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrasının müdiri, dosent

Abbas Abbasov

BDU, Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, professor

Bəylər Hacıyev

BDU, Humanitar fakültələr üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, dosent

Elmira Fərəcullayeva

BDU, Alman və fransız dilləri kafedrasının müdiri, dosent

Ülviyyə Hüseynova

BDU, Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Anar Fərəcov	BDU, Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrə iş üzrə dekan müavini
Hüseyn Əsgərov	BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının professoru
Məhəmməd Məmmədov	BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti
Əliheydər Ağakışiyev	BDU, "Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" ETL-in müdiri, dosent
Nəzakət Hüseynova	BDU, "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə" ETL-in müdiri, dosent
Almara Nəbiyeva	BDU, "Dədə Qorqud" ETL-in müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ramil Bayramov	BDU, "Türkoloji araşdırmalar" ETL-in kiçik elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Pərvin Eyvazov	BDU, "Türkoloji araşdırmalar" ETL-in kiçik elmi işçisi
Gülnar Axundova	BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının böyük laborantı

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ HAMİSİ KİMİ

Almara Nəbiyeva. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz.....	7
Əlizadə Əsgərli. Yaşar Qarayevin elmi-nəzəri fikrində Heydər Əliyev obrazı.....	10
Nəzakət Hüseynova. Atatürk ideyalarına Heydər Əliyev münasibəti.....	15
Нигяр Ахмедова. Языковая концепция в учении Гейдара Алиева о государственности.....	19
Samirə Məmmədli. Ümummilli lider Heydər Əliyev və ədəbi intibah.....	26
Səhər Orucova. Heydər Əliyev siyasətində milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü.....	31
Təranə Ağamaliyeva. Milli dəyərlərə Heydər Əliyevin konseptual baxışı.....	34
Ülkər Səlim, Aytəkin Mirzəyeva. Ana dilinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	37

II BÖLMƏ

DİLÇİLİK

Anar Fərəcov. Asiya ölkələrində dillərin sosiolinqvistik təhlili (Çin və Hindistanda olan dillərin təhlili əsasında).....	42
Aygül Ağayeva. Feilin nitq hissələri içərisində yeri.....	47
Aytac Qafarzadə. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində zooantroponimlər və ornitoantroponimlər.....	51
Айгюн Тагиева. Соотношение фразеологизма и слова.....	54
Çimnaz Hüseynova. Məsihinin dilində oğuz və çağatay elementləri paralelliyi (Məkanigrammatik hallar əsasında).....	58
Əhəd Cavadov. Azərbaycan dili dərslərində oxu təliminin strategiyaları və modelləri.....	62
Əliheydər Ağakışiyev, Xatirə Vəliyeva. Orta məktəb dərslərində ədəbi dil problemi.....	67
Fidan Hüseynova. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələr problemi.....	72
Fikrət Əlizadə. Dünya dillərində türkiyəmlər.....	77
Fikrət Şiriyev. Dilçiliyimizin tarixinə bir baxış.....	82
Gülərə Şirinova. Dublyaj olunmuş bədii filmlərdə ədəbi dil normalarının pozulması halları.....	85
Gülxanım Vəliyeva. Qədim türklər və onların həyat tərzini haqqında.....	91
Gövhər Cəfərova. Əlifba problemlərinə sosial-mədəni baxımdan yanaşma.....	93
Xavər Nəsirli. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda nəşr olunan qəzetlərdə milliləşmə meyilləri.....	97
İlhamə Hacıyeva. İbtidai sinif dərslərində dil və üslub problemi.....	102
Məhbubə Qurbanova. Müasir dilçilikdə nitq mədəniyyətinə bir baxış.....	108
Məsumə Abbasova. Hal kateqoriyasının omomorfemliyinin tədrisi.....	112
Микаил Джафаров, Азиза Фейзијева. К проблеме изучения метонимических отношений в лексике.....	117
Minayə Məmmədova. İngilis dili dərslərində əməli oyunların öyrədici imkanları.....	122

Нателла Искендерова. Народные название «лекарственных растений» в русском языке.....	128
Rəfiq Cəfərov. Bədii dilin bəzi nüansları haqqında.....	132
Tünzalə Eminova. XIX əsrdə Azərbaycan dilinin tədrisi.....	136
Садарат Искендерова. Английский рассказ в конце XIX – начале XX века.....	142
Saidə Mustafayeva. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri 1920-ci illərin metodik əsərlərində.....	146
Sevinc Əsədova. İngilis və Azərbaycan dillərində zoonimik frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	151

III BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aişə Həsənova. Namiq Kamalın dram əsərlərində qadın obrazları.....	157
Agshin Aliyev. The “Kitabi-Dada Gorgud” epos in the French and the Italian scientific researches.....	160
Aqil Bəkirli. Azərbaycanda virtual ədəbi tənqid: “kulis.az” saytı örnəyində dəyərləndirmə.....	165
Aytac Mənsimova. Mir Cəlal və Mirzə İbrahimovun hekayə yaradıcılığında müharibə mövzusu.....	169
Bəsti Səttarova. “Qorqut” adı və ölümdən qaçma motivi ilə bağlılığı.....	176
Sahangir Məmmədli, Esmira Rövşənova. Qarabağ mövzusu müasir ədəbiyyatımızda.....	179
Эльдар Керимов, Хаят Тагиева. Традиции Низами в развитии темы «Человек и животный мир» в мировой литературе.....	186
Fidan İlqar. Əzizə Cəfərzadənin “Qobustan çökəklərində” romanında sosial mühit problemi.....	192
Gülay Tahirli. Hüseyn Cavid lirikasında bəşəri eşq.....	200
Gülşən Əhmədova. “Qızlar bulağı” romanında metoforizm.....	204
Gülyaz Hümətzadə. Azərbaycan nağıllarında ata öyüdü.....	210
Həqiqət Abdıyeva. Epizodik obrazlar, silinməz izlər (İ.Şıxlının “Ölən dünyam” romanı əsasında).....	215
Həmayıl Həsənova. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyətinə dair.....	219
Xatirə Şıxəliyeva. Anarın hekayələrində özgələşmə problemi.....	223
İlahə Dadaşova. Şahin Fazil qəzəllərində dil və üslub xüsusiyyətləri.....	229
İnci İbrahimzadə. Realizm ədəbi cərəyanının tədrisi.....	233
Nazlar Məcnunova. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Baninin yaradıcılığına münasibət.....	238
Nərminə Xanəliyeva. Azərbaycan əfsanələrində göyərçin və bülbül obrazlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	243
Nərmin Sultanova. İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında avtobiografizm.....	247
Pakizə Məmmədzadə. “Dəli Kür” romanında qəhrəmanların bədii-estetik məziyyətləri.....	252
Reyhan Rzaxanova. Xalidə Ədib Adıvar hekayələrində qadının təhsil alması.....	256
Reyhan Rzaxanova. Xalidə Ədibin “Xəndan” romanında qərbləşmiş qadın obrazı.....	260
Səba Namazova. Azərbaycan milli mətbuatında Mirzə Cəlal Yusifzadə və “Həqiqəti-əfkar” qəzeti.....	263

Sədaqət Abduləzizova. Nizami Gəncəvi və Viktor Hüqo yaradıcılığında ümumbəşəri ideallar.....	267
Turanə Verdiyeva, Fatimə Nağızadə. “Koroğlu” dastanında Keçəl Həmzə obrazı.....	271
Türkan Cəfərli. “Manas” dastanında at obrazının funksional-semantik özəllikləri.....	276
Vüsalə Arzum. Anarın “Ağ qoç, Qara qoç” əsərində sosial mühitin bədii mənzərəsi.....	280
Səmayə Cəlilova. Yunus Əmrə və Məhəmməd Füzuli fəlsəfi görüşündə eşq anlayışı.....	286

I BÖLMƏ

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ HAMISI KİMİ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ

Almara Vəzir qızı Nəbiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 Bakı Dövlət Universiteti
nebiyeva_almara@mail.ru

Abstract

Haydar Aliyev and our national moral values

The article considers the invaluable merits of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev in the protection of our national and moral values. Thanks to the special attention and care of the great leader about our national and spiritual culture, Azerbaijan today became a cradle of oriental culture. Today, the cultural heritage of Karabakh is taken care of all over the world. The article discusses the role of the great Azerbaijani leader Heydar Aliyev in protecting the material and cultural heritage of Karabakh. During his leadership of Azerbaijan, the national leader Heydar Aliyev sought to protect national and spiritual values, the development of national culture and the enrichment of the traditions of our people.

Key words: Heydar Aliyev, Great Leader, People, National Moral Values, Independence

Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. (Heydər Əliyev)

Giriş. Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən qoruyub saxlamış və nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi insanlarımızın milli əxlaqi və bəşəri duyğularını özündə təcəssüm etdirir. Məlumdur ki, hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin inkişafında, milli şüurunun formalaşmasında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Çünki hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirən dil, din, adət-ənənə onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir göstərən amillərdəndir. Hər hansı bir ölkədə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vətəndaşların milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan xalqı tarixin ən keşməkeşli mərhələlərində belə, mənəviyyətin təntənəsinə xidmət edən zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadıq qalmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev bu haqda demişdir: “Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” (3, s. 4).

Azərbaycan mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyətləri xalqımızın lideri H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər incəsənət xadimlərinin milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirir və klassiklərimizin yaradıcılığının öyrənilməsi və tətbiqinə böyük diqqət yetirirdi.

Əsas hissə. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə həmişə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdır. Eyni zamanda, Ulu Öndər gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi. Bu baxımdan Ulu Öndər gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyələndirilməsindən bəhs edərək demişdir: “...Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorunmalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əslər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik” (4). O, həm müdrik el ağsaqqalı, həm də təcrübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən ümdə prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşmüşdür. Ulu Öndərin cəmiyyətin sadə üzvləri ilə daim təmasda olması, həmişə xalqa bağlılığı ilə fərqlənirdi. Heydər Əliyev öyrədirdi ki, sərvət toplamaq, dünyanın ən ləzzətli təamlarını nuş etmək, son dəbdə geyinmək, bütövlükdə müəyyən maddi sərvətlərə malik olmaq mümkündür. Lakin hər bir insan, millət ilk olaraq öz xalqının mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmalı, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, mentalitetini və milli-mənəvi dəyərlərini qorunmalıdır. Gələcək nəsillərə maddi sərvətlər və iqtisadi mirasdan daha çox mənəvi irs, milli mentalitet ərməğan edilməlidir. O, mənəviyyatla bağlı 2001-ci ilin avqust bəyanatında milli mentalitetlə əlaqədar demişdir: “Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yenə də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik” (1). Yüzdillərin qan yaddaşını daşıyıb gətirən tarixi-mənəvi dəyərlərə, o sıradan folklor qaynaqlarına göstərilən qayğı və diqqət bütün Azərbaycan miqyasında özünütanıtma və özünəqayıdış proseslərini hərəkətə gətirdi. Əvvəlki onilliklər üçün yasaq olan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz”, “Oğuz yurdu”, “Ozan”, “Türk mədəniyyəti”, “Qan yaddaşı” anlayışları respublikada yaranmış elmi toplantılarda, ədəbi-mədəni yığıncaqlarda, kitablarda, mətbuatda, radio-televiziya verilişlərində geniş təmsil olundu. Mənəvi yaddaşın və milli dəyərlərimizin bərpası İçərişəhər, Şuşa, Ordubad, Gəncə memarlıq komplekslərinin milli qoruyulan elan edilməsindən, qədim xalçaların muzey-qoruğa çevrilməsindən, sazı-sözü, muğam sənətini, xalq mahnıları və rəqs-oyun mədəniyyətimizi himayə edən rəsmi qurumların (Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, “Aşıq Pəri məclisi”, “İrs”, “Atəşgah”, “Gülüstan”, “Yallı” və s. kimi məşhur xalq kollektivləri, “Muğam teatri”, “Dastan teatri”, “Ozan-Aşıq muzeyi”) yaradılmasından, kütləvi folklor nəşrlərindən, folklorun geniş miqyasda təbliğindən (folklor festivalları, saz bayramları, “Bulaq” və “Ozan” verilişləri, qəzet və jurnallarda folklor səhifələri) başladı və az sonra öz uğurlu nəticələrini göstərdi. “Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında ölçüyəgəlməz rolu olan bu fenomen insan “mən öz mənəli həyatımın düz altmış ilini xalqımın bu günü və sabahı ilə yaşamışam. Bunun son on ili Müstəqil Azərbaycan dövlətinə xidmətdə keçib. Bu sahədə görülən işlər sizə məlumdur...” söyləmişdir (1, s. 32).

Azərbaycanda folklor işinin yüksək səviyyəli təşkilini həyata keçirmək üçün 1994-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında xüsusi elmi statusa malik Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin yaradılması həmin dövr üçün çox mühüm bir addım idi. 1998-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə folklor işinin xüsusi tələblər səviyyəsində qurulması ilə bağlı qarşıda duran perspektiv vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və onların gerçəkləşdirilməsi üçün uzunmüddətli tədbirlər planı hazırlanmışdı. Folklorun toplanması, nəşri, tədqiqi və təbliği sahəsindəki fəaliyyətin köklü şəkildə yenidən qurulması və mənəvi quruculuqda aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilməsi ölkə prezidentinin humanitar sahədəki strateji siyasətinin tələbi idi. 2003-cü ildən AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdindəki Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin müstəqil elmi-tədqiqat

qurumuna - Folklor İnstitutuna çevrilməsi bu sahəyə qayğı və himayənin nə qədər güclü olduğunu bir daha təsdiqlədi.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində “Folklor haqqında Qanun”un qəbul edilməsi və Prezident Heydər Əliyev tərəfindən təsdiqlənməsi faktı da müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin mənəvi-humanitar həyatında folklor mədəniyyətinə diqqət və qayğının əyani təzahürü idi.

Dilimizin, ruhumuzun incəliklərinə, tariximizin dərin qatlarına, ədəbi-mədəni abidələrimizə müdrik meyarlar və dəqiq elmi-nəzəri ölçülərlə qiymət verən Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan hüduqlarında dəyərləndirmələr aparmırdı. Onun mülahizə və düşüncələri Azərbaycan mənəvi-mədəni gerçəkliklərini Şərq mədəniyyəti kompleksi, ümumtürk konteksti daxilində təqdim və təhlil edirdi. Təkcə Bakıda yox, dünyanın ən müxtəlif yerlərində, ən mötəbər mədəniyyət və siyasət kürsülərində tarixi keçmişimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə bağlı söylədiyi fikir və mülahizələr bu baxımdan öz konseptuallığı ilə seçilirdi. Mənəvi mədəniyyətlərimizin tarixi köklərinin türk xalqlarının ortaq keçmişində - vahid etnik-mədəni sistem daxilində təşəkkül tapması fikrini Heydər Əliyev özünəməxsus məntiq və faktlar əsasında açıqlayırdı. “Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük tarixi mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edirik, onları nümunə gətiririk (5). Qədim dövrlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamiş”, “Koroğlu” dastanları, türk xalqlarının hamısına mənsub olan şairlərimiz, yazıçılarımız - Nizami, Yunis Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhdumqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, onu dünyada tanıtdıran ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, vətənə sədaqət hislərini daim gücləndirmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Ulu Öndərin müstəqilliyə qovuşdurduğu Azərbaycan hal-hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında sürətlə inkişaf edir, gələcəyə doğru inamla irəliləyir və gələcəyə inamlı nailiyyətlərə imza atır. Prezident İlham Əliyev Ümummilli lider H.Əliyevin “Xalqımızın mənəviyyatını qorumağı və zənginləşdirməyi başlıca amilə çevirməliyik” kəlamını xatırladaraq Ulu öndərin dövlətimizin milli-mənəvi dəyərlərinə, ənənələrinə verdiyi önəmi vurğulayıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı - 13 avqust 2001-ci il
2. 525-ci qəzet.- 2011.- 13 yanvar.- S.4
3. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərin Birinci Forumunda nitq // Azərbaycan qəzeti, Bakı, 1996, 6 fevral
4. Məmmədov İ. “Bizim yol” qəzeti, 2021, 18 yanvar
5. Qasımlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli-mənəvi intibahı. Xalq qəzeti, 2021, 14 iyul

YAŞAR QARAYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI

Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

alizade.asgerli@gmail.com

Abstract

Image of Heydar Aliyev in Yashar Garayev's scientific and theoretical thought

Scientific-publicist article "National leader of the independence period" by Yashar Garayev, the Laureate of State Prize, Corresponding Member of ANAS, honored scientist and professor, was written based on the books "Our Independence is Eternal" and "Return", as well as the literature of the independence period. It is an analytical, scientific-publicist, socio-political and philosophical-ethical work. The article characterizes the image of national leader Heydar Alirza oğlu Aliyev's literary-historical memory, national character, leader-ideologist and socio-political figure, the question of "Who is Heydar Aliyev?", "What is Aliyevism?" was answered against the background of prominent leader-ideologist and socio-political figure, unique in global politics, elite personality, theoretical doctrine of irreversibility in political independence, scientific-strategic bases, individuality of political oratory skills, and historical events and lessons, and the experience of modern humanities, literature and art, its historical development and theoretical problems were summarized.

Keywords: Heydar Aliyev, literary-historical memory, national character, ideologist and socio-political figure, Yashar Garayev

Giriş. Dövlət mükafatı laureatı, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor Yaşar Qarayevin "Müstəqillik dövrünün milli öndəri" adlı elmi-publisistik məqaləsi "Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabındandır (1). Məqalə "Müstəqilliyimiz əbədidir" və "Qayıdış" kitabları, habelə, müstəqillik dövrünün *bədii ədəbiyyatı* əsasında yazılmışdır. Analitik yönlü, sosial-siyasi və fəlsəfi-etik əsərdir.

Professor Yaşar Qarayev dövlət və sənət məsələlərinə həmişə *mental dəyərlər* səviyyəsindən yanaşmış, göstərmişdir ki, torpağın və yaddaşın sərhədləri belə bir sərvətin olduğu yerdə – vahid və bölünməz məkanda parçalanmır. Bütün hallarda qələbələrimizin hamısı bu güclü və müstəqil dövlətin, dövlətçilik şüurunun möhkəmliyi şəraitində mümkün olur (2, s. 9). Elə sabitliyin də qarantı *mentalitetin – milli-mənəvi dəyərlərin* dövlətin keşiyində ayıq-sayıq dayanması ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev – Tarix, Heydər Əliyev – Zaman. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Yaşar Qarayev Ümummilli lider Heydər Əliyevi *siyasi-tarixi yaddaş* baxımından təqdim etmiş, onun *görkəmli rəhbər-ideoloq və ictimai-siyasi xadim* kimi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Yazmışdır ki, yeni minillikdə Azərbaycanda miqyaslı sabitliyin, əmin-amanlığın qorunmasında xalqın vaxtında seçdiyi *Heydər Əlirza oğlu Əliyev* adlı tarixi şəxsiyyətin müstəsna xidmətləri vardır.

Y. Qarayev Heydər Əliyevin ümummilli obrazını 3 baxımdan təqdim etmişdir: *1. 1990-cı illərə qədərki rəhbər-ideoloq, ictimai-siyasi xadim. 2. Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini. 3. Öndərlik, tarixi missiya fəaliyyəti.*

Alim bu tarixi mərhələlərdə siyasi rəhbərin hərtərəfli fəaliyyətinin əsaslarına dövlətçilik və ədəbiyyat fəlsəfəsi baxımından diqqət yetirmişdir.

Müəllif əvvəlcə Ulu Öndərin *milli xarakterini* oxucuya təqdim etmişdir. Yəni Heydər Əliyev üçün siyasət fəvqəlməqsəd olmamışdır; o, hakimiyyətə tankda gəlməmiş və hakimiyyətdən təyyarədə qaçmamışdır. Arxaik, populist iqtidar davası və belə davaların çevriliş, qəsd, piket, terror

kimi üsulları onun bioqrafiyasına yaddır. H.Əliyev müasir demokratik dəyərlərlə, parlaman yolu ilə, siyasi intellekt və unikal iradəsi ilə ibtidai, kустar, primitiv mübarizəyə yer qoymamışdır. Nəticədə bütün bu ali keyfiyyətləri ilə millətin coşub-daşan enerjisini dəqiq məcraya, uğurlu axara yönləndirə bilmişdir (2, s. 9).

Y.Qarayev hesab etmişdir ki, Heydər Əliyevə *ideoloq və ictimai-siyasi xadim* kimi “həm xoşbəxt, həm də tragik şəxsiyyətin həyatını, taleyini yaşamaq qismət olmuşdur” (2, s. 13). Alim bu əzəmətli şəxsiyyətin xarakterindəki müxtəlifliyi təcəssüm etdirmişdir: “Ümumiyyətlə, bu tərcümeyi-hal çox ziqzaqlıdır: o, imperiya lideri də olub, fərdi təqaüdü də, istiqlal lideri də olub, DTK generalı da. Ən böyük təqdirin də hədəfi olub, ən kəskin tənqidin də; ləyaqətinə şər atmaq üçün də, şəninə mədhiyyə demək üçün də mikrofonda növbəyə düzülənlər həmişə tapılıb. Amma bu dəyişən mərhələlərin də hamısında təkəcə bir şey dəyişməyib: eyni bir daxili, fitri ideala xidmət əzmi, milli Azərbaycan ideyası! Ən böyük əbədi sabitliyi o məhz milliliyə, müstəqilliyə, suverenliyə sədaqətdə göstərib” (2, s. 13).

Alim Heydər Əliyevin siyasi xadim kimi həm sovet, həm keçid, həm də müstəqillik mərhələlərindəki fəaliyyətinə diqqət etmişdir. Göstərmişdir ki, Heydər Əliyev xalqı, milləti üçün tarixi məsuliyyəti həyatı boyu yaşamış, milli-mənəvi dəyərlərimizdən sonsuz güc almışdır: “Dövlət, cəmiyyət miqyasında sabit, qlobal ictimai əxlaq, təfəkkür və ideologiya yalnız onda sabitləşir və etibarlı olur ki, o, milli-mənəvi dəyərlərə güvənir” (2, s. 13). “Məhz bu mənada Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ən böyük öndərlərin vəsiyyət və ənənəsinə sadıq qalıb” (2, s. 13).

Yaşar Qarayev Heydər Əliyevin *xarakter fərdiyyətində siyasət və sənət birgəliyi* görmüş, ona bu baxımdan dəyər vermişdir: “Heydər Əliyevin ifasında və icrasında həmişə siyasət də, sənət də, siyasətçi də sənətkar səviyyəsinə qalxa bilir. Daha doğrusu, məhz “siyasət əməldə, hərəkətdə fəlsəfəyə çevrildə (yalnız bu zaman!) siyasətçi də sənətkara çevrilir, filosof təcəssümü, mütəfəkkir obrazı, alim statusu ola bilir. Bütün bunlar “Heydər Əliyev fenomenindən həm də bir sənət və sənətkarlıq hadisəsi kimi danışmağa əsas verir. Belə bir söhbətin təkəcə siyasi ideya əsası yox, həm də konkret ədəbi predmeti var: son iki ildə Heydər Əliyevin beş fundamental kitabı çapdan çıxıb və elmi ictimaiyyətə çatdırılıb” (2, s. 13).

Ədəbiyyat filosofu analitik təhlillərində 2 suala cavab axtarmışdır: *1. Heydər Əliyev kimdir? 2. “Əliyevlik nədir?”* O, suallara cavab amacı ilə Azərbaycanın siyasi dövlətçilik tarixinə ekskursiya etmiş, siyasi-tarixi keçmiş bir məcrada canlandırmışdır: “Azərbaycanda Mircəfər Bağirovdan sonra milli rəhbərin siyasi müstəqilliyi az qala sifirə bərabər idi (keçid dövründə /1988-1993/ bu qeyri-müstəqillik həm “yuxarılardan” /Moskva, Kreml/, həm də “aşağılardan” iki qat asılılıq şəklini almışdı). Bu ölçünü sıfırdan sonsuza gətirib-çıxaran Heydər Əliyev oldu. Hətta, sovet dövründə də Heydər Əlirza oğlu öz müstəqillik (milli mənafeyə sədaqət) fəaliyyətini dondurmadı. Onun türk ağılı Siyasi Büronun vahid rus-slavyan düşüncəsində aydınca seçildi və o, bu ali rəhbər strukturda da türk-islam lideri kimi təkəcə sovet məkanında yox, bütöv dünyada türklüyün mənafeyini cəsarətlə müdafiə etdi. Azərbaycanın milli mənafeyi naminə Baş katibin özünü düz üç dəfə Bakıya gətirdi” (2, s. 19-20).

Heydər Əliyev ittifaq miqyasında *görkəmli rəhbər-ideoloq və ictimai-siyasi xadim* olmuşdur: “Azərbaycanın dövlətçilik təcrübəsini bütün sovet məkanında yaymaq üçün Y.V.Andropov şəxsən H.Ə.Əliyevi Moskvaya, Kremlə dəvət etmişdi” (2, s. 10). Y.Qarayev o möhtəşəm 10 ili yox, böhranlı, ağır və çətin, lokal son beş ili bir rəhbər kimi Heydər Əliyev üçün öz tərcümeyi-halının və öndərlik fəaliyyətinin zirvə məqamı hesab etmişdir (2, s. 10).

Ümummillə lider bu baxımdan Gürcüstanın Prezidenti E.A.Şevardnadze ilə özü arasında bir bənzərlik görmüş və bunu etiraf etmişdir. E.Şevardnadze gürcü xalqı üçün nəyi eləmişdirsə, Heydər Əliyev də Azərbaycan xalqı üçün onu etmişdir.

Y.Qarayev Heydər Əliyevi bizə *sərt həqiqətlər məcrasında* təqdim etmişdir. Parçalanma Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə aradan qalxmış, milli dövlətçilik xilas edilmiş, ərazinin bərpası üçün ilkin şərait, obyektiv tarixi imkan yaranmış, bu istiqamətdə miqyaslı, strateji diplomatiya başlanmışdır.

Müəllif Heydər Əliyev *xarakterinin inam və iradəsini* müxalifətin öz cəbhəsindən canlandırmışdır: “Taleyin ən çətin anında, tarixi intixab və sınaq məqamında da cəngavər, müdrik öndəri əməldə, işdə hamı etiraf və təsdiq etdi: opponent də, həmfikir və həmkar da! Təsəvvür edin: indiki müxalifət könüllü şəkildə hakimiyyətdən əl çəkdi, əvvəl spiker kürsüsünü, sonra prezident masasını tərk etdi ki, vakansiyanı yeni lider tutsun. Bu – Heydər Əliyev şəxsiyyətinə və intellektinə inamın, etibar və ehtiramın ifadəsi idi” (2, s. 12).

Y.Qarayev Heydər Əliyevin *əyilməz, məğlubedilməz ruhunu* dəqiq, obrazlı təcəssüm etdirmişdir: müxalif arsenala qarşı dövlət xadimi güzəştiz olmuşdur. “Ömründə tək bir dəfə diz çöküb: bir prezident kimi əyilib milli bayrağı öpəndə...” (2, s. 13).

Alim Heydər Əliyevin *“Müstəqilliyimiz əbədidir”* (3) və V.Talıbovun *“Qayıdış”* (4) kitabları üzərində geniş dayanmış, onların həm də elm, sənət və ədəbiyyatımızla bir bütövdə olduğunun nümunəsini göstərmişdir.

Yaşar Qarayev beş kitabda böyük rəhbərin *qlobal siyasətdə unikal, elit şəxsiyyət* olduğunun faktlarını vermiş, hesab etmişdir ki, “beş fundamental kitabda... məhz elitar peşəkarlığın və qeyri-adi, unikal təhtəşüurun, intuisiyanın stixiyası cisimləşir və sənədləşir” (2, s. 15).

Kitablarda *siyasi müstəqillikdə dönməzliyin nəzəri təlimi, elmi-strateji əsasları*, intizam və icra kodeksi, canlı həyat təcrübəsi, gündəlik dərsləri göstərilmişdir. Yaşar Qarayev Heydər Əliyevdən müstəqil dövlətçilik tarixində haqqı olan şəxsiyyət kimi danışmışdır. Bu haqqın arxasında Azərbaycanda və keçmiş sovet məkanında yarım əsrə yaxın rəhbərliyin sınaqdan çıxmış tarixi təcrübəsi durur. Bu haqqın arxasında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qlobal miqyası ilə epoxal vüsətinin vəhdəti dayanır.

Mütəəkkir Y.Qarayev mövcud beş kitabın əhatə tarixi, coğrafiyası, milli-mənəvi məkanı və dəyərləri haqqında intonasiyalı danışmış, fərdi filosof özəlliyini təcəssüm etdirmişdir: Belə: “Beş kitabda əhatə olunan dörd ildən əvvəlki dörd-beş on illiyin də, ondan sonrakı üç ilin də alt qatı və arxa planı görünür, yaxınlaşan üçüncü eranın astanasında həm ən qədim türk və islam dəyərlərini, həm də Avropa mentalitetinin ən modern siyasi dəyərlərini içinə alan miqyaslı fon, məcra və məkan müəyyənləşir” (2, s. 15).

Alim Heydər Əliyevin *siyasi natiqlik məharətinin fərdiyyətini*, onun cazibəsini sözün ecəzkar qüdrətilə maddiləşdirməyə xüsusi səy göstərmişdir. Bir baxın: “Öz şifahi nitq üslubu, improvizasiya təbiiliyi ilə də müəllifin dili, ifadə tərzii ənənəvi rəsmi ədadan (konselyariya və profokopsiya) əsaslı şəkildə fərqlənir, fikrin dinamizmi, sözün enerjisi, kəlmənin bədii zərbə gücü –bunların hamısı tribunadan gəlir, auditoriya ilə birbaşa ünsiyyətdən gəlir” (2, s. 15).

Məqalədə Heydər Əliyevin natiqlik gücünün fərdilikləri, unikalılığı detalları ilə dəqiq ifadə edilmişdir: “Uçuşqabağı verilən intervülər, səfərbərlik anında xalqa xitablar, əcnəbi opponentlə təkbətək dialoqlar, dünya liderləri ilə müsahibələr məqamında mikrofona deyilmiş improvizasiyalar... Onlarda fitriliyin təbiiliyi, sözdə, tələffüzdə, ahəngdə və ritmdə etnik ilkinliyin, ozan-əcdad stixiyasının duruluğu və diriliyi var” (2, s. 15-16).

Y.Qarayev tarixi sənəd olan *“Qayıdış” kitabını* və bu qayıdışı obrazlı mənalandırmışdır: “Heydər Əliyevin milli öndərlik tərcümeyi-halında *“müstəqillik mərhələsi”* onun Naxçıvana tarixi qayıdışı ilə başlayır. Təsədüfi deyil ki, bu dövrlə bağlı sosioloji və publisist çıxışların toplandığı kitab da “Qayıdış” adlanır... Naxçıvanda başlayan “qayıdış” Bakıda davam etdi və Azərbaycanda sosial-mədəni tərəqqi tarixində doxsanıncı illər təzədən yetmişinci illərin təbii, məntiqi davamına çevrildi. Ənənədə tarixi estafet, dövlətçilikdə irsilik probleminin həlli aradakı “böhran” və “parçalanma”

mərhələsindən çıxma bilməyin yeganə mümkün və məqbul yolu kimi özünü doğrultdu. Yetmişinci və doxsanıncı illər bir-birinin davamına, Heydər Əliyev isə hər iki on ilin müştərək, ortaqlıq liderinə çevrildi. *Genetik kökə, milli "Mən"ə, tarixi yaddaşa, dünya ilə inteqrasiyaya* daha miqyaslı şəkildə qayıtdı... *Bütün bunların da məntiqi yekunu və nəticəsi o olacaq ki, Qarabağ Azərbaycana və Şuşa Qarabağa qayıdacaqdır*" (2, s. 16). Qayıtdı. Alim fəhmi və inamı belə idi. Tarix bunu sübut etdi. *Ədalət Zəfər çaldı!*

Filosof-alim Heydər Əliyevin 5 kitabını *"Müstəqillik haqqında elm"* adlandırmış və bu kitabları türk dövlətçilik tarixini dünyaya bəyan etmiş *"Qutadqu-bilik"*lə – xoşbəxtlik haqqında elmlə bağlamışdır.

Y.Qarayev Heydər Əliyev *fitrətinin nəzəri yazmaqdan çox, praktik-əməli hərəkət xüsusiyyətini* də həssas və orijinal ifadə etmişdir: "Türk dövlət ərləri, öndərləri tarixi işlə və əməllə həyatın özündə yazmağa daha çox üstünlük verir, nəinki onu qələmlə, kağızda yazmağa. Məhz bu ənənələr də Prezident Heydər Əliyevin simasında yenidən birləşib vəhdət təşkil edir: *o, tarixi əməllə həyatda, həm də qələmlə kitabda vardır*" (2, s. 17).

Yaşar müəllimin elmi-nəzəri və ədəbi-publisistik fikrində analitik təhlillər kifayət qədər davamlıdır: "Tarixi də, tarix kitabını da yaradarkən filosof, mütəfəkkir və yazıçı Heydər Əliyev qələmə və kağıza ehtiyac hiss eləmir. Unikal hadisədir ki, bu kitablar əslində, əlyazması olmayan kitablardır" (2, s. 17). "Şərqdə ərənlər, şamanlar, ozanlar... yazmağa yox, söyləməyə üstünlük veriblər" (2, s. 17).

Məqalədə Heydər Əliyevin kitabları ilə "Avesta" və "Qorqud" kitabları arasında obrazlı müqayisələrin də öz hüsnü, öz cazibəsi vardır: "Avesta"nın da, "Qorqud"un da avtoqrafları – əlyazmaları yoxdur. Əvəzində *"gen yazmaları"* var, damarda, qanda yazılan *"qan yazmaları"* var, hafizədə, huşda, ruhda qorunan *"yaddaş yazmaları"* var. Və mən burada sehrli və ibrətli bir tipologiya görürəm" (2, s. 18).

Filosof maraqlı müqayisələr etmişdir: üstünə *"sinif", "inqilab", "dövlət", "proletar"* sözləri yazılmış kitablardır. *"İntibah", "Ana vətən", "Azadlıq", "Millət", "Xalq"* sözləri yazılmış kitablardır! Birincidə – ölüm, keçicilik, lokallıq, ikincidə – əbədi tarix, qlobal, bəşəri dünyagörüş, şüur və yaddaş vardır!

Y.Qarayev *"Heydər Əliyev kimdir", "Əliyevlik nədir"* suallarına "Qayıdış" kitabı vasitəsilə cavab vermişdir. Fikir konkretidir: "Əliyevliyin ən böyük qələbəsi onun xalqla, zamanla vəhdətidir. Xalq – öndər münasibətlərinin tənəsübü budur! Heydər Əliyev hasarı, səddi tarixi-millî arxetiplə ən çağdaş dünya, Avropa dövlətçilik mentaliteti arasından götürdü, onları vahid axara yönəltdi", – Y.Qarayev belə düşünmüşdür! Müəllif davam edib: *"Heydər Əliyev – Zaman, Heydər Əliyev – Tarix* münasibətlərində bir məqam da diqqəti cəlb edir. Heydər Əliyevin ideya rəqibləri həmişə və hər yerdə olub, amma ən böyük qələbəni o, Zamanla əlbəyaxada qazanıb. 75 il – zamandan fəth olunan nəhəng zirvə deməkdir. Və bu zirvədə hər şey – birinci növbədə yaddaş toxunulmaz, suveren və bütöv qalıb: bu 75 ildə zaman bu yaddaşdan bir sm.-də olsa, ərazi işğal edə bilməyib!.." (2, s. 19). Doğrudan da, mənalı və mahiyyətlidir! Filosof Yaşar Qarayev "Milli dirçəliş günü"nü (17 noyabr 1988), "Dövlət müstəqilliyi günü"nü (18 oktyabr 1991), "Qurtuluş günü"nü (15 iyun 1993) dövlət müstəqilliyinin tarixi qanunauyğunluğu kimi dəyərləndirmişdir!

Ədəbiyyatımızın müdriki Y.Qarayev Heydər Əliyevin adı və xidmətlərilə bağlı *ədəbiyyat və incəsənət faktlarına* müqayisələr əsasında böyük məna vermiş, tarixin və yaddaşın parçalanmasının nəticəsi kimi torpaq parçalanmalarından danışmışdır: "...Vətənin torpağının beşdə biri işğal zolağına, millətin yeddidə biri qaçqına və didərginə həmin mərhələdə çevrildi (1990-1998 –ə.ə.). Milli iflas, daxili siyasi, hüquqi, mənəvi hərc-mərclik, hərbi xəyanətlər, dövlət çevrilişi cəhdləri əbədi, əzəli dəyər və sərvətlərin qiymətdən düşməsi, mənəvi ictimai həyatın, istisnasız bütün sahələrdə "bazar dövrü" bu vaxtdan başlandı" (2, s. 25). "Qara yanvar (1990), Ermənistandan,

Əsgərindən, Xankəndindən qaçqınlar, Sumqayıt, Quqark, Bağanis-Ayırım, Ağdaban, Xocalı, Şuşa tacirləri bu vaxt baş verdi. Beş ilə seçilən, lakin bir ildə duruş gətirməyən iqtidarlar, dörd il ərzində üç prezident (üç hakimiyyət) dəyişməsi mənəvi-ədəbi-bədii həyatda da qeyri-sabitliyə gətirib çıxardı. Siyasi-ictimai həyatın özündəki mürəkkəblik, rəyasətçi şizofreniya elə bir miqyas aldı ki, hətta, orta soldat təfəkkürlü və adi bez parça, yun idraklı adam da prezidentlik iddiasına düşdü. Təkcə torpaq yox, tarix də parçalandı: üzdən iraq populist “dahilər” hər şeyi yenidən, sıfırdan (bazardan, vağzaldan) başlamağın bədnam yoluna ayaq qoydular. Yüz illər boyu yaranan hər şey – hətta, Mirzə Fətəliyə, Sabirə, Mirzə Cəlilə əlqaldıran nankorlar meydan suladı” (2, s. 25).

Yaşar Qarayev *tarixin hadisələrini, dərslərini* ardıcıl izləmişdir. Xaos – çox keçməmişdir ki, ümummillə hərəkata təsirini göstərmişdir. Xalq Cıdır düzünə, Topxanaya yox, sahil meydanına axışmışdır: “Ümummillə hərəkat – erməni ilə Qarabağ davası, Torpaq və Vətən savaşı çeşidli təbəqələr, tayfalar və qruplar arasında vəzifə və mənəb davasına, “yuxarılarla” “aşağılarla” arasında hakimiyyət və rəyasət qarşılıqlılaşmasına çevrildi. Kükrəyən kütlə Şuşa və Laçın hayında, həm köhnə, həm də təzə “rəhbərlər” vəzifə və karyera hayında! *Heydər Əliyev – Moskvada, “ev dustağı” halında!*” (2, s. 25).

Analistik şərhçi *xaosdakı ahəngi* də unutmamışdır: “Bu son dövrü – 1990-1998-ci illər arasındakı zaman zolağını həm ədəbiyyatda, həm də tənqiddə bugünkü tarixi finala gətirib çıxaran qanunauyğunluq baxımından bir boşluq hesab etmək olmaz: siyasətdə də, ideologiyada da bilavasitə bugünkü mərhələnin astanası məhz bu dövrün sosial, ictimai və ədəbi hadisələri idi...” (2, s. 24). “Ədəbiyyatın milli “Mən”ə, əcdada, kökə, mənəvi suverenliyə qayıdış çağırışları artıq ilk real bəhrələrini verməyə başladı. Şəkinin, Gəncənin, Beyləqanın, Goranboyun tarixi adları özünə qaytarıldı. Latın əlifbası bərpa olundu, üçrəngli bayraq, səkkiz guşəli ulduz, ənənəvi milli dövlət simvolikası əməli, hüquqi status əldə etdi. Milli azadlıq hərəkatı real bəhrələri verdi. Bağımsız Azərbaycan bərabər hüquqla dünya səltənətləri sırasına daxil oldu. Azərbaycanın bayrağı BMT-də dalğalanmağa başladı” (2, s. 24).

Yaşar Qarayev məqalə boyunca bədii yaddaşdan ibrətli örnəklər vermiş, əxlaqi böhran faktlarına diqqət yetirmiş, Anar, Elçin, Sabir Əhmədov, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığından nümunələr gətirmiş, bu fonda Heydər Əliyevin tarixi fərmanlarını xatırlatmışdır. Dövlət fərmanlarında başlamış vətəndaş yanğısı, obrazlı desək, ədəbiyyatda, sözün divanında davam etmişdir. “Bu, artıq siyasətin sənəti, Heydər Əliyevin Anarı və Sabir Əhmədovu qabaqlaması demək idi” (2, s. 32).

Müəllif məqalə boyu *sənətlə siyasətin qovuşan, kəşifən məqamlarına, tarixin və sənətin təcrübəsinə* istinad etmiş, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk və Məmməd Arazın istiqlal poeziyasından, Zəlimxan Yaqub və Vaqif Səmədoğlu şeirindən heyrətli məntiqlə, müqayisə və təşbəhlərlə söz açmış, sənətin və siyasətin gücünü vəhdətdə canlandırmışdır.

Məqalə müəllifi yeni tarixi dövr üçün *nəzəri təkliflər* ünvanlamış, müasir humanitar elm, ədəbiyyat və incəsənətin təcrübəsinə, tarixi inkişaf mənzərəsini, nəzəri problemləri öyrənməyi vacib bilmiş və hesab etmişdir ki: “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci ilin əvvəlində EA əməkdaşları ilə görüşdə irəli sürdüyü cari və perspektiv vəzifələrin, konseptual problemlərin həlli də yalnız humanitar istiqamətin keyfiyyətə yeniləşməsi zəminində axıracan gerçəkləşə bilər” (2, s. 60).

Alim vacib bilmişdir ki, müstəqil dövlətçilik şəraitində *qədim dövr, orta əsrlər, XIX-XX əsrlər, dil, ədəbiyyat və incəsənətin yeni tarixi konsepsiyası* işlənməli, klassik milli etnogenezin sənətdə əksini tapan inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirilməli, Azərbaycan və türk xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyat, dil, fəlsəfə, folklor, etnogenez, tarix, etnopsixologiya və siyasət problemlərinin kompleks tədqiqi başlanmalı, türk xalqları arasındakı elmi-mədəni və siyasi əlaqələr qüvvətləndirilməli, dünya türkologiya mərkəzləri ilə yeni, müasir əlaqələrin yaradılması mexanizmi

işlənməli, Bakı və Elmlər Akademiyası yenidən dünyanın türkologiya mərkəzinə çevrilməlidir (2, s. 61).

Nəticə və elmi yenilik. “Müstəqillik dövrünün milli öndəri” adlı elmi-publisistik məqalə elmi-nəzəri, siyasi-ideoloji, fəlsəfi-əxlaqi və ədəbi-estetik aspektdə olub, obrazlı, mühakiməli və intonasional mətnə malikdir. Məqalədə faktların və hadisələrin elmi-publisistik təhlilləri verilmiş, siyasi-tarixi əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqqında zamanəsinin böyük siyasətçiləri, tarixçiləri, eləcə də sənətkarları, türk-müsəlman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, habelə, dünyanın elm və mədəniyyət xadimləri qiymətli fikirlər söyləmiş, nadir məqalə və kitablar yazmış, Ulu Öndərə hörmət və ehtiramını ifadə etmişlər.

Nə qədər ki *Heydər Əliyev dühası* yaşayır və qalib gəlir, o qədər Ümumilli Liderin siyasi-mədəni irsinə müraciət olunacaq, haqqında cild-cild kitablar yazılacaq və müqəddəs ruhu ehtiramla yad ediləcəkdir. Heydər Əliyev millətimiz və bəşəriyyət üçün həmişə tarixi gələcək zaman deməkdir. Onun *siyasi məktəbi* daim öyrənmək və öyrətmək mənbəyi olaraq qalacaqdır.

Tarixi şəxsiyyətlər və dühalar dünyadan getmirlər, onların böyük əməlləri Zaman və millətlər qarşısında *nümunə məktəbi* olaraq qalır və qalib gəlir. *Dünya sivilizasiyasında elit şəxsiyyət olan Heydər Əliyev* kübarlıq nümunəsi olmuş, gələcəkdə də belə olacaqdır. Heydər Əlirza oğlu Əliyev irsinin varisləri onun böyük sözünə ehtiyacı olmuş, həmişə də ehtiyacı olacaqdır. Ruhu şad olsun Ulu Öndərin, siyasi mütəfəkkirin!

Heydər Əliyev varisliyinin mötəbər siyasi qarantı Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev hazırda *Müstəqil Azərbaycan Dövlətini* dünyanın sivil ölkələri sırasına çıxarmaqda, *tarixi Zəfərlərə, qalibiyyətli Gələcəyə* aparmaq əzmində, əzəmətində olan görkəmli dövlət xadimi və milli tarixi şəxsiyyətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, s. 125-177
2. Yaşar Vahid oğlu Qarayev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild, Bakı: Elm, 2016, 728 s.
3. Heydər Əliyev. Müstəqillimiz əbədidir. I c., 608 s.; II c., 604 s.; III c., 488 s.; IV c., 528 s.; V c., 500 s. Bakı, 1997-1998
4. “Qayıdış. 1990-1993”. Bakı, 1997, 840 s.

ATATÜRK İDEYALARINA HEYDƏR ƏLİYEV MÜNASİBƏTİ

Nəzakət Hüseyn qızı Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

h_nezaket@yahoo.com

Abstract

Heydar Aliyev's attitude to Ataturk's ideas

The idea of our national leader Haydar Aliyev "one nation, two states" is not unfounded. This thought sounds like a continuation of Ataturk's words: "If Azerbaijan laughs, we will laugh, if Azerbaijan is sad, we will also be sad." Remembering Ataturk's will at the Man of the Year award ceremony on February 13, 1998, Haydar Aliyev said: "The will of the great Mustafa Kemal Ataturk has the same nature and significance for both Turkey and Azerbaijan. The grief of Turkey is the grief of Azerbaijan, the grief of Azerbaijan is the grief of Turkey"

Key words: Mustafa Kemal Ataturk, idea, Haydar Aliyev, Azerbaijan, Turkey.

Mustafa Kamal Atatürk təkəcə Türkiyə üçün yox, bütün dünya türkləri üçün, türk dünyası üçün düşünmüşdür.

H.Əliyev

Giriş. Böyük siyasi xadim H.Əliyev özünün daxili və xarici siyasətində Atatürk ənənələrindən yararlandığını və onun ardıcıl davamçısı olduğunu hər bir zaman fəxrlə qeyd edirdi.

Rəhbərliyi dövründə iki siyasi sistem zamanı Azərbaycana başçılıq etmiş H.Əliyev dövrün tələbləri kontekstində incə siyasətlə türkçülük meyllərini qorumağa çalışmışdır. SSRİ məkanında yaşayan türk xalqları içərisində siyasi, iqtisadi, mədəni istiqamətdə millilik ənənələrinə sadıq qalan Azərbaycan məhz bu xüsusiyyətləri yaşatdığına görə tarixi dövəmdə böyük bir mərhələyə başçılıq etmiş H.Əliyevə minnətdar olmalıdır. Artıq bu gün aforizm statusu qazanmış dahiyənə fikirlərindən biri olan “Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır” (1, s. 7) devizini rəhbər tutmaqla Azərbaycanın milli mədəniyyətini yox etməyə çalışan “qüvvələrdən” xilas edərək bu günümüz üçün bir çox məhrumiyyətlərə sinə gərmişdi. O, xalqını, millətini sevən əsil vətənpərvərdir. Özünün sözü ilə desək: “Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyatsızdır” (7, s. 35).

H.Əliyevin fikrincə, hər bir insan xalqının, vətəninin taleyini öz taleyindən ayrı tutmamalıdır.

* * * * *

Məlum həqiqətdir ki, dövlətçilikdə milliliyi qorumaq üçün əsas atributlardan biri dildir. Onun nəzərində “öz ana dilini bilməyən adam şikəst adamdır!” (7, s. 15). Hətta ana dilini bilməməyi xalq qarşısında böyük qəbahət saymaqla yanaşı, bu dili yaşatmağı, inkişaf etdirməyi və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmağı da xalqın qabaqçıl adamları olan elm, bilik xadimlərinin fəaliyyətləri nəticəsində mümkün olacağını da nəzərə çarpdırır. Onun fikrincə: “Ölkələr arasındakı dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə də mədəniyyət və elm sahələrində əlaqələrin təsiri nəticəsində nail olmaq olar. Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq isə həmişə yaşamaq haqqı qazanacaq və inkişaf edəcəkdir. Qazanılmış mədəniyyətə sahib çıxaraq, onu irəli aparmaq üçün hər bir xalqa mənəvi haqqı çatan bir rəhbərin də olmasını əsas amillərdən biri sayır” (7, s. 31).

H.Əliyevin təbirincə desək: “Mustafa Kamal Atatürk təkəcə öz xalqına deyil, hətta bütün türk dünyasına haqqı çatan şəxsiyyətdir” (7, s. 25). O, 8 may 1997-ci ildə İstanbulun “Fatih” Universitetində Fəxri Doktor adı aldığı mərasimdəki nitqində bu barədə düşüncələrini bir daha qeyd etmişdir: “Bizi sevindirən odur ki, Türkiyənin siyasəti, mədəniyyəti də, mənəviyyəti, təhsili də, elmi də Türkiyə Cumhuriyyətinin banisi, qurucusu böyük Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla, onun vəsiyyətlərini yerinə yetirmək yolu ilə gedir. Mustafa Kamal bütün türk dünyasının tarixi şəxsiyyətidir. Türkiyə Cumhuriyyətinin yüksək zirvəyə çatmasında, Türk xalqının əldə etdiyi nailiyyətlərin qazanılmasında onun göstərdiyi xidmətlər əvəzsizdir. Türkiyə Cumhuriyyətinin yaranması ilə Türk dünyasında gedən proseslərə göstərilən təsirdə də, Türk Cumhuriyyətinin türk dilli xalqların bir-birinə daha sıx qovuşmasının təmin olunmasında, türk köklü millətlərin milli azadlığın və müstəqillik uğrunda mübarizəsi sahələrində aparılan işlərdə də onun xidmətləri və ideyalarının təsiri böyükdür.

Ona görə də Mustafa Kamal Atatürk bütün türk dünyasının əvəzsiz, ölməz lideridir” (7, s. 28-29).

H.Əliyevin fikrincə, müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun qorunması, daimi, əbədi olması bundan da çətin (1, s. 7). Məhz Mustafa Kamal Atatürkün bu keyfiyyətləri özündə cəmləşməsi Azərbaycan Öndərinin nəzərindən yayınmamışdır: “Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xidməti Türkiyə Cumhuriyyətini yaratmasıdır. Biz bəlkə bu gün bunu adi hadisə kimi qəbul edə bilərik, ancaq heç də yox. Bu heç də adi hadisə deyildir. Türkiyənin Osmanlı

İmperatorluğunun 700 illik fəaliyyəti şəraitində, onun təsiri altında yaşamış insanları Cumhuriyyət qurmağa sövq etmək, cəlb etmək və bu cumhuriyyəti qorumaq, yaratmaq və onu yaşatmaq Mustafa Kamal Atatürkün çox böyük xidmətidir. Zaman, əslər keçəcək türk xalqı, türkköklü, türkdilli xalqlar, türk dünyası bunu heç vaxt unutmayacaqdır” (7, s. 45).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət ideyası heç də əsasız deyil. Bu ideya Atatürkün vaxtilə “Azərbaycan gülərsə, biz də gülərik, Azərbaycan üzülərsə biz də üzülərik”, - fikrinin davamı kimi səslənir. 13 fevral 1998-ci ildə «Dünyada ilin adamı» mükafatının təqdim olunma mərasimində Atatürkün bu vəsiyyətini bir daha xatırladan H.Əliyev demişdir: “Həqiqətən böyük Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyəti həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün eyni xarakter, eyni əhəmiyyət daşıyır. Türkiyənin dərdi-qəmi Azərbaycanın dərdi-qəmidir, Azərbaycanın dərdi-qəmi Türkiyənin dərdi qəmidir”.

Böyük Türk dünyasını düşünən Atatürkün diqqətinin məhz Azərbaycana yönəlməsi həm ərazi, həm dil, həm də genesis baxımından duyduğu yaxınlığın nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycanın milli adət – ənənəsinə xas olan bir əlamətin Türkiyənin diyar və vilayətlərində də mövcudluğu dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Bu adət-ənənələrdən ən başlıcası Vətən torpağını vəfat etmiş şəxsin məzarına səpilməsi ilə ruhun nigarançılıqdan xilas edilməsidir.

Heydər Əliyevin də bu ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan torpağını Atatürkün məzarına aparmasının simvolik anlamı maraqlıdır: «Mən bu gün böyük Öndərin qəbri qarşısında bir daha baş əydim, ürək sözlərimi kitaba yazdım. Ən önəmlisi bir də odur ki, Azərbaycan torpağı gətirdim. Mustafa Kamal Atatürkün qəbrinin, məzarının yanına qoydum.

Biz bilirik ki, Türkiyənin hər bir diyarından, hər bir vilayətindən torpaq gətirilər və böyük Mustafa Kamal Atatürkə hörmət və ehtiram rəmzi olaraq o torpağı qəbrin yanına qoyurlur. Bu həqiqətən çox böyük bir hadisədir. Bu xalqın Mustafa Kamal Atatürkə, onun qoyduğu yola, onun irsinə, onun mirasına daim sədaqətli olduğunu bir daha göstərir. İlk dəfə olaraq, Türkiyənin xaricindən, xarici ölkədən – yalnız Azərbaycandan torpaq gətirildi və o torpağı mən şəxsən Mustafa Kamal Atatürkün məzarının yanına, Türkiyənin bütün diyarlarından gətirilmiş torpaqlarla bir sırada qoydum. Bu bizim üçün tarixi hadisədir. Çünki, ilk dəfədir ki, Türkiyənin xaricindən buraya torpaq gətirilir. Eyni zamanda bu onu göstərir ki, Türkiyənin bütün torpaqları kimi, bütün vilayətləri kimi, bütün diyarları kimi Azərbaycan Türkiyə ilə bağlıdır və Mustafa Kamal Atatürkü özünün öndəri, özünün qəhrəmanı, özünün müdrik şəxsiyyəti hesab edir (7, s. 42-43).

Torpağın Azərbaycan Öndəri tərəfindən Atatürkün məzarına qoyulmasının simvolik səbəblərindən biri, özünün təsdiq etdiyi kimi hər iki Türk millətinin qırılmaz əlaqələrinə işarədirsə, ikinci əsas səbəbi Atatürkün arzu və istəklərinin artıq Azərbaycanda həyata keçirildiyinin təsdiqini göstərən amildir. Heydər Əliyevin qürurla, «Azərbaycandan gətirilən torpağı Türkiyənin vilayətlərindən gətirilən torpaqlarla bir sırada qoydum» - deməsi bu torpaqları bir-birindən ayırmadığını, hamısını ümumi Vətən saydığını, Atatürkün Azərbaycan barədə nigaran ruhunu ovutmaq istədiyini göstərir.

Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgörən xüsusiyyəti də Heydər Əliyevin diqqətindən yayınmamışdır. O, Atatürkün Türkiyə Cumhuriyyətinin 10-cu ildönümündəki çıxışını yada salmaqla, öndərin uzaqgörən siyasətini bir daha nəzərə çatdırmağı özünə borc bilmişdir: «Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. Nəinki Osmanlı kimi, Avstriya – Macarıstan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilər. Dünyada yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək lazım deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşsınlar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlar. Biz bir körpüyük. İnam bir körpüdür, xaric

bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövləşməliyik. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır» (7, s. 9).

Atatürkün bu nitqi özlüyündə ona verilən «Türkün atası» titulu bir daha təsdiqləyir. Yenicə ayaq üstə duran, yetərincə dayaqlarını hələ möhkəmlətməyən bir türk oğlu yadların müstəmləkəsində əzab çəkən soylularını düşünərək, onların əvvəl-axır bu əsarətdən qutaracağına inanaraq, onlar arasında körpü rolunu oynamağa çalışır və bütün səyləri bu istiqamətə yönəltməyə vəsiyyət edir. Onun məhz bu nitqi bütün türk dünyasına «Atalıq» missiyasını yerinə yetirən bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

Heydər Əliyev Atatürkün dahiliyindən və müdrikliyindən ilham aldığını da qürurla qeyd edir: «Mustafa Kamal Atatürk bəşər tarixinin XX əsrinin böyük şəxsiyyətlərindəndir. İstiqlal savaşına başçılıq edərək qalib gəlib Türkiyə Cumhuriyyətini yaratmaqla o, türk xalqına böyük yol açmışdır... Qardaş Azərbaycan xalqı Atatürkün şəxsiyyətinə onun ideyalarına, onun – qoyduğu dəyərli irsə böyük hörmət və ehtiram hissi ilə yanaşır. Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir (7, s. 39).

Azərbaycan xalqının dahi Öndəri, xalqımızın milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni və bu yolda qazanılan uğurları da Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələndiyi ilə şərtləndirir: «Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı uğrunda mübarizə apararkən, milli dövlətçiliyini yaratmağa çalışarkən daim Türkiyə xalqının dəstəyinə, dayağına arxalanmış, Mustafa Kamal Atatürkün qoyduğu yolla gedən Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsindən bəhrələnmişdir» (7, s. 12).

Mustafa Kamal Atatürk şəxsiyyətinə ehtiram və sayğı göstərən H.Əliyev onun nəinki Türk dünyası üçün, həm də bütün dünya üçün qurub-yaratdığı Cumhuriyyəti yaşada bilməsini onun dünyəviliyi ilə əlaqələndirir. H.Əliyevin təbirincə desək: «Avropalılar güman etməsənlər ki, dünyəvilik ancaq onlardadır, onlara məxsusdur, başqalarında ola bilməz. Mustafa Kamal Atatürkün gördüyü işlər, şübhəsiz ki, burada da öz təsirini göstərmişdir».

Məhz bu dünyəvi şəxsiyyətin qurub-yaratdığı Türkiyənin onun vəsiyyətləri əsasında, dünyanın ən qüdrətli, ən inkişaf etmiş, ən dünyəvi dövlətlərindən birinə çevriləcəyinə H.Əliyev böyük inam bəsləyirdi. Həmçinin belə bir dahi şəxsin adını Azərbaycanın hər yerində əbədiləşdirməyini də böyük qürur hissi ilə qeyd edirdi: «Azərbaycanda küçələrin, caddələrin, meydanların bir çoxu böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün adını daşıyır. Bakıda da, Gəncədə də, Naxçıvanda da, Sumqayıtda da Azərbaycanın başqa şəhərlərində də Türkiyənin rəmzi olan, Türkiyəni nümayiş etdirən adlar geniş yayılıbdır. Bu şəhərlərin əksəriyyətində ən gözəl küçələr indi Mustafa Kamal Atatürkün adını daşıyır» (7, s. 2).

Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi. Mustafa Kamal Atatürkün özünü təqdim etmə nitqi maraqlı bir etirafdır: «İki Mustafa Kamal var: biri mən, ət və sümükdən ibarət müvəqqəti Mustafa Kamal... ikinci Mustafa Kamal...onu «mən» sözü ilə ifadə edə bilmərəm. O, mən deyil, bizdir. O, məmləkətin hər güşəsində yeni fikir, yeni həyat və böyük iddialar uğrunda mübarizə aparan ziyalı və savaşçı toplumdur. Mən onların arzusunu təmsil edirəm. Mənim etdiyim təşəbbüslər, onların həsrətini çəkdiqləri şeyləri həyata keçirmək üçündür. M.Kamal sizsiniz, hamınızsınız. Müvəqqəti olmayan, yaşaması və müvəffəqiyyəti zəruri olan Mustafa Kamal odur» (1, s. 14).

M.K.Atatürkün bu nitqindən göründüyü kimi o, özünü xalqdan ayrı hiss etmir, əgər xalq onun əməllərini yaşadırsa, demək o toplum M.Kamaldır. Yəni cismani M.Kamal həyatdan gedəcək, amma əməlləri M.Kamal adını daim şərəflə yaşadacaq.

Heydər Əliyevin artıq aforizm kimi qəbul edilmiş: «İnsan mənəviyyət üçün yaşamalıdır. Mənəviyyətini qoruyan, yaşadan insan ədəbi yaşamalıdır. Mənəviyyətini qoruyan, yaşadan insan ədəbi olacaqdır» (1, s. 28) fikri tam Mustafa Kamal Atatürk əməllərini özündə cəmləşdirir.

Nəticə və elmi yenilik. Mənəviyyat mücəssəmələri olan Mustafa Kamal Atatürk və H.Əliyev əməlləri ilə türk xalqının qəlbində əbədi yaşayacaq!

Bu deyilənlərə şair Akif Əlinin şeiri ilə yekun vurmaq yerinə düşər:

Azərbaycan, Türkiyə...Daş qala, qoşa səngər,

Bütün qasırğalara birləşməklə sinə gər,

Bu birlik qarşısında düşmən tük salacaq, tük...

Qucur iki sahili Dədə Heydər – Atatürk! (2, s. 23)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər). Bakı, 1997, 331 s.
2. Əli Akif. "Böyük ömrün anları". Bakı: İdrak, 2004. 95 s.
3. Qocatürk Utkan. Atatürk. Bakı, 1991, 209.s.
4. Heydər Əliyev Atatürk haqqında. Bakı: AzAtaM, 2003, ISBN. 78 s.
5. Hüseynov Q.H. Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair. Bakı, 1991, 84 s.

ЯЗЫКОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ В УЧЕНИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА О ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Ахмедова Нигяр Тофик кызы

Бакинский государственный университет

Abstract

As the state leader, Heydar Aliyev's language policy carried out in Azerbaijan is not restricted by its scientifically-theoretical point of view only in the scale of Azerbaijan, at the same time in the global context and it provides fundamental principles for solving actual problems of language construction. These principles are also important because they have been realized successfully in the example and experience of the victorious nation which has been struggling for its independence for hundreds of years.

Key words: Haydar Aliyev, language conception, Azerbaijan language, language view, state documents

Введение. Выдающийся лидер Азербайджана Гейдар Алиев считал, что одним из основных условий, придающий подъем народу национального духа, является именно родной язык. Г.Алиев должным образом оценивал влияние родного языка на внутреннее формирование общества, наряду с закреплением азербайджанского языка на уровне государственного языка. В центре особого внимания Гейдара Алиева находился азербайджанский язык. Он был твердо убежден в том, что только «родным языком создается каждый народ». Гейдар Алиев добился предоставления азербайджанскому языку статуса государственного языка, что было законодательно закреплено в Конституции 1978 года. Гейдар Алиев с первых дней первого периода руководства Азербайджаном без колебаний предпринимал смелые шаги, выражающие уважение к истории, родному языку народа. В 1969 году некоторые, попытались преподнести открытие Бакинского государственного университета не как заслугу Азербайджанской Демократической Республики, а как результат установления в нашей республике советской власти, приводя различные доводы, хотели отметить 50-летний юбилей университета в 1970 году, то есть одновременно с юбилеем установления советской власти в Азербайджане. Однако Гейдар Алиев не допустил этого и принял решение о проведении 50-летнего юбилея университета в

1969 году. На состоявшейся 1 ноября 1969 года в Бакинском государственном университете юбилейной церемонии он выступил с речью на азербайджанском языке. Это было невиданным делом для того времени. До этого все руководители республики выступали на официальных собраниях только на русском языке.

Гейдар Алиев, как уникальный человек, жил с чувством бесконечной любви к своей стране, своей нации и родине, с желанием строить и творить и был связан с национальными идеалами на всех этапах своей политической деятельности. Он жил с желанием увидеть родной Азербайджан как ведущую страну и наш народ как самую счастливую нацию. В результате этого в нашей республике были разработаны важные области, такие как экономика, образование, медицина, культура, отвечающие международным стандартам.

Основная часть. На протяжении веков наш язык, служащий нашему народу, Азербайджану, является нашим величайшим духовным сокровищем, имеющим древнюю историю, дошедшим до наших дней, преодолев вихри тысячелетий. Азербайджанский язык - это наше национальное достояние, живущее нашими историко-генетическими ценностями, духом, психологическими и философскими особенностями нашей жизни. Наш родной язык в разные периоды истории занимал ведущее региональное положение, но его судьба на государственном уровне оставалась в тени. Ведущее региональное положение азербайджанского языка возросло до того, что он стал культурным фактором общения и литературы различных этносов, проживающих на Кавказе.

Опираясь на исторические факты, надо признать, что самые весомые и исторически значимые достижения в области расширения политической сферы азербайджанского языка на государственном уровне начинаются с 1969 года - с того, как общенациональный лидер Гейдар Алиев возглавил Азербайджан. После восстановления государственной независимости проводимая Гейдаром Алиевым языковая политика нормализовала и языковую картину нашей республики. В частности, в период руководства Азербайджаном, великим лидером впервые в истории нашей государственности была разработана во всех деталях национальная концепция языковой политики. С именем великого лидера Г. Алиева связано регулирование политической картины и развитие языка в контексте общенациональных интересов в Азербайджане в период бурного роста неравной этнической конкуренции на политической арене. Языковая политика, проводимая Гейдаром Алиевым как главой государства в Азербайджане, не ограничивается своим научным и теоретическим значением только в Азербайджане, в то же время в глобальном масштабе он дает основополагающие принципы решения проблем построения языка в целом, которые всегда актуальны. Эти принципы важны еще и потому, что успешно реализованы на примере и на практике Азербайджана, народа-победителя, сотни лет борющегося за свою независимость. В целом, языковая политика, проводимая великим лидером Гейдаром Алиевым, была неотъемлемой частью его политики государственного строительства. Великий лидер оказал неоценимые услуги для развития азербайджанского языка и в период советской власти. Результатом этого стало присуждение Государственной Республиканской премии за написанные для вузов учебники «Современный Азербайджанский язык», создание всех условий для развития литературы на родном языке, пропаганда классиков азербайджанской литературы.

Начиная с 1969 года успешно проводимая Г. Алиевым языковая политика актуализировала общественное, культурное, социальное и политическое значение языка в нашей республике, определила правовую позицию азербайджанского языка в качестве государственного. В этом смысле концепция языка и нации, являющаяся основной

составляющей его языковой политики, направлена на уточнение и совершенствование национального, социально-политического и культурного механизма языка.

В концепции Г. Алиева о языке и нации выделяются три основных момента:

а) язык и нация; б) язык и национальная принадлежность; в) язык и национальная территория.

По первому вопросу позиция нашего бессмертного лидера однозначна: "Именно родной язык делает народа народом, а нацию – нацией. Народ, у которого нет достойного родного языка, который не может извлечь выгоду из своего родного языка, не может быть нацией" [4, 82]. В рассматриваемой концепции проблематичным является также вопрос языка и национальной принадлежности. Несомненно, путь национального самосознания в нации, становящейся нацией, проходит через язык.

В 80-е годы XX века, в период расширения национального пробуждения в СССР и превращения его в объект исследований, известный советолог Н.Сетон-Уотерс писал: "Последний фактор, на котором базируется национальное самосознание, в том числе и важнейший фактор в наше время, - это язык" [2, с. 29].

Несмотря на то, что противопоставление национальной и этнической идентичности долгое время не практиковалось, в 1995 году процесс наименования государственного языка определил границы обоих понятий. Так, на заседании комиссии по подготовке проекта новой Конституции нашей республики Г. Алиев с большой решимостью заявил: "Знайте, что мы, как независимое государство, уже заняли свое место в мире. Поэтому, какое бы решение мы ни приняли, оно не должно касаться нашей национальной идентичности, национальной гордости" [4, с. 59].

Г.Алиев, совершивший в 70-х годах XX века коренной переворот в различных сферах жизни нашей республики, несомненно, не мог остаться равнодушным и к вопросу языка. Позиция видного государственного деятеля по отношению к азербайджанскому языку резко отличалась от позиции Москвы. «Общенациональный лидер Гейдар Алиев хорошо знал, что Москва проводит политику русификации, но эта негуманистическая, банальная политика различными путями завуалировалась, азербайджанский язык вытеснялся из государственности, системы административного управления, науки, культуры, образования, предпринимались попытки свести его до уровня повседневного языка. Такая политика не могла не вызвать внутреннего протеста у лидера, любящего свой народ» [6, с. 10].

Однако следует отметить, что эта позиция также имела аналитическое содержание; то есть способность азербайджанского языка занимать доминирующее положение в государственном устройстве и четкое ощущение ограничений на использование других языков могли разжигать этническую напряженность. Г.Алиев, учитывая этнический состав азербайджанского населения, национально-общественные интересы республики, в условиях наиболее успешного компромисса с Москвой проводил своеобразную "языковую политику", главной целью которой было развитие родного языка, превращение его в законный государственный язык. Во всей своей сложности он понимал, что Москва проводит политику русификации, но эта антигуманистическая, бесчеловечная политика различными средствами завуалирована, азербайджанский язык, как и языки многих народов, вытеснен из государственности и административно-управленческой системы. И эта отвратительная политика не могла не вызвать внутреннего протеста у народолюбивого лидера.

Сильное сопротивление Москвы во время подготовки проекта новой Конституции Азербайджанской ССР в 1977 году против включения в нее статьи о государственном языке вынуждало Г.Алиева действовать в этом вопросе осторожно, "деликатно". Ход событий показал, что Москва готова на любые провокации, особенно на разжигание

межнациональной розни, чтобы не допустить каких-либо мер, способных привести к национальному возрождению. Также не утихали острые дискуссии об исключении из проекта Конституции статьи, устанавливающей азербайджанский язык как государственный. Например, в то время, когда шли напряженные дискуссии, между первым секретарем ЦУК Украины Щербицким и Алиевым возникли очень серьезные разногласия. Щербицкий утверждал, что если одна из союзных республик укажет в Конституции название своего государственного языка, то и Украина должна это сделать то же самое. Наш общенациональный лидер дал ему конкретный ответ: "Я сказал ему, что вам никто не мешает. Вы тоже большая республика, и ваш особый вес в Советском Союзе во много раз больше нашего. Вы можете написать это, если хотите. Но почему Вы нам мешаете? Наш спор был очень напряженным" [4, с. 198].

Таким образом, в результате решительности и настойчивости общенационального лидера в статье 73 Конституции 1978 года было закреплено, что государственным языком Азербайджанской ССР является азербайджанский язык.

Хаос, возникший во всех сферах страны после восстановления государственной независимости, привел к неправильному регулированию положения родного языка на государственном уровне. Решения, принимаемые по этому поводу, дискуссии ограничивались криками, эмоциями, субъективными подходами. Наиболее насущной и судьбоносной проблемой, которая привлекла к себе внимание в этот период, был вопрос о наименовании государственного языка, что нашло бы отражение в конституционном акте.

Усиление общественно-политического влияния родного языка в ходе национально-освободительного движения в Азербайджане в начале 90-х годов XX века было прямым следствием проводимой Г.Алиевым в свое время политики. Однако в те годы, как и в других сферах, в области языкостроения, языковой политики, языковой культуры в широком смысле допускался излишний хаос. Закон Президента Азербайджана от 22 декабря 1992 года, по сути, не отражал ничего, кроме нанесения ущерба политическому престижу нашего языка, приобретенному за долгие годы. Самым досадным было то, что при определении названия государственного языка не учитывался политико-идеологический аспект. Позже Г. Алиев сказал по этому поводу: "В декабре 1992 года в Милли Меджлисе Азербайджана обсуждался вопрос о государственном языке. В результате этого обсуждения было принято, что государственным языком Азербайджана является турецкий язык". И далее глава страны продолжает: «Я лично для себя исследовал это решение, и оказалось, что здесь допущен произвол, волюнтаризм".

Таким образом, учитывая серьезность вопроса, широкие дискуссии видного государственного деятеля с участием специалистов, оказались весьма продуктивными для решения существующей проблемы. Эти дискуссии показали, что не только национально – общественное мышление, но и непосредственные специалисты выступают против того, чтобы наш язык называли "тюркским". Прежде всего потому, что;

1. Оба независимых языка тюркского происхождения названы одним и тем же названием, не может себя оправдать, и на практике неизбежно возникает необходимость называть их разными наименованиями (Азербайджанский тюркский, Турецкий Тюркский);

2. Различные этносы не тюркского происхождения, проживающие на территории Азербайджана, в любом случае обеспокоены тем, что «азербайджанский язык» называют «тюркским языком», а ряд сил, воспользуются этим для, разжигания «мелкой национальной» розни;

3. "Азербайджанский язык" успешно существует на протяжении многих лет и имеет достаточно большую частоту использования.

Одним из основных направлений языковой политики, проводимой и разработанной Г.Алиевым, являются вопросы сохранения языков национальных меньшинств, проживающих в Азербайджане, формирования на основе этой политики межэтнических отношений и стабилизации азербайджанского языка как средства общения.

Как известно, наша страна является демократическим пространством, где различные нации и народы живут и работают в условиях взаимопонимания. Азербайджан расположен на стыке дорог с востока на запад, с севера на юг, на Великом Шелковом пути. Азербайджанский народ всегда стремился поддерживать культурные и экономические связи с другими народами мира, сотрудничать, жить в условиях добрососедства, мира и спокойствия. Архитектор современного Азербайджана, общенациональный лидер Г.Алиев всегда уделял внимание языкам, культуре, обычаям и традициям, религиозным убеждениям национальных меньшинств – этнических групп, проживающих в нашей стране, и не жалел государственной заботы о них.

Являясь полноправным членом Совета Европы, Азербайджанская Республика всегда держала в центре внимания принципы «Европейской хартии региональных языков или языков народов меньшинств» и «Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств» и изданными Г. Алиевым законами и распоряжениями был реализован многогранный план мероприятий, направленных на демократическое и объективное решение существующих вопросов. Общенациональный Лидер понимал, что потеря любой из этнических групп может считаться непоправимой потерей для человечества. На одной из встреч с представителями других национальностей, проживающих в нашей стране, он сказал: “Когда мы говорим Азербайджан, мы имеем в виду его богатство, прекрасную природу. Но наряду с этим, самое главное богатство республики - это люди, которые живут на этой земле, связывают свою судьбу, свою жизнь с этой землей, люди разных национальностей, исповедующие разные религии. Чем больше людей объединяет страна, тем богаче она становится” [6, с. 83].

В качестве воплощения заботы государства об этнических группах в нашей республике достаточно упомянуть созданные для них условия для получения образования на родном языке.

С момента возвращения Гейдара Алиева к власти (1993 г.) до наших дней в 13 районах республики созданы необходимые условия для изучения этническими группами своих языков и культур. Министерство Образования, руководствуясь принципами Конституции Азербайджанской Республики, Закона об образовании и Европейской хартии, стремится максимально использовать возможности для изучения языков меньшинств.

В основе проделанной видным государственным деятелем работы в этом направлении лежала идея превращения азербайджанского языка в средство общения. Потому что азербайджанский язык является единственным средством, связывающим, объединяющим все нации, проживающие в нашей республике, и регулирующим этнолингвистическую ситуацию в целом. Именно это составляло основную линию языковой политики Г. Алиева. Это ясно видно и из его выступлений: “Азербайджан-Родина всех наций, живущих в Азербайджане. Когда мы говорим граждане Азербайджана, азербайджанский народ, мы понимаем единство всех наций, проживающих в Азербайджане... В то же время азербайджанский язык объединил нас друг с другом. Здесь азербайджанский язык стал родным для всех народов нашей многонациональной нации. Азербайджанский язык объединит нас и сегодня, и в будущем” [4, с. 89].

Изданные Гейдаром Алиевым законы и указы о языке также были ведущими в его языковой политике и обеспечивали укрепление и развитие языка в народе на политической арене. 18 июня 2001 года Общенациональный лидер подписал указ “О совершенствовании

работы по внедрению государственного языка". В этом указе целью создания Государственной Языковой Комиссии при Президенте Азербайджана было направлено на более эффективный контроль за совершенствованием работы по использованию родного языка и регулирование процесса в контексте общенациональных интересов.

"Надо признать, что в истории азербайджанского языка не было второго официального документа, который оценил бы наш язык на таком уровне. В то же время ни в одном научном источнике не были столь четко изложены исторические основы азербайджанского языка, не было столь совершенного представления о его современном состоянии, не было столь систематического упоминания о проблемах его развития" [1, с. 4].

9 августа 2001 года Президент Азербайджана подписал новый указ – важный документ "Об установлении Дня Азербайджанского алфавита и Азербайджанского языка". "Ежегодно 1 августа отмечать в Азербайджанской Республике как День Азербайджанского алфавита и Азербайджанского языка" - говорится в указе. Прозорливость Г.Алиева и своевременное решение вопроса приветствовались не только в Азербайджане, но и во всем тюркском мире. Наш уважаемый президент Г. Алиев был избран «Мудрым государственным деятелем 2001 года» в Турции. Борющийся пропагандист идеи тюркизма в тюркском мире, внимательно следивший за процессами, происходящими в Азербайджане, казахский писатель Олжас Сулейменов так оценивал начавшееся в нашей республике развитие в области языка: "Переход на латинский алфавит требовал большого мужества, решительности, политической воли. Господин Г. Алиев обладает всеми этими качествами, а также богатым политическим опытом, острой критикой и талантом направлять исторические процессы. Это историческое решение" [2, с. 18-19]. А 2 января 2003 года по указу нашего великого лидера Г. Алиева вступил в силу «Закон Азербайджанской Республики О государственном языке Азербайджанской Республики". В Законе о государственном языке Азербайджанской Республики говорится, что одной из основных задач правительства является разработка программы развития государственного языка и финансирование ее реализации за счет средств, выделенных из государственного бюджета. Этот закон также открывает широкие возможности для других языков в сфере образования. Отражение такого принципа в законе имеет достаточно большое значение как с точки зрения прав человека, так и других важных актов, закрепленных в международном праве. Законом установлено, что преподавание азербайджанского языка является обязательным в каждом из учебных заведений с преподаванием на других языках. Закон содержит строгие положения о соблюдении норм родного языка в письменном стиле средств массовой информации, в работе теле- и радиоведущих, в дубляже и переводах. Эту политику, заложенную нашим общенациональным лидером Г. Алиевым, сегодня успешно проводит господин Ильхам Алиев.

Г.Алиев сказал: "Ильхам Алиев - энергичная и предприимчивая личность с высоким интеллектом, прагматичным мышлением, прекрасным знанием современной мировой политики и экономики... Верю, что с вашей помощью и поддержкой Ильхам Алиев сможет довести до конца судьбоносные вопросы, планы и работу, которые мне не удалось завершить. Я верю в него так же, как и в себя, и возлагаю большие надежды на его будущее".

Распоряжения президента «Об осуществлении массовых изданий на азербайджанском языке латинским алфавитом» от 12 января 2004 года, а также «О Государственной программе по использованию азербайджанского языка в соответствии с требованиями времени в условиях глобализации и развития языкознания в стране» от 23 мая 2012 года, являются исторически важными государственными документами, имеющими

общественно-политическое значение [8]. Как видно, в нашем развивающемся мире всегда важно и актуально проявлять серьезную профессиональную бдительность в отношении национальных языков, а также родного языка, подходить к вопросу с гражданской точки зрения и демонстрировать государственную поддержку.

Заключение. Невозможно в одной статье охватить всю работу, которую за эти годы проделал великий лидер во благо Родины, провести глубокий анализ всех аспектов. Однако научно доказанная истина заключается в том, что в течение первого периода руководства Гейдара Алиева Азербайджаном была возрождена культура государства с древними народными традициями. Главное значение деятельности великого лидера в советскую эпоху заключается в том, что, произошедшие в те годы перемены, кардинальные реформы в общественной, культурной и экономической сферах, подъем благосостояния людей на качественно новый уровень - самые яркие страницы в истории пути, ведущего к созданию независимого Азербайджана. С полной уверенностью можно сказать, что на данном этапе государственный суверенитет и экономическая независимость Азербайджана, основаны на потенциале, заложенном общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Можно с уверенностью сказать, что наш идеал и общенациональный лидер Гейдар Алиев гордился бы современным Азербайджаном, а мы с каждым ударом сердца должны чтить его заветы и преклоняться перед *священной* памятью человека, направившего Азербайджан по единственно верному, достойному пути.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джафаров Н. Гейдар Алиев и Азербайджанский язык. Газета "Азербайджанский учитель", 18 апреля 2008 года, № 14, стр.4
2. Алиев В. Языковая политика Гейдара Алиева. Баку: Нурлан, 2003
3. Гаджиев Т. Язык служит справедливости, а справедливость охраняет язык. Газета «Литература», июнь 2012, с.1-2
4. Худиев Н. Гейдар Алиев и Азербайджанский язык. Баку: Просвещение, 1997
5. Махмудов М. Еще один показатель любви к родному языку. Газета «Республика», 14 июня 2012 года, № 130 (4419), С.4
6. Садыглы А. Гейдар Алиев и Азербайджанский язык. Баку: Переводчик, 2011
7. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о Государственной программе использования Азербайджанского языка в соответствии с требованиями времени в условиях глобализации и развития языкознания в стране. <http://edu.gov.az/az/page/451/5610>
8. Постановления, указы и законы О государственном языке Азербайджана // <https://az.wikisource.org>

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİ İNTİBAH

Samirə Məhəmməd qızı Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

samire_mamedlice.91@mail.ru

Abstrakt

National leader Heydar Aliyev and the literary renaissance

National leader Heydar Aliyev, being a very versatile and unique person, played a decisive role in the socio-political and cultural life of our country. To enable this, the national leader held regular meetings, studied the cultural life of the country in detail and promoted these values throughout the union. It was thanks to him that plays that could not find their way to the theater stage and spoke about the shortcomings in various spheres of the country's life were staged and popularized. The main meaning of this was that by stimulating the spread of these works, the national leader directly influenced life itself, stimulated the rapprochement of life with literature.

Keywords: national leader, literature, renaissance, dissident, Azerbaijani literary criticism

Giriş. Bir görkəmli şəxsiyyətin əsl dəyərini təxmini də olsa bilmək üçün zamana ehtiyac var. Belə bir misal var: hər şey zamana baxır, zaman heç nəyə baxmır! İnsanların dəyəri, gördükləri iş və yerinə yetirdikləri missiyanın tarixi əhəmiyyəti məhz bu “zaman uzaqlığı” ilə ölçülür, daha doğrusu, əvvəldən bildiyimiz missiya, işin funksional çərçivəsi zamanla daha da genişlənir və şahidi olduğumuz fəaliyyətin ən son, ən künc və ən kiçik elementini də tarixin üfüqlərində görə bilirik. İlk əvvəl hər hansı hərəkət, yaxud əməl müəyyən hədəfdə işarələyə bilər, biz bu işin funksionallıq kontekstinə baxıb və gözümüzü həmin hədəfdən ayırmadan misiyanın yalnız o zaman üçün aktual olan seqmentini görə və dəyərləndirə bilirik. Zaman ötdükcə yeni üfüqlər açılır və çəmbər genişləndikcə adi bir hərəkət bütün parlaqlığı və miqyası ilə insanların gözləri önündə sərgilənir. Bunun səbəbi nədir? Böyük şəxsiyyətlərin adi hərəkətləri, adi jest və əməlləri olmur, onların hamısı zamanla bir ölkə və millətin taleyi müstəvisində mənalanır və ölümündə bu böyük şəxsiyyətə qoyulan heykəllər, adına salınan bağlar həmin “zaman uzaqlığında” dünyaya, ölkəyə və millətin genişlik anlayışına tən gəlir. Heydər Əliyev də məhz belə unikal şəxsiyyət idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev və ədəbi intibah məsələsi

Ümummilli lider Heydər Əliyev çox cəhətli və unikal şəxsiyyət olduğuna görə ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında həlledici rol oynadı. Buna imkan yaratmaq üçün ümummilli lider mütəmadi görüşlər keçirir, ölkənin mədəni həyatını bütün incəliklərinə qədər öyrənir və ittifaq miqyasında bu dəyərləri təbliğ edirdi. Teatr səhnəsinə yol tapa bilməyən, ölkə həyatının ən müxtəlif sahələrində mövcud qüsurlardan bəhs edən dram əsərləri məhz onun sayəsində səhnəyə qoyulur və məşhurlaşır. Bunun ən ümdə mənası o idi ki, həmin əsərlərin yayılmasına təkan verməklə ümummilli lider birbaşa həyatın özünə təsir edir, ədəbiyyatla həyatın yaxınlaşmasına stimül yaradırdı.

Heydər Əliyev vədəbiyyat məsələlərindən bəhs edən məqalələrin birində belə bir fikrə rast gəldik: *“Tarix boyu böyük ədəbiyyat həmişə dünyanın güdrətli dövlət xadimlərinin həyatında və siyasi fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. Dövlət xadimlərindən bir çoxu dünya ədəbiyyatının ən fəal mütaliəçisi kimi fərqlənmişlər”* [2, s. 13]. Bu doğru fikri çox sayda nümunələrlə zənginləşdirmək olar, belə ki, Ankarada Anıqəbirdə qazi Mustafa Kamal Atatürkün kitabxanasını seyr edərkən bunun şahidi oluruq. Onun mütəmadi olaraq mütaliə etdiyi tarixi, fəlsəfi və siyasi əsərlərlə bir sırada ədəbi nümunələr dəəksəriyyət təşkil edirdi. Müəllif daha sonra fikrinə davam edir: *“Belə siyasi*

rəhbərlər hətta bədii ədəbiyyata dair bilik və informasiyaları ilə ziyalı mühitini heyrləndirmişlər. Başqa qrup dövlət başçıları şeir həvəskarları olmuş, rəğbət bəslədikləri şairlərin əsərlərini ən ciddi məclislərdə əzbər söyləmişlər. Hətta tarixdə şeir yazan, dramatik əsərlərini teatrlara təqdim edən rəhbərlər də olmuşdur. Az da olsa ədəbiyyatdan, yazıçıdan uzaqda dayanan, bu sahəyə rəğbətli olmadığını gizlədə bilməyən ölkə başçıları haqqında da məlumatlar mövcuddur. Bütün bunlarla bərabər, ədəbiyyatı dövlət siyasətinin üzvi tərkib hissəsi səviyyəsində qəbul edən, bu tükənməz xəzinədən milli siyasətin həyata keçirilməsində bacarıqla və yaradıcı şəkildə faydalanan dövlət xadimləri də olmuşdur [2, s. 14]. Bu məndə sadalanan fikirlər doğru olsa da deməli ki, bizim mövzuda söhbət bu faktlardan deyil, daha ciddi və ölkə üçün tələpəli məsələdən gedir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat və ümumən, mədəni inkişafa yanaşması fundamental xarakterə malik idi. Nə mənada? Doğrudur, onun ifasında Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini dinləmişik, bu şeir, qeyd edək ki, onun dilindən bir bütöv azərbaycançılıq siyasətinin tərkib hissəsi, bəlkə də yekunu kimi səslənirdi. Bu performans artıq siyasət çərçivəsini aşaraq millətə xitab formasını almışdı. Deyiləndə mərkəzi anlam, diqqət yetiriləsi məsələ bu idi ki, nəyi araşdırmaqdan, hansı dildə hansı elmi və bədii əsərlər yazılmasından asılı olmayaraq bir ana ideya var: Azərbaycan. Ümummilli lider nə üçün məhz Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini əzbər deyirdi? Təsədüfi olsa da, olmasa da burda, yəni bayaq dediyimiz “zaman uzaqlığı”nda anladığımız tək bir müddəə var: Azərbaycan müstəqil ölkədir, onun dili Azərbaycan dili, ideologiyası azərbaycançılıqdır. Ümummilli lider heç şübhəsiz ki, S.Vurğunun:

Niyə şeirimizin baş qəhrəmanı
gah İrandan gəlir, gah da Turandan,

Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı [4, s. 130], - misralarını da bilirdi və həmin məqamdan çıxış edərək məlum ideyanı dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıraraq bir sistem halına salmışdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti fundamental xassəyə malik idi və qətiyyətlə epizodik səciyyə daşımırdı, yəni hansısa tədbirdə ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı açıqladığı fikir və ideyalar ümumazərbaycan ideyası, müstəqillik epoxasının bünövrəsinə hövrələcək ayrı-ayrı kərpiclər idi. Bu kərpiclər sonradan Azərbaycan ədəbiyyatında intibah xarakterinin formalaşması və geniş şəkildə intibahına səbəb oldu. Bu məqalədə “intibah” anlayışı bu sözün klassik mənasından başqa həm də belə bir ayrıntını ehtiva edir ki, millət mədəni inkişafın ən uca zirvələrini fəth etmək və xüsusən, özünü təkmilləşdirmək üçün “fəsiləsiz, yaxud dayanıqlı inkişaf” ideyasına əsaslanmalıdır. Bu ideya xüsusi ümummilli əhəmiyyətə malikdir. Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində Firudin bəy Köçərlinin də təsdiqlədiyi mənada [3, s. 79]. Azərbaycan türkləri milli intibah epoxasını yaşayırdılar. Köçərli bu fikri nəzəri baxımdan əsaslandırmasa da, onun əsas şəxsləri aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Həmin sürətli, millətin həyatının bütün sahələrini əhatə edən intibah prosesi sovet işğalı nəticəsində dayandı. Prosesin iştirakçılarının böyük əksəriyyəti sürgün edildi və güllələndi. Bu proses qəfil və zorakılıqla dayandığına görə, yeni şəraitdə mövcud olan bütün imkanlardan istifadə edib ona təkan vermək şərt idi. Heydər Əliyev bu intibah prosesini milli ruhun aydın şəkildə tamaşa edə bildiyi üfüqlərə qədər ucaltdı.

Bu kontekstdə güdülən məqsədi bir neçə istiqamətə şaxələndirmək mümkündür: 1. Ədəbi prosesin, ümumən, ədəbi inkişafın arzu olunan yüksək inkişaf tempinə nail olmaq; 2. Ədəbi əsərlərin, teatr tamaşaları və sair sahələrin lokal səviyyəni aşaraq qəneədici yüksəkliyə çatması və 3. Ədəbiyyatın azərbaycançılıq ideyasını dərinlən qavranmasına nail olmaq. Heydər Əliyev unikal yaddaş və hafizəyə malik idi, misilsiz müşahidə qabiliyyəti var idi və bu iki cəhətin bir şəxsdə birləşməsi, üstəlik dərin analitik təfəkkür və zəkanın olması ona ədəbi prosesi küll halında görmək və onun problemlərini dərinlən təhlil etmək imkanı verirdi. Sovet dövründə Şuşada Molla Pənah Vaqifin abidəsinin açılması tarixi baxımdan misilsiz bir hadisə idi, bu da onu göstərir ki, ümummilli lider ədəbiyyata dair hansısa addımı atanda Azərbaycan tarixinin boşluqlar olan seqmentini də

nəzarətə götürə bilirdi. Sovet dönəmində bütün mövcud imkanlardan maksimum istifadə edərək Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafına nail olmaq layihəsi 60-cillərdən başlayan inkişafın intibah mərhələsinə çatması ilə nəticələndi. Ona görə də daha sonralar bizim milli ədəbi prosesdə çox ciddi əsərlərin meydana çıxması həm də bu miqyaslı intibah layihəsinin nəticəsi idi. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını o bir neçə sahə ilə paralel şəkildə düşünür və bu sahələrin harmoniyasını, daha doğrusu, inkişaf prosesində uyurlu şəkildə qovşaqlaşdırmasını nəzərdə tuturdu. Hətta el şənlikləri və məhsul bayramlarında belə etnoqrafiyadan tutmuş folklorun ən dərin izlərindən xəbər verən tədbirlərin keçirilməsi də əbəs deyildi. Bu mövzuya müəyyən mənada həsr edilən məqalələrin birində yazılır: *"... O, 1997-ci ildə, müstəqillik dövründə keçirilən Azərbaycan yazıçılarının onuncu qurultayındakı nitqində bu həqiqəti aşağıdakı kimi etiraf etmişdir: "Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu "oxumuşam, unutmamışam" sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam"* [1, s. 16]. Heydər Əliyev o dövrün bir çox insanı kimi oxuduğu mətnləri sevmiş, onları əzbərləmiş və heç zaman unutmamışdır. Ancaq məsələ heç də təkə bundan ibarət deyildir. Doğrudan da Azərbaycanda o dövrdə elə insanlar, müəllim və qeyri peşə və sənət sahəsinin nümayəndələri Nizami Gəncəvidən tutmuş Səməd Vurğun və daha sonrakı dövrlərin ədəblərinin əsərlərini oxuyur və əzbərləyirdilər. Və bu əzbərləmə xüsusi niyyətlə baş tutmurdu, insanlar sevdikləri poetik mətnləri sadəcə yaddaşlarına köçürürdülər. Çünki bu mətnlərə onlar reallığın gözü ilə baxmış, onları bədii təxəyyül məhsulundan çox, mənəvi zənginliyin açarı hesab etmişlər. Ancaq ümummilli liderin ədəbiyyata baxışı ona yön vermək, insanlarla söhbətlərdə, böyük auditoriyalarda çıxışlarda, hətta ən qısa söhbətlərdə belə konseptual xarakter daşıyırdı. Bunu bu şəkildə təsəvvür etmək olar: Heydər Əliyev bu tədbirlərdə, bu görüş və söhbətlərdə qabaqcıdan nəzərdə tutduğu böyük bir intibah planını yerinə yetirmiş, milli ədəbiyyatın sözün həqiqi mənasında yüksək bədii-estetik tutuma malik əsərlərlə zənginləşməsində misilsiz rol oynamışdır. Yazıçıların, teatr və musiqi xadimlərinin qurultayında şəxsən iştirak da bu məqsədi daşıyırdı.

Mərhum şair Fikrət Qocayla bağlı bir neçə epizodu nümunə gətirmək olar. Heydər Əliyev 60-cı illərin sonunda Azərbaycanda hakimiyyətə gələndə "Pravda" qəzetinə "Qoy ədalət zəfər çalsın!" adlı müsahibə vermişdi. O müsahibədə Fikrət Qocanın rüşvətlə bağlı bir şeirindən nümunə gətirmişdi. Daha sonralar F.Qoca ağır xəstələndiyi zaman Heydər Əliyev onu Moskvada müalicə etdirmiş və şair ailəsinə, ədəbiyyata qovuşmuşdu. Bu epizoddan çıxan məna odur ki, Heydər Əliyev sarsılmaz milli ideya adamı olmaqla, onun daşıyıcılarını da mümkün qədər bütün bələlərdən qorumağa çalışırdı və bu təkə insanın səhhəti ilə bağlı deyildi.

Heydər Əliyevin ədəbiyyata münasibətində klassik ədəbi proseslə müasir ədəbi proses arasındakı keçid çox mükəmməl şəkildə nəzərə alınır. Tədqiqatçı T.Əlişanoğlu bununla bağlı yazır: *"...Heydər Əliyevin ədəbiyyata maraq və sevgisinin formalaşmasında digər klassiklərin rolu və yeri heç də az olmamışdır. 1994-cü ilin avqustunda Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı çıxışında ulu öndər xatırlayırdı: "Füzuli başqa ölkələrdə də məşhurdur. Lakin onu azərbaycanlılar qədər özününkü sayan yoxdur. Məsələn, xatirimdədir, 30-cu illərin ortalarında mən orta məktəbdə oxuyarkən Füzuli ilə bağlı tədbirlər keçirilir, Füzuli təbliğ olunurdu. Yaxud həyatımla bağlı bir şeyi qeyd etmək istəyirəm. Gənclikdə rəssamlığa böyük həvəsim var idi. Mənim çəkdiyim ilk rəsmlərdən biri Füzulinin portreti olmuşdur. Təxminən 1936-37-ci illərdə məktəbimizdə şagirdlərin rəsmlərindən ibarət sərgi təşkil etmişdilər. O vaxtlar belə şeylərə çox fikir*

verirdilər. Mənim çəkdiyim portret müsabiqədə birinci yer tutmuşdu. Əlbəttə, mən onu rəssamlıq əsəri adlandırmaq fikrində deyiləm, o, sadəcə olaraq, rəssamlığa həvəs göstərən gəncin çəkdiyi şəkil idi" [1, s. 15]. Ümummilli lider Heydər Əliyev məqamı gəldikdə ədəbiyyat və mədəniyyətə sevgisini də izah edirdi, deyirdi ki, bu sevgi onda hələ orta məktəb illərində başlamış, daha sonra klassik və müasir Azərbaycan, dünya ədəbiyyatının nümunələri ilə tanış olduqca onun mədəni məsələlərə diqqəti daha da artmış və konsepsiya formasını almışdı. Uşaqlıq yaddaşı ömrünün sonrakı mərhələlərində də onu tərk eləmir. Ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərdə qələm sahiblərinə ayırdığı diqqət, ədəbiyyatla bağlı qurultayların keçirilməsi, ana dilinə dövlət qayğısı bunu bir daha təsdiq edir. Mövcud dövrdə Azərbaycanın mədəni həyatında rezonans doğuran hadisə- Hüseyn Cavidin nəşinin Azərbaycana gətirilməsi məhz Heydər Əliyevin birbaşa müdaxiləsi ilə gerçəkləşən hadisə idi. Hətta, ciddi ədəbi məclislərin birində Füzulinin məzarının Azərbaycana köçürülməsi məsələsini qaldırmışdı. İmadəddin Nəsimi ilə də bağlı, onun mövqeyi eyni idi. Lakin həmin dövrdə hakimiyyətdən getdiyinə görə bu məsələlər öz həllini tapmır.

Aydın məsələdir ki, hakimiyyət strukturunda ədəbi və mədəni siyasətlə məşğul olan ayrıca şöbə, yaxud qurum da fəaliyyət göstərirdi. Ancaq Heydər Əliyev məhz özü bu məsələlərlə yerində və məqamında maraqlanırdı, hətta vacib dövlət tədbirlərində belə həmin siyasətin incə aspektlərini unutmur, bütün vurğunu onların üzərinə salırdı ki, ölkənin iqtisadi inkişafı ilə mədəni yüksəlişi harmoniya təşkil etsin. Bu, ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti idi. Bu siyasətin tərkibi nə qədər mürəkkəb və çoxtərəfli olsa da, onun əsas mətni aydın idi, ümummilli lider bədii zövqün formalaşmasında klassik ənənələrlə müasir, ən modern prinsip və kateqoriyaların bütöv şəkildə birləşməsini vacib hesab edirdi, bu mənada onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdandan sonra "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları ilə bağlı silsilə tədbirlərin təşkilinə ayırdığı diqqət çox böyük önəm daşıyırdı. Bu dastanların 1300 illik yubileyi haqqında imzalanmış fərman onun hakimiyyəti dövründə apardığı mədəni siyasətin çox böyük uğuru sayıla bilər.

Ümummilli liderin sənət adamları ilə dostluğu, onların yaradıcılığını mütəmadi olaraq izləməsi o dövr üçün çox böyük önəm daşıyırdı. Bu məsələni belə izah etmək olar: ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan H.Əliyev ölkədə mədəni islahatların aparılmasının zəruriliyini dərinlən hiss edir və hər bir addımında bu ümdə vəzifənin tezliklə həll edilməsinə çalışırdı, ancaq ümummilli lider bu məsələni sıradan bir vəzifə kimi deyil, məhz mədəni platforma və konsepsiya daxilində həll etmək istəyirdi, bu səbəbdən o, bir sıra önəmli sənət əsərlərinin yazılmasına həm dəstək olur, həm də onlar üçün stimül yaratmağa çalışırdı. H. Əliyevin məsələni, B.Vahabzadənin əsərləri əsasında səhnələşdirilmiş tamaşaların premyerasında iştirakı adı məsələ deyildi. Tamaşadan sonra o, mütləq öz fikrini söyləyir və məsələni, Azərbaycan tarixi ilə bağlı tamaşaların ardıcıl şəkildə qoyuluşunun əhəmiyyətini şərh edirdi. Sovet dövründə isə onun bu sahədə fəaliyyəti eyni məqsədi güdməklə cəmiyyət həyatındakı naqisliklərin bədii əsərlərin güzgüsündə aşkarlanmasını mühüm vəzifə kimi görürdü. Ümummilli lider sənət adamlarına, onların yaratdıqları əsərlərə yüksək dəyər rəhbərlikindən baxdığı kimi vaxtaşırı olaraq ölkənin paytaxtında, eləcə də ayrı-ayrı məkanlarda sənət ocaqlarının inşa edilməsinə dəxüsusi diqqətlə yanaşırdı. Peşəcə tarixçi memar olması bu yöndə onun çevik qərarlar qəbul etməsini şərtləndirirdi. Onun hakimiyyəti illərində görkəmli sənət adamları və tarixi hadisələrlə bağlı yubileylər ən geniş miqyasda keçirilirdi. Bu tədbirlərin tamaşaçıları üçün önəmi çox yüksək idi, belə ki, onlar hər hansı hadisə, bədii-estetik fenomen, yaxud sənət adamı haqqında ən geniş məlumatla malik olur, bununla bərabər bu sənət nümunələrinin yarandığı dövrün xassəsi, xarakteri haqqında düşünməli olurdular. Onun hakimiyyəti dövründə tarix və ədəbiyyat bilgisi paralel şəkildə təbliğ edilir, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişaf harmoniya təşkil edirdi. O, heç bir sənət, ədəbiyyat adamına tapşırıq vermirdi, sadəcə oxuduğu, yaxud tamaşasında iştirak etdiyi əsərin bədii-estetik keyfiyyətlərindən söz açırdı və bu kimi mətnlərin xalqın mənəvi həyatında hansı rolu oynamasına diqqəti cəlb edirdi.

Nəticə və elmi yenilik. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət başçısı kimi yürütdüyü mədəni siyasət çox yönlü və çox funksiyalı idi: belə olduğuna görə o, hər bir fürsətdə mədəniyyət və ədəbiyyatın gələcək inkişaf perspektivlərini nəzərdə tutaraq təklif və tövsiyələrə çıxış edirdi. Adıca teatr tamaşasından sonra kulisdə aktyorlarla görüşündə adı söhbət əsnasında ən ciddi ideyalarını dilə gətirirdi. Bəzən bir teatr tamaşasının fərqli rejissorlar tərəfindən səhnə qoyuluşlarını müqayisə edir, bədii əsərlə teatr tamaşasının insanlara fərqli yönərdən təsir göstərdiyini vurğulayırdı. Heydər Əliyev yazıçıların onuncu qurultayında iştirak edərkən belə bir ifadə işlətdi ki, o, indiyədək nə edibsə, şüurlu surətdə, bilərəkdən eləyib, hər şeyixalqın xoşbəxt gələcəyi üçün edib. Onun milli azadlıq hərəkatını izləməsi də bu sıradandır. "Qətl günü" romanının müəllifi, görkəmli nasir və ictimai xadim Yusif Səmədoğludan bəhs edərkən o, bunları deyirdi: "O vaxt - yanvarın 20-də mən çox həyəcan içində idim. "Azadlıq" radiostansiyasının verilişlərini tutdum və o verilişlərdən Azərbaycanda olan vəziyyəti özüm üçün müəyyən qədər aydınlaşdırdım. Xatirimdədir, Yusifin səsi ilə - yəni o, telefonla bəyanat vermişdi, - məlumat verdilər. O, Sovetlər İttifaqının böyük qoşun hissəsinin Bakıya girməsini "Azadlıq" radiostansiyasına telefonla nə qədər həyəcan hissi ilə bildirirdi. Qoşunların vəhşiliyindən, təcavüzkarlığından danışdı. Mən bunları "Azadlıq" radiostansiyasından Yusifin səsi ilə özüm eşitdim..."; və yüksək qiymətləndirir: "Güman edirəm ki, təkcə bu yox, - bu sadəcə mənim şəxsən hiss etdiyim bir hadisədir, haldır, - ancaq Azərbaycanın o ağır dövründə, 20 yanvar faciəsi ərəfəsində və 20 yanvar faciəsi zamanı o aylarda, o illərdə Yusif Azərbaycanın milli mənliliyini qorumaq sahəsində çox fədakar şəxslərdən biri idi və onun siyasi fəaliyyəti, ictimai fəaliyyəti çox olubdur..." [1, s. 15]. Bu tip nümunələri çox sayda gətirmək olar, ancaq yuxarıda şərh etdiyimiz kimi, ümummilli lider Heydər Əliyev bütün fəaliyyətini ümummədəni intibah naminə həyata keçirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlişanoğlu Tehran. Heydər Əliyev və ədəbi mühit // Ədəbiyyat qəzeti <https://edebiyatqazeti.az/news/muzakire/4128-heyder-eliyev-ve-edebi-muhit-ulu-nder>
2. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr. 525-ci qəzet / <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/aprel/116655.htm>
3. Köçərli Firudin. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cild, II cild, Bakı : Avrasiya Press, 2005, 461 s.
4. Vurğun Səməd. Seçilmiş əsərləri V cild, V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ

Səhər Hidayət qızı Orucova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
 Bakı Dövlət Universiteti
bdu-folklor@mail.ru

Abstract

The improvement of national and spiritual values in Heydar Aliyev's policy

During his leadership national leader Heydar Aliyev has done a lot for protection and preservation of our traditions. He has turned the national and spiritual values formed by our traditions into the core of his policy. The Great Leader considers that the peculiarity that makes a nation, keeps it alive, saves it from disasters is connected with traditions, national and spiritual values. Our traditions are embodied in folk wisdom in the speech of the national leader. The article analyzes the commitment to our traditions in the political and public meetings of the Great Leader.

Key words: Heydar Aliyev, people, tradition, national-spiritual value, politics

Giriş. Hər bir xalqı formalaşdıran, digərlərindən fərqləndirən, tanıdan, ilk növbədə onu yaşadan adət-ənənələri, bu fonda inkişaf edən milli-mənəvi dəyərləridir. Dünyada öz adət-ənənələri ilə seçilən, eyni zamanda əxlaqi, mənəvi dəyərlər aşılayan xalqlar sırasında Azərbaycan dayanır. Azərbaycan xalqının adət-ənənələri qədim köklərə söykənir, bununla belə keçmiş ilə gələcək arasında qırılmaz bağ rolunu oynayır. Bu bağ ilə xalq arasında bağlılıq quran dahi lider Heydər Əliyev hər zaman adət-ənənələrin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Ümummillə Lider Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə – istər 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildəndən sonra, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olandan sonra adət-ənənələrin formalaşdırdığı milli-mənəvi dəyərləri ön planda tutaraq onun qorunmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. Heydər Əliyevin siyasi və ictimai görüşlərinin sayəsində milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz bütün istiqamətlərdə qorunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onun müdriklik fəlsəfəsinin əsasında da məhz kökə, adət-ənənələrimizə bağlılıq dayanır.

Əsas hissə. Ümummillə Lider Heydər Əliyev nəinki yaşamında adət-ənənələrimizə sadıq qalırdı, eyni zamanda dəyərlər üçün yaşadığını vurğulayırdı: “Yaşayırıq ona görə ki, torpağımıza, dinimizə, milli ənənələrimizə sadıq olaq. Bu yolda hamımız bir olmalıyıq” (2, s. 156).

Ulu Öndər bir toplunu xalq edən, onu yaşadan, fəlakətlərdən xilas edən özəlliyi məhz adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlayır: “Azərbaycan xalqını əsrlər boyu yaşadan, onu böyük bəlalardan, fəlakətlərdən qurtaran Azərbaycanın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi dəyərlər olmuşdur”(2, s. 159).

Kişinin verdiyi sözə əməl etməsi Azərbaycan xalqının dəyərləri sırasındadır. Atalarımız həmin həqiqəti belə ifadə etmişlər: "Kişinin özünə baxma, sözünə bax", "Kişinin sözü ilə işi bir olar", "Kişinin hörməti öz əlindədir". Uzaqgörən Liderin ən vacib saydığı əməllərdən də biri məhz verilən vədlərə əməl etmək, sözə sadıq olmaqdır. Məclislərin birində Ulu Öndər belə demişdi: "Bizim Azərbaycanda kişi sözü çox tutumlu sözdür. Sözü əsl mənasında "kişi" o deməkdir ki, bu adam sözü bütöv adamdır, sözünün sahibidir, kişilərə xas hər cür ləyaqətə, keyfiyyətlərə malikdir, sözü ilə əməli birdir".

Xalqımız hər zaman qadına böyük ehtiramla yanaşmış, “Ana haqqı - Tanrı haqqı” deyərək qadınlığı, analığı Tanrı mərtəbəsinə yüksəltmişdir. Bu dəyəərə böyük sevgi ilə yanaşan böyük Lider

deyirdi: “Qadına hörmət hər bir millətin başucalıdır. Bizim millətimizin tarixi ənənələri həmişə qadınlara hörmət etməyi tövsiyə etmişdir. Biz bu gün də, gələcəkdə də ölkəmizdə, cəmiyyətdə qadını uca tutmalıyıq, qadına hörmət etməliyik. Ana, qadın hər bir Azərbaycan oğlu üçün müqəddəs bir məfhum olmalıdır” (2, s. 235).

Ümummilli Lider Heydər Əliyev öz xalqına, kökünə bağlı bir şəxsiyyət idi. O, “Alma öz ağacından uzaq düşməz”, “Südlə gələn sümüklə çıxar”, “Əslin itirən haramzadadır” atalar sözləri ilə ideyaca səsləşən müxtəlif fikirlər səsləndirmişdir. Öz valideyninin yolu ilə gedən yaradıcı şəxsləri, məsələn, Səməd Vurğunun övladları Yusif və Vaqif Səmədoğluları, Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin davamçısı Anarı, İlyas Əfəndiyevin oğlu Elçini, Bülbülün yadigarı Polad Bülbüloğlunu nəzərdə tutan dahi lider "Ot öz kökü üstə bitər" atalar sözünü xatırlamışdır. Ulu Öndər ailənin, nəslin-kökün önəmini vurğulayaraq demişdir:

“Hər bir insanın daxilində, vücudunda cəmlənən, həm də ailədə aldığı tərbiyə nəticəsində cəmlənən mənəvi dəyərlər, potensial var ki, onu heç vaxt öldürmək mümkün deyildir. O yaşayır, bütün çətinliklərdə də yaşayır. Bəlkə də insanları o çətinliklərə dözməyə, onların üstündən məharətlə keçməyə kömək edən amillərdən biri odur ki, insanlar milli dəyərlərdən ayrılmırlar” (2, s. 158).

Ulu Öndər adət-ənənələri yaşatmağı, nəsildən-nəslə ötürməyi vacib amil hesab etmişdir. “Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın” (5) – deyərək həm tarixi, başımıza gətirilən bəlaları, həm də soy-kökümüzü, dəyərlərimizi nəzərdə tutmuşdur. Ulu Öndərin həmin dəyərlərlə yetişdirdiyi övladları da məhz bu yol ilə getmiş, öz köklərinə bağlı olmuşlar. Məhz bu tərbiyənin nəticəsində Ulu Öndərin yadigarı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev atasının yürütdüyü siyasəti uğurla davam etdirir.

Azərbaycan xalq adət-ənənələri sırasında humanizm, tolerantlıq da dayanır. “Beş barmağın beşi də bir deyil” deyən Ümummilli Lider - “Hamı bir boyda ola bilməz, hamının eyni fikri ola bilməz” deyib tolerantlığını vurğulayırdı. Ulu Öndər söyləyirdi ki, fikir müxtəlifliyi təbii hadisədir. Lakin hər kəsin fikrinə hörmətlə yanaşmağı vacib amil hesab edən uzaqgörən lider siyasəti məhz bu tolerantlıq üzərində qurmuşdur.

Uzaqgörən lider Azərbaycan xalqına məxsus olan adət-ənənələrinin yaşadılmasını türk xalqları birliyi müstəvisində də aparırdı. Belə ki, TÜRKSOY-un, Türk Yazarlar Birliyinin yaradılmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin 500, Türk dünyasının ana kitablarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileylərinin UNESCO səviyyəsində keçirilməsi, Azərbaycanın türk dövləti kimi bütün dünyada tanınması, türk dövlətlərini başçıların zirvə təşkili, türk dünyası üçün onlara taleyüklü məsələlərin irəli sürülməsi və müzakirəsi Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev adət-ənənələrimizi özündə ehtiva edən bayramlarımıza önəm vermişdir. 1969-cu ildə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində keçirilən Novruz Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər Novruzunu həm də milli birlik bayramı adlandırır və Azərbaycan xalqı üçün önəmli olduğunu vurğulamışdır: “Biz nə qədər çox yaşayırsaq, Novruz bayramının Azərbaycan xalqı üçün, hər bir azərbaycanlı üçün nə qədər gərəkli və nə qədər sevimli olduğunu bir o qədər də hiss edirik” (2, s. 170). Bu səbəbdən də müstəqil Azərbaycanın Prezidenti olduqdan sonra o, hər Novruzda ümumxalq el şənliklərinə qoşulur, bayram ənənələrinə, meydan tamaşalarına baxardı. Novruz bayramına və onun adət-ənənələrinə olan diqqəti, hər bayramı xalqla birgə keçirməyi onun böyüklüyündən, ululuğundan irəli gəlirdi: “Novruz bayramı hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir bayramdır. Bu, hər bir insanın, hər bir vətəndaşın bayramıdır, ulu babalarımızdan əsrlərdən-əslərə keçib gəlmiş əziz bayramdır. Bu bayram həm adi insan bayramıdır, həm millət, həm xalq, həm dövlət bayramıdır. Bu bayramı başqa bayramlardan fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir” (2, s. 170).

Heydər Əliyevin ilk hakimiyyət illərində - Sovet vaxtı da Novruz bayramına xüsusi diqqət yetirmişdir. Müstəqillik dövründə “Novruz bahar bayramı olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın müstəqillik və dövlətçilik rəmzidir” (2, s. 170) fikrini səsləndirən Ulu Öndər bu bayramın siyasi mahiyyətini də açıqlamışdır.

Xalq “Əsrlər boyu Novruz Azərbaycan xalqı üçün barış və saf niyyətlər bayramı olmuşdur” (2, s. 170) deyən lideri el ağsaqqalı kimi görürdü. Onun Novruza olan qayğısı gəncliyə - gələcəyə bir nümunə idi. Ulu Öndər hər Novruzda xalqı təbrik edər, azərbaycanlılara öz ürək sözlərini çatdırırdı. Təbriklərin birində deyirdi:

“Heydər Əliyevin Novruz bayramı ilə bağlı Azərbaycan xalqına ünvanladığı təbrikdə deyilirdi: “Azərbaycan xalqı tarix boyu əziz tutduğu Bahar bayramının hər gəlişini səbirsizliklə gözləmiş, sınaq dolu ağır günlərində də onu qəlbində yaşatmışdır. Minilliklər boyu formalaşmış adət-ənənələrimizi qoruyaraq milli varlığımızın rəmzinə çevrilən yaz bayramını insanlarımız bu gün böyük sevinclə qeyd edirlər. Mədəniyyətimizin zəngin xəzinəsi olan Novruz bayramı milli dövlətçilik ənənələrimizi bərpa edib, dövlət müstəqilliyimizi yenidən qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının rəsmi bayramlarından biri kimi həmişəlik təqvimə daxil olmuşdur”(2, s. 173).

Ulu Öndər Novruz bayramı heç bir tarixi hadisə, yaxud heç bir şəxsiyyətin adı ilə, onun fəaliyyətilə bağlı olmadığını vurğulayır. “Bu bayram təbiətin qanunları ilə, kainatın qanunları ilə əlaqədar olan bir bayramdır. Gündüz ilə gecənin bərabərləşməsi günü, baharın ilk günü Novruz bayramıdır. Bunlara görə Novruz bayramı bir çox başqa bayramlardan fərqlənir və bu, bizim, məhz Azərbaycan xalqının bayramıdır. Qədim zamanlardan bəri və bu gün də bu bayramı ən çox sevən, ən uca tutan Azərbaycan xalqıdır. Novruz bayramının o qədər dərin kökləri var, Azərbaycan xalqının, millətimizin qəlbində o qədər yerləşib ki, heç bir qüvvə, heç bir hakimiyyət, heç bir siyasi sistem bu bayramı Azərbaycan xalqının əlindən ala bilməyibdir” (6,45-49).

El şənliklərimizə önəm verən dahi şəxsiyyət 1979-cu ildə Gəncədə “Çeşmə” folklor teatrının yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Bu cür teatrların yaradılmasına dəstək verən dahi şəxsiyyət xalq mərasimlərini yaşatmışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Göründüyü kimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu mənəvi dəyərlərə sadıq olduğunu həm çıxışlarında, həm də fəaliyyətində göstərmişdir. O, bütün ömrünü Azərbaycan xalqının əsrlərə söykənən təcrübəsindən, sınaqlarından keçən adət-ənənələri yaşatmaq üçün çalışmışdır. Ulu Öndərin bütün siyasi və ictimai fəaliyyətində adət-ənənələrə bağlılıq, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması özünü göstərmişdir. Hazırda həmin siyasi kurs Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətində adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, folklor nümunələrimizin tədqiqi-tədrisi və təbliği məsələləri Ulu Öndərin siyasi kursunu uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin siyasətində önəmli yer tutur. Milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği üçün bir sıra işlər görülmüşdür. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın səyi nəticəsində dövlətimiz 2006-cı il oktyabrın 2-də "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiyaya qoşulmuşdur. Hazırda YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına Azərbaycanın dəyərləri – “Dədə Qorqud irsi: Dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi”, “Novruz bayramı”, “Azərbaycan aşıq sənəti”, “Qarabağ atı ilə oynanılan Çovqan atüstü oyunu” və digər mədəni abidələrimiz daxildir.

Tədqiqatda Ulu Öndərin ictimai-siyasi həyatında təzahür olunan adət-ənənələr araşdırmaya cəlb edilmiş, dahi liderin xalq ənənələrinə bağlılığı təhlil edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müdrik fikirlər - <http://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/85/>

2. Əliyev H. Müdrik fikirlər. I kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: iyun, 1993 - oktyabr, 1998. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 399 s.
3. Əliyev H. Müdrik fikirlər. II kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: oktyabr, 1998 - oktyabr, 2003. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 415 s.
4. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı: Nurlan, 2013, 192 s.
5. Xəlil A. Heydər Əliyev və mərasim mədəniyyətimiz // Heydər Əliyev və folklor. Bakı: 2008, s. 45-49
6. Qasımlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru // "Ozan dünyası" jurnalı. Bakı, 2010, №2, 3-19
7. Mustafa Ə. Milli adət və ənənələr mənəvi dəyərlər sistemində. Bakı: Zaman, 2014, 2 iyul, s. 7

MİLLİ DƏYƏRLƏRƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN KONSEPTUAL BAXIŞI

Təranə Lətif qızı Ağamalıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı dövlət Universiteti

Abstract

Heydar Aliyev's conceptual view of national values

Among the views and opinions of Heydar Aliyev on Azerbaijani literature, the article emphasizes that he always approached the classical poets and writers, in general, the classical literary and cultural heritage from the position of national prejudice and patriotism. In general, many representatives of classical Azerbaijani literature and culture are valuable to Heydar Aliyev, first of all, for their devotion to the motherland, the ideas of national liberation and independence. One of the unbreakable ties of Heydar Aliyev to classical Azerbaijani literature for decades is the fact that this rich artistic wealth is far from counterfeit. Monographic research and various sources on the topic were used in writing the article.

Keywords: Heydar Aliyev, literature, art, conceptual, classical

Giriş. Müstəqil respublikamızda qlobal humanitar ideya Azərbaycan milli ideyasına, dövlətçiliyin çağdaş sosial-mədəni modelinin inkişafına xidmət etməlidir. Məhz bu baxımdan akademik filologiyada və sənətşünaslıqda prioritet istiqamətlər müəyyənləşməlidir. Ən qədim dövrdə də, orta əsrlərdə, XIX-XX yüzillərdə də Azərbaycanda dil, ədəbiyyat və incəsənətin yeni tarixi konsepsiyası, bütün bu sahələrdə klassik milli etnogenezisin sənətdə əksini tapan inkişaf mərhələləri müəyyən edilməlidir. Məlumdur ki, Heydər Əliyev ictimai-siyasi fəaliyyətinin 30 ildən çoxunu respublikamızın rəhbərliyinə sərf etmiş, bu illərdə ölkəmizin intibah yoluna çıxması üçün çalışmaqda yanaşı, ədəbiyyatın, incəsənətin və ümumən mədəniyyətin çiçəklənməsinə xüsusi qayğı göstərmişdi. H.Əliyevin ədəbiyyata dair görüşləri də heç bir çərçivəyə, sxemə sığışdırıla bilməz. O, klassik ədəbiyyata, müasir ədəbi prosesə, sənət və mədəniyyətin bütün sahələrinə eyni ürək, eyni təşnəlik, eyni qayğı ilə yanaşır. Onun bir başa rəhbərliyi ilə klassik irs-bütün sahələrdə qorunur. Demək olar ki, yazıçıların bütün qurultaylarında çox səbrlə, təmkinlə iştirak edən bu sənət dostu həmişə ədəbiyyatla nəfəs almış: Nizamilər, Xaqanilər, Nəsimilər, Füzulilər, Vaqiflər, Sabirlər, Şəhriyarlar və s. neçə-neçə başqaları onun sevimli müəllifləri olmuş, onların qədr-qiyətini bilmişdir.

Əsas hissə. Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı fikir və mülahizələri içərisində onun klassik şair və yazıçılara, bütövlükdə, klassik ədəbi-mədəni irsə daim milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyindən yanaşdığı ayrıca qeyd edilməlidir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin bir çox nümayəndələri Heydər Əliyev üçün ilk növbədə məhz vətənə, torpağa milli-azadlıq və müstəqillik, ideyalarına sədaqətləri ilə qiymətlidir. Onilliklər boyu Heydər Əliyev klassik Azərbaycan ədəbiyyatına bağlayan qırılmaz tellərdən biri də məhz bu zəngin bədii sərvətin saxtakarlıqdan, yalançı aktualılıqdan, ifrat ideyalılıqdan uzaq olması, yarandığı dövr və şəraitin bütün çətinliklərinə, hakim ideologiyanın bütün təzyiqlərinə baxmayaraq xalqın fikir və arzularının tərcümanı kimi çıxış etməsidir. O yazmışdır ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafında insana böyük məhəbbətlə dolu olan ecazkar, fəlsəfi lirikanın, orta əsrlərin ictimai və əənəvi buxovları əleyhinə çevrilmiş üsyankar, azad fikirli şerinin parlaq yollarından keçmişdir. H.Əliyevin şəxsinə ədəbiyyat və sənətin böyük qədrşünasını tapan yazıçılarımız artıq fərdin, insanın daxili aləminin təhlilindən lirik psixologizm, mənəvi-əxlaqi axtarışlar aparmağa keçdilər. Bir sözlə, yazıçılarımızın əli-qolu açıldı. Onlar sərbəst ola bildilər. H.Əliyev hər şeydən əvvəl öz xalqının, öz vətəninin, vurğundur. Sonra ana təbiətin, ana dilinin, poeziyanın, şer-in-sənətin, ədəbiyyatın, musiqinin, rəssamlığın, memarlığın, gözəlliyin, elə, obaya insana, hörmətin vurğundur. O şerimizi – istər klassik, istərsə də çağdaş - çox sevir, duyur, zövq alır, bir şərraf dəqiqiyyə ilə qiymətləndirməyi bacarır. Bütün bunlar insanı heyrləndirir, ona möcüzə kimi görünür, lakin bu xüsus onun fenomenal yaddaşa sahib olduğunun göstəricisi idi. Milli lider bir çox hallarda bədii təfəkkür məhsulunu siyasi - ictimai şüurla, ideologiya ilə bağlayırdı. Böyük ədiblərin bədii irsini bu sahədə etibarlı təməl kimi qiymətləndirirdi. Məsələn, o, böyük demokrat C. Məmmədquluzadənin 125 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində deyirdi: “C.Məmmədquluzadə sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, publisist kimi yox, eyni zamanda böyük ictimai xadim kimi, böyük siyasətçi kimi yaşmalıyıq. C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bu təkcə ədəbiyyat deyil, bu, siyasətdə böyük xidmətdir, ictimai həyatımızda böyük xidmətdir” (2, s. 78). H.Əliyev klassikləri də, müasirləri də böyük məharətlə sevir, Nizamidən də, Xaqanidən də, Füzulidən də danışanda onun səmimiyyətinə, duymaq qabiliyyətinə heyran olmaya bilmirsən. O, həm ədəbiyyat tarixinin bu və ya digər mərhələlərində yaşamış dahi yazıçıların zəngin mədəni irsinin xiridarı kimi çıxış edir. Yaxud ümumi problematik, konseptual problemləri cəsarətlə qaldırır və həll edir. O yazır: “Biz Nizaminin, Xaqaninin, Füzulinin adlarını böyük iftixar hissi ilə çəkirik və onların əsərlərini oxuyaraq xalqımızın nə qədər dahi, müdrik və istedadlı olduğunu bir daha dərk edirik. Eyni zamanda bunlarla fəxr edirik, öyünürük. Öyünməyə də haqqımız var. Çünki bu böyük insanlar nəinki bizim xalqımızı, bütün bəşəriyyəti, bəşər tarixini zənginləşdirən əsərlər yazmışlar” (2, s. 413). Klassik şerimizin digər böyük nümayəndəsi Füzuli haqqında da H.Əliyevin müdrik, ağıllı mülahizələri vardır. M.Füzulinin yaradıcılığında elmin, fəlsəfənin bir çox sahələri geniş təhlil olmuş və onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onun bütün əsərləri şeir, poeziya, ədəbiyyat nümunələri olmaqla bərabər, eyni zamanda böyük fəlsəfi ideyalar, elmi fikirlər daşıyır. Məhəmməd Füzuli öz yaşadığı dövrdən əvvəlki dövrü geniş təhlil etmiş və həm Şərqi ona qədər yaratdıqlarını, həm də qədim yunan, rum antik ədəbiyyatının, qədim hind ədəbiyyatının nümunələrini öz əsərlərində cəmləyərək yaradıcılığında Şərqi və Qərbi sintezinin nəticəsi olaraq şer, elmin, fəlsəfənin ən yüksək zirvələrinə çatmışdır. Məhəmməd Füzulinin əsərlərində insanların sevgisi, məhəbbəti, eşqi, insanın insana münasibəti, sədaqəti, etibarlılıq, vəsf, tərənnüm edilmişdir. H. Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyəti xalqımızın milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti adlandıraraq yazmışdır: “Azərbaycan xalqının milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti, eyni zamanda, Azərbaycanın ədəbiyyatıdır, mədəniyyətidir... Bizim mənəvi potensialımız - ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz intellektual potensialımızın əsasını təşkil edir... Bunu yaradanlar

bizim xalqın dahi insanlarıdır” (2, s. 420). Ulu öndər istər tarixi keçmişin ibrətverici hadisələrini xatırladanda, istərsə də içərisində yaşadığı mühitin mənəvi aşınmalarına qarşı etiraz səsinə ucaldanda bir qayda olaraq, istisnasız şəkildə milli mənəfe, milli hesiyyət mövqeyində dayanmışdır. H.Əliyev bu istiqamətdə əsas yükün milli ziyalılığın, yazıçı, şair və jurnalistlərin üzərinə düşdüyünü göstərir, bədii ədəbiyyatı milli şüurun, tarixi yaddaşın oyanışındakı rolunu xüsusi qiymətləndirirdi. Yazıçı və şairlərin folklorə, tarixi mövzulara müraciət etməsini bu baxımdan zəruri və təbii bir qanunauyğunluq sayaraq həmin istiqamətdəki ədəbi-bədii fəaliyyətə olduqca həssas və məsuliyyətli yanaşmağı tövsiyyə edirdi. Folklor və tarixi mövzunun özünəməxsus spesifikası olduğunu, tarixiliklə müasirliyi qovuşdurmağın, dərin qatlardan gələn mənəvi bağları bu günə uzlaşdırmağın böyük sənətkarlıq və bədii məharət tələb etdiyini incə və dəqiq müşahidələr əsasında açıqlayır, qazanılmış uğurların, eləcə də yol verilmiş qüsurların səbəblərini aşkarlayırdı. Ulu öndər bu sıradan xalqımızın bənzərsiz milli-mənəvi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun tədqiqi və təbliği məsələsinə həssaslıqla yanaşırdı. O, Dədə Qorqud mövzusunun ədəbi-tarixi əhəmiyyətinə yüksək qiymət verərək bu mövzuda qələmə alınan əsərlərin tarixi-milliyaddaşın möhkəmləndirilməsi, soykökə bağlılıq, ana dili, milli kimlik duyğularının gücləndirilməsi sahəsində güclü təsir imkanlarına malik olmasını ayrıca qeyd edirdi: “Kitabi - Dədə Qorqud” eposunun fəvqaladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsdiq edir. O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəmizi və zəngin tariximizi sübut edir. Bunlar bizim hamımız üçün, xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün əhəmiyyətlidir” (2, s. 17-18). H.Əliyev yazıçıların, qələm əhlinin dilimizə, onun bədii – üslubi imkanlarına dərindən yiyələnməsini çıxışlarında, sənət adamlarının yubiley mərasimlərindəki nitqlərində dönə-dönə qaldırırdı.

Dili xalqın böyük sərvəti hesab edən Ümummilli lider ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisini mümkünsüz hesab edirdi. Onun qənaətinə görə ana dilimiz bənzəri olmayan milli-mənəvi sərvətdir. Yaradıcılıq aləmində, söz - sənət mühitində olduğu kimi cəmiyyət daxilində, ictimai sferada dilimizin mövqeyi, bir qədər desək, dilimizin statusu məsələsi görkəmli dövlət xadimini rahat buraxmırdı: “Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının təkmilləşməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır” (2, s. 113-114). Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, dil xalqın mövcudluğunu ifadə edən ən mühüm faktorlardan biridir. Dilin sıxışdırılıb gözdən salınması, ona əhəmiyyət verilməsi milli kimliyin unudulmasına aparıb çıxara biləcək çox təhlükəli bir amildir. Bu məsələdə sənət adamlarına tövsiyələri istər bu günümüz, istərsə də gələcəyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilimizi yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələyə bilməyən xalq, millət ola bilməz. Bizim xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, Şərq ölkəsinin əsarəti altında olduğumuz zaman da, sovet imperiyasının tərkibində olduğumuz zaman da dilimizi yaşatmışıq. Nəinki yaşatmışıq, onu inkişaf etdirmişik. Bu, xalqımızın, xüsusən, bizim söz ustalarının, ədəbiyyatçıların, mədəniyyət xadimlərinin, elm xadimlərinin ən böyük nailiyyətidir” (2, s. 110-111). Heydər Əliyev parlaq ədəbi şəxsiyyətlərimizin əksərinin həyatını da, yaradıcılığını da yaxşı bilmiş, onların təxminən hər biri haqqında mötəbər fikrini bildirmişdir. İstənilən ədəbi abidə və istənilən qüdrətli ədəbi simaya verdiyi qiymətin, ifadə etdiyi qənaətin təkrarsızlığı, peşəkar ədəbiyyatşünas sözündən daha sərrast olması onun miqyaslı düşüncəsi ilə bağlıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Ədəbiyyatdan tamamilə uzaq bir sahədə çalışan ümumilliy lider respublika rəhbərliyinə gəlmiş ilk günlərdən özünün mədəniyyət və mənəviyyat sahəsinin mahir

bilicisi kimi göstərir. Bu illərdə ədəbiyyata dövlət qayğısı geniş vüsət aldı nəşriyyatlar şəbəkəsinin genişləndirilməsi, qəzet və jurnalların tirajının artması, teatr və kinonun inkişafı, Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği sahəsində görülən işlər nəticə etibarilə milli mədəniyyətimizin nəinki keçmiş ümumittifaq səviyyəsində, həm də beynəlxalq miqyasda tanınmasına və sevilməsinə yol açdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasımlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru. Ozan dünyası jurnalı, 2010, №2, səh.3-19.
2. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müşahidələr, təbriklər, məlumatlar. 3 cildə, 1 c, Bakı: Nurlar, 2008.
3. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr // Azərbaycan qəzeti, 2010. 27 aprel, №89, səh. 4.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998
5. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müşahidələr, təbriklər, məlumatlar, 3 cildə, II c. Bakı; Nurlar, 2008.

ANA DİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

**Ülkər Bahadır qızı Səlim
Aytəkin Rəfi qızı Mirzəyeva**
Bakı Dövlət Universiteti
ulker-salimova@mail.ru
a_mirzoeva1978@mail.ru

Abstarct

The role of Heydar Aliyev in the development of the native language

The article is dedicated to the invaluable services of national leader Heydar Aliyev for the development of the native language. Despite facing many difficulties historically, Heydar Aliyev was able to raise the Azerbaijani language to the level of the state language. Thanks to the care of our national leader during the years of independence, the injustice done to our native language was eliminated, its rights were protected, and its position in society was fully restored. Heydar Aliyev had a great contribution to the rise of the Azerbaijani language and its international prestige. Today, the comprehensive development of the Azerbaijani language, its rise to the level of the state language, opening the way to the world of diplomacy, hearing from the most prestigious tribunes of the world are connected with the language policy founded by our national leader Heydar Aliyev.

Key words: language, people, development, leader, speech, state

Giriş. Dilimiz qədim tarixə malik olan, min illərin burulğanlarından üzuağ çıxaraq dövrümüə gəlib çatmış ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Azərbaycan dili tarixi-genetik dəyərlərimizi, ruhumuzu, həyatımızın psixoloji-fəlsəfi cizgilərini yaşadan milli varlıqdır, bu gün dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan dili ulu babalarımızdan bizə miras qalan milli sərvətimizdir. Bu sərvəti dədə-babalarımız göz bəbəyi kimi qorumuş, klassiklərimiz Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə, daha da inkişafına qayğı göstərmişlər. Dövlət rəmzlərimiz olan himn, gerb, bayraq kimi dilimiz də müqəddəsdir. Müstəqil dövlətin müqəddəs atributlarına qayğı ilə yanaşmaq hamının borcudur. Xüsusilə, Azərbaycan dilinə qayğı göstərməkdə ziyalıların, ədəbiyyatçıların, yazıçıların, dilçilərin daşdıqları məsuliyyət daha böyükdür. Ona görə ki, cəmiyyətin bu təbəqəsi

təkcə Azərbaycan dilindən istifadə etmir, həm də onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qayğı göstərirlər.

Hər bir dilin praktik işlənməsi üçün münbit şəraitlə yanaşı, onun yad təsirlərə qarşı müqavimətli olması da böyük rol oynayır. Belə olmadıqda dil inkişafdan qalar, gələcək nəsillərə gəlib çatmaz, bu əvəzsiz xəzinədən ulularımızdan bizə miras qalan qiymətli sərvətdən hamı məhrum olardı.

Dilimiz ərəb, fars və rus dillərinin təsirinə məruz qalsa da, məğlub olmamış, xalqa məxsusluğunu qoruyub saxlamışdır. Sadəcə şairlərimiz öz dilində deyil, ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmağa məcbur olsalar da yazdıqları ilə də ümumtürk mədəniyyətinə, bəşər sivilizasiyasına xidmət etmişlər. Dilimizin daxili potensial imkanları, gücü, enerjisi və müqaviməti yad dillərin mövqeyini üstələyə bilmiş, bununla da dilimiz elm, sənət və ədəbiyyat dili kimi əsas mövqedə olmuş, qalib gəlmək və yaşamaq haqqına sahib çıxmışdır. Dilimizə yaşam hüququ verən amillərdən biri də bu dilin olduqca həyatli olmasıdır. Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılar harada olmasından asılı olmayaraq bu dili unuturlar və doğma dilində ünsiyyətin vacibliyini dərk edirlər. Haqlı olaraq Xəlil Rza Ulutürk dünyanın harasında olmasından asılı olmayaraq, xalqın öz dilində təhsil almaq hüququnu müdafiə etmiş, onu bu hüquqdan məhrum edənlərə nifrətini şair – vətəndaş mövqeyi ilə ortaya qoymuşdur:

Danış, xəbərdar eylə Təbrizdəki valini,
Dilimə xor baxanın qopardaram dilini.

Bütün dilləri, bütün xalqları sevmək və həmin xalqların mədəniyyətinə hörmət etmək lazımdır. Lakin bu dil sevgisi, mədəniyyət sevgisi öz xalqının dilinə, milli ruhuna və mədəniyyətinə hörmətdən keçməlidir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafına qayğı ümum milli liderimiz Heydər Əliyevin adıyla bağlıdır. Heydər Əlirza oğlu Əliyevin bu istiqamətdəki rolu, nüfuzu, cəsarəti və apardığı dil siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinə və onun dövlət dili olan Azərbaycan dilinin adının rəsmiləşməsinə gedən yolun parlaq qığılcımı, bünövrə sütunudur.

H.Əliyev və Azərbaycan dili! Bu iki ad XX əsrin 60-cı illərindən həmişə qoşa çəkilməmişdir. Çünki H.Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi ilk vaxtlardan - 1969-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan dilinə təkcə adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, onu həmçinin dövlətin əsas dil siyasətinə çevirmiş, bir an da olsa, diqqətdən kənar saxlamamışdır. Tarixi bir faktı xatırlamaq kifayətdir. Respublikamızda baş verən dəyişiklikdən sonra yəni Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibətlər özünü biruzə verdi. Hətta Milli Məclis səviyyəsində «Azərbaycan dili» terminindən imtina etdilər. Azərbaycan dili «türk dili» adlandırıldı. Orta məktəb dərsləkləri «Türk dili» adı ilə nəşr olundu. Bu, xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Ona görə də, H.Əliyev hakimiyyətə gələn kimi vəziyyətin çətin və gərgin olmasına baxmayaraq, bu məsələni bir neçə ay alimlərin, yazıçıların, ziyalıların, dövlət xadimlərinin - geniş mənada xalqın müzakirəsinə verdi. 1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da «Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə»də 4 fikir səsəndi:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir (Azərbaycan türkcəsidir).
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir).
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir (4, s. 75).

H.Əliyev bu müzakirələrin hamısında yaxından iştirak etdi və özünün münasibətini, müşahidələrini çox yığcam şəkildə belə ümumiləşdirdi:

1. Ana dilinin adı müasir ictimai təfəkkür üçün tamamilə aydın olmalı, arxaik səciyyə daşımamalıdır.
2. Ölkənin, xalqın və dilin adında məntiqi bağlılıq olmalı, biri digərini təsdiq etməlidir.

3. Milli müstəqillik, milli mənlük qüruru zədələnməməlidir (4, s. 78).

Dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin inkişafına böyük qayğı göstərən böyük öndər Heydər Əliyev sistemli, ardıcıl milli dil siyasəti aparmışdır. Böyük öndər Heydər Əliyevin ideyaları fundamental əsaslarda, konseptual genişlikdə azərbaycançılıq məfkurəsinin bel sütunudur, hərəkətverici beyin mərkəzidir.

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il 14 iyul plenumunda respublikanın rəhbəri seçilən Heydər Əliyevin gündəlik fəaliyyətində, ümummilli siyasi xəttində Azərbaycan dilinə qayğı mühüm yer tuturdu. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə, xalq dilinin incəliklərinə, xalqımızın minillik ədəbi, bədii və fəlsəfi təfəkkür tərzinə, eyni zamanda sərt məntiqinə məhəbbətlə böyümüş bir azərbaycanlı kimi dilimizin psixoloji gücünü, mənəvi enerjisini mənimsəmiş böyük lider idi.

Böyük öndər Heydər Əliyev ümumrespublika tədbirlərində azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinmirdi, neçə illər ərzində küncə sıxışdırılan dilimizin sabahına işıq salır, cəsarəti, şəxsi nümunəsi ilə milyonlarla insanın ürəyindən keçənlərin ifadəçisinə çevrilir, haqq sözü deyir, dilimizin ən ali mərtəbəyə layiq olduğunu bəyan edirdi.

70-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası hazırlanarkən, respublika rəhbəri Heydər Əliyev özü yaradıcı ittifaqlara xəbər göndərərək, Konstitusiyaya Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə xüsusi maddə salınmasını tələb etmişdir. Nəticədə, Konstitusiyada 73-cü maddə – “Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi təsdiq olundu. 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən ümumrespublika müzakirəsində böyük öndər Heydər Əliyev o gərgin mübarizəni və qələbəni bir daha yada salmışdır(1, s. 54).

Məhz aparılan gərgin, sistemli mübarizənin nəticəsi olaraq ötən əsrin 70-ci illəri Azərbaycan dili və milli dilçilik elmimizlə bağlı itirilənlərin bərpası, səhvlərin, saxtakarlıqların düzəlişi dövrü oldu.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə Dövlət mükafatı verilməsi Azərbaycan dilinə böyük qayğının parlaq təzahürü idi.

Heydər Əliyev sənət adamlarının, yazıçı və şairlərin böyük dostu idi. 60-cı illərdə “Gülüstan” poemasına görə Bəxtiyar Vahabzadəni siyasi təqiblərdən qoruması, Xəlil Rza Ulutürkə, Məmməd Araza, digər Azərbaycan yazıçılarına, qayğı göstərməsi, neçə-neçə ustad sənətkarlarımıza fəxri adların verilməsi əslində ilk növbədə Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatına göstərilən böyük qayğının parlaq təzahürü idi.

Məlumdur ki, XXI əsr Azərbaycan dilinin inkişafında əlamətdar hadisələrlə zəngindir. Xüsusilə dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, ana dilimizin inkişafı, tətbiqi və təsir dairələrinin genişlənməsi ilə bağlı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fərmanları, sərəncamları, habelə digər hüquqi-normativ aktlar, qanunlar, dilimizin daha da inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu şərait Azərbaycan dilinin tədrisi işinin yüksək səviyyədə qurulmasına da geniş imkan və perspektivlər açır.

Böyük öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı dil siyasətinin çox mühüm önəmi, əhəmiyyəti vardır. Mədəniyyətimizə, incəsənətimizə, dilimizə qayğı hər bir vətəndaşdan milli təəssübkeşlik mövqeyini nümayiş etdirməyi tələb edir. Dil məsələlərinə gəldikdə onu demək lazımdır ki, dilçiliyimizin Azərbaycan dilinin dəyərini, rolunu, zənginliklərini, incəliklərini və s. məsələləri üzə çıxarması üçün olduqca əlverişli şəraiti Heydər Əliyev yaratmışdır.

Müstəqillik illərində də böyük öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə böyük qayğı göstərirdi. Türk dünyası yazıçılarının 1996-cı il noyabrın 6-da keçirilmiş III qurultayında ümummilli lider çıxışında: “Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik. Burada mən Azərbaycan

yazıçılarının, dilçilərinin, ədəbiyyatşünaslarının xidmətlərini xüsusi qeyd edirəm"- ifadələri ilə dilimizə olan sevgisini bir daha qeyd etmişdir (2, s. 3).

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dili səviyyəsinə qalxması, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Bu siyasətin əsası isə ən çətin bir vaxtda "vahid dil" siyasətinin daha geniş şəkildə təbliğ edildiyi, milli dillərin sıxışdırıldığı bir vaxtda qoyuldu. Halbuki belə çətin bir vaxtda ana dili məsələsi ilə məşğul olmaq olduqca çətin idi. Müxtəlif təzyiq və təqiqlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev dil məsələsində öz mövqeyini çox cəsarətlə ifadə edə bildi.

Müstəqillik illərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpə edildi.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyətimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Azərbaycan Respublikasının inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər davam edir. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına ciddi formada əməl edilməlidir.

Azərbaycan dilinin bu günkü səviyyəyə çatmasında xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və təkmilləşməsi, elmi, bədii və məntiqi təfəkkürünün formalaşması mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yüksək zirvəyə qalxmasında, beynəlxalq nüfuz qazanmasında aşağıdakı amillər əhəmiyyət kəsb edir:

- Dilimizin şirinliyi, sadəliyi, ahəngdar səslənməsi və dil faktları ilə zəngin olması;
- Bu dili yayan, təbliğ edən çox güclü bədii, fəlsəfi və siyasi əsərlərin yaranması;
- Bütün dövrlərdə dilimizin canlı təbliğatçısı olan istedadların olması;
- Dilimizin yayıldığı, işləndiyi tarixi-coğrafi mühit;
- Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin ana dili olması ilə yanaşı, respublikamızda yaşayan digər etnosların da ikinci ana dili kimi istifadə olunması ;
- Siyasi-iqtisadi və ictimai amillərdən irəli gələrək Azərbaycan dili həmişə öz mövqeyini möhkəmləndirməsi ;
- Dövlət dili statusu daşması.

Dilimizin inkişafında Heydər Əliyev qayğısının parlaq təzahürü olan fərmanlar, sərəncamlar, habelə dil və təhsil quruculuğu ilə əlaqədar olan normativ sənədlər, aktlar, təlimatlar və metodik göstərişlər öz əhəmiyyətini əsaslı surətdə göstərmişdir.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir (1, s. 21).

Öz doğma ana dilini sevən lider deyirdi: "Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqının dilini

yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” (3, s. 2-3).

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət dilimiz olan ana dilimizə böyük üstünlük verir və tövsiyə edirdi ki, hər bir azərbaycanlı başqa dilləri də mükəmməl öyrənsin, onlardan yeri gəldikcə istifadə etsin. Lakin heç kəs öz doğma Azərbaycan dilinə diqqət, hörmət və məhəbbəti azaltmamalıdır. “Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Nəsimini oxuya bilməz, Vaqifi oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, C. Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tarixi bilməyəcək, onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək, onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları olmayacaqdır” (1, s. 26).

Ona görə də Heydər Əliyev hər bir çıxışında qətiyyətlə dil məsələsinə toxunur, dilə belə qiymət verirdi: “Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalarımızdan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun vətəndaşlıq borcudur” (4, s. 110).

H.Əliyevin dil siyasətində sərhəd məhdudluğu yox idi. XXI əsrdə dünya türklərinin lideri, ağsaqqalı sayılan H.Əliyev təkcə Azərbaycan dilinin qayğısına qalmaqla kifayətlənmir, o, müasir türk xalqlarını yaxınlaşdırmaq, onlar arasında mənəvi, mədəni, iqtisadi bağlılığı daha da dərinləşdirmək üçün çox işlər görürdü. Onun xaricdə və respublikamızda türk xalqlarının nümayəndələri ilə apardığı görüşlərdə özünəməxsus yüksək bir mədəniyyət və diplomatik gedişlə dil siyasətini necə həyata keçirdiyini, onları saf amal uğrunda birliyə çağırmasının şahidi olmuşuq.

Nəticə və elmi yenilik. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev haqlı olaraq demişdir: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Axundov. Dilimizə dövlət qayğısı. «Dirçəliş» jurnalı. №41, Bakı, 2001
2. N.Cəfərov. Azərbaycan dövlətçiliyinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti // «Azərbaycan» qəzeti, 18 avqust 2001
3. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. // «Azərbaycan» qəzeti, 10 noyabr 2001.
4. N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997
5. B.Xəlilov. Azərbaycan dili milli varlığımızdır. //«Dirçəliş» jurnalı, №44, Bakı, 2001

II BÖLMƏ DİLÇİLİK

ASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ DİLLƏRİN SOSIOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ (Çin və Hindistanda olan dillərin təhlili əsasında)

Anar Tofiq oğlu Fərəcov

Bakı Dövlət Universiteti

anarfarajov@bsu.edu.az

Abstract

Sociolinguistic Analysis of Languages in Asian Countries (On the Basis of Analysis of Languages in China and India)

It is obvious that there are numerous languages in the world but their uses are not the same. Therefore, there is a dire need for extensive sociolinguistic analysis to learn the development of languages, the possibilities of their use and rates of language spread. In our study, our main goal is to study the state of languages in the two largest countries in Asia; China and India. The article deals with the number of languages spread on both stated languages, endangered languages, measures taken for protecting languages at the state level, language policy, language planning, real language situation. The future of the languages in these countries, in general, the impact of globalisation on the fate of languages is also stated in our study.

Key words: Asia, China, India, language, sociolinguistics

Giriş. Asiya qitəsi ərazisinin böyüklüyünə və dünyada əhali sayına görə ən böyük qitədir. 50 ölkənin olduğu 44 milyon km² ərazisi olan qitədə 4 milyarddan çox əhali yaşayır. Asiya ölkələrində 2314 dildən istifadə edilir. Həmçinin Okeaniya ərazisində də 1324 dildən istifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, Asiya qitəsində dünya dillərinin 50%-dən çoxu yayılmışdır. Bu baxımdan, dünyanın ən böyük, həmçinin ən çox əhalisi olan, ən çox dili yayılan qitəsinin ölkələrində dillərin sosiolingvistik təhlili kifayət qədər maraq doğurur. Düşünürük ki, Asiya qitəsində dünyanın ən çox əhalisi olan iki böyük ölkə - Çin və Hindistanda danışılan dillərin vəziyyətini öyrənmək xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu ölkələrdə 3 milyarda qədər insan yaşayır və dünyanın ən böyük iqtisadi gücünə çevrilmiş ölkələrdəndirlər. Fikrimizcə, qloballaşma şəratində dünya dillərin gələcək taleyi necə olacaq kimi vacib bir sualın cavabını bu ölkələrdə olan real dil situasiya da göstərəcək.

1. Çin

Müasir dünyanın əhali sayına görə ən çox olan, iqtisadiyyatı sürətli şəkildə inkişaf edən Çin Xalq Respublikası dil baxımından da maraqlı cəhətlərinə görə seçilir.

Dünya mədəniyyətinin tarixinin ən qədim nümunələrinə sahib olan Çinin 3600 illik dövlətçilik tarixinin olması Çin dilinin də inkişafına səbəb olmuşdur. Çin dili Çin-Tibet dil ailəsinə aiddir və bu dilin müxtəlif dialektləri vardır. Çin dilin dialektlərinin yaranmasına səbəb isə Çinin müxtəlif bölgələrində baş vermiş müharibələr, təbii fəlakətlər əhalinin fərqli bölgələrə köç etməsi ilə bağlı olmuşdur. "Çin dili şimal və cənub dialektləri olmaqla iki əsas istiqamətə ayrılır. Onlar da 7 dialektə bölünür. Bunlar mandarin, vu, qan, xiang, min, hakka və yue dialektləridir" [1, s. 19-20].

Çin dilinin klassik və müasir (mandarin dialekti) formaları yayılmışdır. Klassik çincə, əsasən, tarixi mətnləri araşdırmaq üçün istifadə edilir. Klassik çincənin istifadə dairəsinin daralmasına səbəb bu dilin çətin olması ilə izah edilir və buna görə də klassik Çin dilinin aktiv daşıyıcıları çox

azdır. Çin “ağır” (klassik) Çin dilindən qurtulmaq üçün müəyyən islahatlara da getməyə məcbur olmuşdur. Hətta bu islahat əlifbaya qədər gedib çıxmışdır. 1979-cu ildə ÇXR yeni bir tələffüz sistemi olan “Hanyü Pinyin” dən istifadə etməyə başlamışdır. Həmçinin öz tarixi yazı sistemindən imtina edib latın əlifbasına da keçmək istəyiblər. Lakin Çin dilinin səs sistemini latın əlifbasında əks etdirmək qeyri-mümkün idi. Belə ki, Çin dilində olan 4 səs tonu və əlavə qısa, zəif tonların olması latın əlifbasına keçidə imkan vermirdi. Çünki səs tonlarının yazıda düzgün istifadə olunmaması yanlışlığa yol açırdı. Çinlilərin latın əlifbasına keçmək istəməsinin bir səbəbi də daha çox insanın bu dili öyrənə bilməsi üçün rahat imkanının olması ilə bağlıdır. Çin dilin qrammatik quruluşu çox sadədir. Ümumiyyətlə, Çin dilini öyrənilməsinin iki əsas qanunu vardır: duyduğunu anlamaq və gördüyünü yadında saxlamaq.

Çində hazırda əsas problemlərdən biri bütün Çin ərazisi üçün anlaşılın şifahi ədəbi dilin mövcud olmaması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən Çin televiziolarında göstərilən verilişlərdə altyazılar da mütləq olmalıdır ki, bütün əhali üçün anlaşılıq olsun. Çində çoxlu dillərin olmasına baxmayaraq, bir neçə dil vardır ki, yazısı var və əlifbaları fərqlidir. Çin dilinin xüsusi bir əlifbası yoxdur. Onlar piktoqramları inkişaf etdirib sadələşdirmiş və ideoqrafik yazıya çevirmişdilər. İdeoqramların sayı kifayət qədər çox olsa da, əsasən 115 ideoqramı əzbərləyirlər. Çində yaşayan digər xalqlardan bəzilərinin də özünəməxsus yazı sistemi vardır və onlar Çinin ənənəvi yazı sistemindən fərqli olan müxtəlif əlifbalardan indi də istifadə edirlər. Xalqlar, onların dilləri və istifadə etdikləri əlifbalar aşağıdakı cədvəldə əks olunub:

Cədvəl 1. Çində yaşayan bəzi xalqlar və onları istifadə etdikləri əlifbalar

Xalqın adı	Dilin adı	İstifadə edilən əlifba
Dailər	Tai Nua	Tai Nua
Qazaxlar	Qazax	Ərəb
Koreyalılar	Koreya	Chosön'gül
Qırğızlar	Kırgız	Ərəb
Mançular	Mançu	Mançu
Monqollar	Monqol	Monqol
Nàxilər	Nàxi	Donqba işarələri
Suilər	Sui	Sui komut
Tibetlilər	Tibet	Tibet
Uyğurlar	Uyğur	Ərəb
Xibelər	Xibe	Mançu
Yilər	Yi	Yi hece

Çində yaşayan xalqların istifadə etdiyi dillər 10 dil ailəsinə aiddir və onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Çin-Tibet ailəsi – Xan və 19 etnik tibetli qrupu;
2. Tai –Kadai ailəsi – Zhuang, Bouyei, Dai, Donq, Hlayi dilləri. Ümumilikdə 9 etnik qrup bu dil ailəsindən istifadə edir.
3. Hmong-Mien ailəsi – 3 etnik qrup istifadə edir.
4. Avstralyasik ailəsi – 4 etnik qrup (Deanq, Blanq, Cin, Va) istifadə edir.
5. Türk ailəsi – uyğur, qazax, salars və başqa 7 etnik qrup istifadə edir.
6. Monqol ailəsi – monqollar, donqixanq və ümumilikdə 6 etnik qrup istifadə edir.
7. Tuncus ailəsi – mançu, hezhe və başqa 5 rəsmi qrup istifadə edir.
8. Koreanik ailəsi – Koreya dili

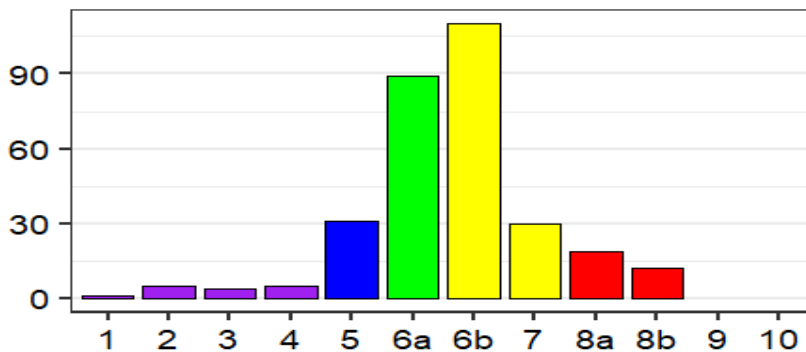
9. Hind- Avropa dil ailəsi – 2 rəsmi etnik qrup (rus və tacik (Pamir dağlarında yaşayanlar) və Sincanda yaşayan aynular (onları Çində rəsmi olaraq uyğurlar kimi qəbul edirlər) istifadə edir. Bunlardan başqa ingilis və portuqal dillərindən istifadə olunur.

10. Avstroneziya ailəsi – 1 rəsmi tanınan etnik qrup (Qaoşan) və 1 rəsmi olmayan etnik qrup (Utslus dili) istifadə edir.

Cədvəl 2. Çində ən çox yayılan dillər haqqında məlumat [10]

No	Dilin adı	İstifadə edənlərin sayı
1	Mandarin	920 milyon
2	Yue	84 milyon
3	Vu	77 milyon
5	Min	60 milyon
6	Jin	45 milyon
7	Xiang	36 milyon
8	Hakka	34 milyon
9	Gan	31 milyon
10	Hui	3,2 milyon
11	Ping	2 milyon

Çində istifadə edilən dillərin sayı 306-dır. Bunlardan 305-i canlı, 1-i isə yox olmaq üzrədir. Canlı dillərdən 279-u yerli, 26-sı isə qeyri-yerli dildir. Bundan əlavə, 15-i institusional, 32-si inkişaf etməkdədir, 88-i güclü, 140-ı isə problemləri çoxalan, 30-u isə ölü vəziyyətindədir [10].

Çində dillərin istifadə vəziyyətini göstərən diaqram.¹ [10].

Çində xarici dillərdən ən çox istifadə ediləni ingilis dilidir və daha çox böyük şəhərlərdə yayılıb. 10 milyon insanın danışdığı güman edilir. Hong Konqda **ingilis dili** rəsmi dil kimi qəbul olunmuşdur. Həm elektron, həm də çap mətbuatında istifadə edilir. İngilis dili beynəlxalq dil

¹ Bənövşəyi = İnstitusional (EGIDS 0-4) — Dil o dərəcədə işlənib ki, evdən və icmadan kənar qurumlar tərəfindən istifadə edilir və davam etdirilir.

Mavi = İnkişaf edir (EGIDS 5) — Dil intensiv istifadə olunur, standart formada ədəbiyyat bəziləri tərəfindən istifadə olunur, baxmayaraq ki, bu hələ geniş yayılmış və ya davamlı deyil.

Yaşıl = Güclü (EGIDS 6a) — Dil standartlaşdırılmamış və bütün nəsillər arasında güclü istifadə olunur.

Sarı = Problem var (EGIDS 6b-7) — Nəsillərərsə ötürülmə pozulma prosesindədir, lakin uşaq doğuran nəsil hələ də dildən istifadə edə bilər, buna görə də canlandırma səylərinin evdə dilin ötürülməsini bərpa edə bilməsi mümkündür.

Qırmızı = Ölü (EGIDS 8a-9) — Yeganə sərbəst danışan istifadəçilər (əgər varsa) uşaq doğurma yaşından yuxarıdır, ona görə də ev vasitəsilə nəsillərərsə təbii ötürülməni bərpa etmək çox gecdir; evdən kənar mexanizm işlənib hazırlanmalıdır.

Qara = Sönmüş (EGIDS 10) — Dil tamamilə istifadədən çıxıb və heç kim dillə əlaqəli etnik kimlik hissini saxlamır.

olduğundan **lingua franka** kimi bütün ölkə ərazisində istifadə olunur. Çində digər belə bir rəsmi xarici dil Makauda istifadə edilən **portuqal** dilidir.

Çin dövlətinin əsas hədəfi 2025-ci ilə qədər ölkə əhalisinin 85%-nin, 2035-ci ilə qədər isə 100%-nin mandarin çincəsini bilməsidir. Bu isə Çində istifadə olunan çoxlu dilin ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalması ilə nəticələnə bilər.

Çin təkcə ölkə daxilində deyil, xaricində də mandarin çincəsinin təbliği ilə məşğuldur. Bunu isə əksər hallarda bütün dünyada yaratdığı Konfutsi İnstitutları ilə reallaşdırır. Konfutsi İnstitutları Azərbaycanda da BDU-da, ADU-da, Xəzər Universitetində filial açmışdır. Azərbaycanda Çin dilinin öyrənilməsi üçün bu institutlar çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2. Hindistan

Hindistan dünyanın əhali sayına görə ikinci ən böyük (bəzi mənbələrə görə artıq birinci) ölkəsidir. Dünya sivilizasiyalarından biri sayılan bu ölkənin mədəniyyəti zəngin adət-ənənələri ilə fərqlənir. Hindistanda çoxlu xalqlar yaşayır və həmin xalqların istifadə etdiyi dillər də müxtəlif sosial statusları ilə seçilir. Son 50 ildə Hindistanda istifadə olunan dillərdən 1000-dən çoxu artıq yox olub. Hazırda “Hindistanda istifadə edilən dillərin sayı 464-dür. Bunlardan 452-si canlı, 12-si isə yox olmaq üzrədir. Canlı dillərdən 423-ü yerli, 29-u isə qeyri-yerli dildir. Bundan əlavə, 49-u institusional, 153-ü inkişaf edir, 108-i güclü, 123-ü problemdədir, 19-u isə ölmək üzrədir.” [12].

Hindistanda bir neçə dil ailəsi mövcuddur. Onlarla aşağıdakı cədvəldə təqdim edirik:

Cədvəl 3. Cədvəl 2018-ci ilə əhali ilə bağlı olan məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir [11].

1	Hind-ari dil ailəsi	1.045.000.000 (% 78,05)
2	Dravid dil ailəsi	265.000.000 (% 19.64)
3	Avstroasiatik dil ailəsi	Dəqiq bilinmir
4	Tibeto-burman dil ailəsi	Dəqiq bilinmir
5	Tai – kadai dil ailəsi	Dəqiq bilinmir
6	Böyük Andaman dilləri	Dəqiq bilinmir
Cəmi	Hindistan dilləri	1.340.000.000

Cədvəldən görüldüyü kimi, Hindistan əhalisinin 78%-dən çox hissəsi hind-ari dil ailəsinə, 20%-i də dravid dil ailəsinə məxsusdur. Bu da gələcəkdə Hindistanda vahid dilin olması ilə bağlı daha ciddi problemlərə yol açacağına güman etmək olar.

Hindistanda istifadə edilən dillər müxtəlif statuslara malikdir. Rəsmi dil kimi hind və ingilis dilləri tanınır. Ölkə 28 ştatdan ibarətdir və hər bir ştatda da hind dili (bəzilərinə ingilis dili) rəsmi dil statusunu daşıyır. Həmçinin hər bir ştatda ən çox istifadə olunan əlavə bir dil də rəsmi dil statusunu daşıyır.

Ölkədə 22 milli dil, 4 regional dil konstitusiyaya görə təsnifatlandırılıb və həmin dillər və yayıldığı ərazi, danışanların sayı aşağıdakı cədvəldə əksini tapıb.

Cədvəl 4.[9]

No	Dilin adı	Yayıldığı ştatlar	Danışanların sayı
1	Hind	Uttar Pradeş, Madhya Pradeş, Uttarakhand, Chattisqarh, Bihar, Haryana, Racasthan, Himaçal Pradeş	422 milyon
2	Benqali	Qərbi Benqal, Assam, Charkhand, Tripura	83 milyon
3	Teluqu	Andhra Pradeş, Karnataka, Tamil Nadu, Maharaştra, Orissa	74 milyon
4	Marathi	Maharaştra, Karnataka, Madhya Pradeş, Qucarat, Andhra Pradeş, Qoa	72 milyon

5	Tamil	Tamil Nadu, Karnataka, Pondiçerry, Andhra Pradeş, Kerala, Maharaştra	61 milyon
6	Urdu	Cammu və Kəşmir, Andhra Pradeş, Dehli, Bihar, Uttar Pradeş	52 milyon nəfər
7	Qucarati	Qucarət, Maharaştra, Tamil Nadu	46 milyon,
8	Kannada	Kannada	38 milyon
9	Oriya	Orissa	33 milyon
10	Malayalam	Kerala, Lakshadueep, Mahe, Puduçerri	33 milyon
11	Pencabi	Pencab, Çandiğarh, Dehli, Haryana	29 milyon
12	Assami	Assam	13 milyon
13	Maithili	Bihar	12 milyon
14	Santali	Bihar, Çattisqarh, Çarkhand və Orissa ştatlarında, Çota Naqpur düzənliyində yaşayan santal tayfaları	6.5 milyon
15	Kəşmiri	Camnu və Kəşmir	5.5 milyon
16	Sindhi	Qucarət, Maharaştra, Racasthan, Madhya Pradeş	2.5 milyon
17	Nepali	Siqqim, Batı Benqal, Assam	2.5 milyon
18	Konkani	Konkan, Karnataka, Maharaştra, Kerala	2.5 milyon
19	Manipuri	Manipur (Meitei ya da Meithei)	1.5 milyon
20	Bodo	Assam	1.2 milyon
21	Doqri	Cammu və Kəşmir	0.1 milyon
22	Sanskrit	Mattur	0.05 milyon

“Regional milli dillərə isə kokborok (Tripura), mizo (Mizoram), khasi (Meqhalaya), qaro (Meqhalaya) aiddir. Bu 4 dil tibet-birma dil ailəsinə aiddir. 2011-ci il siyahıya almasına görə, Hindistanda 1365 dil, 234 əsas dil və 122 böyük dil vardır. Bu ölkədə 29 dilin hərəsində azı bir milyondan çox, 60 dilin hərəsində azı 100 min, 122 dilin hərəsində azı 10 min nəfər danışır” [6].

Göründüyü kimi, Hindistanda ana dili kimi istifadə olunan 464 dildən 22-si daha çox yayılmışdır. İlk 22 dil arasında olan dillərdən az danışanı 50 min insandan ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, yaxın illərdə Hindisanda daha çox dillər yox olacaq.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, dünyanın ən çox əhalisi yaşayan iki böyük ölkə: Çin və Hindistanda yayılan dillərin sosiolinqvistik təhlili göstərir ki, bu ölkələrdə dillərin vəziyyəti ilə bağlı həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Fərqləndirici bir neçə əlamətə nəzər yetirək:

1. Hindistanda Çinə nisbətən xalqların dillərinə daha liberal yanaşır. Bunu Hindistanda olan ştatların 2 rəsmi dilə malik olması da göstərir. Ancaq Çində, demək olar ki, dillərin əksəriyyəti sıxışdırılır və mandarin çincəsinin bütün ölkə üzrə yayılması siyasəti aparılır.

2. Çində Hindistana nisbətən bir-birinə yaxın dillərin daha çox yayılması müşahidə olunur və bu ləhcə şəklində özünü göstərir. Nəticədə bu məsələ də Çində çoxdilliliyin qarşısını alan maneə kimi qəbul oluna bilər.

Hər iki ölkə arasında dillərin bağlı oxşar vəziyyətlər də vardır və onları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Hər iki ölkədə dillərin kütləvi şəkildə təhlükə səviyyəsinə çatması müşahidə olunur.
2. Hər iki ölkədə ingilis dilinə maraq artır.
3. Müəyyən ərazilərdə (Çində az olsa da) yerli dillərin rəsmi statusa malik olması müşahidə olunur.

Onu deyə bilərik ki, qeyd olunan ölkələrdə yerli dillərin öyrənilməsi o qədər sistem xarakteri daşımır. Yerli dillərdə çox vaxt tədrisin olmaması həmin dillərin unudulması ilə nəticələnir.

Aparadığımız araşdırma hər iki ölkədə dillərin sosiolinqviistik təhlilini tam şəkildə göstərə bilməz. Çox mürəkkəb əhali tərkibinə malik olan bu ölkələrdə real dil situasiyasını dəyərləndirmək kifayət qədər dərin təhlilə ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fidan G. Çin Dili ve Çince Dilbilgisi. Ankara: Efil Yayınevi, 2011, 120 s.
2. Cheng C., Lehmann W. P. Language and Linguistics in the People's Republic of China. Austin: Austin: University of Texas Press, 1975, 177 p.
3. Hong, B. (1978). Chinese Language/ Canberra: Australian National University Press, 1978, 138 p.
4. Kane D. The Chinese Language: Its History and Current Usage (1st Edition). Singapore: Tuttle Publishing, 2006, 192 p.
5. Ramsey S.R. The Languages of China (resimli, yeniden basılmıştır). New Jersey: Princeton University Press, 1987, 368 p.
6. Hindistanda rəsmi statuslu dillər
https://az.wikipedia.org/wiki/Hindistanda_r%C9%99smi_statuslu_dill%C9%99r
(17.02.2022)
7. Çin'de Hangi Dilləri Konuşulur? <https://tr.history-hub.com/cin39de-hangi-dilleri-konusulur>
(02.04. 2022)
8. Mandarin Mi, Mandarince Mi, Çin Mandarincesi Mi, Mandarin Çincesi Mi?
<https://helico.com.tr/o/mandarin-mi,-mandarince-mi,-cin-mandarincesi-mi,-mandarin-cincesi-mi> (08.02. 2022)
9. 50th Report of the Commissioner for Linguistic Minorities in India (July 2012 to June 2013)
<https://web.archive.org/web/20160708012438/http://nclm.nic.in/shared/linkimages/NCLM50thReport.pdf> (14.03.2022)
10. China <https://www.ethnologue.com/country/CN> (12 .03.2022)
11. Census of India https://censusindia.gov.in/2011Census/C-16_25062018_NEW.pdf
(30.03.2022)
12. India <https://www.ethnologue.com/country/IN> (16.03.2022)

FEİLİN NİTQ HİSSƏLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ YERİ

Aygül Elşən qızı Ağayeva

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

aygulagayevaa97@gmail.com

Abstract

The place of the verb within the parts of speech

The verb is one of the most widely discussed grammars. There are many issues that distinguish it from other parts of speech. The verb is a part of speech of many categories. Just as there are many grammatical categories, there are many controversial issues related to these categories. Although the ideas about the tense, the image, the categories of negation, the infinitive, the adjective, and the conjunction of the verb have stabilized, some issues related to the categories of type and style have not yet been resolved. Verbs, unlike other parts of speech, preserve the national originality of the language. All singular verbs are national. Also, verbs play a special role in the formation of phraseological combinations.

Keywords: Verb, grammatical category, indefinite verbs, tense, type

Giriş. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismini feillər təşkil edir. Əsas nitq hissələrindən biri olan feil əşyanın hərəkətini bildirir. Dildə əşya bildirən sözlər geniş mənada “adlar”, dar mənada “isim” adı altında qruplaşdırıldığı kimi, feillər də geniş mənada “hərəkət”, dar mənada “iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözlər” adı altında qruplaşdırılır [4, s. 14].

Feil bir çox xüsusiyyətləri ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir:

1. Feil morfolojiyanın ən böyük bəhslərindən biridir. Feil bəhsinin həcmcə böyüklüyü onu göstərir ki, feil çoxşaxəli nitq hissəsidir və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.

2. Feil çoxkateqoriyalı nitq hissəsidir.

3. Feil kateqoriyalarının əksəriyyəti xüsusiyyətdir. Yəni bunlar yalnız feilə məxsus kateqoriyalardır.

4. Feil dilimizin milli orijinallığını başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı qoruyub saxlayır. Azərbaycan dilindəki birhecalı feillərin hamısı millidir.

5. Feillərdə omonim, sinonim və antonimlik digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, milli feillərin öz hesabına yaranır.

6. Frazoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində, məcaziləşmə yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində feillər xüsusi rol oynayır.

7. Cümlənin əsas əlamətlərindən olan predikativlik və modallıq feillə daha çox bağlıdır.

Ali və orta məktəblərdə tədris olunan və indiyədək hələ də mübahisə obyektinə olan mövzuların böyük bir qismi feillə bağlıdır.

Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası. Azərbaycan dilçiliyində təsirli feillər “mütəəddi”, təsirsiz feillər isə “lazım” adı ilə şərh olunurdu. Bu kateqoriyanın ayrıca bir mövzu kimi öyrənilməsinə 1947-ci ildən başlanılmışdır. Feildəki təsirlilik və təsirsizlik hər şeydən əvvəl hərəkətin obyektə təsiri isə müəyyənləşir. Feildə bu kateqoriyanın öz əksini tapmasını yalnız feilin kökü, ya da başqa nitq hissələrindən düzəlmiş feilin əsası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dilimizdə elə şəkilçilər var ki, onlar vasitəsi ilə təsirli feillər təsirsiz, təsirsiz feillər isə təsirli hala salına bilər. Təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaratmaq üçün $-it^4$, $-t$, $-dir^4$, $-dar^2$, $-ir^4-ar$ və s. şəkilçilərdən istifadə olunur: *bildirmək*, *köçürmək*, *qoparmaq*, *soyutmaq* və s.

Təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaratmaq üçün $-il^4$, $-in^4$, $-iş^4$ və s. kimi şəkilçilərdən istifadə olunur. Əslində bu şəkilçilər həm də feilin növ kateqoriyasının şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər feilin növ kateqoriyasında hərəkətlə subyekt, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasında isə hərəkətlə obyekt arasındakı münasibətin dəyişməsinə xidmət edir.

İnkarlıq kateqoriyası. Azərbaycan dilində təsdiq və inkar qarşılıqlı müxtəlif anlayışlarla ifadə olunur: *hə*, *bəli*, *xeyr*, *əsla*, *əlbəttə*, *heç*, *nə (nə də)*, *deyil*, *var*, *yox*. Təsdiq-inkar məzmunu şəkilçilər içərisində də var: $-li^4$, $-siz^4$, $-ba$, $-bi$, $-anti$. Bunların heç biri inkarlıq kateqoriyasına aid deyil.

Bu kateqoriya feilin təsdiq və inkar formalarının qarşı-qarşıya dayanması fonunda yaranır. Kateqoriyanın qrammatik göstəricisi $-ma^2$ inkar şəkilçisidir. Bu da feilin quruluşundan asılı olaraq ya söz kökünə, ya da sözdüzəldici şəkilçidən sonra artırılır. Şəkilçi sözün leksik mənasında dəyişiklik yaratmır. Sadəcə, işin icra olunub-olunmamasını bildirir: *getmək-getməmək*, *gəlmə-gəlməyən*, *deyəcək-deməyəcək* və s.

Feilin şəkil kateqoriyası. Azərbaycan dilində “feilin şəkilləri” ilə yanaşı “feilin formaları” ifadəsindən də istifadə olunur. Feil şəkilləri cümlədə modallıq yaratmağa xidmət edir. Yəni danışan hər hansı bir işin icrasının vacibliyini, lazımlı olduğunu, arzu edildiyini və s. nəzərə çatdırır. Feil şəkilləri sırasında bəzən “bacarıq şəkli”, “davam şəkli” də verilmişdir. Bəzən *məsdər+da^2* formasında olan feillər feil şəkilləri içərisində verilmişdir. Lakin feil şəkilləri təsriflənən feillərə, məsdər isə təsriflənməyən feillərə aid olduğu üçün bu formanın şəkillər içərisində verilməsi doğru

deyil. Feil şəkillərinin ənənəvi bölgüsünə daxildir: feilin əmr şəkli, arzu şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, şərt şəkli və xəbər şəkli.

Feil şəkillərini formal qrammatik əlamətinə görə 3 qrupa ayırmaq olar: 1) Formal qrammatik əlaməti olmayan şəkil-əmr şəkli; 2) Formal qrammatik əlaməti olmayan, zaman şəkilçiləri ilə yaranan şəkil-xəbər şəkli; 3) Formal qrammatik əlaməti olan şəkillər-lazım, vacib, şərt, arzu şəkilləri.

Əmr şəkli feil kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçiləri, xəbər şəkli zaman şəkilçiləri, vacib şəkli *-malı²*, lazım şəkli *-ası²*, şərt şəkli *-sa²*, arzu şəkli *-a²* şəkilçiləri artırmaqla yaranır.

Zaman kateqoriyası. Feilin zaman kateqoriyası dildəki bütün feilləri əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış kateqoriya hesab olunur. Digər qrammatik kateqoriyalardan (adlıq hal, əmr şəkli, adi dərəcə, təsdiqdə olan feillər) fərqli olaraq, zaman kateqoriyasının şəkilçisiz forması yoxdur.

Feilin zaman kateqoriyası dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Feil zamanlarının müstəqil qrammatik kateqoriya kimi öyrənilməsi, yoxsa, sadəcə, şəkil kateqoriyasının tərkibində xəbər şəklini formalaşdıran göstərici kimi verilməsi uzun müddət mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. Fikrimcə, biz fərqli bir dildə feil bəhsini öyrənsək, bilmək istədiyimiz ilk məsələ həmin dildə feil zamanlarının necə yaranması olacaq. Yəni dilimizdə feilin xəbər şəkli zaman şəkilçiləri ilə formalaşsa da, işləliyinə və genişliyinə görə digər şəkillərdən fərqləndiyi üçün zaman kateqoriyasını müstəqil qrammatik kateqoriya hesab etməyin tərəfdarıyam.

Azərbaycan dilində hərəkətin üç zamanı var-keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman. Dilimizdə hər zamana aid müvafiq şəkilçilər olsa da, bəzən dildə zaman əvəzləmələrinə də rast gəlmək olur. Məsələn, bəzən indiki zaman şəkilçisi olan *-ır⁴* gələcək zaman məzmunu daşıya bilir: *Mən sabah Türkiyəyə gedirəm*. Bəzən zaman şəkilçiləri *idi, imiş* hissəcikləri ilə işlənərək fərqli üslubi çalar daşıya bilir: *O, həmişə yemək bəşirəndə zümzümə edərdi*. Cümlədəki feil qeyri-qəti gələcək zamana aid olsa da, *idi* hissəciyi ilə işləndiyi üçün gələcək zaman məzmunu daşımır.

Növ kateqoriyası. Feildə növ kateqoriyası ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu kateqoriyanın müstəqil və ya qeyri-müstəqil olması, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasından asılı olması, kateqoriyanın şəkilçilərinin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici şəkilçilərə aid edilməsi, bununla bağlı olaraq da növ kateqoriyasının, həqiqətən də, qrammatik kateqoriya olub-olmaması sual yaradır. Feilin növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən feillərə artırıla bilər. Bu şəkilçilərin feilə aid digər sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqi ondadır ki, bir feil bəzən növə aid iki şəkilçi qəbul edə bilər: *yazdırılmaq, oxutdurmaq* və s. Feilin növ şəkilçiləri orta məktəb dərslərində sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul olunur. Ali məktəbdə isə bu məsələ ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Növ şəkilçiləri bütün feilləri əhatə edə bilmədiyi üçün bəzi müəlliflər bu şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul edir. Məsələn, dildə *"oxumaq"* feilin *"oxunmaq, oxutmaq"* formaları olduğu halda *"oxuşmaq"* forması yoxdur. Buna bir neçə əsr əvvəl Qurbani tərəfindən yazılan "Bənövşəni" şeirində rast gəlinsə də, hazırda bu forma işlənmir. Bəzi müəlliflər isə bu şəkilçilərin sözə qoşularaq yeni məna yaratmadığını, sadəcə, feili formaca dəyişdirdiyini əsas gətirərək feilin növ şəkilçilərini qrammatik şəkilçi hesab edirlər.

Feilin məna növlərinə məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik, şəxssiz növ feillər aiddir. Bəzən bölgülərdə ya şəxssiz, ya da birgəlik növ feillər verilmir. Bu da müəlliflərin yanaşmasından asılıdır. Feilin məchul, qayıdış, şəxssiz növləri eyni şəkilçilər (*-ıl⁴, -in⁴*) vasitəsilə yaranır. Lakin məchul və qayıdış feillər təsirli, şəxssiz feillər isə təsirsiz feillərdən yaranır. İcbar növ feillər təsirli feillərə *-dir⁴, -t*, qarşılıq-birgəlik növ feillər isə müvafiq olaraq təsirli və təsirsiz feillərə *-ış⁴* şəkilçisi artırmaqla yaranır. İsimdə adlıq hal, sifətdə adi dərəcə, feildə əmr şəkli kimi məlum növdə də xüsusi qrammatik şəkilçi yoxdur.

Təsriflənməyən feillər. Feilin təsriflənməyən formaları digər feillərdən fərqli olaraq başqa nitq hissəsinin də xüsusiyyətini daşıyır. Feilin təsriflənməyən formalarına məsdər, feili sifət, feili bağlama aiddir. Təsriflənməyən feillər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyə də, hərəkət bildirir, yəni feil olaraq qalır, növ şəkilçisi qəbul edir, təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar olur.

Feilin təsriflənməyən formalarına aid olan məsdər $-maq^2$ şəkilçisi ilə yaranır. Lüğətlərdə feillər məsdər formasında öz əksini tapır. Məsdər feillə yanaşı ismin xüsusiyyətlərini də daşıyır. Yəni isim kimi hallana, mənsubiyyətə görə dəyişə, cümlədə mübtədə, tamamlıq ola bilir. M. Hüseyinzadə "Müasir Azərbaycan dili" əsərində məsdəri feilin şəkilləri sırasında vermişdir. O, məsdər yaradan şəkilçilər içərisində $-ma^2$ şəkilçisini də qeyd etmişdir. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn məsdərlərin köhnə qrammatika kitablarında "məsdəri-xəfif" (yüngül məsdər) adlandırıldığını qeyd edir.

Feili sifət feillə yanaşı sifətin də xüsusiyyətlərini daşıyır. Sifət kimi əşyanın əlamətini bildirsə də, inkarda olmasına, növ şəkilçiləri qəbul etməsinə görə sifətdən fərqlənir. Həm də sifət əşyanın daimi əlamətini, feili sifət isə keçici əlamətini bildirir. Feili sifətlər bəzi qrammatika kitablarında sifətlərin daxilində öyrənilmişdir. 1960-cı ildən etibarən feili sifətlər feilin təsriflənməyən formaları içərisində verilmişdir. Feilin bu təsriflənməyən formasında əsas söz "sifət" olsa da, bu birləşmə terminləşmişdir. Feili sifət feillərə $-an^2$, $-miş^4$, $-acaq^2$, $-ası^2$, $-ar^2$, $-malı^2$, $-dıq^4 + mənsubiyyət şəkilçisi$ artırmaqla yaranır.

Feili bağlama zərf kimi hərəkətin əlamətini bildirir, feillərə $-arkən^2$, $-anda^2$, $-dıq^4 + ca^2$, $-ib^4$ və s. şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Feilin digər təsriflənməyən formalarından fərqli olaraq feili bağlama cümlədə xəbər olmur. Hərəkətin tərzini, zamanını bildirmək baxımından feili bağlamalar dildə çox geniş şəkildə işlənir.

Feilin tərz kateqoriyası. Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasının varlığı mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu kateqoriya fonunda feillər bitmiş və ya bitməmiş tərzdə olur. Feildə tərz anlayışı zaman şəkilçilərindən sonra *idi, imiş* hissəcikləri, feilin təsriflənməyən formalarından sonra köməkçi feillər artırmaqla yaranır: *yazardı, gedərmiş, donub qalmaq, yatıb qalmaq* və s. Türkölogiyada alimlərin əksəriyyəti belə düşünür ki, feili bağlamalarla köməkçi feillərin birləşməsi tərz mənası yaratsa da, qrammatik tərz kateqoriyası yaratmır. Feilin digər qrammatik kateqoriyaları sabitləşsə də, tərz kateqoriyası hələ də dilçiliyimizdə tam həllini tapmayan məsələdir.

Nəticə və elmi yenilik. Feil hərəkət bildiren sözlər kimi ən qədim dövrlərdən elmə məlum olmuş, araşdırılmışdır. Feil dilin ən geniş bəhslərindən biridir. Qrammatik kateqoriyaların sayca çoxluğu feili digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirir. Feil çoxşaxəli nitq hissəsi olduğu üçün onunla bağlı problemlə məsələlərin sayı da çoxdur. Dildə mürəkkəb və ya tərkibi feil məsələsi, növ şəkilçilərinin hansı qrupa aid olması, bu şəkilçilərin bütün feilləri əhatə edə bilməməsi, zaman kateqoriyasının, sadəcə, feil şəkillərinin tərkibində öyrənilməsi, dildə tərz kateqoriyasının olub-olmaması, inkarlıq kateqoriyasına $-ma^2$ şəkilçisi ilə yanaşı digər inkarlıq məzmunu daşıyan ünsürlərin aid edilməsi və s. feillə bağlı mübahisə yaradan məsələlərdəndir. Həmçinin feillər dilin milli orijinallığını qoruyub saxladığı, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında daha çox iştirak etdiyi və predikativliyin yaranmasında mühüm rol oynadığı üçün feil həmişə ən çox araşdırılan mövzulardan biri olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
2. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Adiloğlu, 2018, 224 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
4. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 368 s.

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ZOOANTROPONİMLƏR VƏ ORNİTOANTROPONİMLƏR

Aytac Ceyhun qızı Qafarzadə
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
aykahuseynova2309@gmail.com

Abstract

Zooantroponyms and ornitoantroponyms in “Divanu lugat-it-turk”

The article deals with anthroponyms formed from the names of animals and birds used in Mahmud Kashgari's "Divanu lugat-it-turk", one of the monuments of ancient Turkish writing. The number of processing of these words in the language of the work is determined, their origin and forms of development in various ancient Turkic languages are indicated. Lexical-semantic meanings of anthroponyms are determined using materials of ancient monuments and various dictionaries. The information obtained from ancient monuments and dictionaries was systematized and the meanings of words were compared. The role of anthroponyms in the way of life of the ancient Turks, the place of zooanthroponyms and ornithoanthroponyms in their mythology and their symbolic meanings are reflected in the article. The study of anthroponyms in the language of the monument is of exceptional importance both in terms of linguistics and in terms of studying the way of thinking and life of the ancient Turks.

Keywords: Mahmud Kashgari, zooanthroponyms, anthroponyms, Middle Ages, male names

Giriş. Dünyanın bir çox xalqlarında olduğu kimi türk xalqlarının tarixində də özünəməxsus xüsusiyyətləri olan adqoyma ənənələri olmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və türk dillərinə aid olan bir sıra başqa abidələr türk dillərində tarixin ibtidai dövrlərindən şəxs adlarının mövcud olmasına sübutdur. Bu qaynaqlar türk xalqlarında şəxslərin adlandırılmasına və həmin adların qorunub saxlanılmasına son dərəcə əhəmiyyətli məsələ kimi baxıldığını göstərir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, coğrafiyası, tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri və digər sahələrini əhatə edən ən mükəmməl abidədir, türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəridir. “Divan”da onomastik vahidlərə çox geniş yer verilmişdir. Əsərdə öz əksini tapmış onomastik vahidlərin sırasında şəxs adları daha çoxdur. Biz M.Kaşğarının əsərini oxuduqca türklərin advermə ənənələri, ləqəb və titulları, bunların işlənmə yerləri haqqında vacib məlumatlar əldə edirik.

Ümumilikdə türk mətnlərində olduğu kimi Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da kişi adları ilə müqayisədə qadın adları çox azdır. Əsərdə 110-a qədər antroponimik vahid varsa, bunlardan yalnız dörd-beşi qadın adlarıdır. Kümüş [6, s. 373], Altun Tarum [6, s. 395], Kaz [6, s. 150] və s. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində işlənmiş heyvan və quş adlarından əmələ gəlmiş kişi və qadın adlarını leksik-semantik baxımdan aşağıdakı qruplara bölmək məqsədəuyğun olar:

Heyvan adlarından əmələ gəlmiş antroponimlər (zooantroponimlər). Qədim türk dilində heyvan adlarından yaranmış antroponimlər mühüm yer tutur. Türk dilində bu məqsədlə müxtəlif heyvan və quş adları işlənmişdir. Bu adlardan kişi adları üçün daha güclü, cəsarətli heyvan adları, qadınlar üçün gözəl və yaraşlıq heyvan adları istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da heyvan və quş adlarından əmələgəlmiş şəxs adları ilə qarşılaşırıq. Əvvəlcə “Divan”dakı heyvan adlarından yaranmış antroponimlərə nəzər yetirək:

Tonqa: bəbir. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür. Əsas məsələ də budur. Bu ad türklərdə yaşayır, ancaq ilkin mənası unudulmuşdur. Əsasən kişi adı olaraq istifadə edilir. Tonqa xan, Tonqa tigin deyilir. Uşaqlara buna bənzər adlar adlar çox qoyulur. Türklərin böyük xaqanı

Əfrasiyabın əsil türk adı Tonqa Alp Ərdir, “bəbir kimi qüvvətli, igid adam” deməkdir [6, s. 319]. Mahmud Kaşğari “Divan”da Tonqa şəxs adı və onun apelyativi barədə bir neçə dəfə söz açmışdır. “Təsadüfi deyildir ki, Göytürk dövləti şəhzadələrindən birinin adı (VII əsr) Tonqa tiqin idi. Bilgə kağan abidəsinin 31-ci sətrində həmin şəhzadə haqqında belə yazılmışdır: Anta Tonqra Yılpağutı bir oğuşıq Tonqa tiqin yoğinta egire tokıdım- Orada Tonqra yılpağutun bir qəbiləsini Tonga teginin dəfnində mühasirə edərək məhv etdim. Qədim uyğur abidələrində də Tonqa sanqun, Oğul tonqa, Yasır tonqa antroponimləri işlənmişdir. Bir səlcuq əmiri də Toğa (Tonqa) Yürək adını daşıyırdı [9, s. 87].

Boğra: erkək dəvə. Boğra xan adı bu sözdəndir [4, s. 417]. “Divan”ın başqa bir yerində Boğra Kara xan antroponimi işlənir ki, bu da Xaqaniyyə hökmdarlarından birinin adıdır [6, s. 210]. Əbülfəz Rəcəbli “Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət”ndə bu sözü buğra fonetik variantında təqdim edir və erkək dəvə mənasını ifadə etdiyini yazır [12, s. 34]. İbn Mühənnə lüğətində də boğra formasında göstərilən sözün mənası “puğur, dəvə ayğırı” kimi izah olunmuşdur [1, s. 22]. “Boğra antroponimi qədim türklərdə, o cümlədən qədim və orta əsr türk abidələrində antroponimik sistemdə nadir hallarda işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində isə boğra/buğra leksik vahidi yalnızca “İrk bitiq” abidəsində ümumi isim olaraq çıxış etmişdir. Bizə belə gəlir ki, boğra leksik vahidi mənşəcə boğa/buğa leksik vahidi ilə bağlıdır” [9, s. 90].

Yağan: fil (iki dilin-türkcə və türkməncə-birində). Yağan Tegin şəxs adı kimi də işlədilir [6, s. 33].

Arslan: aslan. Bu xaqanlara da verilən addır. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas=al ilə aslan tutular, güc ilə sıçan da tutulmaz”, (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç sıçanı da tutmaq olmaz). Bu söz işdə qaba qüvvə ilə deyil, tədbirlə hərəkət etməsi lazım gələn adamlar haqqında deyilir [6, s. 358]. “Divan”da Arslan sözünə Bəkəç Arslan Tegin [4, s. 364] antroponiminin tərkibində də təsadüf olunur. Eski Uygur Türkcesi lüğətində bu sözün həm ümumi, həm də xüsusi isim kimi qeyd olunduğunu görürük. Antroponim kimi Çigil Arslan, Arslan Tarkan formaları göstərilir [2, s. 20]. Faruk Sümer yazır ki, Qəznəli Mahmud dövründə bir qadının Arslan xatun adını daşdığı da məlumdur [13, s. 545].

Müasir dövrdə azərbaycanlılarda oğlan uşaqlarına verilən adlardandır. Arslan-aslan; qədim türklərdə totem və titul [11, s. 104].

Burslan: kişi adlarından. Arslan-burslan sözü qoşa işlənir. Burslan sözü tək işlənmişdir. Bu söz bəbir mənasındadır. Əgər həmişə arslan sözü ilə birlikdə işlənmiş olsaydı, bu söz kişi adı olmazdı. Çünki ərəb dilində də belədir [6, s. 362]. “Burslan” sözünə başqa qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlinir.

Bükə: əjdaha, uzun ilan. Bu ibarədə də işlənmişdir; “yeti başlıq yıl bükə- yeddi başlı əjdaha”. Yabakuların ən böyüyünə Bükə Budraç deyilir, bəzi bahadırlarına bu ad verilir [6, s. 110].

As: sincab. Cariyələrə də “as” adı verilir [4, s. 147].

Quş adlarından əmələ gəlmiş antroponimlər (ornitoantroponimlər). “Divan”da antroponimlərin tərkibində istifadə edilmiş quş adlarına-zooantroponimlərə nəzər yetirək:

Toğrul: yırtıcı bir quş. Min qaz öldürüb birini yeyir. Bu, kişi adı da olur [4, s. 465]. Bu antroponimin müxtəlif fonetik variantlarını da görürük. Faruk Sümer qeyd edir ki, zaman irəlilədikcə Toğrul antroponiminin fonetik variantlarından biri olan “Tuğrul” forması daha işlək olmuşdur [13, s. 868]. Bəzi abidələrin dilində bu sözün “Toğrul” formasına da rast gəlinir. Məsələn: Adam Toğrul, Alp Toğrul, Kutun Toğrul və s [10]. İbn Mühənnə lüğətində Toğrul formasında “bir nevi yırtıcı quş” kimi təqdim edilir [1, s. 23]. “Eski Uygur Türkcesi sözlüğü”ndə hər iki variant qeyd olunmuşdur: Toğrul-Erkek adı, Toğrul-Antroponim və lakap [2, s. 243]. Müasir Azərbaycan antroponimikasında şəxs adlarının içərisində Toğrul adının yayıldığı şahidi oluruq. Toğrul-şahin; qoçaq, zireh (Qədim türklərdə totem) [11, s. 228].

Toğrıl sözünə əsərdə başqa mənada da rast gəlmək olur: Toğrıl: ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ, kolbasa. Kəncəkə [4, s. 465].

Turumtay: yırtıcı quşlardan birinin adı. Bu həm də kişilərə ad və ya ləqəb kimi verilir [6, s. 228]. “Divan”ın başqa bir hissəsində verilən şeir parçasında Turumtay adlı bir qulun adı çəkilir:

Dünqür-qayın buluşdu,
Qız alıb, qız verişdi,
İndi dişim qamaşdı,
Aldı Turumtayımı.

(O mənimlə qudalıq etdi, məndən qız istədi, mən də ondan qız istədim, sonra mənə zülm elədi, Turumtay adlı qulumu alıb apardı, ona görə dişim qamaşdı) [5, s. 138].

Türk tədqiqatçısı Faruk Sümer bu antroponimin apelyativinin qırğı mənasını bildirdiyini, antroponimin Torumtay və Toruntay variantları da olduğunu və XI-XII əsrlərdə Qəznəlilərdə, məmlüklərdə təsadüf edildiyini göstərir [13, s. 678].

Çağrı: şahin, laçın [4, s. 417]. “Divan”da bu söz həm ümumi, həm də xüsusi isim olaraq keçmişdir. Antroponimin tərkib hissəsi kimi iki yerdə istifadə olunub. Çağrı bəg: kişi adı [4, s. 417]; Çağrı Tegin: şahin təkin, xaqan ailəsinin uşaqlarına verilən adlardan [4, s. 411]. Əbülfəz Quliyev bu antroponim haqqında yazır: “Kaşqarlı çağrı antroponiminin apelyativini doğan (şahin) şəkildə izah edir. Bu sözü divanda ərəbcə əs-şakr leksik vahidi ilə şərh edir. Buna əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, Çağrı və Çakır onomastik vahidləri bir sözün fonetik variantlarıdır” [9, s. 85]. İbn Mühənnə lüğətində də eyni fikirlə qarşılaşırıq: Çağrı: Doğan (kuş), “Çağrı” sözü “Çakır”ın eski şəkli ola bilər [1, s. 23]. Ə. Cəfəroğlu uyğur lüğətində bu sözü rütbə, ünvan olaraq qeyd etmişdir [2, s. 45].

Kaz: Əfrasiyabın qızının adı. Kazvin (Qəzvin) şəhərini o salmışdır. “Kazvin sözünün əsl kaz oynı”dır, yəni Kazın oynadığı yer, sahədir. Çünki Əfrasiyabın qızı orada yaşayırdı, orada oynayırmış. Buna görə də bəzi türklər Qəzvinə türk şəhəri sayır, türk ölkəsinin sərhədini oradan başlayırlar [6, s. 150]. Ehtimal edirik ki, bu sözün apelyativi quş adından ibarətdir. Kaşğari bu sözü həm də ümumi isim olan quş adı qaz kimi izah etmişdir Əbülfəz Quliyev yazır ki, türk mədəniyyəti tarixində, qədim dövrdə, uyğur abidələrində qaz bənzətmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir [9, s. 98]. İbn Mühənnə lüğətində bu sözün həm qaz, həm ördək mənasında işləndiyini görürük [1, s. 39].

Nəticə və elmi yenilik. Mahmud Kaşğarinin əsərində XI əsrin xarakterini özündə əks etdirən şəxs adları, titullar, ləqəblər və s. yer alır. Bu əsərlə Mahmud Kaşğari yaşadığı mühitin şəxs adları, həmin adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı lakonik məlumatlar verir. Beləliklə, Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsəri tarixi onomastik leksikanın toplandığı böyük bir sərvətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Battal A. “İbnü-Mühənnə lüğəti”, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
2. Cəfəroğlu A. Eski Uyğur Türkcesi Sözlüğü. Edebiyat Fakültesi Basımevi. İstanbul, 1968. 320 s.
3. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı: Elm, 2008, 231 s.
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərc. ed. R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I c, 512 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərc. ed. R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006, II c, 400 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərc. ed. R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006, III c, 400 s.
7. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərc. ed. R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006, IV c, 752 s.
8. Quliyev Ə. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I h. Bakı: Elm, 2001, 191 s.
9. Quliyev Ə. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II h. Bakı: Elm, 2001, 127 s.
10. Memmedli, Y. Eski Türkçede Şahis Adları Ve Ünvanları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 42 (1994), 95-110
11. Paşayev A, Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2011, 340 s.

12. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 191 s.
13. Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları. İstanbul, 1999

СООТНОШЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМА И СЛОВА

Тагиева Айгюн Асиф гызы
 Магистр БСУ, лаборант Академии Наук
elmiraygun@2014gmail.com

Abstract

Correlation between idioms and words

An idiom is a phrase, or a group of words with a metaphorical meaning, which has become accepted in common usage. Idioms evolve the language; they are building blocks of a language and civilization. They also have great intensity to make a language exciting and dynamic. The answer to a question, what makes idioms difficult, is their meanings. Idioms are not easy to understand. Every language has its own idioms/ Most of them we hear in TV, and wondered why you can't understand these idioms even though you fully understand the words. An idiom is a group of words that has an established meaning that is not related to the individual meaning of the words. But a phrase is a group of words standing together as a conceptual unit. In linguistic analysis, it functions as a component of the syntax of a sentence. An idiom is a group of words with an established meaning which cannot be deduced through individual words. A phrase is a group of words standing together as a conceptual unit.

Key words: words, idioms, linguistic, meaning, difference

Хотя фразеологизмы отличаются большой устойчивостью, они подобно лексическому составу языка также подвержены различным изменениям. Может изменяться количественный состав фразеологизмов языка за счет утраты некоторых фразеологизмов, или образования новых слов может измениться соотношение между ними. Поэтому, очерчивая границы понятия «современный русский язык» временем от пушкинской поры до наших дней, нельзя не учитывать того, что писателями прошлого века многие фразеологизмы могли восприниматься по-другому. Они могли входить в активный запас, в отличие от сегодняшнего времени. Кроме того, нельзя не учитывать воздействия на состав фразеологизмов литературного языка фразеологизмов из различных стилей речи, в частности из диалектной речи, просторечия и т.п.

В состав фразеологизмов некоторые ученые соотносят все сочетания слов, а другие ограничивают их определенной группой. Критерия определения фразеологизмов в русском языке называются устойчивостью, целостностью значения. В лексике русского языка есть слова, которые описывают окружающую действительность. Они не связаны со смыслом каждого отдельного слова в его составе. Все они изменяются по лексическому значению, по форме изменениям и по синтаксическим функциям. И все же связь между словами в составе фразеологизма неразделима:

Плоть и кровь - родной ребенок; выбрасывать из головы - стараться забыть;

Пальцем не шевельнет- Не сделает ни малейшего усилия, чтобы осуществить что либо (5, с. 533).

Фразеологизмы это устойчивые сочетания двух или более слов, но разные по значению. Они наравне со словами составляют лексику русского слова. Ни словосочетание, ни предложение не имеют признаков фразеологизма. Фразеологические обороты позволяют в сжатой, но выразительной форме передать эмоции, чувства, его отношение к описываемому. Многие фразеологизмы русского языка имеют ярко выраженный разговорный характер, что заложено в них экспрессивностью и эмоциональностью. Фразеологические сочетания также как и слово обладает значением и многие соотносятся с соответствующими словами, образуй синонимические ряды:

Застегнутый во все пуговицы - аккуратный, подтянутый;

Фразеологизм является единым целым, его значение не выводится из значения слов, его составляющих. Обобщенность семантики фразеологизма – это основное что позволяет выделить его в самостоятельную языковую единицу. Фразеологические обороты используются: 1) для краткости речи; 2) для яркой эмоциональной оценки происходящего; 3) это особенность русской речи, поэтому перевод на русский язык труден, невозможен; 4) создание народа, проявление его мудрости, поэтому основные требования к оратору точность и уместность.

Эстетическая роль фразеологических средств определяется способностью автора выделить необходимый материал и ввести его в текст.

Следует отметить существенные отличия фразеологизмы от словосочетаний, выполняющих функцию служебных слов и от наречных выражений (структурно-организованных, как предложно - именной оборот), стоящих на грани перевода в отдельное слово. За пределами состава фразеологизмов русского языка остаются:

а) словосочетания, в которых одно слово получает значение, обусловленное только данным конкретным сочетанием слов, например: *девичья память, крутой кипяток*. В каждом из этих словосочетаниях имеют лексическое значение, независимо от того, как называется это значение по отношению к другому значению.

б) глагольно - именные словосочетания типа; *дать согласие - согласиться, одержать победу – победить*. Совершенно бесспорно, что глаголы такого типа соотносятся с соответствующим им глаголами.

в) явление вариантности, заменяемость состава фразеологизмов, проявляется по разному. Это может относиться к отдельным компонентам фразеологизма, или ко всему фразеологизму.

Фразеологизмы типа, хоть умри (умирай), воды (водой) не замутить. Эти примеры относятся к формальному варианту. Различают и лексические варианты, по составу компонентов, например: *точить лясы (балясы), стоять колом (костью) в горле*. Различают по составу и форме компонентов и смешанные варианты, например: *закладывать (заливать) за галстук – заложить (залить за галстук)*.

Количественный состав во фразеологизмах проявляется по разному, одни части компонентов могут опускаться, они называются факультативными вариантами.

Факультативность и вариантность компонентов фразеологизма специфические особенности фразеологизма, как единицы язык, в отличии от словосочетания и предложения. От пропуска и замены компонента во фразеологизме не образуется новый фразеологизм. К примеру можно привести: *седьмая (десятая) вода на киселе; седьмой (десятый) час*.

г) Анализ структур фразеологизмов русского языка помогает установить, что фразеологизмы за исключением некоторых сохраняют синтаксическую модель того словосочетания из которого они образовались. Разнообразие структурных типов

фразеологизмов очевидный факт. Особенности собственно формы фразеологизма, в частности возможность замены компонентов и возможность опущения одного или несколько компонентов, предопределяют наличие у фразеологизма различных форм употребления его в речи. Например, во фразеологизме *висеть на волоске* может быть заменен лексическим вариантом держаться, а третий компонент на *волоске ниточке*. Это значит, что фразеологизм, собственно форма, которого имеет вид висеть (держаться), на волоске (на ниточке).

Стилистическое значение фразеологических единиц- важная составная часть общего фразеологического значения единицы. Носителем стилистического значения, несомненно, является фразеологическая единица в целом. А. М. Бабкин отмечает, что ФЕ тесно связано со словом генетически и функционально стилистически. Когда же названных средств нет, стилистическое значение обусловлено образностью, внутренней формой и общей семантикой ФЕ, что в свою очередь определяется взаимодействием всех элементов ФЕ.

Хотя слова в составе ФЕ и потеряли часть своих признаков, в целом же они сохраняют многие семантические, лексические, словообразовательные, грамматические и стилистические свойства, что не раз отмечали – В.В.Виноградов, Н.Н.Омосова, А.М. Бабкин, Р.Н.Попов.

При этом важно учитывать стилистически ведущее слово (книжное, нейтральное, разговорное, просторечное, областное, архаическое). Тематическая принадлежность слова, разумеется, менее веский признак, но и он помогает определению функционально-стилистического значения, ибо тематические группы слов тесно связаны со стилистическими пластами ФЕ: заимствованная лексика и древние наименования показательны для книжного пласта; бытовая лексика, близкая к бытовой, названия растений и животных - для разговорного стилистического пласта; более грубая бытовая и более грубые названия животных, грубоватые и грубые понятия и образы, связанные с животными и растительным миром характерны для просторечных ФЕ.

При выявлении соотношения ФЕ и слова определенный интерес выявляет сопоставление их функционально стилистического значения. Функционально стилистическое значение слова и функционально стилистическое значение ФЕ соотносительные понятия, поэтому у них есть общие и различительные признаки. Назовем и сопоставим их.

Функционально стилистическое значение слова создается: 1) его семантикой (смыться, прост. - скрыться, уйти), 2) эмоциональностью, экспрессивностью, образностью и оценочностью (очи, книж. - большие красивые глаза, гляделки, прост.), 3) словообразовательными морфемами (понацепить, прост., кружочек разг.), 4) морфологическими средствами (в отпуску, разг.), 5) фонетическими средствами (деньгами, высок., километр прост.), 6) происхождением слова (заимствованная неассимилированная лексика обычно книжная – форум, агрессия, конгломерат), 7) степенью литературности (с повышением его и повышается стилистическое значения и слова: одежда-прост., печка-разг., печь-нейтр., реорганизация-книжн.), 8) употребление слова в переносном значении (разг.- заяц, безбилетный), 9) изменением характера основы (песнь, нар.- поэт), 10) неполногласными сочетаниями (ср. голова, нейтр., глава правительства, книжн.), 11) контекстом (К обеду собралась вся семья, где слово обед нейтр. Премьер – министр дал обед в честь высокого гостя, здесь слово обед приобретает книжную окраску).

Функционально-стилистическое значение ФЕ создается: 1) общим фразеологическим значением (дух времени, пробный камень-книжн.), 2) эмоциональностью, экспрессивностью, образностью (елки зеленые-разг., одного помета-прост.), 3) словообразовательными морфемами компонентов (в зубы заглядывать-прост.) 4)

морфологическими средствами, формами компонентов (покатываться со смеху_разг.), 5) фонетическими особенностями компонентов (вострить зубы- прост.) 6) происхождением ФЕ (прыльпе язык к гортани, библ., книжн.) 7) степенью литературности (камень преткновенения, степень литературности высокая), 8) внутренней формой ФЕ (белая ворона-разг.), 9) стилистически или тематически ведущим словом (гусь лапчатый, название животного разг.) 10) взаимодействием компонентов ФЕ (почем фунт лиха, просторечное слово лихо, взаимодействуя с двумя нейтральными словами, снижает стилистическое значение ФЕ до уровня разговорного, но не просторечного), 11) структурно синтаксическими признаками ФЕ (хоть глаз выколи, императивность конструкции создает разговорное стилистическое значение; ходить ходуном, разговорно - стилистическое значение создается тавтологичностью), 12) сферой функционирования ФЕ (дешево и сердито-разг.)

Как перечислили выше, некоторые критерии сходны у слов и ФЕ, соотносительны, но не тождественны, остальные критерии различны. Общее у них состоит и в количестве функционально стилистических пластов

Различны и функции ФЕ и слова. Большинство слов выполняют одну функцию в речи – номинативную, обозначая предмет, действие и т.п. Например глагол зазнаваться имеет номинативное значение возгордиться, тогда как ФЕ с аналогичным значением задирать нос выражает еще оценку в данном случае негативную. Следовательно, ФЕ выполняет одновременные две функции – номинативную и стилистическую, выражение отношение к тому, о чем говорится. Если главная функция слова номинативная, то главной функцией ФЕ справедливо считают характеризующую функцию, хотя это и свойственно многим словам. Некоторые фразеологии считают, что основная функция ФЕ – живописущая.

Многие лингвисты основной стилистической функцией ФЕ считают экспрессивно-оценочную.

Изобразительную роль ФЕ признают многие фразеологии. Например, Л.И.Рахманова и И.И.Формановская пишут: «Фразеологизмы могут использоваться для наглядно образного выражения мысли» (2, с. 41).

Наши наблюдения свидетельствуют о том, что ФЕ выполняют две основные стилистические функции изобразительно-оценочную (оценка дается через образ) и изобразительную живописующую, без выражения оценки. Слова непосредственно связаны со стилями, являясь одним из существенных признаков стиля. Книжные слова относятся к научно техническому стилю, нейтральные, общеупотребительные слова к нейтральному стилю. Разговорные слова являются приметой разговорно-бытового стиля, просторечные слова также составляют отличительную особенность соответствующего стиля.

Взаимоотношения ФЕ с функциональными стилями совершенно иные, они значительно сложнее. На самом деле книжные ФЕ преимущественно функционируют в художественном и публицистическом стилях, в ораторском подстиле публицистического стиля, в научно популярном подстиле. В других стилях встречаются редко или совсем не встречаются. Нейтральные ФЕ употребляются во всех функциональных стилях и не связаны с определенным стилем.

Разговорные ФЕ свойственны разговорно - бытовому стилю. А просторечные ФЕ в силу своей грубости, значительной литературной сниженности ограничены в употреблении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Диброва Е.И., Нефедова Т.П., Павленко Т. Л., Фразеологизм и слово в русском языке, Межвузовский сборник научных трудов, Ростов - на - Дону, 1983, 108 с.
2. Рахманова Л.И., Формановская Н. И. Некоторые условия использования устойчивых выражений в языке современной публицистики. Вести. МГУ (Журналистика). 1972, №1, с. 41.

3. Ройзензон Л.И., Бушуй А.М., Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии. Вып. 2. Самарканд, 1970.
4. Федоров А. И. Язык художественных произведений. Тр. Самарканд ун-та. Нов. Сер. Вып. 178. 170, с. 92.
5. Фразеологический словарь русского языка под редакцией Молоткова А. И., Изд.4-е, Москва, Русский язык, 1986, 540 с.
6. Чепасова А. М., Фразеологическое значение в языке и речи. Межвузовский сборник научных трудов, Челябинск, 1988, 120 с.

MƏSİHİNİN DİLİNDƏ OĞUZ VƏ CAĞATAY ELEMENTLƏRİ PARALELLİYİ (Məkanı-grammatik hallar əsasında)

Çimnaz Kənan qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
chimnazhuseynova6@gmail.com

Abstract

Parallellity of oguz and jagatay elements in the language of Masihi (based on spatial and grammatical cases)

The main object of research in the article is Masihi's poem "Varga and Gulsha". Spatial and grammatical cases are studied in the language of the poem. They are based on the features of Oghuz and Chagatai Turkic languages. Different variants of morphological indicators are given. Although some of the registered morphemes are active in modern linguistics, some are not. Although in the language of the work, due to the parallelism of the features of Oghuz and Chagatai Turkic, it is found within separate verses or paragraphs, in some parts of the poem it is possible to see parallel development within the same verse or paragraph. In general, if we look at the parallelism of the morphological units of both Oghuz and Chagatai Turkic, it is possible to see that in the language of the poem the Chagatai elements do not exceed the Oghuz elements. It is also clear that some features and morphemes selected from the examples are used both in the language of written monuments and in modern dialects.

Keywords: case category, spatial-grammatical cases, Oghuz elements, Chagatai elements, morphological feature

Giriş. XVII əsr ədəbi dilimizin qrammatik kateqoriyalar sistemində variantlılıq özünü göstərir ki, bu variantlaşma oğuz elementləri ilə paralel olaraq qeyri-oğuz elementləri ilə, dəqiqliklə desək, cağatay türkcəsinə aid dil xüsusiyyətlərinin bu qrammatik quruluşda öz əksini tapması ilə əlaqədardır. Nəzərə çatdıraq ki, türk dillərinin inkişafı dövründə xüsusi zaman kəsiyi olaraq dəyərləndirilən “orta türk dövrü” tayfa birlikləri üçün orta hesab edilən Orta Asiya Xaqaniyyə türkcəsinin – cağataycanın formalaşmağa başladığı dövr kimi qiymətləndirilir. Həmin dövrdə Qərbi Türküstanda türkdilli xalqların təmərküzləşmə prosesi baş verirdi. Ancaq, oğuz və qıpçaq tayfa birləşmələri bu hadisədən yan keçdiyi üçün əsası karluk və uyğur tayfa birliklərinin dili olan cağatay türkcəsi zaman keçdikcə onlardan fərqlənmiş və müəyyən tarixi dövrlərdə müxtəlif ədəbi dillərə təsir etmişdir. Lakin oğuz və qıpçaq qrupuna aid dillərlə müəyyən uyğunluq özünü göstərirdi ki, bunun əsasının bu tarixi dövrdən başladığını deyə bilərik. Həmin cağatay türkcəsi elementlərinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsi üçün XIII-XIV əsrlərdə monqollar və teymurilər zamanında görkəmli söz sənətkarlarının Buxara və Səmərqəndə aparılması başlanğıc mərhələ

sayılır. Ona görə ki, təmiz türkcə ilə getmiş söz ustaları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri cağatay türkcəsi mühiti ilə əlaqələndikləri üçün istər yazı, istərsə də danışqda həmin dilin xüsusiyyətlərini az və yaxud çox dərəcədə hiss etdirirdilər. Qayıtdıqda isə həmin dil mühitinin konkret elementləri ilə birgə gəlirdilər. Buna əlavə olaraq isə Hüseyn Bayqara və Əlişir Nəvaiyə olan meyil də cağatay türkcəsinin xüsusiyyətlərinin dildə əhatə dairəsinin genişlənməsinə vasitəçilik etmişdir. Bunu da deməliyik ki, cağatay elementləri XVII əsr dil mühitini tamamilə əhatə etmir. Yəni, cağatay türkcəsinin dil faktları XVII əsrin bütün təmsilçilərinin ədəbi-bədii yaradıcılığını əhatə etməmişdir. Amma, M.Əmani, Məsihi və Sadiq bəy Əfşar kimi təmsilçilər istisnadır, bu söz sənətkarlarının dilində cağatay xüsusiyyətlərinə rast gəlinir.

Məsihinin yaradıcılığına nəzər saldıqda onun dilində cağatay dil xüsusiyyətlərinin işləndiyi aydın olur. Bu da faktdır ki, sənətkarın yaradıcılığında cağatay dil faktları ilə yanaşı olaraq oğuz dil xüsusiyyətləri də özünü göstərir. Yəni, oğuz və cağatay türkcəsinə məxsus xüsusiyyətlər paralel şəkildə işlənərək qarşı-qarşıya dayanır. Və sənətkarın dili üzrə yalnız hal kateqoriyasını izləmək bu paralelliyi aydın şəkildə görməyə şərait yaradır.

XVII əsr yazılı abidələr əsasında aparılmış tədqiqatlar hal kateqoriyasının müəyyən inkişaf yolu keçərək sabitləşdiyini, müəyyən dəyişmələrə məruz qaldığını, həmçinin dilimizin morfoloji sistemində variantlılıqdan yan keçmədiyini göstərir. Həmin variantlaşmada oğuz və cağatay türkcəsindən alınan xüsusiyyətlər geniş əhatə dairəsinə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində hallar “qrammatik və məkani-qrammatik” olmaqla iki yerə bölünür. Adlıq, yiyəlik və təsirlik halları qrammatik, yönlük, yerlik və çıxışlıq halları isə məkani-qrammatik hallara aid olunur. Bu şəkildə bölgü ilk olaraq N.K.Dmitriyev tərəfindən aparılmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, oğuz və cağatay ünsürlərinə istər qrammatik hallarda işlədilmiş, istərsə də məkani-qrammatik halda olan nümunələrdə rast gəlinir. Araşdırmamız məkani-qrammatik hallar olduğu üçün tədqiqatımızı məhz bu halların verildiyi ədəbi-bədii dil nümunələri üzərində aparacağıq.

Yönlük hal. N.Dmitriyev yönlük halı “məkani-qrammatik” hallara aid edir. Həqiqətən də, ismin hallarından biri olaraq bu halın tərkibində məkan anlayışının qüvvətli olduğunu deyə bilərik. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində $-a^2$ // $-ğa^2$ morfemləri yönlük halın ifadə vasitələri hesab edilir. Qeyd edilmiş morfoloji göstəricilərdən birincisi, yəni $-a^2$ şəkilçisinin Məsihi dilində işlədilməsi ilə canlı danışq tələffüzünün ədəbi dilə gəlmə prosesi baş vermişdir. Bu şəkilçi oğuz dil faktorlarından biri hesab edildiyi üçün oğuz dillərində aparıcı mövqeyə malikdir. $-ğa^2$ morfemi isə cağatay türkcəsinin əsas dil faktorudur.

Məsələn:

Asayışə çün verildi rüxsət, Aramış için göründü fürsət (3, s. 151);

Qondu əmuyə hümayi-dövlət, Qaldı *muna* dərdü daği-həsərət (3, s. 153).

Əsərdən seçilmiş bu nümunələrdə isə *asayış* və *bu* (yəni *mu*) leksik vahidləri yönlük halda işlənmişdir.

$-a$, $-ə$ şəkilçiləri tarixən oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmaqla yanaşı, B.A.Serebrennikovun fikrinə əsasən yönlük halın ilkin, ən qədim morfoloji əlaməti hesab edilir.

Əglənməyə çünki var neylin, Yaxşı olmaz xilafi-meylin (3, s. 205);

Döndərməgə yüz bu yüzdin idrak, Bəsdür *bizə* üzri-maərafnak (3, s. 30).

Qeydə alınmış beytlərdə *əəyılanmək* (*əglənmək* formasında), *döndərmək* (*döndərməg* formasında) məsdərləri, eləcə də *biz* şəxs əvəzliyi yönlük halda verilmişdir.

Verdim Vərqayə təxti-şahi, Tapşurdum ona bu dəstgahi (3, s. 288);

Gördü çü şəhi-xücestə kirdar, Gülşayə olundu kari-düşvar (3, s. 278).

Yönlük hala aid seçilmiş bu, sonuncu nümunədə *Vərqa* və *Gülşa* xüsusi isimləri, bunlarla yanaşı *o* şəxs əvəzliyinin də yönlük hallı olduğunu demək məqsədəuyğundur.

Poemanın dilindəki nümunələrdən seçilərək qeydə alınan bu şəkilçi morfemlərin hər biri yönlük halda işlənən oğuz elementlərinə aid edilir.

Onu da qeyd etməliyik ki, cağatay türkcəsinin elementlərinin öz aralarında belə dil faktlarının variantlılığı müşahidə olunur. XVII əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dil nümunələrində -ğa, -ğə ilə paralel olaraq -qə və -gə morfemlərinin də işlənməsi qeyd etdiyimiz fikrin əsasını təşkil edir. Bu şəkilçinin qeydə alındığı nümunələr isə əsasən mənsubiyyət şəkilçisindən sonra qoşulur. Bəzən isə istisna olaraq mənsubiyyət şəkilçisiz leksik vahidlərə də yönlük hala məxsus bu şəkilçinin qoşulduğunu görmək olur.

Bu şəkilçinin *-ka, -ge* şəklinə M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk ” əsərinin dilində də rast gəlinəni qeyd olunur (1, s. 26). Məsələn: Tağ *tağka* kawuşmas, kişi *kişigə* kawuşur (Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar) (MK-III, 2, s. 153).

Yönlük hala, həmçinin qədim türk yazılı abidələrinin dilində də rast gəlinir. Məsələn, bu halın “*Kül Tiqin*” abidəsinin dilində *-ka, -ke, -a, -e, -ya, -ye* morfoloji göstəriciləri ilə yarandığını görmək mümkündür (2, s. 91). Məs: Temir *kapığka* teqi süledim.

-ğa² morfemi isə cağatay türkcəsinin əsas göstəricisi olmaqla, bir çox türk dillərinin həm qədim, həm də müasir dövr dilçiliyində işlənməkdədir. Məsihinin bəzi əsərlərinin dilində yönlük halda cağatay türkcəsinin xüsusiyyətlərinə rast gəlinərsə də, “Vərqa və Gülşə” poemasının dilində demək olar ki, rast gəlinmir.

Bəzi türk dillərində işlək olan bu morfemə dialektlərimizdə rast gəlinərsə də, müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. (4, s. 49).

Yerlik hal. Bu hal məkan məzmunu ifadə edib, adlarla feillərin arasında qrammatik əlaqə yaratmaqla yanaşı, *-da, -də* morfemi vasitəsilə yaranır. Yerlik halın bu morfemi tarixi inkişaf baxımından qədimdir və bütün dövrlərdə öz sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, bu halda oğuz və cağatay türkcəsinə məxsus elementlərdə paralellik müşahidə edilmir. Buna görə də burada oğuz və cağatay dil xüsusiyyətlərinin paralelliyindən danışmaq qeyri-elmi xarakterə malik olar. Odur ki, sadəcə dil faktlarının verilməsi kifayət edər. Nümunələrə nəzər salaq:

Gülşədə gər ixtiyar oleydi, Öz rəyi ilə mədar oleydi,

Haşa ki, qileydi ol cüdalıq, Səndin kəsə idi aşinalıq (3, s. 98);

Nümunələrdən göründüyü kimi, *Gülşə* leksik vahidi yerlik halda işlənmişdir.

Yox faidə *yazmağında* baqi, Göndərmə mühəssili-fəraqı (3, s. 83).

Bu beytdə isə *yazmaq* məsdəri yerlik hallıdır.

Qeybətdə nolur duran itabə, *Yüzdə* desə sayulur hesabə (3, s. 104).

Əsərdən götürülmüş bu hissələrdə *qeybat* və *yüz* leksik vahidlərinin yerlik halda işləndiyi görünür. Bütün bunlar yerlik halın həm vəzifə, həm də funksiya baxımından müasir ədəbi dillə ekvivalent olduğunu göstərir.

Yerlik hal şəkilçisinin formaca sabitləşməsinə baxmayaraq, onun işlədilməsində müəyyən variantlılıq özünü göstərir. Nümunə olaraq bu hal şəkilçisinin -ə, -a, -yə, -ya variantını deyə bilərik (4, s. 83). Məs:

Qara yerin *üzərinə* otaqların tikdirmişdi... (Kitabi-Dədə Qorqud)

Bu *ağzıma* gər oları yüz bil, Hər dilim əgər oları min bil. (Xətai)

Bu nümunələrdə *üzərinə, ağzıma* leksik vahidləri ismin yönlük halında olsalar da, məzmunu əsasən yerlik halı ifadə edirlər.

Qeyd olunan bu nümunələrə əlavə olaraq deyə bilərik ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində yerlik halın *-da, -de, -ta, -te* şəkilçiləri vasitəsilə işlənməsinə də rast gəlmək mümkündür (2, s. 93). Məs:

Ötüken *yışda* yiq idi yok ermis; Bu *yirde* olurıp tabğac bodun birle tüzeltim.

Çıxışlıq hal. Yönlük halda olduğu kimi, çıxışlıq halda da morfoloji göstərici baxımından oğuz və cağatay elementləri arasında variantlılıq özünü göstərir. Yəni, çıxışlıq halda da oğuz və cağatay türkcəsinin morfoloji əlamətlərinə rast gəlinir. Oğuz elementləri müasir ədəbi dillə eynilik bildirir ki, həmin morfoloji vahidlər –dan² ; –dən² şəkilçiləridir. Bununla yanaşı, çıxışlıq halın –dın² şəkli əlaməti cağatay dil ünsürlərindən biri hesab edilir.

Nümunələrə nəzər yetirək:

Ta kim görələm bu zülmü ədvan, *Kimdən* bizə yetdi qətlü talan?! (3, s. 125)

Gülşadan eşitdi bu kəlamı, Bildi ki, nədür ona həqiqət (3, s. 227).

Əsərdən verilmiş bu beytlərdə *kim* sual əvəzliyi ilə *Gülşa* xüsusi ismi çıxışlıq halda işlənmişdir.

Mundan əgər edə yüz kəranə, Qorxum bu ki, gərdişi-zəmanə (3, s. 211).

Verilmiş beytə nəzər saldıqda *bu* (*mu* formasında) əvəzliyinin çıxışlıq halda işləndiyini qeydə almaq mümkündür.

Qeyd edilmiş nümunələrin hamısında qabarıqlaşdırılan dil faktlarında təqdim olunan şəkilçi morfemlər çıxışlıq halda özünü göstərən oğuz elementləridir. Amma, XVII əsrdə yaşamış, yazıb yaratmış Məsihinin dilində çıxışlıq halın cağatay dil xüsusiyyətləri ilə işlənməsini də görmək mümkündür. Poemanın dilindən seçilmiş nümunələr bunu aydın şəkildə göstərir:

Ver sən mənə, ey şəhiri-afaq, *Qəmdin* mənim oldu taqətim taq (3, s. 160);

Qayım sənə püştü-e'tiqadım, *Səndin* hasil olur muradım (3, s. 171).

Göstərilən beytlərdə *qəm* və *sən* leksik vahidləri çıxışlıq halda işlənmişdir və aydındır ki, bu leksemlər məhz cağataycaya məxsus morfoloji göstəricini özündə daşıyır.

Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, Məsihinin dilində bəzi məqamlarda eyni beyt və ya bənd daxilində çıxışlıq halda oğuz və cağatay elementlərinin növbəli şəkildə bir-birini əvəzlədiyini də görmək mümkündür. Və sənətkarın dilindən seçilmiş nümunələr də həmin fikrin təsdiq edilməsində rol oynayır:

Səndin bizədür təriqi-yari, *Bizdən* sənə şivə dilfikari.

Səndin bizədür yetən şəfaət, *Bizdən* sənə nəqsi-əhdü adət (3, s. 32).

Məsihi dilindən götürülmüş bu bənddə dörd söz vardır:

Hər biri iki dəfə işlədilməklə *səndin* və *bizdən* şəxs əvəzlilikləri. Bu da faktdır ki, həmin sözlərin birincisində və üçüncüsündə əksini tapmış şəkilçi morfemlər cağatay, ikincisində və dördüncüsündə isə oğuz dil elementidir.

Nümunədən görüldüyü kimi, bu qoşalaşma, yəni oğuz-cağatay cütlüyü (-dan//din) poemanın dilində növbəli şəkildə işlənərək müəyyən davamlılıq qazanır.

Eyni oğuz-cağatay cütlüyünün işlədilməsini M. Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsərində də görə bilərik:

Tağdın inildi / Dağdan enildi (MK-II, 7, s. 154); Anı *suwdan* keçürdi / Onu sudan keçirdi (MK-II, 8, s. 179).

Qeyd olunmuş bu fikirlərlə yanaşı XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində canlı danışıq dilinin də təzahürünü görmək mümkündür. Çıxışlıq halın ədəbi dil üçün xarakterik olan bu paralelliyinə canlı danışıq üçün səciyyəvi olan –nan, –nən fonetik cildli morfemi də əlavə olunur və xalq şeiri janrlarında rast gəlinir. Yəni, ədəbi dil norması ilə (-dan, -dən) canlı danışıq dili norması (-nan, -nən) üz-üzə dayanır (1, s. 37). Məs:

Gedirsən, salam dua, Apar Yaxşıya *mənnən*;

Sənin süzgün gözlərin, *Qəmdən* üzgün gözlərin.

Yaxşıdan doymaz aşiq, Baxsa yüz gün gözlərin (5, s. 28, 33).

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, tədqiqat nəticəsində Məsihinin "Vərqa və Gülşa" poemasının dilində leksik vahidlərin məkani-qrammatik hallar əsasında dəyişməsi ilə oğuz dil

elementləri ilə çağatay türkcəsinin morfoloji göstəricilərinin qarşı-qarşıya dayandığına rast gəlinir. Ümumən, çağatay elementləri oğuz ünsürlərini üstələyə bilməsə də, Məsihinin dilində oğuz-çağatay növbələşməsini görmək mümkündür. Bunlara baxmayaraq, çağatay türkcəsi işlənmə dairəsinin məhdudlaşması ilə dili tərk etmiş, oğuz elementləri isə ümumxalq dilində tarixi aparıcılığı nəticəsində ədəbi dil norması səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Məsihinin "Vərqa və Gülşa" poemasının dilində məkani-qrammatik hallar əsasında oğuz və çağatay elementləri paralelliyi ilk dəfə elmi cəhətdən araşdırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 251 s.
2. Abdullayeva Q. Kül Tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007, 212 s.
3. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 375 s.
5. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar (Tərtibçi H.Kürdoğludur). Bakı: Sabah, 1993, 119 s.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. 4-cü nəşr. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 226 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk 4 cildə, III c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OXU TƏLİMİNİN STRATEGİYALARI VƏ MODELLƏRİ

Əhəd Həsən oğlu Cavadov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ehed_cavadov@mail.ru

Abstract

Strategies and models of reading learning in Azerbaijani language classes

The article discusses the realization of the content line "Reading", the second of the content standards in Azerbaijani language lessons, and its sub-standards, shows the main directions of reading skills, comments on the characteristics of the texts involved in the reading process.

Acquisition of cognitive and high cognitive skills, which are the main principles of reading strategy, clarity and precision of goals, linking existing knowledge with new knowledge, correct understanding of the meaning of the text, determining the structure of the text (descriptive, narrative and judgmental), reading awareness, individual style. The three stages of application, collaboration, and thinking are explored, and the importance of following them correctly during reading training is discussed.

The second part of the study discusses the use of a number of reading models for reading and mastering the text. The author notes that the use of reading models that are loud, fast, attentive, silent, asking questions, predicting, role-playing, critical, discussing during reading training fully meets the requirements of content standards.

As a result, a differential approach to reading skills is recommended and the importance of reading and reading is discussed.

Keywords: content standards, reading content line, reading techniques, reading strategy, reading models

Giriş. Məlumdur ki, Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri və məzmun standartları dördüdür: *dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları*. Oxu təlimi Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun standartlarının ikincisidir. Oxu məzmun xətti özlüyündə iki məzmun standartına ayrılır: *söz ehtiyatı və oxuyub-anlama*. Bütün siniflər üzrə məzmun standartlarının 2-cisi “məndə tanış olmayan sözlərin mənimsənilməsi” (2.1.) və “mətnin məzmun və strukturunun mənimsənilməsi” (2.2.) şəklində ayrılır. 2.1. alt standartı özü iki hissəyə bölünür: 1)lüğətlərdən istifadə etməklə tanış olmayan sözlərin mənasını şərh etmək; 2)həqiqi və məcazi mənada işlənən sözlərin bir-birindən fərqləndirilməsi. 2.2. standartı isə üç pillədə tətbiq olunur: tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün intonasiya ilə və ifadəli oxumaq (2.2.1), mətnin tərkib hissələri arasında əlaqəni gözləməklə mətni genişləndirmək (2.2.2.), məndə irəli sürülən fikirləri dəyərləndirmək (2.2.3.) (1, s. 6).

Ayrı-ayrı siniflər üzrə bu standartlarda şagirdlərin nələri bilməli olduqları açıqlanır. Məsələn, 5-ci sinif üzrə müəllim üçün metodik vəsaitdə oxu bacarıqlarının iki istiqamətdə inkişafı nəzərdə tutulur: “1) oxu texnikasının inkişafı (səlis, düzgün, ifadəli oxu); 2) şüurlu oxu (oxuyub anlama, əsas fikri müəyyən etmə)” (3, s. 10).

Oxu fəaliyyətinin məqsədindən asılı olaraq, iki cür məndən istifadə olunur: elmi-kütləvi mətnlər və bədii əsərlər; birincilər məlumat almaq üçün oxunursa, ikincilərin oxunmasında əsas məqsəd bədii zövqü inkişaf etdirməkdir. Bəşəriyyətin böyük dahilərindən sayılan M.Qorkinin bu sözləri indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır: “Bədii ədəbiyyat oxumağa vaxt tapmaq lazımdır, yoxsa adamın beyni quruyar”.

Oxu strategiyası və onun əsas prinsipləri

Oxu təlimi zamanı müxtəlif oxu strategiyalarından istifadə olunmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, *şagirdyönümlü sinif* yaradılmalıdır. Oxu strategiyalarından istifadə o deməkdir ki, şagirdlər zehinlərində olan ilkin düşüncəni təlimlə, yeni materialla əlaqələndirməyi və onu praktik şəkildə tətbiq etməyi bacarsınlar.

Tədris strategiyaları forma, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusu olub, məqsəddən nəticəyə doğru yönəlir. Kurikulumun tərkib hissəsi olan bu strategiyalar yeni təlim konsepsiyası və tədrisin strukturu ilə sıx bağlıdır. A.Qəhrəmanov yazır: “Bu konsepsiyaya görə təlim prosesi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticələrə əsaslanır və bu prosesdə müəllim əlaqələndirici və məsləhətverici subyekt kimi, şagirdlər isə müstəqil, tədqiqatçı subyekt kimi fəaliyyət göstərirlər” (4, s. 39). Bu isə standartlar şəklində ifadə olunmuş təlim nəticələrinin hamısına, o cümlədən Oxu əsas standartına da tətbiq olunur. Oxu strategiyalarından istifadə müxtəlif prinsiplər əsasında istifadə olunur:

1. idraki (koqnitiv) və yüksək idraki (metokoqnitiv) bacarıqların əlaqələndirilməsi

Ümumiləşdirmək, sual vermək, məndən nəticə çıxarmaq və yekunlaşdırmaq yüksək idraki bacarıqlardır.

2. qarşıya qoyulan məqsədin aydın və dəqiq olması

Məqsədlər şagirdlərin ehtiyac və maraqlarına uyğun olan zaman onlar daha gərgin çalışırlar. Oxu fəaliyyəti oxu məqsədinin müəyyənləşdirilməsindən sonra başlanır. Şagird bilməlidir ki, nəyi oxuyur və onu oxumaqda məqsəd nədir. Oxu kollektiv şəkildə aparılırsa, onların təlim prosesində iştirakı daha da səmərəli olar.

3. yeni biliklərin mövcud biliklərlə əlaqələndirilməsi

Bu zaman diqqət ən mühüm məqsədlərə yönəldilir. Oxucu-şagird indiyə qədər əldə etdiyi bilikləri sistemləşdirməli və onların içərisindən ən mühüm olanları ayırmalıdır. Metodik

ədəbiyyatda bu zaman "Anlayış xəritəsi" strategiyasından istifadə olunması tövsiyə olunur. Bu strategiya 2.1. məzmun standartlarının ("məndə tanış olmayan sözlərin mənimsənilməsi") tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün çox yararlıdır.

4. mətnin mənasının düzgün dərk edilməsi

Oxu mətn vasitəsilə düşünmək deməkdir. Oxucu mətnlə qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində mənanı dərk edir. Oxucu mənanı tam dərk etmək üçün, ilk növbədə, təlim materialının öyrənilməsində maraqlı olmalıdır. O, ilkin biliklərlə yeni bilikləri əlaqələndirməli, nəticə çıxarmalı, məzmunla bağlı şərhlər verməyi bacarmalı, digərləri ilə ünsiyyətə girməlidir. Göründüyü kimi, bu təkcə oxu prosesi ilə yox, mətnlə qarşılıqlı fəaliyyətdir.

5. mətnin quruluşunun müəyyənləşdirməsi

Mətnlər *təsviri, nəqli, mühakimə, tədqiqat* xarakterli olduğundan onların oxusu zamanı fərqli düşünmə tərzindən istifadə edilməli, oxu prosesinə diferensial yanaşılmalıdır. "Azərbaycan dili" (6-cı sinif) fənni üzrə müəllim üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə "mətnin məzmun və strukturunun mənimsənilməsi" (2.2.) alt standartına uyğun olaraq, təsviri, nəqli və mühakimə xarakterli mətnlərin xarakteristikası verilir. Bunlardan ikincisi "Oxu" məzmun xəttinin reallaşmasına xidmət edir: "Nəqli xarakterli mətn. Mətn süjet xəttinə malik olmalıdır. Hadisələr müəyyən zaman ardıcılığı ilə müəllifin və ya şəxsin-obrazlardan birinin dilindən nəql olunmalıdır. Mətnin giriş hissəsində baş qəhrəman və ya hadisənin baş verdiyi zaman və məkan, sonluqda isə qəhrəmanın hadisələrdən sonrakı taleyi haqqında ümumi məlumat verilir. Süjet xəttini təşkil edən hadisələr mətnin əsas hissəsində öz əksini tapır"(4, s. 28). Bu məlumat həm də tövsiyə xarakterlidir, məhz buna görə bir çox dərslərdə verilən məntədaxili tapşırıqlarda mətnin davamı ilə bağlı versiyaların söylənilməsi müstəqil iş kimi ön plana çəkilir. Deməli, burada iki məqsəd var: şagirdin oxu fəallığını artırmaq və onu müstəqil yaradıcılığa yönəltmək. Metodik ədəbiyyatda oxunun təşkili formaları kimi səbəb-nəticə, müqayisə etmək, anlamaq, məqsəd, problem, sübut etmək və ardıcılıq göstərilir (6, s. 33) ki, bu da oxu təliminin şüurluluğunu təmin edir.

6. oxu zamanı fərdi üslubun tətbiqi

Hər bir şagird, eləcə də hər bir adam müəyyən qabiliyyətlərə malikdir və müəllim bu qabiliyyətləri aşkar etməyə çalışmalıdır. Elə şagird var ki, tədqiqatını yazmağa, eləsi də var ki, şifahi təqdim etməyə üstünlük verir. Eləsi də var ki, oxuduğu mətnlə bağlı şeir yazmaq, mahnı oxumaq və ya film çəkmək həvəsindədir. Təlim zamanı, eləcə də oxu təlimi zamanı dərk etmənin bütün imkanlarının nəzərə alınması öyrənənlərin nailiyyətidir. İnsanlar müxtəlif olduğu kimi, onların öyrənmə tərzləri, bilikləri nümayiş etdirmə yolları da fərqlidir. Hər kəs bu haqda düşünə bilər: "Mən necə oxucuyam?", "Mən hansı şəraitdə oxumağı sevirəm?" və b.k. Bu isə oxu təliminə diferensial yanaşmanı təmin edən əsas cəhətlərdəndir. Bu zaman hər bir şagirdin dərk etmə üsulunu müəyyən etmək zərurəti yaranır. Bu zaman tövsiyə olunur ki, Hovard Qardnerin "Müxtəlif üsullarla dərk etmə" nəzəriyyəsinə əsaslanılsın. O, dərk etmənin müxtəlif növlərini tədrisin təşkilində əhəmiyyətli hesab edir və inanır ki, hər bir şagird müəyyən qabiliyyətlərə malikdir və müəllim həmin qabiliyyətləri aşkar edərək təlimi müvafiq şəkildə təşkil etməlidir (6, s. 33-34).

7. başqaları ilə əməkdaşlıq etmək

İnteraktiv fəaliyyətə daxil olan təlim şagirdlərin və ümumiyyətlə, öyrənənlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. İstər həyatda, istərsə də hər hansı bir məsələni, problemi həll edən zaman insan kiminsə köməyinə, dəstəyinə ehtiyac hiss edir. Birlikdə çalışan şagirdlər müəllimlə yanaşı, öz sinif yoldaşlarının da dəstəyinin vacib olduğunu görürlər. Birgə fəaliyyət isə imkan verir ki, onlar düşünməyin müxtəlif yollarını öyrənsinlər, mürəkkəb tapşırıqların yerinə yetirilməsində bir-birlərinə kömək etsinlər. Bu zaman onlar qarşısındakını dinləmək və onun mülahizələrinə hörmətlə yanaşmaq, yeri gəldikcə onlardan yararlanmaq kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlər qazanırlar.

Hər bir şəxs qarşısındakını inandırmaq, tutarlı arqumentlər gətirməyi öyrənir və bu hətta müzakirə prosesində də meydana çıxır.

Bu zaman *cütlərlə oxudan* istifadə edilir. Şagirdlərdən biri ucadan oxuyur, digəri diqqətlə dinləyir və oxunan materialı ümumiləşdirir. *Mövzu üzrə söhbət* zamanı oxunmuş material üzrə söhbət, müzakirə və fikir mübadiləsi aparılır. Hər iki üsulu tətbiq etməmişdən əvvəl mövzu üzrə düşünmə həyata keçirilməlidir. *Düşünməyə yönəltmə* prosesində müəllimin fasilitatorluğu da mühüm rol oynayır. N.Cəfərova strategiyalı oxudan danışarkən yazır: "Strategiyalı oxu şagirdlərin öz fəaliyyətini təşkil və idarə etməsidir. Strategiyalı oxu düşünərək oxudur. Strategiyalı oxu zamanı şagird çevik düşünmək, sual vermək, keçmiş biliklərə əsaslanan yeni biliklər əldə etmək, fikir mübadiləsinə nail olmaq, nəticədə fikri dəqiq müəyyənləşdirmək və ondan həyati problemlərin həllində bəhrələnmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər" (2, s. 275).

8. *düşünmənin üç mərhələsinə cəlb edilmək*

Oxu strategiyalarından istifadə zamanı şagirdin düşünmə fəaliyyəti üç mərhələdə həyata keçirilir. Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün düşünməni üç mərhələdə həyata keçirmək lazımdır: təlimdən əvvəl, təlim prosesi zamanı və təlimdən sonra. Metodik ədəbiyyatda bu mərhələlər belə şərh olunur:

*I mərhələ. Təlimdən əvvəl- "Planlaşdırma mərhələsi" beyni təlimə hazırlayır.

*II mərhələ. Təlim prosesində- "Qarşılıqlı fəaliyyət mərhələsi" təlim zamanı düşünərək yadda saxlamağı təmin edir.

*III mərhələ. Təlimdən sonra- "Düşünmə mərhələsi" təlimdən sonra inteqrasiya edir, əlaqələndirir və fikirləri tətbiq edir".

Oxu modelləri

Oxu təlimi mətnin ifadəli oxusu ilə məzmunu üzərində işi bir-biri ilə əlaqələndirən müxtəlif modelləri əhatə edir. Nitqin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra *oxu modellərindən* istifadə edilir. Buraya səsli oxu, sürətli oxu, diqqətli oxu, sual verərək oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, rollar üzrə oxu, tənqidi oxu və müzakirə edərək oxu daxildir.

Səsli oxudan məqsəd oxunan şagirdlərin mətndəki sözlərin necə tələffüz edildiyini və hansı mənada işləndiyini anlamalarına nail olmaqdır. Bu zaman onun zehni fəaliyyəti də inkişaf edir. Əgər qiraətçi şeiri və mətni gözəl səsle oxuyursa, dinləyənlərin də mövzuya marağı artır və onlar bu şəkildə oxumağa həvəslənirlər.

Sürətli oxu nəticə olaraq oxu texnikasının təkmilləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxır və göz gimnastikası üçün zəruridir. Bu zaman stereo cədvəllərlə məşqdən istifadə edilir. Sürət tədricən artırılır və dərinləşdirilir. *Dərinləşdirilmiş oxu* zamanı oxunun təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bəzən bu oxu növünü analitik, tənqidi və yaradıcı oxu da adlandırırlar. Müəllim yeri gəldikcə, çətin mövzularda olan mətnlərdən, eləcə də, elmi-publisistik mətnlərdən istifadə edə bilər. Bu oxunu bir çox tədqiqatçılar *diqqətli oxu* da adlandırırlar. Bu zaman mətn sadəcə oxunmur, anlaşılmayan yerlər aydınlaşdırılır, onların güclü və zəif cəhətləri tapılır, fikir və qənaətlər müxtəlif şəkildə və yaradıcılıqla təqdim olunur.

Sual verərək oxu modelindən oxudan əvvəl və oxu prosesində istifadə olunur. Şagirdlər mətnə dair suallar hazırlayır və qruplara bölünərək onlara cavablar axtarırlar. Bu zaman qarşılıqlı suallaşma prosesinə müəllim nəzarət etməli, cavabların doğruluq dərəcəsini müəyyənləşdirməlidir.

Səssiz oxu zamanı müəllim çalışmalıdır ki, şagirdin dodaqları tərpənməsin və oxu ancaq gözlə idarə olunsun. Bu cür oxu göz hərəkətləri və beyində yaranan oxu prosesinə əsaslanır. Bu cür oxuya bəzən "Ürəyimdə oxuyuram" də deyilir. Bu oxudan əsas məqsəd şagirdlərin oxu üzərində müstəqil işlərini təşkil etmək, onların səlis və sürətlə oxumalarına nail olmaqdır. Prosesin sonunda sinifdaxili, yaxud da qruplar halında mətnlə bağlı müzakirə keçirilir. Müzakirə üçün belə suallar

təqdim oluna bilər: “Bu əsəri seçməkdən məqsədiniz nədir?”, “Əsərin hansı cəhətləri sizin üçün daha maraqlı göründü?” və s.

*Proqnozlaşdırılmış oxu*dan məqsəd mətndəki hadisələrin necə inkişaf edəcəyi haqqında proqnoz, fərziyə irəli sürməkdir. Mətnin təqdim olunan hissəsi şagirdlər, bir hissəsi isə müəllim tərəfindən oxunur. Mətnə maraq doğuran ifadələr və onlarla bağlı suallar lövhədə yazılır. Oxu prosesi dayandıqda “Sizin fikrinizcə, bundan sonra nə ola bilər?”, “Mətnin davamında hadisələrin sizin fərz etdiyiniz kimi inkişaf etməsinin səbəbi nədir?” tipli suallar verilir. Müasir orta məktəb dərslərində mətn daxilində və ya sonunda “Hadisələrin davamı ilə bağlı öz versiyalarınızı söyləyin”, “Sizcə, bu hadisə nə ilə bitəcək?”, “Öz versiyanızı söyləyin və hekayəni gözlənilməz sonluqla bitirin” kimi sual və tapşırıqlar verilir. Bu oxu modelindən istifadə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, mətnə olan marağını da artırır.

*Rollar üzrə oxu*dan əsas məqsəd mətnə iştirak edən personajların xarakterini anlamağa nail olmaqdır. Mətn əsasında bir teatr ssenarisi düzəldilir. Bu zaman əsas cəhət mətnin məzmununda dəyişiklik etməmək, cümlə və hadisələr əsasında dialoqlar düzəltməkdir. Şagirdlər bütövlükdə mətnin məzmununu qavramalıdır ki, oxuduqları və ya rolda ifa etdiklərini düzgün başa düşsünlər. Bu cür oxunu bəzən “rollu oxu” da adlandırırlar.

Tənqidi oxu zamanı şagirdlər oxuduqları haqqında sual verməyi öyrənir, onların mövzu haqqında düşüncələrinə şərait yaranır. Şagirdlər mövzunun müsbət və mənfi cəhətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə çalışırlar. Bu zaman şagirdin hissi, düşüncəsi və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurulur, onlar ilkin biliklər və təcrübələrindən istifadə etməklə oxuduqlarına məna-məzmun baxımından yanaşırlar.

Müzakirə edilərək oxu. Bu oxu modelindən o vaxt istifadə olunur ki, mətnlə bağlı fikir və düşüncələr başqaları ilə bölüşdürülsün, fərqli baxışlar meydana çıxsın. Müzakirə zamanı mətni hissələrə bölmək və ya bütöv mətn üzərində də iş aparmaq olar. Bu zaman bütün siniflə və ya qruplarla iş üsulundan istifadə etmək məsləhət görülür. Müzakirə zamanı bir-birini dinləmək, mü sahibin dediklərinə ehtiramla yanaşmaq, sözünü kəsməmək əsas şərtlərdən sayılır. Sonda əldə olunan müştərək fikirlər mətn şəklində təqdim olunur. Bu zaman bütün şagirdlərin iştirakının təmin olunması vacib məsələlərdəndir.

Nəticə və elmi yenilik. Oxu bacarığı hər bir şəxsin intellektual səviyyəsinin əsas göstəricilərindən sayılır. Eyni yaş qrupuna malik olan şəxslər arasında oxu bacarıqları müxtəlif ola bilər, məhz buna görə də müəllim oxu prosesinə diferensial şəkildə yanaşmalı, hər bir şagirdin nitq qabiliyyətini, mənimsəmə xüsusiyyətini, yaş və sağlamlıq səviyyəsini, bir sözlə, qavrama qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Bu zaman şagirdin müstəqil fəaliyyəti və müəllimin fasilitatorluğu bir-biri ilə əlaqələndirilməli, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, əqli və fiziki qabiliyyəti daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Biliklərin mənimsənilməsi prosesinin müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərə ötürülməsi mövcud kurikulumun əsas xüsusiyyətlərindən sayılır.

Nəticəyönümlü standartlar əsasında qurulan təlim prosesində şagirdlərin konkret fənn üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi pedaqogika elminin meydana çıxartdığı və təcrübədə yoxlanılan müəyyən təlim texnologiyalarına əsaslanır. Bu zaman şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun müasir üsul və vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Qiraət və mütaliənin əhəmiyyəti ondadır ki, şagirdlərin dünyagörüşü genişlənir, nitq qabiliyyəti inkişaf edir, mənəviyyəti təkmilləşir. Təcrübə göstərir ki, çox mütaliə edən şagirdin intellekti daha optimal və sürətli inkişafa malik olur. Bu zaman müəllim şagirdin tək cəsinifdəki fəaliyyətini deyil, sinifdən xaric oxunu da nəzərə almalı, onun bu sahədəki fəaliyyətinə də fasilitatorluq etməlidir. Oxu strategiyalarından düzgün istifadə və məqsədamüvafiq oxu modellərinin tətbiqi son nəticədə şagirdlərdə rabitəli nitq vərdişlərinin yaranmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu isə müasir fəal/interaktiv təlimin əsas məqsədidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, 200 s.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə (dərslük). Bakı: ADPU nəşri, 2016, 403 s.
3. İsmayılov R., Rüstəмова A., Cəfərova D. Azərbaycan dili (5-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2012, 200 s.
4. Qəhrəmanov A. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2012, 68 s.
5. Rüstəмова A., İsmayılov R., Cəfərova D. Azərbaycan dili (6-cı sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2013, 176 s.
6. Süleymanova A., Bağırova T., Muradova İ. Ədəbiyyat (5-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Təhsil, 2012, 208 s.

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ

Əliheydər Yunus oğlu Ağakışiyev

Xatirə Xaliddin qızı Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktorları

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The problem of literary language in high school textbooks

The language problem is based on the norm. Norma has two directions in language: linguistic and extralinguistic. When extraneous elements have an assimilative effect on the language, its norms related to social factors are violated, delays occur in the internal structure of the language. These norms are a hierarchical sequence of vowels and consonants in the phonetic system. The official state language of the Republic of Azerbaijan is the Azerbaijani language. Azerbaijani language is taught as a main subject in all educational institutions. Education has become an objective need of society and has become an important condition for its development. During the research, we came to the conclusion that in secondary school textbooks, especially in primary school, attention should be paid to the literary language norms of the Azerbaijani language, the newly published spelling dictionary should be based on phonetics, the pronunciation of words should be shown in accordance with the new orthoepic norms. given that term parallelism should not be used.

Key words: Term, literary language, phonetics, possession, material being, object, pronunciation, phonetic norm, high school, textbook

Giriş. Azərbaycan dilinin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu dil zəngin yazılı irsə malik olması ilə də başqa türk dillərindən seçilir. Həm klassik bədii üslubda, həm də sırf ümumxalq danışq dilində yazılmış abidələrimiz yeddi yüz ildən artıq bir dövrü əhatə edir.

Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir. Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun xalqıdır. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Şəxsən mən bu dili sevirəm. Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Gənclərimiz tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi və dinin dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini –

Azərbaycan dilini, dövlət dilini bilməlidir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi genişlənməmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzərdilçilik ideyaları təzahür etmişdir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı.

H.Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə ana dilinin – dövlət dilinin inkişafı üçün zəruri ictimai-siyasi, mədəni şəraitin əmələ gəlməsi barədə verilən məlumatla başlayır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir, müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib-hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, və “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanı dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir.

Dil siyasətini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində atdığı addımlar da təqdirəlayiqdir. Dövlətimizin başçısının imzaladığı fərman və sərəncamlar ana dilimizin saflığını qorumaq və inkişaf etdirmək yönündə mühüm əsas olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli identikliyi də gücləndirən əhəmiyyətli amildir. Dövlət başçısı tərəfindən 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”, 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” imzalanan Sərəncamları Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət başçısının “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm sənəddir. Sərəncamda vurğulanır ki, bu gün Azərbaycan dilinin milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən olaraq istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. Eyni zamanda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi surətdə əməl edilməsi, o cümlədən dilçilik elminin müxtəlif sahələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması dövrün tələbi olaraq qalır. Bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (9. s. 7-9).

Azərbaycan dilinin bütün tədris ocaqlarında tədrisi. Azərbaycan dili bütün təhsil ocaqlarında əsas fənn kimi tədris olunur. Təhsil cəmiyyətin obyektiv tələbatına çevrilmiş və onun inkişafının mühüm şərti olmuşdur.

Y.Kərimov, Ş.Tapdıqova və A.Namazovanın tərtib etdikləri 2-ci sinif Azərbaycan dilindən çalışmalar - yeni nəşr kitabı s. 16-da samit qoşalığı haqqında qaydada verilir: Bəzi sözlərdə eyni

samit qoşa işlənir. Qoşa **kk, pp, tt** hərfləri ilə yazılan sözlərdə ikinci kar samit onun cingiltili qarşılığı kimi tələffüz olunur. Məsələn: **tappılı – [tapbılı], əlbəttə - [əlbətdə]**.

Qoşa **cc, dd, zz, ll, ss, ff, vv** samitlərinin deylişində heç bir fərq olmur. Məsələn: **rəssam - [rəssam], ləzzətli - [ləzzətdi]**.

Qaydada verilən samit qoşalığı kimi **kk, pp, tt** verilsə də, qoşa **qq** samitləri nədənsə yaddan çıxmışdır. **kk, pp, tt** kar samitlərinin ikinci səsi tələffüz zamanı cingiltili deyilsə də, nümunədə qoşa **kk** samitinə aid nümunə verilməmişdir . Məsələn: **səkkiz - [səkgiz]** kimi tələffüz olunması şagirdlərə açıqlanmamışdır. Qaydada qoşa **qq** cingiltili samiti verilmədiyi üçün şagirdlər bu samitin birinci səsinin kar tələffüz olmasından xəbərsiz qalırlar. Qaydada samitlərin deyilişində heç bir fərq olmayan qoşa **nn, mm, rr, şş** səsləri haqqında da məlumat verilməmişdir.

4-cü sinif Azərbaycan dili dərslində sözdə **k** səsinin ifadə etdiyi səslər haqqında məlumat verilir:

[k] kənd [kənt], tək [tək]

[k`] kosmos [k`osmos] , tank [tank`]

[x`] çörək [çörəx`], məktəb [məx`təb]

[g] səkkiz [səkgiz], təşkil [təşgil]

[y] çiçək ətri [çiçəy ətri]

Sözün sonunda “**k**” ilə yazılıb x kimi tələffüz olunan sözlər milli mənşəli sözlərdir. Bu sözlərə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda və ya özündən sonra saitle başlayan söz gəldikdə **k-y** əvəzlənməsə baş verir. Məsələn: bilik –biliyi.

Əgər bu cür sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və söz gələrsə, [**x`**] kimi tələffüz olunur. Məsələn: **çiçəkdən [çiçəx`dən]**. (s.43)

Q hərfinin ifadə etdiyi səslər haqqında da şagirdlər məlumat alır.

Kitabın sağ küncündə Məlumat qrafasında yazılıb: Sözün sonunda “**k**” hərfinin [**x`**] kimi tələffüz olunmadığı sözlərə saitle başlayan şəkilçi artırıldıqda yazılışda və tələffüzdə fərq yaranmır. Nümunə kimi türk – [**türkün**] sözü verilir. Qeyd olunan bu məlumatda “**k**” hərf kimi deyil, səs kimi verilməli idi. Tələffüz zamanı səslər bir-birini əvəz edə bilir. Hərflər isə yazıda səslərin işarəsi kimi qeyd olunur. Bu məlumatda şagirdlərə “**k**” səsinin hansı məqamda [**x`**] kimi deyil, “**k**” olduğu kimi səslənməsi açıqlanmır. Şagirdlər üçün həmin məqam qaranlıq qalır.

Y.Kərimov, A. Həsənova, S.Cəfərovanın tərtib etdikləri 2-ci sinif Azərbaycan dilindən test tapşırıqları kitabının 24-cü səhifəsində 36-cı test nümunəsini sizə olduğu kimi təqdim edirik:

Hansı söz tək haldadır?

a) Kəpənək b) dəftərlər c) bayraqlar

Bu testə sualın qoyuluşu səhvdir. Termin kimi “**hal**” sözü dəqiq yerində işlənməmişdir. Hal deyiləndə ismin hal kateqoriyası nəzərdə tutulur. Cəmlk bildirən sözlər isə kəmiyyət kateqoriyasına aiddir. Sual belə verilməli idi: Hansı söz təkdədir?

Dərslıklərdə Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulması. Dilin normalar sistemi daha sadə, daha sistemlidir. Nitq normalarıyla yanaşı dil normaları da dərslıklərdə qrammatika, lüğət və arayışlarda təsdiqlənir. Dil normasına fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, sözdüzəltmə, frazeoloji normalar da daxildir (10, s. 97).

Normalar ifadə olunan fikrin oxucuya, dinləyiciyə tez və aydın çatmasını təsir göstərməsini təmin edir. Əgər fikir dərhal anlaşılırsa, deməli nitqdə bəzi normalara düzgün əməl edilməyib (7, s. 115).

Ədəbi dilin leksik normasından terminlərdən istifadə haqqında A.Qurbanov qeyd edir ki, ədəbi dil normalarının tərkib hissəsi kimi terminlərdən düzgün istifadə etmək həmişə dil quruculuğunda diqqət mərkəzində durmuşdur. Terminlərdən həddindən çox yerli-yersiz istifadə dildə anlaşılmazlıq yaradır. Bundan əlavə, terminlərin ana dilinin öz hesabına yaradılması ədəbi dil

normalarına daha çox uyğun gəlir. Alınma terminlərə aludəçilik ədəbi dilin inkişaf prosesinə mənfi təsir göstərir. XX əsrin 20-ci illəri ilə 30-cu illəri arasında Azərbaycan dilçiliyi terminlərinin yaranması işlədilməsində müəyyən dönüş olmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında elmi əsərlərin leksikasından danışılarkən ilk növbədə onun termin zənginliyi qeyd edilir. Terminlər elmi əsərin üslubunu müəyyənləşdirməklə bərabər hər bir əsərin elmin hansı sahəsinə aid olduğunu əyani şəkildə göstərir, hətta yarımüslublərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Buna görə də elmi əsərin leksikasının izahını terminlərdən, terminlərin elmi əsərdə işlənmə əmsalından başlamaq lazımdır.

Azərbaycan dilçilik terminlərinin paralelliyi və müxtəlifliyi var. Dilçilik əsərlərində terminlərin müəyyən qismi ya paralel, ya da bir əsərdə biri, digərində isə başqası işlədilir: abstrakt-mücərrəd, fəal-aktiv, bədii-obrazlı, termin-istiləh, fasilə-pauza-durğu və s. Bəzi terminlər izahlı şəkildə işlədilir. Belə ki, beynəlmiləl terminlər ya Azərbaycan sözləri ilə, ya da Azərbaycan dili materialları əsasında düzəldilmiş termin beynəlmiləl terminin əvəzi kimi verilir: dissimilyasiya – səfərqləşməsi, eliziya – səsdüşümü, proteza – səs artımı və s. (1, s. 25).

Termin paralelliyi də ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Məsələn, obraz – surət, sait – səslə, peyzaj – mənzərə, funksiya – vəzifə, aptek – əczaxana, məfhum – anlayış, konfrans – müşavirə və s. Ədəbi dil normalarının təsiri nəticəsində termin paralelliyi tədricən sıxışdırıb aradan çıxarılmalıdır (4).

İkinci sinif Azərbaycan dili dərslərində **“Varlığın** əlamətlərini və ümumi mənasını bildirən sözləri müəyyən edin” tapşırığı verilmişdir (s. 29). 20-ci test tapşırığının sualında yazılıb: Hansı bənddəki sözlər **əşyanın** əlamətini bildirir? (12, s. 39).

İkinci sinif dərslərindən götürdüyümüz nümunədə isimlər həm **varlıq** kimi, həm də **əşya** kimi şagirdlərə tədris olunur.

31.12.2021-ci il tarixində <http://genderi.org> saytında İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi metodikası adlı 12-ci mühazirədə göstərilmişdir ki, nitq hissələri haqqında ilkin praktik (terminsiz) anlayış savad təlimi dövründən başlayaraq verilir. Bu dövrdə şagirdlər “Alma, armud, heyva, nar-meyvədir – deməklə ayrı - ayrı növlərin bir cinsdə birləşdiyini bildirirlər. Dərslərin tələbinə görə müəllim şagirdlərdən ev quşları və vəhşi quşların adlarını xəbər alır. Tədricən şagirdlər “əşyaların adları” anlayışını mənimsəməyə hazırlanırlar. Digər qrammatik anlayışların əsası da bu yolla qoyulur. Belə bir hazırlığın əsasında II sinifdə “Əşyanın adını bildirən sözlər”, “Əşyanın necəliyini bildirən sözlər”, “Əşyanın hərəkətini bildirən sözlər” və s. mövzular keçilir.

Nitq praktikasında əşya sözü altında gözlə görülən şeylər, ilk növbədə cansız əşyalar nəzərdə tutulur. Bu da adi danışqdakı şey (ərəbcəəşya) anlayışına uyğun gəlir. Şagirdlər qızartı, ağartı, xəyal, ağıl, qayğı, hörmət kimi fərdən və sifətdən əmələ gələn sözləri isim hesab etmirlər. Əlamət sözü əşyanın əlaməti ilə yanaşı, keyfiyyətini də, əşyanın başqa əşyaya və ya anlayışa münasibətini də, o cümlədən mənsubiyyətini də bildirir. Şagirdlər çox vaxt igidlik, qoçaqlıq, sərinc kimi sifətlərdən əmələ gəlmiş isimləri sifət, ilahi, ulvi, lacivərd, zəngin kimi sözləri isə isim hesab edirlər. Hərəkət sözü altında uşaqlar, adətən, yalnız fiziki hərəkəti (qaçdı, tullandı) nəzərdə tuturlar. Qrammatik anlayış isə hal və vəziyyətlə əlaqədar olan digər hərəkətləri də (duymaq, törəmək, oturur, dinmir, yuxulayırvə s.) əhatə edir. Şagirdlərin ağarır, daralır, istiləşirkimi sifətdən düzələn fellər isifət; işləyir, dişləyir, duzlayırvə s. kimi isimdən əmələ gələn sözləri isim; qaçış, yarış, görüşvə s. kimi fərdən əmələ gələn isimləri fel hesab etmə hallarına da yol verilməməlidir. Belə sözlərdə leksik məna qrammatik mənaya uyğun gəlmir. Burada sözlərin formal xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Bunlar bir daha sübut edir ki, nitq hissələri ilə əlaqədar üzərində söhbət gedən anlayışlar yalnız sualların köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər (11).

Əşya adı bildirən sözlərə isim deyilir şəkildə tərif verilir. Məlumdur ki, “əşya” dedikdə maddi varlıq, obyektiv aləmdəki konkret isimlər, gözlə görünən, əllə toxunula bilən şeylər nəzərdə

tutulur. İsim cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir, konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi olmaqla fərqlənir; lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Maddi varlığı təşkil edən hər cür əşya və hadisələrin adları mücərrəd məhfum bildirən bütün sözlər, elmin, incəsənətin, təsərrüfatın bütün sahələrinə məxsus terminlər, xüsusi sahə sözləri isimlərdən ibarət olmaqla lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əhatə edir (8, s. 157).

İbtidai sinif dərslində ismin həm əşya, həm də varlıq kimi paralel işlənməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olur.

Dilin normalaşdırılmasında elmi nəzəri və elmi-metodik tədqiqat əsərləri ilə bərabər lüğətlərin, xüsusilə izahlı lüğətlərin rolu inkaredilməzdir. Burada təkcə sözün mənası müəyyənləşdirilmir, eyni zamanda qrammatik forma və üslubi cəhət aydınlaşdırılmaqla hər bir sözün normativ xarakteristikası verilir. Buna görə də dilçilikdə belə bir ideya özünə yer tapmalıdır ki, lüğət ədəbi dilin normasının öyrənilməsində, möhkəmləndirilməsində və təbliğində əvəzsiz vasitədir (1, s. 18).

Üçüncü sinif Azərbaycan dili dərslində **hiss** sözü **-lər** şəkilçisi qəbul etdiyi zaman söz kökündəki qoşa **ss** samitinin yalnız biri yazılmışdır. Həmin nümunənin yazılışı olduğu kimi göstərək:

Danışma – bildiklərimizi, düşündüklərimizi və **hislərimizi** başqalarına çatdırmağın yollarından biridir. Daha bir nümunə: **Hislərimizi** daha yaxşı anlatmaq üçün səs tonumuzdan düzgün istifadə etməliyik (3, s. 25).

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslində də **hisslərimiz** sözü bir **s** ilə yazılmışdır: Doğma vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbətdən yoğrulmuş bu misralar milyonların qəlbinə yol tapır, onların fikir və **hislərinin** ifadəçisinə çevrilir (5, s. 50).

2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin qaydalarına görə hiss sözünə yalnız **-sız** şəkilçisi qoşulduqda söz sonundakı qoşa **ss** səsinin biri düşür. Gördüyümüz kimi dərslərdəki **hislərimiz** sözü fonetik normanı pozmuşdur.

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslində Saitlərin uzun tələffüzü qaydasında tərkibində “ov”, “öv” hərf birləşmələri olan bir çox tələffüzü zamanı “v” samiti düşür, “o”, “ö” saitləri isə uzun tələffüz olunur; məsələn: dovğa [do:ğa], tövbə [tö:bə] və s. (5, s. 21).

2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin qaydalarına görə tərkibində ov, öv hərf birləşmələri olan sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş vermir, fonetik prinsipə uyğun olaraq sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir: cövhər [cöv:hər], çovğun [çovğun], dovğa [dovğa], dövlət [dövlət], mövqe [mövqe], mövsüm [mövsum], novlu [novlu], novruz [novruz], növbə [növbə], şövkət [şövkət], şövq [şövq], tövbə [tövbə] və s. (6).

Araşdırma zamanı Azərbaycan dili dərslində qarşımıza çıxan problemlərdən biri də hər iki sinif dərslində eyni mətnin təkrar verilməsidir. **“Yolda hadisə mətni”** həm 2-ci sinif Azərbaycan dili dərslində, həm də 3-cü sinif Azərbaycan dili dərslində verilmişdir (2, s. 25). 2-ci sinif dərslində mətnin müəllifi Rafiq Ələkbəroğlu, 3-cü sinif dərslində isə mətnin müəllifi kimi isə, Rafiq İsmayılov verilmişdir (3, s. 28).

5-ci sinifin Azərbaycan dili dərslində **“Karın könlündəki”** başlığında **könlündəki** sözündə səs düşmüş, **“Karın könlündək”** qeyd edilmişdir. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmayan sözdə fonetik norma pozulmuş, **-daki, -dəki** isimdən sifət düzəldən şəkilçi **-dək** şəklində yazılmışdır (5, s. 53).

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslindəki **“Dəyirmi masa cəngavərləri”** mətnində yazılıb: **Kiçik oğul Artur isə qardaşının silahdaşyam idi.** Bu cümlədə silahdaşyam sözü orfoqrafik cəhətdən səhv yazılmışdır. Söz **silahdaşyanı** olmalıdır. Feili sifət şəkilçisi + III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən III növ təyini söz birləşməsidir (5, s. 61).

2-ci sinifin Azərbaycan dili dərslində **“Bəyaz və Cubbulu”** mətnində yazılıb: **Sürəyyanın 8 yaş var idi.** Bu cümlədə **yaşı** sözündəki **“ı”** saiti düşərək orfoqrafik normanı pozmuşdur (2, s. 43).

5-ci sinfin Azərbaycan dili dərslərində ismin halları haqqında məlumat verilir. Qrafada ismin altı halı alt-alta ardıcılıqla verilmiş, hər halın qarşısında şəkilçisi və sualı göstərilmişdir. Yiyəlik halın qarşısında şəkilçi **-in, -in, -un, -un** kimi deyil, **- m 4** kimi verilmişdir. Bildiyimiz kimi yiyəlik hal yalnız I şəxs əvəzliyi təkdə və cəmdə **im** şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, **mənim, bizim**. İsimin yiyəlik hal şəkilçisini səhvən **m4** kimi göstərmək şagirdlərin tapşırıqları həll etməyinə çətinlik törədəcək, şəkilçiləri dəqiq şəkildə öyrənməsinə əngəl yaradacaq (5, s. 120).

Nəticə və elmi yenilik: Tədqiqat zamanı biz belə qənaətə gəldik ki, orta məktəb dərslərində, xüsusən də, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına diqqət yetirilməli, fonetika bəhsində yeni çapdan çıxmış orfoqrafiya lüğəti əsas götürülməli, sözlərin tələffüzü yeni orfoepik normalara uyğun göstərilməli, şəkilçilərin yazılışına diqqət yetirilməli, şagirdlərin yaşını nəzərə alaraq termin paralelliyindən istifadə edilməməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 2-ci sinif üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 3-cü sinif üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 4-cü sinif üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 5-ci sinif üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik
6. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, B., 2021
7. K.Əliyev, Nitq mədəniyyəti və üslubiyatının əsasları, Bakı, 2001
8. Q.Kazımov, Müasir Az. Dili. Morfologiya B., 2010
9. N. Məmmədli, Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, B., 2021
10. T.Əfəndiyeva, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, səh. 250
11. <http://genderi.org> saytı)
12. Y.Kərimov, A.Həsənova, S.Cəfərova, Azərbaycan dilindən test tapşırıqları, yeni nəşr, 2-ci sinif üçün vəsait

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR PROBLEMİ

Fidan Vahid qızı Hüseynova

Elmi rəhbər: prof. Zemfira Şahbazova

Bakı Dövlət Universiteti (bakalavr)

Huseynovafdn2002@gmail.com

Abstract

The problem of syntactic relations in azerbaijani language

The syntactic field of linguistics in Azerbaijan has already gained considerable experience in its various areas. Such intensity and density of syntactic researches, definition of areas, unfortunately, are satisfied with concrete areas of the Azerbaijani language, little attention is paid to definition of the general basis, the theoretical basis of general theoretical problems characteristic for all syntactic levels. One of the areas of little attention is syntactic relations. In this article, we talked about the relationship of disobedience and the unresolved problems in the relationship of governance.

Key Words: Syntax, grammatical relations, disobedience relationship, subordination relationship, control in conjunctions, management-approach problem

Giriş. Azərbaycanda dilçiliyin sintaktis sahəsi artıq kifayət qədər özünün ən müxtəlif istiqamətlərində ciddi təcrübə yığmışdır. Bununla əlaqədar, bu elmin inkişafı boyu müəyyən əhəmiyyətli də formalaşmışdır ki, bu əhəmiyyətli görə Azərbaycan sintaksistlərini yaxın və xarici türkologiyada tutduqları mövqelərinə görə yaxşı tanıyırlar. Doğrudan da, XX əsrin axırını onillikləri Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. 40-cı illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə 60-70-ci illərdə, Azərbaycan dilinin sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər N.Z.Hacıyevanın, Ə.Abdullayevin, Q.Kazımovun, T.Hacıyevin, Z.Tağızadənin, H.Bayramovun, Y.Seyidovun, H.Mirzəzadənin, M.Cəfərzadənin, Z.Şahbazovanın və başqalarının işlərində öz əksini tapmışdır.

Sintaktik tədqiqatların bu cür intensivliyi və sıxlığı, sahələrin müəyyənləşdirilməsi, təəssüf ki, Azərbaycan dilinin konkret sahələri ilə kifayətlənmiş, ümumi nəzəri problemlərin bütün sintaktik səviyyə üçün xarakterik olan ümumi bazasının, nəzəri özülünün müəyyənləşməsinə az diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan dili sintaksisinin aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı bir iş adı çəkmək çox çətinidir. Araşdırılması zəruri olan problemlərdən biri də sintaktik əlaqələr, onların sərhədi məsələsidir. Sintaksisin əsas vahidlərinin söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlər olduğunu bilirik. Sintaktik bütöv cümlələrdən, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Azərbaycan dilində hər bir nitq vahidi forma və məzmun vəhdəti əsasında qurulur, bu eyni dərəcədə söz birləşməsinə, cümləyə və sintaktik bütövlərə də aiddir. Söz birləşmələri sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəldiyinə görə, birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən hər iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici-formal cəhətini təşkil edir. bir az haşiyədən çıxaraq Fəlsəfəyə nəzər salsaq görürük ki, Fəlsəfə də bizə əlaqələrin xüsusiyyətini başa düşmək üçün onların həm daxili, həm də xarici cəhətlərinə nəzər yetirmək lazım olduğunu öyrədir. Burada daxili əlaqələr əsasdır, müəyyənləşdiricidir, əşyanın mahiyyətini əks etdirir; xarici əlaqələr isə ikinci dərəcəlidir, lakin əşyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə onların da rolu vardır. Burada bir məsələni nəzərə çatdırmalıyıq ki, məna əlaqəsi deyəndə heç də leksik məna nəzərdə tutulmur, burada ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Məsələn:

1. Qatar taqqaturuqla, yüyəni buraxılmış at kimi yorğa-yorğa gedirdi (3, s. 18).
2. Atlar sürətlərini azaltmalı oldular (3, s. 259).
3. Sonra günəş ağ bulud dəstəsinin arxasında gizləndi (3, s. 302).

Bu cümlələrin hər biri leksik semantikasına görə fərqli məna ifadə edir, lakin bunlar ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə eyni cümlələrdir-hamısında əşya ilə onun hərəkəti ifadə olunmuşdur.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasında əlaqələrin ikincisini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Fidan, müsabiqə, şeir, səsləndirmək sözlərinin cümlə şəklinə düşməsi, nisbi bitkin fikir ifadə etməsi üçün şeir sözünün təsirlik, müsabiqə sözünün yerlik hal şəkilçisi, səsləndirmək feilinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi, beləliklə müsabiqə, şeir sözlərinin səsləndirmək sözü vasitəsilə idarə olunması, səsləndirmək sözünün Fidan sözü ilə uzlaşması lazımdır: Fidan şeiri müsabiqədə səsləndirdi. "Təfəkkürün ümumiliyindən, bununla əlaqədar olaraq, sintaktik hadisələr arasındakı ümumi cəhətlərdən irəli gələn oxşar cəhətlərə baxmayaraq, sintaktik əlaqələr hər bir dildə və ya dil qrupunda tam spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır"(8. 79) Buna görə də tədqiqat

sahəsinə daxil edilən dillər müxtəlif olduqca sintaktik əlaqələrin də əhatə dairəsi, işlənmə momentləri müxtəlifləşir.

“Birləşmə və cümlələrdə sözlər arasında formal əlaqəyə ona görə qrammatik əlaqə deyilir ki, əlaqənin yaranması üçün həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriyaların fəaliyyəti, yəni sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik cəhətdən birləşməsi əsas və həlledicidir” (5, s. 452) Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsnifi qaydaları morfolojiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq “sintaktik əlaqələr” də deyilir. Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə quldarlıq quruluşundan başlayaraq, ağa-qul münasibətləri, hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe işçilər qrupu formalaşdığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələr də əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır. *Səhərdən gecəyə qədər yamacları, meşələri gəzib-dolanardıq*-cümləsində *yamacları, meşələri* sözləri bərabərhüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir *sözə-dolanardıq* sözü ilə eyni dərəcədə tabe olmuş, idarə yolu ilə həmin sözdən asılı vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə də qrammatik (sintaktik) əlaqələr iki növə ayrılır: 1) tabesizlik əlaqəsi; 2) tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında olur. Bu tərif Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov və Ağamalı Həsənovun müəllifi olduğu sintaksis kitabından götürülmüşdür. Təkcə bu kitabda yox, əksər sintaksis kitablarında tabesizlik əlaqəsinə belə tərif verilir. Biz düşünürük ki, bu tərifin müəyyən mənada dəqiqləşməyə, düzəlişə ehtiyacı vardır. Belə ki, kitablar və dəftərlər, ata və ana, yaşayır və ölür və s. nümunələrdə tərkib hissələr tərifdəki şərtləri ödəyir: bərabərhüquqludurlar, biri digərini aydınlaşdırmır, bir-birlərindən asılı deyillər. İndi isə başqa bir nümunəyə nəzər salaq: Yağış yağdı, yer islandı; fit çalındı, hamı vaqonlara doluşdu və s. Burdakı mürəkkəb cümlələrin də komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi var, amma hər iki cümlədə birinin digərini aydınlaşdırdığını görürük: yağış yağdığı üçün yer islanıb və ya fit çalındığı üçün insanlar vaqona doluşur. Deməli tərif burda özünü doğrultmadı. Biz belə hesab edirik ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı münasibətin tabelilik əlaqəsi yox, tabelilik münasibəti adlandırılması daha düzgün olardı.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə, əlaqədar olan tərəflərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir. bu əlaqə prosesində bir söz əlaqədə olduğu başqa sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən ona xidmət edir, onu aydınlaşdırır; digər söz isə müstəqil olaraq başqa sözü özünə tabe edir, onun vasitəsi ilə öz xüsusiyyətlərini meeydana çıxarır. Xeyrixah tələbə, dərəcə getmək, mənim müəllimim birləşmələri bu əsasda qurulmuşdur. Bu əlaqə həm söz birləşmələrinin, həm də cümlənin qurulmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. sözlər arasında tabelilik əlaqələri konkret ifadə formasından asılı olaraq 3 yerə ayrılır: 1) uzlaşma əlaqəsi; 2) idarə əlaqəsi; 3) yanaşma əlaqəsi.

İdarə əlaqəsində problemlə məsələlər kifayət qədər çox olduğu üçün düşünürük ki, tədqiqata ondan başlamaq daha məqsədəuyğundur. Əsas tərəfin tələbinə görə asılı tərəfin ismin müvafiq hal şəkilçilərini qəbul edərək dəyişməsinə idarə əlaqəsi deyilir. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin asılı tərəfi hallana bilən, yəni substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

a) isimlərin idarə olunması: *həyatı anlamaq, kənddə yaşamaq, güllərin çələngi və s.*

- b) əvəzlərlərin idarə olunması: *onu düşündürmək, özünü dərk etmək*
- c) sifətlərin idarə olunması: *böyüklərə hörmət etmək, kiçiklərə qayğı göstərmək*
- d) sayların idarə olunması: *beşinciləri mükafatlandırmaq, yüzə çatmaq*
- e) məsdərin idarə olunması: *sevməyi öyrənmək, ağılamaqdan qorxmaq*
- f) feili sifətlərin idarə olunması: *danışanı dinləmək, oxuyandan soruşmaq*
- g) zərflərin idarə olunması: *uzaqda yaşamaq, yuxarıya can atmaq*

Gördüyümüz kimi, idarə əlaqəsində tabe tərəf, əsasən, feillərdən ibarət olur. Bir sıra başqa nitq hissələri də müəyyən qədər idarə etmək xüsusiyyətinə malikdir, məsələn *tələbələrə üçü elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq istəyirdi* cümləsində say idarə etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Amma bunlar dildə azlıq təşkil edir. Burada bizi maraqlandıran məsələ qoşmaların idarə edə bilmək xüsusiyyətinin olub olmamasıdır. Sənin kimi, anamdan ötrü, yaşamağa görə, evə qədər və s. birləşmələr arasındakı əlaqə nədir? Rus dilçiliyində artıq uzun illərdir ki, bu məsələ ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, xüsusən türkologiyada belə bir fikir hökm sürməkdədir ki, qoşmalar da digər sözlər kimi idarə etmək qabiliyyətinə malikdir, bizim alimlərimizdən də bu fikrə tərəfdar çıxanlar vardır (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, R.Xəlilov, N.Məmmədov və s.) Yusif Seyidov isə özünün “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında bu məsələyə münasibət bildirərək əks mövqedən çıxış edir. “Evə getmək, kitabı almaq, məktəbdən qayıtmaq birləşmələrində getmək, almaq, qayıtmaq sözləri diqqət mərkəzində dayanır, evə kitabı, məktəbdən sözləri isə onların mənasını aydınlaşdırır, tamamlayır. Lakin demək olarmı evə qədər “birləşməsində” qədər sözü əsas mənanı bildirir, diqqət mərkəzində dayanır, evə sözü isə bu mənanı aydınlaşdırmaq, tamamlamaq üçün işlədilir?” (8. 106) Müəllifin gətirmiş olduğu arqument çox əsassızdır, çünki burada məsələ hansı sözün mənasının daha “dəyərli”, daha “vacib” olması yox, qrammatik əlaqədə oynadığı roldur. Qoşmaların heç bir leksik mənası olmaya bilər, amma onlar digər köməkçi nitq hissələri kimi qrammatik mənanaya malikdirlər. Məsələn *Həsəndən başqa hamı dərstdə idi* cümləsini qoşmasız təsəvvür edə bilmərik, çünki “başqa” qoşması cümlədən çıxarılsa, məna büsbütün pozular. Qoşma cümləyə daxil olmaqla nəinki mənanaya təsir edir, həm də Həsən sözünün çıxışlıq halda olmasını tələb edir. “Qoşmalar qoşulduqları sözləri idarə edir, yəni onların tələbi əsasında sözlər ismin bu və ya digər halında olur və bu zaman halların qrammatik mənalı daha da dəqiqləşir, tamamlanır” (7, s. 75). Burdan başqa bir nəticə də əldə edirik. Deməli ismin bütün halları idarə əlaqəsində iştirak edir.

İdarə əlaqəsi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də qeyri-müəyyənlik bildirən ziyəlik və təsirlik hallarında olan sözün aid olduğu sözlə hansı əlaqədə olmasıdır. Başqa cür desək, bilirik ki, III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi vardır, amma II növ təyini söz birləşməsində bu fikir mübahisəli olaraq qalıb. Bəzi dilçilərimiz onlar arasında yanaşma əlaqəsi olması fikrini irəli sürmüşdür (Qəzənfər Kazimov, Yusif Seyidov). Əlaqə haqqında danışmadan əvvəl biz istərdik II növ ismi birləşmələrlə bağlı bəzi fikirlərə nəzər salaıq. Müəllifləri Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənov olan dərsləkdə oxuyuruq: “Bu birləşmələrin tərəfləri həmişə yanaşı işlənilir və onların arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir” (1. 53). Akademik nəşrdə isə ikinci növ ismi birləşmələr barədə yazılıb: “Bu birləşmələrdə sözlər arasında əlaqə o qədər möhkəm olur ki, bunlar arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir” (4. 109). Nəhayət Q.Kazimov ismi birləşmələrin təsnifi zamanı onların tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrə əsaslanırsa da, o da bu tip birləşmələrin tərəfləri arasına söz daxil ola bilməməsi qənaətindədir. Deməli II növ təyini söz birləşmələri arasında olan əlaqə III növdən güclüdür:

Qalın və sıx qaşlarının tən ortasında qaralan xal qələm ucundan təsadüfi düşmüş mürəkkəb damcısını xatırladırdı. Mən Samirənin həm müharibə illərində, həm də sonralar necə məhrumiyyətlərə qatlaşdığını yaxşı bilirdim. (M. Hüseyn “Yeraltı çaylar dənizə axır”).

Buradakı birləşmələr (qələm ucundan, mürəkkəb damcısını, müharibə illərində) ikinci növ təyini söz birləşmələridir. Belə birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəfini idarə edir. Beləliklə, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olduğu kimi, idarə əlaqəsi də vardır. Burada uzlaşma əlaqəsi birinci tərəfin ikinci tərəfi özünə tabe etməsi və tərəflərin hər ikisinin eyni qrammatik formada olması, yəni üçüncü şəxsdə olması ilə izah edilirsə, idarə əlaqəsi ikinci tərəfin birinci tərəfi özünə tabe etməsi və bunun nəticəsində birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi ilə izah olunur. Dilçilərimiz sırasında Zemfira xanım Şahbazovanın fikirləri çox maraqlıdır. Belə ki, o bu tərəflər arasında formal yanaşma olduğunu, əlaqənin isə idarə əlaqəsi olması fikrinin tərəfdarıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində ismin təsirlik halı iki cür olur: müəyyən təsirlik hal, qeyri-müəyyən təsirlik hal.

Bunlardan hər ikisi feillə, idarə əlaqəsi əsasında bağlı olur (məs.*kitabı oxuyuram, kitab oxuyuram*). Lakin bunların hər ikisində idarənin qüvvəsi eyni dərəcədə deyildir. Şəkilçisiz təsirlik hal şəkilçiliyə nisbətən feilə daha möhkəm bağlı olur. bu xüsusiyyəti aşağıdakı misalla daha aydın müşahidə edə bilərik:

- 1) Atam qəzeti oxuyur.
- 2) Atam qəzet oxuyur.

İdarə birinci misalda ikinciyyə nisbətən zəif olduğundan müəyyənlik bildirən təsirlik halı idarə edən feildən ayırmaq olar və bunun nəticəsində cümlə pozulmaz: Qəzeti atam oxuyur.

İkinci misalda isə idarə olunan qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halla feil arasına söz daxil edə bilmirik. Deməli, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halla feilin bağlılıq dərəcəsi daha möhkəmdir.

Nəticə. Yazımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi sintaktik əlaqələrlə bağlı araşdırılmağa ehtiyacı olan məsələlər olduqca çoxdur. Məqaləyə qoyulan tələblərə görə az qisminə toxunmuşuq.

İstidə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1984
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı: Azərbaycan universiteti, 1956
3. İsi Məlikzadə. Qatarda (hekayələr). Bakı: Qanun, 2019, 432 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
5. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
6. Mehdi Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 320 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1981
8. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ TÜRKİZMLƏR

Fikrət Firuz oğlu Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

0504111351@mail.ru

Abstract

Turkisms in world languages

Peoples surrounded by Turkic languages have been using the words of these languages for centuries. The origins and location of the Turks, which have a very ancient and rich history, have been linked to the Altai theory. According to recent research, a lot of Turkism was found in the Sumerian, Akkadian, Elamite, Latin, ancient Greek, Aztec and Mayan languages, which played a role in the history of the ancient world. In this case, of course, the Altai theory - the idea that the Turks are located on the border with China and are younger than other peoples - fails. Even in the language of the American Sioux, Quechua, and Mayan Hindu tribes, the Turkish lexicon is evident.

Keywords: kinship of languages, Turkic languages, ancient languages, world languages

Giriş. Türk dili əhatəsində olan xalqlar əsrlər boyu bu dilin sözlərini əxz etmişlər. Çox qədim və zəngin tarixi olan türklərin yaranışı, məkanı Altay nəzəriyyəsinə bağlı olmuşdur. Son dövrlərin tədqiqatlarına əsasən qədim dünya tarixində öz rolunu oynamış şumer,akkad,elam, maya, astek, qədim yunan, latın ların dilində xeyli türkizm aşkar olunmuşdur.Bu sübut edir ki,türklər 5000-6000 il öncə tarix səhnəsində mövcud imiş ki, onların sözləri qədim dillərə daxil olub.Təbii ki, belə halda Altay nəzəriyyəsi - türklərin Çinlə sərhəddə yerləşməsi və digər xalqlardan daha cavan olması fikri iflasa uğrayır [15.04.2021].

Hazırda Yer üzündə onlarla türk xalqı var.Onların ümumi sayı təxminən 250 milyondur.Türklər tarixdə öz sözlərini demiş, fərqli dövrlərdə və Avrasiya qitəsinin müxtəlif yerlərində Hun imperiyası, Türk Xaqanlığı, Qızıl Orda, Teymur imperiyası kimi bir-birinə bənzəri olmayan 17 imperiya, dövlət yaratmışlar.

Ümumiyyətlə, türklər dünyada hər zaman mövcud olmuş, hazırda da böyük ərazilərə sahib olan yeganə, zəngin tarixi olan xalqdır. Buna Türkiyə Cümhuriyyəti, Rusiya tərkibində Yakutiya (Saxa) Respublikası (Əgər Saxa müstəqil dövlət olsa idi, dünyada ərazisinə görə (3103.2 min km²)yeddiinci dövlət olardı. Oraya 5 Fransa və ya azqala Argentina yerləşər), Qazaxıstanı (bura da 5 Fransa ərazisi qədərdir) nümunə göstərmək olar. Belə ki, qədim nəhəng imperiya, dövlət, xilafətlərin süqutdan sonra tutduqları ərazilər qat-qat kiçilmiş, bəziləri isə coğrafi, həmçinin etnik baxımdan tarix səhnəsindən silinib-getmişlər.

Qədim türklərə gəlincə, beynəlxalq tədqiqatçıların fikrinə görə, 25 000 il əvvəl Altay əhalisi dünyanın müxtəlif yerlərinə yayılmaqla bərabər, bir qismi heç bir əhalisi olmayan Amerika qitəsinə köçmüş və bu səbəbdən başqa xalqlarla qarışmadığından əvvəlki genotiplərini daha təmiz saxlaya bilmişlər [4, s. 15]. Amerika hindularının Y xromosomunda Q haploqrupu (yalnız ata xətti ilə qədim nəsilərə - əcdadlara bağlı xromosom toplusu) faizi daha yüksəkdir [6, s. 35].

Ümumi fərziyyəyə görə,Altay bölgəsi türk dünyasının beşiyi sayılır. Lakin 250 əsr əvvəl altaylılar Amerikaya köçəndə müasir dil ailələrinin heç birisi, o cümlədən türk dili ailəsi hələ mövcud deyildi. İnsanlar tamam başqa dillərdə danışmışdılar.

1. Hindu dillərində türkizmlər

O dövrdə yazı sistemi olmadığına görə, həmin dillər haqqında heç bir təsəvvür yoxdur. Lakin maraqlıdır ki, bəzi dilçilərin fikrincə, türk dilində və lakota siu dilində bir qisim oxşar sözlər var:

vakan - xaqan, xan;
 tanı - tanımaq;
 yudek –udlaq, boğaz;
 yuta - yemək (yutmək, udmaq);
 içü - içmək;
 kuva - qovmaq;
 yasu - yasaqlamaq, məhkum etmək;
 kan – qan, damar;
 miye - mən;
 ma - mənim;
 sue - süd;
 baha - baba, qoca adam;
 ik - iki;
 bebela - bəbə; uşaq;
 hang - hə və s.

Peruda ikinci dövlət dili olan keçua dili də türk dilləri kimi iltisafidir və tərkibində türkiizmlər var [1, s. 31]:

kok - göy;
 tata - ata, dədə;
 as - az;
 arı – arıq;
 qo – qovmaq;
 saqla – saqqal;
 qarvin (qarın) [5, s. 101].

2. Genetik qohumluq axtarışının nəticələri

Sözsüz ki, müasir hindu dillərini türk dilləri ilə bağlamaq istəməsək də, söz oxşarlıqlarına təsadüf kimi yanaşılsa belə, dil qohumluğuna şübhə etmək olsa da, qan qohumluğu şəksizdir. Genetik tədqiqatlar uzaq keçmişdə hinduların və Altay xalqlarının ümumi əcdadının olmasını inkaredilməz dəlillərlə sübut edib. Beləliklə, genetik araşdırmalar filoloji tədqiqatlarla müqayisədə daha tutarlı və inandırıcı faktları üzə çıxarır.

Q haploqrupu qədim hunlar arasında da geniş yayılmışdı. Onun müasir Macarıstan əhalisinin genotipində mövcud olması diqqəti cəlb edir. Bu, müasir macarların əcdadlarının arasında hun və qırpaqların olması ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Macarıstan Avropa dillərinin əksəriyyətində Hunqariya adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, macar dilində 800-ə qədər vurğusu əvvələ keçən türkiizm vardır:

Ökür – öküz;
 Arpa – arpa;
 tEşşek – təşəkkür.

Sonuncu söz ərəbmənşəli olsa da, türk dili burada vasitəçi dil rolu oynamışdır.

Adı çəkilən haploqrupun Avropa yəhudilərində – aşkenazlarda aşkar edilməsi də maraqlı faktır və bu onların etnogenezində xəzərlərin iştirak etməsi ilə izah oluna bilər.

Yenisey dil ailəsinə aid ket xalqı genetik cəhətdən hindulara çox yaxındır. Ketlərdə Q haploqrupunun nisbəti 95%-ə çatır və hindularda olduğu qədər yüksəkdir. Ural dil qrupuna aid selkuplarda da Q haploqrupunun daşıyıcıları əhalinin 70%-ni təşkil edir. Türkdilli xalqlar arasında bu haploqrup daha çox qaraqalpaqlarda (73%), İran türkmənləri (43%) və Əfqanıstan türkmənləri (34%) arasında yayılmışdır.

Qədim Yenisey xalqlarının əksəriyyəti Sibir-Altay türkləri ilə qarışaraq, onların içində ərimiş, yakut, tuva, xakas, Altay xalqlarının etnogenezində iştirak etmişlər. Yenisey dillərinin çoxu artıq unudulub. Yalnız azsaylı ket xalqının dili hələ ki qalmaqdadır. Çünki təxminən 10 il əvvəl 10-15 nəfər yaşlı nəsil bu dildə danışırdı (5, Moskva, 2016).

Sibir-Altay bölgəsində yaşayan bütün yerli xalqlar - türkdillilər və qeyri-türkdillilər eyni kökə bağlıdırlar. Dil diferensiasiyası nəticəsində müasir dillərin və dil ailələrinin yaranması daha sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Amma qan və gen birliyi dil birliyindən daha özəldir.

Antropoloji cəhətdən Şimali Amerika hinduları bəzi monqoloid cizgiləri daşısalar da, iri gözlərə, burunlara və avropoidlər üçün səciyyəvi olan bir sıra fiziki əlamətlərə malikdirlər. Bu səbəbdən alimlərin əksəriyyəti hinduları monqoloid kimi deyil, xüsusi – amerikanoid tipinə aid edir.

Hindularda avropoid və monqoloid cizgilərinin kombinasiyası onların yalnız irqi cəhətdən qarışıq olmasından irəli gəlmir, xüsusi arxaik irqə aid olmaları ilə bağlıdır. Hinduların əsas hissəsinin Asiyadan Amerikaya köçdüyü dövrdə klassik monqoloid irqi hələ tam formalaşmamışdı. Ona görə də amerikanoidlər daha qədim antropoloji tipin daşıyıcılarıdır. Bu irqdən bir qədər fərqli, lakin ona oxşar irqin əlamətləri müasir Tibet əhalisində də müşahidə olunur.

Hindular Sibirdən Amerikaya köçdükdən sonra bir neçə min il başqa xalqlardan təcrid olunmuş halda yaşayıblar. Hindulardan əvvəl Amerikada əhali olmadığına görə onlar başqa irqlərlə qarışa bilməzdilər.

Çox sonralar Amerika qitəsində yaranmış sivil Maya, Astek dövründə də bu dillərdə türkizmlərə rast gəlinir [1, s. 35].

3. Türk dilinin inkişaf etmiş dillərə təsiri

Daha sonralar türklərin tarixi zəfərləri nəticəsində həm Asiya, həm də Avropa dillərinə külli miqdarda sözlər keçmişdir. Bunlar arasında ən zəngin olan ərəb dili də vardır. Bu dilin hər bir sahə qatında türkizmlər öz əksini tapır [2, s. 15].

inkisarı - yeniçəri;

bəyk – bayraq // dilmizdə bayraq+dar – bayraq aparən əsgər, ya zabit; ümumilikdə isə on minlik qoşun başçısı,

yuzbaci - yüzbaşı;

bikbaşi - minbaşı;

buluk - bölük;

tətək - tətik;

ağalik - ağalığ;

vəyrku - vergi;

əşkin - qaçqın;

əlçi - elçi;

kuftan - qaftan;

şəntə - çanta;

kaiş - qayıq;

bumbağ – boyunbağı;

əranik -örnək;

kazma - qazma;

bəltə - balta / bulət /cəmdə/;

bəsdirmət – basdırmaq;

bəsturma - basdırma;

yəğmur -yağmur.

Fars dilində daha çox – yüzlərlə türk sözü vardır və bu onunla bağlıdır ki, farslar və Azərbaycan türkləri əsrlərboyu iç-içə yaşamışlar. Nəticədə, qarşılıqlı olaraq bir-birinə sözlər

ötürmüşlər. Türk dili əsasən XVI əsr Səfəvilər dövründə Şah İsmayılın göstərişi ilə dövlət dili olaraq, fars dilinə öz qüvvətli təsirini göstərmişdir [3, s. 26].

Bir sıra sözlər olduğu kimi tələffüz olunur:

boşqab;

çolaq;

döşək;

qayçı;

ocaq;

tuğ (arx.) – bayraq.

Fərqli deyilişli sözlər daha çoxdur:

olus

-

ulus

oğor – uğur;

uymaq - oymaq = ulusun bir hissəsi;

əyağ (Azərtürkcədə arxaizm olan *ayaq* sözü *kasa*, *çaxır*, *şərab* mənasında);

betek /petik (arx. bitik – yazı, məktub = törəməsi: pete - sənəd: pitik və pətə bəzi Azərbaycan dialektlərində *yazı*, *dua*, və *vəsiqə* mənasında işlənir).

Maraqlıdır ki, *bitik* sözünün samitləri metatezaya uğrayaraq, ərəb dilində yazıya bağlı mənə ilə *kitab* şəklini almışdır.

təngə - qızıl-gümüş pul, pul, kapital mənasında qədim türk sözü tınqa/tunqa/tamqa. Həmin söz Səlyan dialektində *pul* mənası daşıyır.

Bu söz XIY əsrdə rus dilinə *denqi* şəklində keçərək hazırkı zamana qədər *pul* mənasında işlənir.

Rus dili türk sözlərinin ən etibarlı qoruqçusu hesab olunur. Belə ki Rusiya – keçmişdə isə Sovet İttifaqının əsas ərazisində yaşayanlar sırasında türk xalqları əksəriyyət təşkil edir. Bu səbəbdən rus dili, bir tərəfdən, Avropa dilləri (ingilis, alman, fransız, holland və s.) vasitəsilə, digər tərəfdən isə, qismən Asiya dillərindən (hind, ərəb, fars) sözlər qəbul etmişdir. Bu dil ərazisi türkdilli xalqlar mühitində olduğuna görə, əsasən atçılıq, balıqçılıq, heyvandarlıq, hərbi, məişət sahələrində 3000-ə qədər türkdillik ehtiva etmiş yeganə dildir:

товариш (davar eş),

карандаш (qara daş),

япанча (yapıncı),

каракул (qara gül),

yerləş (yer alaşa),

лошад (loş at),

babay (baba),

кандalı (qandal),

карақуш (qaraquş),

вьюк (yük).

приют (yurd),

қуј (güc),

смик (sıx),

сапоқ (sap(la) boğ = yəni sapla bağlanan çəkmə, ayaqqabı).

Rus dilində türk dillərindən götürülmüş bir sıra sözlər kalka vasitəsilə o dildəki mənəni öz dillərinə sapsamışlar. Məs.:

yüzbaşı – sotnik,

desyatnik - onbaşı

Ukrayna dilinə gəlincə, bu dilə türkizm adı ilə əsl türk sözləri və həmçinin onun vasitəsilə başqa dillərin sözləri alınma kimi daxil olub. Qeyd etmək lazımdır ki, bir zamanlar Ukrayna ərazisində yaşayan xalq torki (türklər) adlanıb:

barış - barış,sülh;
tyutyun – tütün;
baq – bağ;
bay - bəy (Orta Asiyada bay - varlı);
bayrak – bayraq;
maydan (ərəb sözü meydan);
bazar (farsizm);
bayram (farsizm)

Beynəlxalq dil hesab olunan ingilis dilində 400-ə qədər türkizm vardır.

Həmin sözlər müxtəlif sahələrlə bağlıdır:

taiga – tayqa;
kiosk – köşk;
kumiss - qımız (at südü);
pasha – paşa;
khan – xan;
janissary - yeniçəri;
şaber (ərəb.- süvari əsgər),
hurrah - ur/r/a;
lackey - yalaka (Bu söz metatezaya uğramışdır);
horde - ordu;
effendi (yunanca efendos - ağa –əfəndi);
bashi-basouk – başıpozuq;
book (qədim türkcə *bitik* - yazı, məktub, kitab).

Nəticə və elmi yenilik. Göründüyü kimi, türk sözləri bir sıra dilləri qidalandırmış, öz kökünün qədim dövrlərə bağlı olduğunu sözləri ilə sübut etmişdir.

Türk dilinin izi bütün Avroasiya, Afrika,Amerika qitələrini əhatə edir. Türk dili bütün dünyada danışılan ən qədim dillərdən biridir. Hələ 5-6 min il əvvəl akkad mətnlərində türk sözlərinə rast gəlinir. Tanınmış türk dilçisi Osman Nedim Tunan, eləcə də onun müəllimi alman assur-şümeroloqu Bern Landsberq türkiizmlərin Mesopotamiya-Şumer mətnlərində də mövcud olduğunu sübut etmişlər.

Maraqlıdır ki, Akkad dilində türkmənşəli sözlər (məsələn: *eqru=əyri; tuppuşu= toppuş; qabaqu= qabaq,ön* müasir azərtürkcədə işlənir.

Türkiizmlər demək olar ki, bütün qitələrdə istifadə olunur. Mayya, Siu, Keçua kimi tayfaların türkmənşəli olması ilə bağlı fikirlər var. Lügət bunu təsdiq edir: *saqla = sakal; pak=bak; kok=gok (Keçua); ik = iki; ket = ket; ari=arık (Siu); oş=üç; ik=iki (Mayya)*

Qədim etrusk dili də rus dili kimi türk sözləri ilə zəngindir və hətta bir çox alimlər onu türk dillərindən biri hesab edirlər.

Əvvəllər bəzi rus soyadları türkcə -ın, - sonluğu ilə bitirdi: Karamzin = Kara-mirzə /nin və bu həmin şəxsin hansı nəslə mənsub olduğunu göstərirdi.

İngilis dilində bəzi türk sözləri də var: body= bədən, brain= beyin.

Dünya dilçilərinin müşahidə-tədqiqatlarına istinadən belə bir fakt təsdiqlənir ki,türk dili çox qədimdir. Onun sədası tarixin ənginliklərinə gedən şumer,akkad,elam dillərindən gəlir.Hətta belə bir hala qədim hindu tayfalarının dillərində də rast gəlinir.

Türk dili zaman keçdikcə azqala beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi hər hansı bir dilə ya çox, ya da az miqdarda söz ötürə bilməmişdir. Bəzi dillər isə öz kök dilinə görə dərindən araşdırılarsa, onun türkmənşəli olub-olmamasını ayırd etmək olar. Eyni zamanda dillərə nəinki leksik – dil, həmçinin genetik – qan baxımından yanaşma bir sıra qeyri-müəyyənliklərə son qoyar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Namazov Q. Amerikada yaşayan qırmızıdərililər türksöylüdür. "Altay dünyası", №2, Bakı, 2002, s. 30-35
2. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türkmənşəli sözlər. Bakı, 1977, 310 s.
3. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 405 s.

Xarici dillərdə

4. Bolnick Deborah A. et al 2006, Asymmetric Male and Female Genetic Histories among Native Americans from Eastern North America. Mol. Biol. Evol. 23(11):2161–2174. 2006
5. Kaya Polat. Search For a Probable Linguistic and Cultural Kinship Between the Turkish People of Asia and the Native Peoples of Americas". Bülleten, Cilt: L. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. Aralık, 1986, 198 s.
6. Malhi Ripan Singh et al 2008, Distribution of Y Chromosomes Among Native North Americans: A Study of Athapaskan Population History. AM J Phys Anthropol. December; 137(4): 2008. s. 412–424.
7. Скляхо, Р.А., Жабагин, М.К., Юсупов Ю.М. и др. Генофонд туркмен Каракалпакстана в контексте популяций Центральной Азии (Полиморфизм Y-хромосомы). Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология. No 3/2016. s. 86–96

İnternet resursu

8. Родинной американских индейцев следует считать Алтай. <http://www.gumilev-center.ru/rodinoji-amerikanskikh-indeijcev-sleduet-schitat-altajj/> (13.04.2021).

DİLÇİLİYİMİZİN TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Fikrət Abuzər oğlu Şiriyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

fikrethemkar@mail.ru

Abstract

A look at the history of our linguistics

The article considers the history of Azerbaijani linguistics and its development against the background of world linguistics. Mahmud Kashgari, who is considered to be the first representative of our linguistics, his work "Divani-Ligati-Turk", the ideas of geniuses such as Nizami, Nasimi, Fuzuli about words and language in general are considered to be the first embryos of our linguistics. Azerbaijani linguistics, which entered a new stage in the 19th century, educates linguists and enlighteners such as Mirza Kazim bey, Abbasgulu aga Bakikhanov, Rashid bey Efendiyev, Seyid Azim Shirvani, Nariman Narimanov, Sultan Majid Ganizade. In the twentieth century, the science of linguistics developed further, and in the 40s and 50s, scientists such as Abdulazal Demirchizade, Veli Khulufli, Mammadaga Shiraliyev, Mukhtar Huseynzadeh grew up. The renaissance of our linguistics began in the 1960s, and the role of Heydar Aliyev in this

renaissance is undeniable. The article also discusses these services and the essence of success during independence.

Key words: Mahmud Kashgari, Mirza Kazim bey, Abdulazal Demirchizade, renaissance stage, Heydar Aliyev

Giriş. Bəzi mülahizələrə görə dünya dilçilik elminin beş min ildən artıq tarixi vardır. Qədim akkadlar eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə şumer dili ilə dillərinin lüğətini tərtib edərək dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmağa başlayıblar. Bütün digər dillərdə olduğu kimi (Azərbaycan dili də istisna deyil), leksikoqrafiya ilə başlanan bu mərhələni dünya dilçiliyinin təşəkkül dövrü hesab etmək olar. 3500 il bundan əvvəl isə Hind dilçiliyi təşəkkül tapıb və burada iki dilin-ədəbi dil olan sanskrit və xalq dili olan prakrit dilləri arasındakı münasibətləri araşdırmaq əsas məqsəd olub. Dilçiliyin bir elm kimi mövcudluğuna e.ə. birinci minillikdə təşəkkül tapan antik dilçilik məktəbi (qədim yunan dilçiliyi və İsgəndəriyyə qrammatikası), eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmış ərəb dilçiliyi də böyük təsir göstərmişdir [1, s. 139]. Azərbaycanda dilçiliyin (türk dilçiliyinin) ilk nümayəndəsi hesab edilən Mahmud Kaşğari də ərəb dilçilik məktəbinin yetişdirməsi hesab edilir, lakin o, məşhur “Divani-lığəti-türk” əsərində hələ XI əsrdə müqayisəli dilçiliyi yaratması və türk və ərəb dillərini leksik, fonetik, qrammatik səviyyədə müqayisə etməsi ilə digər dilçilərdən fərqlənir. Bu hadisələr və dünya dilçiliyinin nəhəng simaları- XIX əsrdə V. Humboldt, A. Şleyxer, H. Şteyental, XX əsrdə Karl Fossler, Ferdinand de Sössür, dilçilik məktəbləri (Praqa, Danimarka, Amerika) də Azərbaycan dilçiliyinin təşəkkülünə və inkişafına öz müəyyən təsirini göstərmişdir.

1. Dilçiliyimizin təşəkkül dövrü: Azərbaycan dilçiliyi haqda danışarkən böyük Mahmud Kaşğaridən sonra ilk olaraq Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi dahilərin söz haqqında, ümumiyyətlə dil barədə fikirlərini dilçiliyimizin ilkin rüşeymləri olaraq nəzərdən keçiririk. XIX əsrdə isə Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə daxil olur- bu dövrü həm Mirzə Kazım bəy, ilk mətbu orqanın nəşri, Mirzə Fətəli Axundov mərhələsi, həm də ilk dünyəvi məktəblərin- Qəza məktəblərinin (bir az sonra Rus-tatar məktəblərinin) açılması və burada Azərbaycan dilinin də tədrisinə başlanılması ilə əlaqədar Azərbaycan dili ilə bağlı dərslərlərin yazılması dövrü kimi səciyyələndirmək olar [2, s. 98]. Əlbəttə, bu məktəblərin ilkin məqsədi yerlərdə ibtidai savadı və rus dilini yaymaq idi. İki sinifdən ibarət olan qəza məktəblərinin tədris planına şəriət, qiraət, hüsxnət, hesab, rus dili ilə bərabər yerli dil — türk dili də (Azərbaycan dili) daxil edilmişdi (əslində, məqsəd siyasi idi- rus işğalçılarına yerli xalqı idarə etmək üçün tərcüməçilər (dilmanclar) lazım idi). Bu fənnin tədrisi vəsaitləri zəruri edirdi, bununla da ilk milli dərsləklər hazırlanmağa başladı. Həmin dövrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Nəsrullah Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə kimi maarifçilərin yazdığı “dərsləklər” (cəmi bir-iki vərəqdən ibarət əlyazma kitabçalar) dilçilik sahəsində yazılmış ilk kitablar sayıla bilər. Bir qədər sonra nisbətən iri həcmli kitablar yazmış Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Kazım bəy Abdinov, xüsusilə də Mirzə Cəfər Topçubaşovun adı XIX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan dilçiləri kimi qeyd olunmalıdır. XIX əsrin görkəmli şərqşünası, tarixçi, türkoloq, poliqlot və filoloq Mirzə Kazım bəy isə apardığı fundamental tədqiqatlar, yazdığı kitablara görə Azərbaycan dilçilik tarixinin xüsusi şəxsiyyətlərindən biridir [4, s. 162].

2. Dilçilik elminin intibah dövrü: Milli dilçiliyimizin elmi əsaslarının təşəkkülü, inkişafı və intibahı kimi səciyyələnən XX əsr isə dilimizin saflığı və təmizliyi uğrunda gərgin mübarizə ilə başlamış, dünya səviyyəli elmi dilçiliyin mövcudluğu ilə sonuclanmışdır. Əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalları və Mirzə Cəlillər, Sabirlər, Əli Nəzmilər, Əli bəy Hüseynzadələr, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafına böyük təsir göstərmiş şəxsiyyətlər kimi isə Firudin bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və digərlərinin adları milli mədəniyyətimizin tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafına

güclü təsir göstərən 4 mühüm hadisəni də xüsusi vurğulamaq lazımdır: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi; mətbuatın və maarifçiliyin inkişafı; Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması; Birinci Türkoloji qurultay. BDU-ya xaricdən tanınmış alimərin-N.Marr, V.Bartold, İ.Meşşannikov, A.Samoyloviç, Q.Juze, N.Aşmarin, B.Çobanzadə, A.Qubaydulin, F.Köprülüzadə və digərlərinin dəvət edilməsi Azərbaycan dilçiliyinin elmi əsaslarının yaradılmasında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır [5, s. 329]. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələr, yetişmiş şəxsiyyətlərin xidmətləri sonrakı mərhələdə Azərbaycan dilçiliyinin böyük uğurlar qazanması və dünya dilçiliyi ilə ayaqlaşmaq səviyyəsinə çatması üçün zəmin yaratdı. Sonrakı illərdə Bakı Dövlət Universitetinin ilk milli məzunlarının alim kimi yetişməsi; 1937-ci il repressiyaları; 1939-cu ildə əlifbanın 3-cü dəfə dəyişməsi və kiril əlifbasına keçid; İkinci Dünya müharibəsi və nəhayət 1945-ci ildə Elmlər Akademiyasının təsis edilməsi kimi müxtəlif yönümlü hadisələr dilçiliyimizin təşəkkülünə bilavasitə və bilvasitə təsir göstərdi. XX əsrin 40-50-ci illərindən başlayaraq Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Vəli Xulufu, Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə kimi alimlərin yetişməsi, milli dildə “Türk dili”, “Azərbaycan dili”, “Qrammatika” kimi elmi kitabların qələmə alınması, Yusif Seyidov, Zemfira Budaqova, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Ağamusa Axundov, Əziz Əfəndizadə, Hadı Mirzəzadə, Tofiq Hacıyev, Afad Qurbanov kimi istedadlı dilçilərin püxtələşməsi 1960-cı ildən sonrakı - dilçiliyimizin intibahı dövrünün əsaslarını yaratdı [2, s. 218].

3. Heydər Əliyev və dilçilik: 1960-cı illərdən sonra mükəmməl elm kimi formalaşmış dilçiliyimizin fonetika, leksika, morfologiya, ümumi dilçilik, dil tarixi, türkologiya, sintaksis, nitq mədəniyyəti, üslubiyyət və digər sahələri üzrə əldə edilmiş mühüm elmi nəticələr, yazılmış kitablar, məqalələr, dissertasiyalar, görkəmli alimlər, tanınmış tədqiqatçılar bu dövrü intibah mərhələsi kimi dəyərləndirməyə əsas verir [5, s. 272]. Məhz həmin illərdə Azərbaycan dilçiliyi müasir elmi tələblər səviyyəsində formalaşaraq və daha da təkmilləşərək nəinki humanitar elmlər sırasında layiqli yerini tutdu, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başladı. Sovet dönməində müttəfiq respublikalardan birinin dilinin tədqiqi ilə məşğul olan elm sahəsinin hansısa beynəlxalq uğur qazanması kifayət qədər mürəkkəb məsələ idi. Lakin həm görkəmli dilçilərin yetişməsi, həm dövlət səviyyəsində göstərilən qayğı (1974-cü ildə ali məktəblər üçün hazırlanmış dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərslisi Respublika Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdü), həm də keçmiş SSRİ-nin Türkologiya sahəsində tanınmış elm mərkəzlərində (Sankt-Peterburq, Tbilisi) Azərbaycan dili materiallarının türkologiyaya töhvə kimi qəbul edilməsi münbit şərait yaratmışdı [2, s. 276]. Böyük millət fədaisi olan ümummilli lider Heydər Əliyevin həmin illərdə Azərbaycan dilinin müxtəlif yönümlərdən araşdırılmasına diqqəti, həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan uğurlu dil siyasəti, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi istiqamətində apardığı inadlı mübarizə digər uğurlarla yanaşı 1970-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının türk dillərinin tədqiqi sahəsində yeganə elmi orqanı olan nüfuzlu “Sovetskaya türkologiya” jurnalının Bakıda nəşrə başlaması və Azərbaycanın keçmiş Sovetlər İttifaqında, eyni zamanda, beynəlxalq elm aləmində türkologiya mərkəzlərindən biri kimi tanınması ilə nəticələndi.

Müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan dilçiliyi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Məhz bu mərhələdə milli dövlətçiliyin mühüm atributlarından olan ana dilinin daha da inkişafı və zənginləşməsi, onun müasir elmi tələblər səviyyəsində geniş və hərtərəfli araşdırılması üçün daha böyük imkanlar yarandı, mühüm və sanballı tədqiqatlar aparıldı. Əlbəttə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ana dilimizin gözəl bilicisi, bənzərsiz mahir natiq ulu öndər Heydər Əliyevin geniş fəaliyyəti və misilsiz tarixi xidmətləri bu məsələdə mühüm və həlledici rol oynadı. Dilin azərbaycançılıqla birbaşa bağlılığı məsələsini daim vurğulayan ümummilli liderin rəhbərliyi altında müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti birmənalı və yetkin şəkildə formalaşdı, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işi möhkəm və sabit qayda-qanunlar, əsaslı təməllər üzərində təkmilləşdi [2, s. 234]. Məhz bu illərdə Əbülfəz Rəcəbli, Samət Əlizadə, Nizami

Cəfərov, Firudin Cəlilov, Möhsün Nağısoylu, Məsud Mahmudov, Elbrus Əzizov, Fəxrəddin Veysəlli, Qəzənfər Kazımov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Kamal Abdulla, Tofiq Hacıyev (Müzəffəroğlu), Zemfira Şahbazova kimi dilçilər yetişdi və dilçiliyimiz yeni elmi mərhələyə daxil oldu.

Azərbaycan dilçiliyinin Avropa və dünya elminə inteqrasiyasına, ölkənin görkəmli dilçi alimlərinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və nüfuz qazanmasına, eləcə də dünya dilçiliyində aparıcı yer tutan yeni sahələrin araşdırılmasına başlandı [6, s. 153]. Azərbaycanda riyazi dilçilik, mühəndis dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, sosiolinqvistika, kompüter dilçiliyi, psixolinqvistika, dilçilik coğrafiyası, pedaqoji dilçilik kimi yeni sahələrdə tədqiqatlar aparılmağa başladı və beynəlxalq səviyyədə qəbul və istinad edilən elmi əsərlər meydana çıxdı.

Nəticə və elmi yenilik. Dövlət siyasətinin prioritet sahəsinə çevrilən Azərbaycan dili üzrə yetişən gənc tədqiqatçılar, perspektivli alimlər, möhkəm və fundamental əsaslar düşünməyə əsas verir ki, geniş inkişaf imkanları olan dilçilik elmimizin gələcəkdə daha böyük uğurlar qazanacağına şübhə etməyə.

Azərbaycan dilçilik elminin inkişaf mərhələlərinin indiyədək olduğu kimi, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana kimi və ondan sonrakı dövr kimi dəyərləndirilməsinin əksinə, maarifçilik dövrü, XX əsrin əvvəlləri, AXC-nin qurulması, BDU-nun təsis edilməsi, Birinci Türkoloji qurultay kimi tarixi hadisələrlə əlaqələndirilməsi yenilik hesab edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik: Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi Bakı: Mütərcim, 2015. - 338 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 376 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi Bakı: Nurlan, 2006. - 616 s.
6. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2005

DUBLAJ OLUNMUŞ BƏDİİ FİLMLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI HALLARI

Gülərə Nüsrət qızı Şirinova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

Rules of violation of literary language norms in dubbed feature films

The mother tongue is the spiritual wealth of every nation, the mirror of its spirituality. Therefore, it is everyone's duty to respect the mother tongue, to preserve its purity, to follow the rules of this language, to be a reliable bearer and fanatic of the mother tongue. The approach of televisions to the Azerbaijani literary language, which has the status of the state language, should be based on these provisions. The system of rules to which a literary language is subject is called the norms of speech. Speech, like culture, loves purity. However, it is not always possible to maintain this purity. Observations show that gross violations of the norms of literary language, non-compliance with lexical and grammatical rules, use of everyday speech, inappropriate use of foreign words and expressions in dubbed films on television and radio channels, Internet resources, print media and advertising media also occurs.

Keywords: dubbing, film, literary translation, literary language, proverb, lexical norm, phonetic norm

Giriş. Tərcümə nitq dili və nitq ünsiyyətin ən qədim fəaliyyət növlərindən biridir. Vaxt keçdikcə müxtəlifdilli xalqlar arasında ünsiyyət qurmaq tərcüməçilər olmadan alınmırdı. Tərcüməçi ixtisasına ehtiyac duyulması müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət qurmaq zərurəti ilə şərtlənir. Əvvəl iki (bilinqlər) və daha artıq (poliqlot) dil bilən həvəskar tərcüməçilər vardı, sonralar isə peşəkar tərcüməçilər meydana çıxdı.

Bizə məlum olan mənbələrdən tərcümənin ixtisas kimi yaranması tarixi b.e.ə. IV minilliyin sonlarına, şumer sivilizasiyasına və Misir sivilizasiyasının erkən mərhələlərinə, daha dəqiq desək, Qədim Səltənət erasına və b.e.ə. XVIII əsrə təsadüf edir.

B.e.ə. 2300-cü ildə şumer və qədim babil mətnlərində “mütərcim” tərcüməçilərinin bilavasitə adları çəkilmiş və mütərcimlərə un, pivə, balıq və paltarın verilməsi haqqında hesab məlumatları yazılmışdır (7, s. 6).

Ədəbi- bədii tərcümə sənətinin tarixi isə tərcümənin başqa yazılı növlərindən daha əvvəllərə gedib çıxır. Tərcümə, o cümlədən, şifahi tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir. Şifahi tərcümənin tarixi yəqin ki, yazılı tərcüməçilikdən daha qədimdir. Tərcüməçilik işinin, tərcümə sənətinin xalqlar arasında mədəni, ədəbi, mənəvi əlaqələr yaradıb formalaşdıran, genişləndirən bir vasitə olmaqdan başqa, həm də ictimai-siyasi, elmi münasibətlərin, təmasların da yaranmasında əhəmiyyətli olduğunu göstərmək istərdik. XX əsrin 50-ci illərində böyük ədəbiyyatşünas alim Məmməd Arif belə yazırdı: “Tərcümə ədəbiyyatı xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin saxlanması üçün səbəb olur, xalqlar arasındakı dostluğu və əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirir. Onlar bir-birlərinin tarixi, mədəniyyəti, həyat və məişəti, adət və ənənələri, mənəvi varlığı ilə tanış olurlar”.

M.Arif bədii tərcümə haqqında: “Hansı yolla bədii tərcümə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin inkişafına kömək edir?” sualını vermiş və bunun da cavabını belə söyləmişdir: “Söz yox ki, bədii tərcümədə ən yüksək yaradıcılıq, sənətkarlıq yolu ilə”. Alim bədii tərcümə işinə dövrün tələbləri səviyyəsində yanaşmış, tərcüməni yaradıcılıq sahəsi hesab etmiş, yaradıcı tərcüməçinin qarşısında çox mühüm, həyatı əhəmiyyətli şərtlər hesab etmişdir (5, s. 162).

Hər bir dildə müəyyən formalar - kəlmələr müəyyən məzmunları - məfhumları, anlayışları ifadə edir. Bildiyimiz bir dildə bir kəlməni eşitdiyimiz zaman assosiasiya yolu ilə bu kəlmənin mənasını tapır və başa düşürük. Eyni bir dilin daşıyıcıları eyni formaları eşitdiklərində zehinlərində eyni çağırışım gerçəkləşir və eyni məzmun – məna başa düşülür. Tərcümə işində bu proses forma müstəvisində də, məzmun qatında da fərqli şəkillərdə təzahür edir. Məlumdur ki, tərcümə ilk növbədə tək-tək kəlmələrin orijinaldakı mənalınının (gerçək və məcazi) düzgün qavranılması, tərcümə edilən dildə doğru, adekvat leksik-semantik müqabilinin tapılmasından başlanır. Orijinal dildə hər hansı bir kəlmə (forma) tərcümə dilindəki kəlmə ilə (forma ilə) üst-üstə düşə də bilər. Digər tərəfdən, bu kəlmə tərcümə edilən dildə eyni mənaya gələ biləcəyi kimi, müxtəlif məzmunlara – məfhumlara da qarşılıq ola bilər. Yaxud da orijinal dilin özündə bu kəlmə bir-neçə məna ifadə edə bilər. Bu kəlmənin məna dairəsi tərcümə dilindəkindən dar və ya geniş ola bilər. Bu kəlmə orijinal dilin öz məxsusi sözüdür və tərcümə dilində qarşılığı yoxdur və s. Bütün bu fərqlilikləri nəzərə alaraq orijinalın və tərcümənin dillərindəki leksik vahidləri ümumleksik-semantik problemlərin həlli baxımından dörd qrupda toplamaq mümkündür:

1. Orijinalın bir leksik vahidinə tərcümə dilinin yalnız bir leksik vahidinin uyğun gəlməsi – tək-mənəli leksik vahidlər;
2. Orijinalın hər hansı bir leksik vahidinin tərcümə dilində bir-neçə leksik vahidə uyğun gəlməsi - çoxmənəli leksik sinonimlər;
3. Orijinaldakı hər hansı bir leksik vahidin tərcümə dilində qarşılığının olmaması – ekvivalentsiz leksik vahidlər;

4. Orijinalın leksik vahidinin tərcümə dilinin leksik vahidi ilə yazılış, tələffüz və qrammatik baxımdan qismən, yaxud tamamilə fərqli olması – psevdokvivalent omonimlər (saxta ekvivalentlər) (4. s. 117).

Tərcümənin bir növü də dublyajdır. Dublyaj fransızca “doublaje” sözündən olub mənası nəyinsə surətini yaratmaq, üz şəklini çəkmək kimi tərcümə olunur. Dublyaj ekran tərcüməsidir.

Dublyajdan istifadəyə səsli filmlərin yaranmasından sonra ötən əsrin 20-ci və 30-cu illərində qərar verilmişdi. Bu zaman bir sıra Avropa ölkələri filmlərin subtitrlə tərcüməsini məqbul hesab etdikləri halda, Almaniya, İspaniya, İtaliya və Fransa xaricdən gələn ideya və baxışlara bir növ senzura kimi dublyaja üstünlük vermişdilər. Belə ki, dublyaj tərcüməsində dialoqun arzuolunmaz hissəsini dəyişdirmək imkanı olsa da, subtitr ekranda görüldüyü zaman həm də məxəz dildəki səs-lən-məni eşidən tamaşaçını aldatmaq olmur. Axı, filmə və ya proqrama tərcüməyə ehtiyacı olanlarla yanaşı, həm məxəz, həm də hədəf dili yaxşı bilənlər də baxır. Bu isə tərcüməçidən həddən artıq dəqiqlik tələb edir. Dublyaj tərcüməsinin də özünəməxsus çətinlikləri var. Dublyaj üçün işləyən tərcüməçi elə sözlər seçməlidir ki, bunlar qısalıq və ya uzunluq baxımından orijinaldakılara yaxın olsun. Həm də ekranda aktyorların dodaqlarının orijinaldakı sözlərin tələffüzü vaxtı hərəkətləri hədəf dildə həmin anda danışan aktyorların ağızından çıxan sözlərin tələffüzünə uyğun gəlsin (8, s. 108). “Tərcümənin əsas prinsiplərindən biri onun ayrı-ayrı hissələrinin dəqiqliyini yox, fikir bütövlüyünü təmin etməkdir” (3, s. 117).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun Dövlət dili haqqında imzaladığı müvafiq fərmanından sonra dublyaj işinə xüsusi önəm verildi. Həmin vaxtdan bütün telekanallarda efirə gedən əcnəbi filmlər yalnız doğma dilimizdə səsləndirilir.

İlk dəfə Azərbaycan dilinə 1937-ci ildə “Çapayev” filmi dublyaj olunub. Azərbaycan Dövlət Televiziyasında dublyaj redaksiyası isə 1966-cı ildə yaradılıb.

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili, məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır (1, s. 109).

Dublyaj zamanı ədəbi dilimizin fonetik normalarının pozulması hallarına tez-tez rast gəlirik. Bəzən fonetik norma deyildikdə yalnız orfoqrafik norma başa düşülür və danışmaq zamanı əksər sözlərin tələffüzü orfoqrafik normaya uyğun səsləndirilir. Belə ki, fonetik normalar orfoqrafik və orfoepik olmaqla iki yerə bölünür. Məsələn: “Dalğa” Tv-də göstərilən “Ulduz müharibələrinin əhvalatı” filmində dublyaj orfoepik normalara uyğun deyil, orfoqrafik normaya uyğun tələffüz edilmişdir. Məsələn, “**bilərsiniz**”, “**apararsınız**”, “**götürərsiniz**” kimi sözlər “**bilərsiz**”, “**apararsız**”, “**götürərsiz**” kimi tələffüz olunmalı idi.

Dublyaj zamanı demək olar ki, şifahi nitqdəki assimilyasiya hadisəsindən istifadə edilmir, orfoqrafik qaydalara uyğun tələffüz edirlər. Assimilyasiya tələffüzü asanlaşdırır, söz daha rahat tələffüz olunur. Dalğa tv-də nümayiş etdirilən “Kiçik gəln” serialında tez-tez bunun şahidi oluruq.

Məsələn: **“Ağacın kökü qurdludursa, ona nə qədər su versən də, əmələ gəlməz”**. Bu cümlədə olan **qurdlu** sözü yazıldığı kimi tələffüz olunmuşdur. Tələffüz norması isə **“qurddudusa”** olmalıdır.

“Cəhənnəm bunkerı” filmində də assimiyasiya hadisəsi olan sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilib. Məsələn, **Stalin dindən qorxduğu qədər, elmdən qorxur**. Başqa bir misal: **O, necə də təmkinli, sakit adamdır., Ruslara təslim olan düşmənlərlə necə rəftar olacağını bilirsən? Birinci cümlədə dindən (dinnən), elmdən (elmnən), ikinci və üçüncü cümlələrdə təmkinli (təmkinni), düşmənlərlə (düşmənlərnən)** kimi tələffüz olunmalı idi.

“Sinyor Robnzon” flminin də tələffüz forması yuxarıda qeyd etdiyimiz kimidir. Məsələn, **Mən qərara aldım xırda soxulcanlardan yemək hazırlayım**. Bu cümlədə soxulcanlardan sözü **“soxulcannardan”, hazırlayım sözü “hazırriyim”** tələffüz olunmalı idi.

“Enova” filmində dublyaj zamanı Miss Volesi səsləndirən aktrisanın tələffüzündə dialekt leksikasına da rast gəlmək olur: Məsələn, **o oxuya bilmıyeceydi** – olmalı idi **o oxuya bilməyəcəx’di**. Başqa misallar: **dimeyin – deməyin, diməli – deməli**. Kişi obrazlarını səsləndirən aktyor filmi öz dialektində səsləndirmişdir. Məsələn: **keçireceyek – keçirəcəyix’, şifreni sındıraceyek – şifrəni sındıracağıq, bunu belə elemıyeceyik – eləmiyəcəyix’, gəmini qoruya bileceyik – biləcəyix’**.

Bəzən **“q”** səsi ilə bitən sözlər samit şəkilçi və yaxud samitlə başlayan söz qəbul edərkən **“q”** səsi orfoepik normada qeyd olunan **“x”** səsi kimi deyil **“ğ”** səsi kimi tələffüz olunur. Bu da danışan şəxsin dialekt və şivəsindən irəli gələn xüsusiyyətdir. Demək olar ki, belə hallara tez-tez rast gəlmək olur. Filmdə deyilir: **“O biri uşağların qayğısına qalın”**. Normaya görə **“uşaxların”** olmalı idi. Həmin filmdə qrammatik normaların pozulması hallarına da rast gəlmişik: Məsələn, **“Uzun ayrılıqları heç xoşlanmıram”**. Olmalıdır **“xoşlamıram”**. **“Xoşlanmaq”** - nədənsə xoşlanmaq olur, **“xoşlmaq”** isə nəyi isə xoşlamaqdır. Digər bir cümlə: **Sən bunu edə bilmərsən**. Olmalıdır – **bilməzsən**. **“Bilmərsən”** sözü feilin qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxsin təkində inkar formasındadır. Qeyri-qəti gələcək zaman II və III şəxsin tək və cəmində -ar, -ər şəkilçisi inkarda olarkən –maz, -məz formasında olur. Bu baxımdan da şifahi nitqdə belə hallara tez-tez rast gəlirik.

K.Əliyev ədəbi dil haqqında yazır:

a) Ədəbi dilin bütün fəaliyyəti normalara əsaslanır, **“elə belə”** ədəbi dil yoxdur. Bu sistemlər bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılıdır, biri digərini tamamlayır, bütövlükdə eyni vahidin hissələridir.

b) Normalar ədəbi dilin özü kimi tarixi kateqoriyadır. Bu və ya digər norma konkret tarixi mərhələdə məqbul sayılır, başqa bir tarixi şəraitdə öz əhəmiyyətini itirə bilər.

v) Normalar kütləvi və universal xarakter daşıyır. Onlar bütün ünsiyyət sahələrində - istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, mədəniyyət və elm ocaqlarında, ailə və məişətdə, təşkilati işlərdə, idarə və müəssisələrdə, bir sözlə, bütün funksional üslublar sistemində dərk edilir, anlaşılır və əsasən qorunur.

d) Normalar ifadə olunan fikrin oxucuya, dinləyiciyə tez və aydın çatmasını, təsir göstərməsini təmin edir. Əgər fikir dərhal anlaşılırsa, deməli, nitqdə bəzi normalara düzgün əməl edilməyib (6, s. 64).

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənilməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Dildəki hər növ sözlər yerli-yerində istifadə edilib ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. (2, s. 163).

Dublyaj edilən filmlərdə leksik normaların pozulduğuna rast gəlmişik. Belə ki, sözlər dəqiq yerində işlənmiş, varvarizmlərdən istifadə olunur. Məsələn, **“Tom Soyerin macəraları”** filminə deyilir: **“Tom, gizlənməyi saxla”**. Cümlədəki **“gizlənməyi saxla”** ifadəsi dəqiq verilməyib. Gizlənməyi necə saxlamaq olar?

İctimai tv-də nümayiş etdirilən **“10-cu krallıq”** filminə də sözlər leksik cəhətdən yerində dəqiq verilməmişdir. Məsələn, **Biz sehrli şəhərdəyik , bu şəhərdə toxumlar səpilən kimi güllər böyüyürlər, toplarda atəş-fəşanlıq səsləri eşidilir**. Bu cümlədə **toplarda atəş-fəşanlıq səsləri eşidilir** ifadəsi leksik cəhətdən düzgün deyil. Atəş toplardan açılır, səs isə toplardan atılan fişənglərdən gəlir.

Dalğa tv-də nümayiş etdirilən **“Mişar -3”** filmində də leksik və orfoepik normaların pozulmasına rast gəlmişik. Filmə deyilir: **“ Hər şey qaydasındadır. Şəhərin çentindəki canlanmanı bir görsəydin”**. Birinci cümlədə qaydasındadır sözündəki –dır xəbərlək şəkli (dı) qaydasındadı kimi tələffüz olunmalı idi. İkinci cümlədə **çentindəki** sözü varvarizm kimi leksik normanı pozmuşdur. **Çentindəki –mərkəzdəki** kimi tərcümə olunmalı , **canlanma** sözü **cannamma** kimi tələffüz edilməli idi.

Çox vaxt xarici filmlərin tərcüməsində öz atalar sözlərimizi eşidirik. X.Əhmədova yazır: **“Ayrı-ayrı xalqların atalar sözləri , məsəllər arasında çox oxşar, hətta eyni olanlarına da rast gəlmək mümkündür . Bu da xalqların həyata eyni baxışı və bu baxış nəticəsində eyni fikrə gəlmə ilə izah edilə bilər. Ona görə də bunu təbii saymaq lazımdır. Belə ki, müxtəlif həyat şəraitinə, fərqli adət-ənənəyə malik xalqların gəldiyi oxşar həyat-mənəvi nəticələri tutuşdurmağın özü elmi cəhətdən maraqlıdır. Paremlərin tərcüməsi onları yaradan xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu daha ətraflı öyrənmək və daha aydın təsəvvür etmək baxımından da əhəmiyyətlidir”** (5, s. 168).

Bəzən dublyajlarda atalar sözlərindən istifadə edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı olan atalar sözləri orijinalda olduğu kimi tərcümə edilir və yaxud da oxşar və təxminən eyni mənanı verən Azərbaycan atalar sözlərindən istifadə edilir. Məsələn: Dalğa tv-də dublyaj olunmuş **“Kiçik gəlin”** serialında deyilir: **“Ağacın kökü qurdludursa, ona nə qədər su versən də, əmələ gəlməz”**. Buna bənzər mənanı verən atalar sözü Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da var: Məsələn, **“Quyuya su tökməklə quyuya dolmaz”, “Ağacı qurd içindən yeyər”**. Serialın digər bölümlərində Azərbaycan atalar sözlərindən iki dəfə istifadə edilib. İstifadə edilən atalar sözlərindəki **“oynamaq”** sözü birinci dəfə onun sinonimi olan **“rəqs elmək”** ifadəsi, ikinci dəfə isə **“oynamaq”** kimi verilmişdir. Məsələn, **“Rəqs eləyə bilmir, deyir yer dardır”**, ikinci dəfə deyilir: **“Oynaya bilmir, deyir yerim dardır”**. Bizə belə gəlir ki, atalar sözlərini təhrif etmək, onları dəyişmək doğru deyil. Bu sözlər əsrlərdən bəri gəlib bu günümüze çatmışdır. Onları olduğu kimi də gələcək nəsillərə ötürmək lazımdır.

Azərbaycan telekanallarında dublyaj filmlərində ən təsirli məqamları, komediyani faciə şəklində, faciəni komik şəkildə eşitməkdən qulaqlarımız tutulub. Sanki insanlar da sünüləşiblər, hər şeyi olduğu kimi deyil, göründüyü kimi qəbul edirlər. Hər bir xalqın leksikasında elə ifadələr var ki, onlar yalnız doğma dilin özünəməxsusdur. Belə ifadələri orijinalda olduğu kimi çevirmək mümkün olmasa da, ən azından ona yaxın bir şəkildə tərcümə etmək lazımdır. Bizim tərcümə edilmiş filmlərə baxdıqda isə dilimizə qarşı laqeydliyin, biganəliyin şahidi oluruq. Səbəb isə doğma dili mükəmməl bilməməkdir.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə dilimizə çoxlu neologizmlər, terminlər daxil olur. Bundan əlavə ən çox gənclər arasında yeni loru ifadələrdən də istifadə edilir. Məsələn: **“Donmuş”** filmində üç gəncin dialoqu zamanı belə bir ifadə işlədilir: **“Təkərə düşmüşəm”**. Belə ifadələr müasir gənclərimizin loru leksikada işlətdiyi ifadələrdir.

Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərinə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir.

Ədəbi dil norması çərçivəsində söz birləşmələri, sözlər arasında əlaqələr, müxtəlif cümlə növləri söz sırası, intonasiya mövcuddur ki, bunlar bütövlükdə sintaktik normaları əhatə edir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbər mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması sintaktik norma hesab olunur. Əgər hər hansı bir cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma pozulmuşdursa, bu ədəbi dil üçün qeyri-məqbul sayılır. Buna görə də ədəbi dilin bütün üslubları sintaktik normalar əsasında formalaşır və inkişaf edir (2, s. 169).

“Enova” bədii filminin dublyajında üslub normanın pozulmasına rast gəlmişik. Burda deyilir: **“Məni Londona birləşdirin”**, ifadəsi dəqiq deyildir. Fikrimizcə, **“Mənə Londonla telefon əlaqəsi yaradın”** olsa daha dəqiq olar.

“Uşaq oğruları” bədii filmində qrammatik normanın pozulduğuna rast gəlirik: **Kral ailəsi Natalinin ziafətlərindən birinə gəlməyə hazırlaşırlar**. Göstərilən bu nümunədə II növ təyini söz birləşməsi olan Kral ailəsi cümlənin mübtədası, hazırlaşırlar isə xəbəridir. **Kral ailəsi** təkdə olduğu üçün xəbər də təkdə - **hazırlayırdı** olmalı idi. Bu cümlədə uzlaşma əlaqəsi pozulmuşdur.

Tədqiqat işimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilinə dublyaj olunmuş ekran əsərlərində ədəbi dil normaları içərisində ən çox orfoepik norma pozuntusu daha çox diqqəti cəlb edir. Leksik, qrammatik və üslubi norma pozuntularının olması isə redaktə və tərcümədəki qüsurları göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik, B, 2016
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011
3. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı 2010, UniPrint, 218 səhifə.
4. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili. B, 2007
5. Əhmədova X. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. Bakı, 2019
6. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. ADU, 1985. səh. 81
7. Novruzov R.M., Abdullayeva Ü.S., Nağıyeva N.A., Aşurbəyli E.A. Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri. Bakı, 2016, 155 s.

QƏDİM TÜRK LƏR VƏ ONLARIN HƏYAT TƏRZİ HAQQINDA

Gülxanım qüdrət qızı Vəliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

About the ancient turks and their way of life

Against the background of the lifestyle of the ancient Turks, the article describes their ethical relations, culture, traditions, state structure, religious beliefs, their successes in the military sphere and their contribution to world civilization. In addition, it gives information on their success in caring for animals and creating a special kitchen.

Key words: ethical relations, traditions, family structure, stokery, world discoveries

Giriş. Türk dillərinin daşıyıcıları və onların tarixini öyrənmək baxımından qədim türk yazılı abidələri əvəzsiz və qiymətli mənbədir. Əlbəttə, daşlar üzərinə həkk olunan və tariximizi yaşadan, özünəməxsus əlifbası ilə dünyaya uzun müddət sirli olaraq qalan bu yazılar VI-X əsrlərdə fəaliyyət göstərən qədim türk dövlətinin sərvətidir.

Cənubi Sibir, Monqolustan, Orta Asiya və Qazaxıstanda tapılan türk xalqlarının tarixini, coğrafiyasını, mənəvi mədəniyyətinin göstəricisi olan adət-ənənələrini, inanclarını, qəbilə və tayfa birləşmələrinin dünyagörüşünü həm araşdırmaq, həm də öyrənmək baxımından əlimizdə tutarlı göstəricilərdən biridir. Uzun müddət elm aləminə sirr olaraq qalan bu yazılı abidələr türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyagörüşünü, inanclarını, türk ictimai quruluşunu, onların özünəməxsus həyat tərzini araşdırmaq baxımından da tədqiqatçılara kifayət qədər qiymətli material verir.

Görkəmli türk alimi prof. Erol Günkor yazır ki, “türklərin bütün tarixi kaybolsa, sadəcə Orhun abidələrinə bəkarak bu milletin yüksək medeniyyətini, devlet kurucu devasını, anlak ve feziletlerini, askeri kahramanlığını, devlet ve kanun anlayışını öğrenmek mümkündür” (4, s. 5).

Turan türklərin tarixi vətəni olan Avroasiyanın mərkəzində yerləşir. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar Şərqi Sibirdən Baltik dənizinə qədər uzanıb gedən geniş bir ərazidə qəbilə, tayfa, tayfa birlikləri şəklində yaşamışlar. Onların indiki Monqolustan, Yeddi İrmaq, Çin sərhəddi boyunda, Balxaş gölü ətrafında, Orxon və Yenisey çayları hövzəsində yaşayış üçün yararlı, münbit və müdafiə üçün strateji əhəmiyyətli bir yerdə məskunlaşdığı həmin ərazidən tapılan daş kitabələr də təsdiqləyir. M. Qaşğari yazır “Allah onları (türkləri- G.V.) yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz, suyu ən gözəl ölkələrində yerləşdirmişdir. Onlara “öz ordum...” demşdir. Onlara türk adını verdim və şərqdə yerləşdirdim. Hər hansı bir qövmə qəzəblənsəm onda bu türkləri onların üzərinə göndərirəm. Bu Allahın türk millətinə lütf etdiyi fəzilətdir” (8, s. 11).

Qədim türklərin etik münasibətləri, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti, dini inancları haqqında əsas məlumatları Çin mənbələrindən, qismən də Orxon –Yenisey kitabələrindən almaq olur.

Qədim türklərin rəngərəng, bənzərsiz, özlərinəməxsus həyat təzi olmuşdur. Onların hər bənətində əldə etdiyi uğurlar heç şübhəsiz onların həyat təzi ilə əlaqədardır. Onlar bol sulu yerlərdə, geniş otlaq sahələrində məskən salardılar, çünki belə yerlərdə həm ailəsini saxlamaq, həm də sürü və naxırlarını otarmaq mümkün idi. Onlar öz sürülərini Böyük Turanın hər tərəfində otarardılar. Daimi torpaq sahələri olsa da, həmişə bir yerdə durmurdular. Qızmar yay günlərində ailəsi, sürüləri ilə Alp çəmənliklərinə qalxar, qar yağanda isə qışlağa dönərdilər, vətənləri daxilində köç edərdilər.

Qədim türklər əsasən köçəri xalq idilər. Sonrakı dövrlərdə onların bir hissəsi yarımköçəri və oturaq həyat tərzinə, digər bir hissəsi isə bugün də köçəri həyat keçirirlər. Onlar yaşıl ot və su dalınca qərb və şərq, şimala cənub arasında köç edərtilər. Türk köçəriliyi qaraçı köçəriliyindən fərqlənirdi. Türklər öz vətənləri daxilində köç edərtilər.

Qədim türklər köçəriliklə əlaqədar olaraq həm heyvandarlıq, həm də əkinçiliklə məşğul olurdular. Üstünlüyü daha çox heyvan saxlamağa verirdilər. Lakin tədqiqatçılar göstərir ki, “köçərilik bir çox baxımdan əkinçilikdən üstün bir keyfiyyətdir. Çünki vəhşi heyvanların əhliləşdirilməsi yabanı bitkilərin əhliləşdirilməsindən üstün bir sənətdir. İqtisadi baxımdan isə əkinçi yetişdirdiyi xam məhsulu istehsal etdiyi halda, köçəri əhliləşdirilməsi mümkün olmayan otları südə, yuna çevirir. Bunun üçün güc, fiziki şərtlərə qatlaşmaq lazımdır” (3, s. 5).

Türklərin köçəriliyi dünya sivilizasiyasına bir sıra kəşflər bəxş etmişdir. İlk dəfə atı əhliləşdirən türklər olmuşlar. Atın özündən minik vasitəsi kimi, ətindən isə qida məhsulu kimi istifadə edirdilər. Təkərin kəşfi də köç ehtiyacından yarandı, ailəni, ev əşyalarını bir ərazidən başqa əraziyə aparmaq üçün təkərin ardınca araba meydana çıxdı, rahat geyim kimi şalvarı da kəşf etdilər. Həmin dövrdə bu geyimdən həm kişilər, həm də qadınlar istifadə edirdilər. Müasir dövrdə bölgələrimizdə yaşayan ağbirçək nənələr, yaşlı qadınlar, dünyagörmüş insanlar indi də bir neçə taxtalı, enlibalaq şalvara oxşayan geyimdən istifadə edirlər.

Türklər ümumbəşəri dəyərlərin yaranıb-formalaşmasında müstəsna rol oynamışlar. Onlar ailə strukturu, dövlətçilik, mədəniyyət, dil və yazı məsələləri, gündəlik həyatda yaşamaq tərzini formalaşdırmaq baxımından da tarixdə iz qoyan işlər görmüşlər. Müxtəlif ev əşyaları, pul vahidləri, qəbir daşları, taxta və kağız üzərində öz daxili düşüncələrini hiss və həyəcanlarını, inanclarını, eyni zamanda hər b sahəsində əldə etdikləri uğurları həkk etdirməklə öz həyat təzləri haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat vermiş və bunlar günümüzə qədər gəlib çataraq gələcək nəsillərə nümunə olmuşdur.

Qədim türklər bütün bunları run, runik, Orxon-Enisey, qədim türk, bəzən də hun kimi qeyd olunan əlifba ilə yazmışlar. Əlifbanı yaradarkən gündəlik həyat və məişətlərindən, istifadə etdikləri əşyalardan, aya, ulduzlara sitayiş etməklərindən, düşüncə tərzindən bəhrələnmişlər. Dünya alimlərinin əlifbanın türklərin özləri tərəfindən yaratmadıqları fikrinə qarşı çıxaraq yazı işarələrinin çoxunun məhz türk təxəyülünün nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər:

(ev), (yay), (ox), (insan, indi müqəvva), (ay),
 (dağ), (dolanbac yol), (oraq), (günəş), (sapand),
 (budaq) və s.

Qədim türklərin heyvandarlıqda xüsusi səriştələri var idi. Bununla əlaqədar olaraq, yemək və geyim sarıdan korluq çəkirdilər. Bəslədikləri heyvanların ətindən və südündən gündəlik ehtiyaclarını, yunundan isə geyim vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Qədim türklərin mətbəxi də maraqlı və zəngin idi. Çox zaman köçərilik ilə əlaqədar olaraq uzun müddət saxlana biləcək yeməklər: qaxac ət, qovurma, qolbas, qurut və s. hazırlayırdılar. Qımız (at südü) onların ən önəmli içkilərindən idi.

Qədim türklərin möhkəm ailə strukturu da başqa tayfalardan fərqlənirdi. Türk ailə strukturu qədim türk dövlət quruluşunun da əsasını təşkil edirdi. Tədqiqatçılar dövlət quruluşunun möhkəmliyini birbaşa ailə strukturu ilə əlaqələndirirdilər. Beləki, hər bir ailənin mənsub olduğu tayfa qarşısında vəzifəsi var idi. Ailənin hər bir üzvü bu vəzifələri qeyd-şərtsiz yerinə yetirirdilər. Ailədə hər hansı bir problem baş verərsə, tayfanın bütün üzvləri bunu aradan qaldırmağa çalışırdılar.

Oğlan uşağının təlimi prosesi qız uşaqlarından fərqlənirdi. Oğlan uşağının təlimi 3 yaşından başlayır, 18 yaşında bitmiş hesab edilirdi. Oğlan uşaqlarına müxtəlif təlimlər keçirilirdi. Təlim bitdikdən sonra onlar hərbiçilərə məxsus rəngarəng üsullarla sınaqdan keçirilirdi. Əgər gənc bu sınaqlardan üzüağ çıxırdısa, onun üzünə xüsusi tikiş qoyulurdu. Qoyulan tikiş həmin gəncin əsgəri xidmətə hazır olduğunun işarəsi hesab olunurdu.

Qədim türklər ölümdən sonrakı həyatı qəbul edirdilər. Ölünün ruhunu ölməz sayırdılar. Buna görə də dünyasını dəyişmiş şəxsin sonrakı həyatını asanlaşdırmaq üçün sağlığında istifadə etdiyi əşyaları, mindiyi atı qəbirə yanına qoyurdular. Xüsusən, zəngin adamların, rütbə sahiblərinin dəfn mərasimi daha təmtəraqlı keçirilirdi. Dəfn mərasimi bitdikdən sonra başdaşı qoyulur, məzarın ətrafında öldürdüyü düşmənin sayı qədər balballar (kiçik heykəlciklər) qoyurdular. Hörmət, ehtiram əlaməti olaraq məzar daşının üstündə at qurban kəsər, şənlik edər ölünün ruhuna ziyafət verərdilər.

Qədim türklər heyvan bəsləməyin ustası idilər. Elə ona görə də yemək hazırlamaqda xüsusi səriştələri var idi, bu sarıdan korluq çəkirdilər. Məişət, yemək ehtiyatların yetişdirdikləri heyvanlarla ödəyirdilər. Türkün gücü də bunda idi. Türk köçəri cəmiyyətinin mətbəxi də maraqlı və orijinal idi. Onlar uzun müddət saxlana biləcək yeməklər (qaxacət, qovurma, qolbas, qurut) hazırlayırdılar. Ən çox ət və at südü olan qımızla qidalanırdılar.

Nəticə. Beləliklə, bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz məziyyətlər tarixdə iz qoyan qədim türklərin özünəməxsus, rəngarəng, bənzərsiz həyat tərzinin qısa bir göstəricisi kimi qeyd edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.Əsgər, M.Qırçağ. Türk savaşı sənəti, Bakı, 1996
2. G.Q.Vəliyeva. Qədim türk dili. Bakı, 2018
3. L.Rasonyi. Tarihte türklük. Anakara, 1968
4. N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015
5. Н.Р.Галеев. Подробная история тюрков. Казань, 2009

ƏLİFBA PROBLEMLƏRİNƏ SOSIAL-MƏDƏNİ BAXIMDAN YANAŞMA

Gövhər Arif qızı Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
govherc20@gmail.com

Abstract

Socio-cultural approach to the problems of the alphabet

The article reflects the problem of the alphabet in Azerbaijan in the 1920s and the scientific ideas leading to its solution. In connection with the solution of the issue, the First Turkological Congress was convened in Baku from February 26 to March 6, 1926. At the congress, a number of scholars approached this issue from a social, cultural and religious point of view. An example of this is Yakovlev's speech. In his speech, Yakovlev expressed his views on the Arabic, Russian and Latin alphabets, emphasizing why the Latin alphabet is expedient. In his opinion, the Arabic alphabet has already lost its power. The Russian-Cyrillic alphabet was not adopted by the Turkic peoples due to some of its features. During the speech, the professor also spoke about the formula for building the alphabet. In accordance with the decisions taken during the congress, in 1929, the Arabic alphabet was replaced by the Latin alphabet.

Key words: the problem of the alphabet, Latin graphic alphabet, Arabic graphic alphabet, Cyrillic-Russian alphabet, socio-cultural approach

Giriş: Əlifba məsələsi problemi XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxan əsas mədəni problemlərdən biri idi. İlk dəfə Mirzə Fətəli Axundzadə bu problem dairəsində öz müstəsna işlərini görmüş, amma bir nəticə əldə edilməmişdir. İllər sonra – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əlifba problemi məsələsi yenidən qaldırılmış və bir sıra müzakirələr edilmişdi. Daha sonra 1920-ci ildə başçısı fransız türkoloq P.Jüze olan Yeni Əlifba Komissiyası yaradıldı. Komissiyada S.Qənizadə, H.Şaxtatlı, H.Cavid iştirak edirdi. Hətta 1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar da çıxarmışdı [4]. 1925-ci ildən etibarən I dərəcəli məktəblər latın əlifbasına keçsə də, ölkə ərazisində ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə olunurdu.

Əsas hissə. Latın əlifbasına keçid məsələsinəinki türk maarifçilərini, hətta sovet hökumətini də dərinəndən düşündürürdü. Latın qrafikalı əlifba əsasında yaranacaq olan yeni türk əlifbası ərəb əlifbasından istifadə edən Türkiyədən ayrılmağın, türkləri bir-birindən uzaqlaşdırmağın və daha sonra isə kiril-rus qrafikalı əlifbaya keçid etməyin əsasını qoyacaqdı. Nəzərdə tutulan ideyalar qismən reallaşa bildi, amma türklərin bir-birindən uzaqlaşmaq ideyası alt-üst olmuşdu. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçdikdən beş il sonra Mustafa Kamal Atatürkün ağıllı siyasəti nəticəsində Türkiyə Cümhuriyyəti də latın qrafikalı əlifbaya keçid etdi. Latın qrafikalı əlifbaya keçid etmək çətin və mübarizəli yol tələb edirdi. Bu işlə bağlı Azərbaycan maarifçiləri, alimləri əllərindən gələni edirdilər. Bununla da 1926-cı il 26 fevral -6mart tarixlərində Bakıda türkoloq Radlov və İsmayıl bəy Qasıralının şərəfinə I Türkoloji Qurultay keçirildi. Qurultayda, təbii ki, yalnız əlifba məsələsinə toxunulmadı. Burada həmçinin imla-orfoqrafiya, termin, tədris-metodika, qohum-qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, Türk dili, ədəbi dil problemi, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələləri, ulu dil nəzəriyyələri və türk dillərinin tarixi problemləri də yer alırdı.

Qurultayda əlifba problemi məsələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış və müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Buraya mədəni, sosial, dini baxışları aid edə bilərik. Qurultayın gedişində bir sıra elmi məruzələr səslənmiş və Qurultayın işini daha da zənginləşdirmişlər. Bunlardan biri də N.F.Yakovlevin "Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri"nə həsr etdiyi elmi çıxışı idi. Burada Yakovlev əlifba məsələsi probleminə həm sosial-mədəni baxımdan, həm də dini baxımdan yanaşmış, geniş elmi təhlilini vermiş və əlifba quruculuğu üçün müəyyən texniki vəsait təklif etmişdir. Yakovlev çıxışında qeyd edir: "Mən öz məruzəmə yalnız bu məsələnin həlli üçün material kimi baxıram. Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, biz alimlər, xüsusən də türk xalqlarına mənsub olmayanlar yalnız həll üçün əsas materialı təqdim edə bilərik, bu məsələni isə milli işçilərin özləri həll etməlidirlər, xüsusən də ona görə ki, bu məsələni yerlərdə həyata keçirmək onların öz öhdələrinə düşəcəkdir" [2, s. 202]. Yakovlevin bu fikirlərində müəyyən qədər doğruluq payı vardır. Çünki bir dili, bir dövləti, bir əlifbanı yaşatmaq da, məhv etmək də xalqın əlindədir. Yakovlev əlifba məsələsi keçirilməli olan türk xalqlarında mədəni-sosial şərait məsələsinə toxunur, daha sonra onun texniki baxımdan işlənilib hazırlanmasını, bunun da öz növbəsində iki cəhətə bölündüyünü vurğulayır. "Mənim yazı sistemi adlandırdığım birinci cəhət elə məhz əlifbanı orfoqrafiya məsələləri ilə əlaqələndirən cəhətdir, bu məsələnin hamısı olmasa da, əhəmiyyətli hissəsi bura aiddir" [2, s. 202]. Yakovlev düşünürdü ki, işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsi və onlara qənaət edilməsi əsas prinsip kimi götürülməlidir. SSRİ-də Şərq xalqlarının milli əlifbalarının yayılması məsələsi ilə əlaqədar hazırlanmış xəritəsinə baxılan zaman orada xalqların xüsusi rənglərlə, əlifbaların isə ştrixlərlə işarələndiyini görmək olar. Buna əsasən Yakovlev də öz fikrini bildirdi: "Bu xəritəyə baxarkən siz görəcəksiniz ki, bizdə ilk növbədə, üç- rus, latın, ərəb əlifbalarına əsaslanan əlifbalar geniş yayılıb. Gürcü, erməni, monqol və bir sıra başqa əlifbaların yayıldığı bir o qədər əhəmiyyətli olmayan yerlər də var" [2, s. 203]. Təbii ki, həmin

dövrədə daha çox ərəb, latın və rus əlifbası üstünlük təşkil edirdi. Buna görə də həmin əlifbaların istifadə dairəsi geniş bir ərazini əhatə edirdi. Şərq xalqları arasında hər hansısa bir əlifba islahatı aparılacaqsa, həmin millətin yaşayış şəraitinin bütün obyektiv şərtləri nəzərə alınmalıdır. Əlifba məsələsinin həlli yolundakı çətinliklər müxtəlif xalqlarda tamamilə fərqlidir. Buna görə də əlifba islahatını eyni üsullarla və hamı üçün eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyil.

Sosial mədəniyyətinə görə səciyyəvi olan xalqlar arasında əlifba islahatı aparmaq məsələsi o qədər asan deyildi. Yakovlevin çıxışına əsasən demək olar ki, şəhər əhalisi, milli mədəniyyəti yox dərəcəsində olan xalqlarla, qabaqcıl şəkildə inkişaf etmiş, artıq milli proletariatu müəyyən faiz təşkil edən xalqlar arasında əlifba islahatının təşkili məsələsi fərqli şəkildə qoyulur. Hətta Yakovlev faktlar əsasında fikrini təsdiqləyir. “Ən geridə qalanlar-qırğızlar latın əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul ediblər. Türkmənlər də bu əlifbaya doğru aparan yoldadırlar. Bir tərəfdə Şimali Qafqaz, inquşlar, kabardinlər, digər tərəfdə Azərbaycan” [2, s. 207].

Professor Yakovlev çıxışı zamanı rus əlifbasının da bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunmuş və onu əlverişsiz edən cəhətlərini vurğulamışdır. Yakovlev deyir: “Həmin xüsusiyyət hər hansı bir texniki cəhət yox, məhz sosial və mədəni münasibətlər cəhətidir. Rus əlifbası tarixən Şərq xalqlarının əksəriyyəti arasında ruslaşdırma siyasətinin aparılması və missioner siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğundan, bu cəhət ona elə bir xüsusiyyət aşılayır ki, nəticədə milli yazı yadarkən xalqların əksəriyyəti rus əlifbasını qəbul etmir, daha əvvəllər qəbul edənlərin isə hətta müsəlman mədəniyyətinin təsir dairəsindən kənarında olanlarının da bəziləri ondan imtina edirlər” [2, s. 207]. Bununla da rus əlifbasının mövqeyinin nə dərəcədə zəifləməsi və türk xalqları arasında geniş yayıla bilməsinin sosial və mədəni münasibətlərdən asılı olduğu anlaşılır.

Ərəb əlifbası haqqında Yakovlevin çıxışı da diqqəti cəlb edir. Ərəb əlifbasına şəxsi fikirləri nəyə görə latın əlifbasının tətbiqinin sürətli olduğunu bir daha təsdiq edir. “Əgər qüvvətli və inkişaf etməkdə olan mədəniyyət vasitəsi kimi ərəb əlifbası bu rolu öz üzərinə götürə bilməyibsə, yəni bu mədəniyyəti indi qurmağa başlayan xalqlara münasibətdə onları öz təsiri axarına daxil edə bilməyibsə, bu sübut etmirmə ki, ərəb şriftinin özünün də mövqeyi artıq bir o qədər möhkəm deyil”?! [2, s. 208] Yakovlevin ərəb əlifbası haqqında dediklərinə tarixi cəhətdən yanaşılısa, vurğuladığı fikirlər müəyyən qədər doğrudur. Bunu Yakovlevin bu sözləri ilə təsdiqləmək olar: “Hücuma keçməyən artıq məğlub edilib” [2, s. 208].

Yakovlev çıxışı zamanı dini meyil məsələsinə də üstünlük vermişdir. “Əlifba məsələsində dini mənsubiyyət çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, elə həmin Qafqazda biri xristian, yaxud yarixristian və müsəlman olan iki xalq-osetinlər və aşağıçərkəzlər əlifba məsələsində müxtəlif şəraitdə idi və əgər osetinlər rus əlifbasından nisbətən asanlıqla latın əlifbasına keçə bildilərsə, aşağı çərkəzlər arasında bu məsələ bəzi çətinliklərlə rastlaşdı. Lakin buna baxmayaraq, aşağı çərkəzkər də faktiki olaraq latın əlifbasına keçməkdədirlər” [2, s. 203]. Buradan aydın görünür ki, xristian və ya müsəlman olmasından asılı olmayaraq latın əlifbasının qəbulu bəzi xalqlar üçün çətin, bəzi xalqlar üçün isə asan şəkildə həyata keçdi.

“Professor Yakovlev Qafqaz ölkələrində fərqli əlifbalardan istifadə məsələsinə toxundu. Bu baxımdan uğuru təmin edən şəhər əhalisinin kənd əhalisinə faiz nisbətinin yüksək olmasıdır. Ən yüksək faiz Azərbaycanda 10, Qazanda isə 4.3-dir. Bəzi nöqsanlarına görə rus əlifbasının mənimsənilməsi o qədər də əlverişli deyil. Bu nöqsanlar üzündən hətta rus əlifbası bir sıra slavyan əsilli millətlər tərəfindən də qəbul edilməmişdir. Ərəb əlifbasının xristian dininə sitayiş edən xalqlara təklif olunmasını yersiz sayır. Bütün bu amilləri nəzərə aldıqda ən əlverişlisi latın əlifbasıdır” [5].

Belə ümumiləşdirsək, Yakovlev demək istəyir ki, həm mədəniyyət, həm də mədəniyyət faktı olmaqla yazı tarixi bizə onu göstərir ki, inkişaf edərkən mədəniyyət, elm, yazı yalnız müəyyən

mərhələyə qədər dinlə bütövlükdə bağlı olub, milli özünüdəyənə keçərkən isə əlifba məsələlərində elm və yazı dindən ayrılır.

Son olaraq əlifba qurulması formulundan danışır. Yakovlevin yaratdığı formul əlifbada işarələrə qənaət etmək imkanı verir. Həmin formul aşağıdakıdır:

$$A=nb+na; A=(nb+na)-(Fnb//b1+-na//a1)+1$$

A (əlifbadakı işarələrin sayı); **nb+na** (sait və samitlərin toplanması) [2, s. 210].

Professor Yakovlev iclasda çıxışını bu sözlərlə bitirir: “Türk xalqlarında hazırda fəal olan əlifba quruculuğu üçün müəyyən texniki vəsait təklif edirəm. Fikrimcə, bu vəsaitin köməyilə həmin quruculuq işini daha da şüurlü, səmərəli aparmaq və bununla da əvvəllər hər bir ayrıca xalqın intuitiv yaradıcılığında ifadə olunanların bir qismini əvəz etmək olar” [2, s. 211]. Alimin bu fikirləri onun bu sahədə nə dərəcədə hazırlıqlı olduğunu göstərir və latın əlifbasına keçid etməkdə səmərəli yollardan istifadə edərəkəldə ediləcəyini bir daha təsdiqləyir. Bütün bunların nəticəsində latın qrafikalı yeni əlifba hazırlandı. “Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlıqını, eləcə də ərəb əlifbasilə müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının özöhdəsinə buraxır. Qurultay büməsələdə çox uğurlu işlər görmüş, Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqaxalqlara tövsiyə etmişdi [1, s. 44].

“1929-cu ildə RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığı professor N.F.Yakovlevin başçılığı və dilçilərin, kitabçıların, poliqrafiya mühəndislərinin iştirakı ilə 13 nəfərdən ibarət Komissiya yaratmışdı. Komissiya 1930-cu ilin yanvarında işini başa çatdırdı. Türkcə “yeni əlifba”, rus dilində “yanalif” kimi tələffüz olunan bu əlifba belə idi: **Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Əl, Hh, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Nn, Oo, Əə, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, Zz, bb;** apostrof da vardı” [3].

Nəticə və elmi yenilik. Əlifbanın tarixi, yaranması, inkişaf etməsi, dəyişikliklərə məruz qalması və s. bu kimi bir sıra xüsusiyyətlərdən danışsaq, təbii ki, daha əvvəllər-eramızdan əvvəlki tarixlərə müraciət etməli olacağıq. Biz burada sadəcə XX əsrdə əlifba və ona münasibətin sadəcə sosial, mədəni baxımdan yanaşmasına toxunduq. Nəticə etibarilə, bunu demək daha doğru olar ki, istər XX əsr olsun, istər daha əvvəlki tarixlər fərqi yoxdur, əlifbanın yaranması və həmin ərazilərdə möhkəmlənməsi sosial, mədəni, ictimai səbəblərdən asılı olmuşdur. Sonda bunu da qeyd etmək istəyəm ki, əlifba dilin yaranmasına, dil dövlətin, cəmiyyətin formalaşmasına, cəmiyyət də tarixin yaranıb inkişaf etməsi üçün əsas mənbədir. Bunlar hər biri sıx surətdə əlaqəlidir. Əlifbamızı, dilimizi, cəmiyyətimizi, mədəniyyətimizi və tariximizi hər zaman qorumalı, onlara sahib çıxmalıyıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsaخانلی İ. Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Bakı, “Kredo” qəzeti, 2010, 59 s.
2. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Əli. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı. Bakı: Çinar-Çap, 2006, 570 s.
3. <http://atv.az/news/social/67053-i-umumittifaq-turkoloji-qurultayin-perdearxasi-meqamlari>
4. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Birinci_T%C3%BCrkoloji_Qurultay
5. <https://525.az/news/64360-birinci-turkoloji-kongresden-qeydler>

1918-1920-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA NƏŞR OLUNAN QƏZETLƏRDƏ MİLLİLƏŞMƏ MEYİLLƏRİ

Xavər Fikrət qızı Nəsirli

Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)

xdadashova@yahoo.com

Abstract

Nationalism tendencies in newspapers published in Azerbaijan in 1918-1920

The article is about national newspapers published in the Democratic Republic of Azerbaijan. Bibliographic information was collected here about the newspapers that spread the ideas of national independence. The article discusses the rapid development of the press during the two years (1918-1920), the struggle against opposition newspapers, the coverage of the activities of the Azerbaijani Parliament in newspapers, the attitude of newspapers to national issues. The main purpose of writing the article is to show the tendencies of nationalization in the newspapers published during the Republican period, to study the articles written by many intellectuals and public figures of the time. Also, many socio-political issues touched upon by newspapers in that period were connected with our modern times.

Keywords: press, Azerbaijan, parliament, article, national

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatda milliləşmə dedikdə bu dövrdə fəaliyyət göstərən milli-demokratik ruhlu nəşrlər, dövlətin siyasətini dəstəkləyən qəzetlər nəzərdə tutulur.

Azadlıq, müstəqillik carçısı olan və demokratik dövlətin siyasi, ictimai mədəni, ədəbi baxışlarını əks etdirən bu mətbuat orqanları haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat vermək və milli məsələlərə münasibətdə hansı mövqedə durduqlarını göstərmək Azərbaycan mətbuatı tarixinin araşdırılması baxımından faydalıdır.

Cümhuriyyət Hökuməti mətbuat azadlığını milli şüurun, milli mədəniyyətin inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biri hesab edirdi. Məlumdur ki, Xalq Cümhuriyyəti yaranana qədər çar Rusiyası tərkibində olan Azərbaycanda mətbuat azadlığı yox idi. Ana dilində yazıb-oxumaq böyük maneələrlə qarşılaşır, qəzet və jurnallar ciddi senzuraya məruz qalırdı. Sənəddə deyilirdi ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi, mətbuat da azadlıqla anarxiya arasında sərhədi müəyyən edən qanunlara tabe olmalıdır. AXC hökumətinin 1918-ci il 9 noyabr tarixli sərəncamı ilə mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu, nəşri və yayılması üzərində dövlət nəzarəti ləğv olunurdu.

Parlamentin 1919-cu il 30 oktyabr tarixli qərarı ilə qəbul etdiyi "Mətbuat haqqında Nizamnamə"də göstərilirdi ki, mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılması üçün, habelə çap məhsullarının nəşri və satılması üçün hökumət idarələrindən heç bir icazə tələb olunmur [4, s. 70].

Bu sənəd Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların açılması və nəşrinə imkan verən ilk rəsmi sənəddir. Həmin dövrdə yazı dilinin necə olması, müəyyən olunmuş orfoqrafik qaydalara tabe olmasını əks etdirən heç bir rəsmi sənəd yox idi və orfoqrafiya normaları, ədəbi dil yaratmaq problemi dövrün ziyalıları qarşısında duran mühüm problemlərdən idi.

Azərbaycan mətbuatının 1918-1920-ci illər dövrünü araşdıran tədqiqatçılar bu dövrdə nəşr olunan mətbu orqanlarının sayını müxtəlif rəqəmlərlə göstərirlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında həmin dövrdə ölkədə 100-ə yaxın adda qəzet və jurnalın nəşr olunduğu qeyd olunur [4, s. 67]. Həmin dövrün jurnalistikasını araşdıran Qərənfil Dünyaminqızı bu rəqəmin 1919-cu ildə artıq 94-ə çatdığını yazır. Professor N.Axundovun bibliografiyasını araşdırdıqda yalnız

Azərbaycan dilində 50-ə yaxın qəzetin, 15-ə yaxın jurnalın çap olunduğunu, bundan başqa təqribən həmin sayda rus, erməni dillərində də mətbuat orqanlarının olduğunu müşahidə edə bilərik.

İdeya-məzmununa görə 1918-1920-ci illər Azərbaycan mətbuatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. AXC ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat; 2. Cümhuriyyət hökumətinə müxalifətdə olan bolşevik mətbuatı; 3. Bolşevik mətbuatı ilə müxalifətdə olan eser-mənşevik mətbuatı; 4. Erməni-daşnak mətbuatı; 5. Özünü bitərəf adlandıran və heç bir partiyaya mənsub olmayan informatik qəzetlər, jurnallar [4, s. 67].

Bu istiqamətlərin içərisində ən real həyat qüvvəsinə və geniş oxucu kütləsinə malik olan, milli məfkurəyə xidmət edən, AXC-nin ideyalarını təbliğ edən və dəstəkləyən mətbuat idi. Bu təsnifata əsasən tədqiqat işinin obyektini milli mətbuat olduğundan digər üç bölgüyə aid olan mətbuat orqanlarının adlarını çəkməklə kifayətlənəcəyik.

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Cümhuriyyət hökumətinə müxalifətdə olan bolşevik mətbuat orqanları içərisində "Bakı ətrafı fəhlə, əsgər və matros şurasının əxbarı", "Azərbaycan fəqərəsi", "El həyatı", "Kommunist", "Fəhlə və mədəniyyət", "Tartan-Partan", "Bakı fəhlə konfransının əxbarı", "Qırmızı Dağıstan günü", "Zəhmət sədasi", "Oktyabr İnkilabı", "Hümmət", "Yoldaş" və s. adlarını çəkməklə bilərik [2, s. 58, s. 61, s. 63, s. 68, s. 74, s. 91, s. 119].

Eser-mənşevik mətbuat orqanlarına "Al bayraq", "Doğru yol", "Xəlqçi", "Gələcək", "Hürriyyət", "Əkinçi" və s. göstərmək olar [2, s. 59, s. 71, s. 92, s. 123].

Qeyd etmək lazımdır ki, bolşevik mətbuat orqanlarının sayının 40-dan artıq olması bu dövrdə demokratik əhval-ruhiyyənin son dərəcə güclü olduğunu təsdiq edir. Yuxarıda adları çəkilən bolşevik ruhlu mətbuat orqanları hökumətin fəaliyyətini tənqid edən materiallar dərc edirdi [4, s. 78].

1918-1920-ci illərdə Bakıda, əslində milli hökumətə qarşı dayanan, ayrı-ayrı xarici qüvvələrin mənafeyini müdafiə edən bir sıra gürcü, yəhudi, polyak, fars və başqa dillərdə də dövrü mətbuat nəşr edilirdi. Ümumiyyətlə, bu illərdə milli mətbuatla müxalifətdə olan qəzet və jurnalların sayı yüz əllidən artıq idi [1, s. 203].

İnformativ qəzet və jurnallara isə "Ticarət" (1919-Bakı), "Sabah" (1920-Bakı) kimi mətbuat orqanlarını misal göstərə bilərik.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan dilində çıxan milli məfkurəli qəzetlərə "Açıq söz", "Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət", "Yeni həyat", "Millət", "Sədayi-millət", "Türk sözü", "Xalq sözü", "Cənub tauşu"ni aid etmək olar.

Azərbaycan qəzeti. AXC dövründə milli mətbuatın aparıcı orqanı "Azərbaycan" qəzeti həm Azərbaycan, həm də rus dilində gündəlik çap olunurdu. "Azərbaycan"ı ayrı-ayrı vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil İbrahimov, Ceyhun Hacıbəyli redaktə etsə də, onun əsas redaktoru Ü.Hacıbəyli idi. Ceyhun bəy nümayəndə heyətinin tərkibində Parisə getdikdən sonra türkcə "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur [7, s. 77].

"Azərbaycan" qəzetinin ilk dörd nömrəsi 1918-ci il iyun ayında o zaman Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olmuş Gəncədə, 1918-ci ilə təsadüf edən sonrakı 75 nömrəsi isə Bakıda çıxmışdır. Bu qəzetin Azərbaycan dilində 1919-cu ildə 358, 1920-ci ildən – 28 aprelə kimi 85 nömrəsi dərc edilmiş [4, s. 136].

"Azərbaycan" qəzetində XX əsrin əvvəlləri milli ictimai şüurumuzun ən görkəmli nümayəndələri iştirak edirdi. Onların arasında M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Cavad, Əlabbas Müznib, Məmməd Sadıq Axundzadə, Cəfər Cabbarlı, Zülfüqar Hacıbəyli, Seyid Hüseyin, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əmin Abid, Əli Yusif, Əli Şövqə, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Mirzə Məhəmməd Axundov, Fərhad Ağazadə və digər tanınmış müəlliflər var idi [1, s. 211].

1918-1920-ci illərdə milli publisistikanın ön sırasında “Azərbaycan” qəzeti gedir, milli ideyaları təcəssüm etdirirdi. “Azərbaycan” qəzeti müasir publisistikanın demək olar ki, bütün janrlarından sənətkarlıqla faydalanırdı. Bu qəzətdə ictimai-siyasi məqalələr, müsahibələr, sual və cavablar, xəbərlər, resenziyalar şəklində olan yazılar dərc edilirdi. Əlbəttə, “Azərbaycan” qəzetinin ən fəal janrı publisistik məqalə idi. Bu məqalələr ictimai-siyasi, ədəbi, tarixi, dini, əxlaqi-mənəvi, hüquqi və s. məsələləri əhatə edirdi [1, s. 212].

Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi parlament üslubu ilk dəfə məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə yaranmışdır. [3, s. 25] Nəzərə alsaq ki, “Azərbaycan” qəzetində parlamentdəki çıxışlar və parlament komissiyalarının işi daha qabarıq işıqlandırılırdı, onda belə qənaətə gələ bilərik ki, rəsmi parlament üslubu mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətə də ötürülürdü.

Siyasi publisistikanın görkəmli nümayəndələrindən olan M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetinin 50-ci nömrəsindəki “İstiqlal” məqaləsi millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək, Rusiyadan ayrılıb öz dövlətlərini qurmaq və insanların şəxsi azadlıqları və millətlərin istiqlaliyyətinə həsr olunmuşdur. Müəllif məqalənin girişində və sonunda belə yazır: “Çəkilən zəhmətlərin, tökülən qanların, yıxılan xanimanların, axıdılan göz yaşlarının bir təsəllisi vardır: istiqlal!” [5, s. 480].

1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetinin 21-ci nömrəsində Ömər Faiq Nemanzadə “Milliləşmək” adlı məqaləsini milli dilimizə və ədəbiyyatımıza həsr etmişdir. Həmin dövrdə türk dilinin böyük bir areala hakim olduğunu, Yaxın Şərqdə 60-70 milyonluq əhalinin türkdilli olduğunu vurğulayan müəllif türkcənin əlifba qüsurlarını xüsusilə qeyd edir. O, türkcənin yazı və mətbuat aləmindəki zəifliyini dilin qüsuru kimi deyil, başına bəla etdiyi əlifbasında görürdü [9, s. 451].

“Müsavat” qəzeti. “Müsavat” qəzetinin nəşr tarixi 1918-1920-ci illəri əhatə etməsə də, Cümhuriyyətin dövründən danışarkən bu mətbuat orqanının adını çəkməmək olmur.

Türk ədəbi-mərkəziyyət firqəsi – “Müsavat”ın Bakı komitəsinin tərəfindən həftəlik buraxılmışdır. N.Axundov öz bibliografiyasında qəzetin cəmi altı nömrəsinin çıxdığını yazır. “Müsavat”ın sərlövhəsi altında: “Yaşasın Cümhuriyyət ənam! Var olsun, milli, məhəlli muxtariyyət! İnsanlara hürriyyət, millətlərə müsavat!” kimi şüarlara rast gəlinir [2, s. 97]. Bu şüarlar Azərbaycan xalqını milli birliyə, hürriyyətə səsləyirdi.

N. Axundov qəzetin 1917-ci ilin iyulundan həmin ilin oktyabr ayının 27-nə kimi nəşr olduğunu qeyd edir. M.Məmmədzadə isə öz kitabında “Müsavat” qəzetinin 1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra çıxmamış olduğunu yazır.

Burada Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Həmdi və qeyriləri iştirak edirdilər [7, s. 73].

“Açıq söz” qəzeti. “Müsavat” partiyasının orqanı olan “Açıq söz” də milli istiqlal ideologiyası təkmilləşmiş formada çıxış edirdi. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təkanvericisi, ideyalarını təbliğ və tərənnüm edən mətbu orqanları arasında “Açıq söz” qəzetinin də misilsiz rolu var. Bu qəzet nəşr olduğu illərdə tarixi hadisələrin kuliminasiya nöqtəsinə çatdığı, millətlərin öz müqəddəratının təyinatına can atdığı bir zaman idi. Belə bir vaxtda M.Ə.Rəsulzadə türkcülük və istiqlalçılıq ideologiyasını tətbiq etmək üçün “Açıq söz” qəzetini yaratdı.

Nəsiman Yaqublu özünün “M.Ə.Rəsulzadə ensiklopediyası”nda “Açıq söz”ün 1915-ci il oktyabrın 2-dən 1918-ci ilin sentyabrınadək çap olduğunu yazır. Qəzet ilk dəfə olaraq türk ədəbi ləhcəsi ilə nəşr edilib. 1918-ci ilin mart qırğınından sonra qəzetin nəşri müvəqqəti dayansa da, həmin ilin ortalarından Abdulla Şaiqin redaktorluğu ilə yenidən nəşrini davam etdirmişdir. 1918-ci ilin sentyabrında qəzetin 24 sayı çıxdı. Bütövlükdə isə qəzetin 724 sayı buraxılıb [10, s. 165].

M.Ə.Rəsulzadə bu ideyanı “Tutacağımız yol” adlı baş məqaləsində qoymuşdu: “Demək ki, sağlam, mətin və oynaq məfkurəli bir millətin vücuduna çalışmaq istərixsə, zaman buna iqtiza edir – mütləq 3 əsasa sarılmalıyıq: “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” [6, s. 38].

Təsədüfi deyil ki, N. Axundovun bibliografiyasında “Açıq söz” qəzetinin sərəlvhəsi altında “Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək” şüarını mürtəcə burjua-millətçi ideya istiqamətini müəyyənləşdirdiyini qeyd edir. Bu münasibət 70 illik bir dövr ərzində sovet rejimi ilə əlaqədar olmuşdur. AXC dövrü mətbuatı elmi ədəbiyyatda ya ümumiyyətlə, adı çəkilmir, ya da mürtəcə, əks-inqilabçı, burjua-millətçi mətbuat kimi təqdim olunmuşdur.

Professor Axundov bütün bunlara baxmayaraq, “Açıq söz”ü 1915-1918-ci illərin mürəkkəb ictimai-siyasi ziddiyyətlərini, mədəni və ədəbi hadisələrini öyrənmək baxımından elmi maraq doğurduğunu qeyd edir [2, s. 61].

“Açıq söz” qəzetinin iştirakçıları say etibarilə çox, dünyagörüşü etibarilə müxtəlif olmuşlar. Onların sırasında aşağıdakı yazıçı və ziyalılar vardır: N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov /Bir nəfər/, H.Cavid, Y.V.Çəmənəmli, M.Hacinski, Ş.Əfəndizadə, A.Şaiq, Ə.Əfəndizadə, M.Mahmudbəyov, S.Hüseyn, Ə.Cavad, Ə.Haqverdiyev və başqaları [2, s. 61].

Yusif Vəzirin Azərbaycanda müstəqil respublikanın qurulması ərəfəsində Müsavat partiyasının “Açıq söz” qəzetindən çap etdirdiyi “Türk millətinə xitab” sərəlvhəli silsilə məqalələri Azərbaycanda milli-azadlıq şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu məqalələrdə Y.Vəzir Azərbaycan xalqını Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra əldə edilmiş milli-azadlıq imkanından istifadə etməyə, bu ideal uğrunda bütün siyasi qüvvələri birləşməyə çağırırdı. O, bütün müxalifət qüvvələrinə müraciətlə yazırdı: “İndi əqidə davası eləmək zamanı deyil...” [1, s. 216].

İstiqlal qəzeti. “Müsavat” partiyasının rəsmi orqanı sayılan “İstiqlal” qəzeti siyasi ictimai məzmunlu idi. Bu qəzetin 1918-ci ildə yeddi, 1919-cu ildə iyirmi səkkiz, 1920-ci ildə isə on beş nömrəsi çıxıb. Həftədə bir dəfə nəşr edilən bu qəzetin ideya mübarizəsi onun sərəlvhəsi üzərində verilən “Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol” epiqrafında ifadə edilirdi. Qəzetdə Ə. Cavad, Mirzəbala Məmmədizadə, Ə.Həmdi, Əli Yusif, Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn), Hüseyn Mirzəcəmalov, Abdulla Şaiq, Ə.Razi, Fərhad Ağazadə, Xəlil İbrahim və başqa müəlliflər iştirak edirdi [1, s. 206].

“İstiqlal”ın birinci sayında yazılıb: “Açıq söz” qəzetəsi könüllü olaraq fəaliyyətini dayandırdı. Əvəzinə “İstiqlal” qəzetəsi “Müsavat” firqəsinin nəşri əfkar oldu” [6, s. 40].

“İstiqlal”ın daimi epiqrafı Tofiq Fikrətin məşhur:

“Millət yoludu, haqq yoludu tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət yaşa. Var ol!”.

Qəzetdə daha çox M.Ə.Rəsulzadənin və M.B. Məmmədizadənin imzaları ilə verilən elmi-siyasi və publisistik məqalələr diqqəti cəlb edir. İstiqlalımızı qoruyub saxlamaq və yaşatmaq onları daha çox düşündürürdü. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “İnsanların istiqlalına hürriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürriyyəti-şəxsiyyəsinə istiqlal deyilir. Hürriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxsiyyətlərin məcmu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Demokratik firqə proqramlarının həbsində hürriyyəti-şəxsiyyə əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalı da əsldir” [6, s. 41].

M.Ə.Rəsulzadənin millətlərin istiqlalı ilə bağlı fikirlərini belə açıqlaya bilərik: Əgər insanlar ayrı-ayrılıqda azad olarsa, bu onların şəxsi azadlığıdır. Bütöv bir millətin şəxsi azadlığı isə istiqlaldır. Şəxsi azadlıq nə qədər müqəddəsdirsə, şəxsiyyətlərin toplusu olan millətlərin istiqlalı da o qədər müqəddəsdir. Bütün demokratik partiya proqramlarında şəxsi azadlıq əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalı da vacibdir.

“Bəsirət”. “Bəsirət” ideya-siyasi xətt etibarilə milli azadlığımızın, cümhuriyyətimizin ideologiyasının ifadəçisi olaraq dövrün bütün ictimai-siyasi hadisələrini özündə əks etdirmişdir.

“Bəsirət” 1914-cü ilin aprel ayının 12-də Bakı şəhərində nəşrə başlayıb. “Bəsirət” həftəlik nəşr olunan ədəbi, siyasi, ictimai, fənni və iqtisadi türk qəzeti olmuşdur. Redaktoru Hacı İbrahim Qasimov, naşiri isə 70-ci nömrəsinə qədər Qulam Rza Şərifzadə olmuşdur. “Kaspi” qəzetinin

mətbəəsində buraxılan qəzet 1918-ci ilin mart-sentyabr aylarında nəşr olunmamışdır. İdeya-istiqlamətinə görə milli mətbuat orqanıdır [2, s. 65].

“Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 15 noyabr tarixli 40-cı nömrəsində “Bəsirət”in beş ildən bəri nəşrinin davam etməsi və faciəli mart hadisələrindən dolayı nəşrinin dayandırılması, növbəti nömrəsinin isə keçən şənbə günü buraxıldığı haqqında məlumata rast gəlirik. “Qəzetə yenə Hacı İbrahim Qasımzadə cənablarının müdiriyyəti təhtindədir” [5, s. 275].

1914-1920-ci illərdə “Bəsirət”in redaktoru olmuş istedadlı və uzaqgörən publisist H.İ.Qasimovun daha çox müraciət etdiyi mövzu milli məsələ idi.

“Bəsirət” qəzetinin 137-ci sayında “Yenə erməni-müsəlman məsələsi” sərlövhəli publisistik yazıda uzun illər bu problemin həll olunmayacağına işarə edərək yazırdı: “Dünya bir xarabazara çevrildi. Sonra sülh konfransı yapıldı... Bunlar həpsi oldu. Yalnız bir şey qaldı, o da erməni-müsəlman məsələsidir ki, qurtarmadı. Neçə gündür ki, parlamanda Qarabağ məsələsi müzakirə edilməkdədir. Amma nə fayda...?” [6, s. 45].

Yüz il öncə qələmə alınan bu yazı bu gün də öz aktuallığını, müasirliyini itirməyib. XX əsrin əvvəllərində dəfələrlə cövlan edən bu problem nəhayət ki, bu gün öz həllini tapmışdır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, müasir dövrümüzdə də cərəyan edən və otuz ilə yaxın müddətdə dondurulmuş Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 2020-ci ildə Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənablarının və Müzəffər Şanlı Ordumuzun qələbəsi ilə başa çatdı.

H.İ.Qasimov erməni-müsəlman probleminə həsr etdiyi bütün yazılarında dönə-dönə qeyd edir ki, bu problemin həlli üçün Azərbaycan xalqına yalnız və yalnız milli birlik lazımdır. Üstündən bir əsr keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz sələflərinin əhdinə sadıq qalaraq bu problemin həllində milli birlik nümayiş etdirdi.

Müəllif oxucusunu daima elm öyrənməyə sövq edirdi. Yaradıcılığında daha çox maarif, mədəniyyət məsələləri, onların təbliği üstünlük təşkil edir. Çox sadə, oxunaqlı, şirin bir dildə yazan müəllif bütün qələm əhlini bu yolla yazıb-yaratmağa çağırırdı [6, s. 50].

Azərbaycan mətbuatının AXC dövrü ilə bağlı mənbələrdə **Qarabağ** adlı siyasi-ictimai qəzetin də adı çəkilir. Qəzet 1919-cu ildə Şuşa şəhərində həftəlik çıxmışdır. Qəzetin fəal əməkdaşları sırasında Mir Mövsün Nəvvabın oğlu, qabaqcıl ziyalılardan Miriş təxəllüslü Mir İbrahim Ağamirzadə də olmuşdur. Lakin bir çox mənbələrdə qəzetin nömrələrinin əldə edilmədiyi göstərilir [2, s. 67] [9, s. 49].

Sözgedən dövrün qəzetləri ilə bağlı digər maraqlı bir fakt **“Türk sözü”** adlı mətbuat orqanıdır. 1918-ci ildə Gəncədə türk qoşunları ilə birlikdə Azərbaycana gəlmiş Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə “Türk sözü”nün bir neçə nömrəsi çıxmışdır [7, s. 76].

Bu dövrdə türk dilində çıxan, millətçilik ideyaları yayan qəzetlərin sırasında **“Yeni həyat”** (1918 – Bakı), **“Millət”** (1917 – 1919 – Simferopol, Bakı), **“Sedayi-Millət”** (1917 – 1918 – Batumi), **“Xalq sözü”** (1919 – Bakı), **Müdafiyei Millət** (1919 – Bakı), **Möhtaclara kömək** (1918 – Bakı) kimi mətbuat orqanları da var.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi özünün bibliografiyasında nüsxələri əldə olmayan Azərbaycan mətbu orqanları siyahısında tədqiqatə cəlb etdiyimiz qəzetlərdən bir neçəsinin adlarını sadalayır: “Türk sözü”, “Yeni həyat”, “Qarabağ”, “Ticarət”, “Cənub tauşi”, “Xalq sözü”, “Qardaş kədəri” [9, s. 49].

Nəticə və elmi yenilik. Sonda onu deyə bilərik ki, Cümhuriyyət dövründə çıxan milli yönümlü qəzetlərin gərgin ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, milli-azadlıq hərəkatının təkanverici qüvvəsi, milli şüurun, milli dirçəlişin təbliğatçısı idi. 1918-1920-ci illər dövrü mətbuatının inkişafını səciyyələndirən cəhət təkcə onun kəmiyyətində deyildi, eyni zamanda onun ideya-məzmun zənginliyində – keyfiyyətində idi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o

dövrə qəzetlərdə çap olunan ictimai-siyasi məqalələrin mövzusu müasir dövrümüzə müqayisə olunmuş və dəyərləndirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. AXC (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq.) (2009). Bakı: Qoliot Okup, 336 s.
2. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832 – 1920). Bibliografiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1987, 219 s.
3. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi". IV dild. Redaktor: S.Mehdiyeva. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, 439 s.
5. "Azərbaycan" qəzeti, (noyabr 1918) II cild. Bakı: Prestige, 2022, 632 s.
6. Dünyaminqızı Q. "Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı". Bakı: ADPU, 2005, 128 s.
7. Məmmədzadə, M. Azərbaycan türk mətbuatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2004, 83 s.
8. Nemanzadə Ö. F. Milliləşmə // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 450-453
9. Rüstəmov-Tohidi S. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875 – 1990). Bibliografiya. Bakı: Azərənşr, 1993, 258 s.
10. Yaqublu N. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" ensiklopediyası. Bakı: Kitab klubu MMC, 2013, 504 s.

İBTİDAİ SINIF DƏRSLİKLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB PROBLEMİ

İlhamə Şirbala qızı Hacıyeva

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The problem of language and style in primary school textbooks

At present, in the context of the necessary reforms in the education system of Azerbaijan, there is a great need to improve curricula and write new textbooks. Globalization and the integration of the Azerbaijani education system into the European education system require the use of new learning technologies, active and interactive learning methods, new technologies in the education system. Education has become an objective need of society and has become an important condition for its development. The official state language of the Republic of Azerbaijan is the Azerbaijani language. Azerbaijani language is taught as a main subject in all educational institutions. We must guard our native language and do our best to protect its purity. For this, we must start with the primary grades of secondary schools. During the research, we tried to analyze the language and style problems we encountered in primary school textbooks and teaching aids. We have come to the conclusion that when compiling textbooks and teaching aids, Azerbaijan's literary language norms must be observed, and conditions must not be created for violating language norms. Otherwise, students will not master the norms of the Azerbaijani literary language, the requirements for speech, and they will have problems in the upper grades and in their future lives.

Key words: elementary grades, suffix, particle, literary language, textbooks, tests, education

Giriş. Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni

vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir. Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olub, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu qoruyub və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir (2, s. 9). Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olub, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir. Bu dildə 50 milyona qərər adam danışır. “Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir”. (H.Ə.Əliyev)\

Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Nəsimi, Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Əmani, Qövsü Təbrizi, Vaqif, Vidadi, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, Qasım bəy Zakir və digər yazıçıların əsərləri, habelə XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilinə, ümumxalq danışığı dilinə tərcümə edilmiş bir sıra yazılı abidələr ədəbi dilimizin tarixini, onu inkişaf yollarını tədqiq etmək üçün əsas mənbələrdir. Doğrudur, azərbaycanca yazılmış ədəbi bədii mənbələrin ən qədimi hələlik XIII əsrə aiddir. Bu, Həsənoğlunun dövrümüzə gəlib çıxmış bir qəzəlidir. Lakin istər bu qəzəlin, istərsə də İmadəddin Nəsimi (XIX əsr) əsərlərinin təhlili göstərir ki, XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda yazılı ədəbi dili təkmilləşmiş və formalaşmış bir dildir (5. s. 7).

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır (1, s. 109).

Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. H.Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə ana dilinin – dövlət dilinin inkişafı üçün zəruri ictimai-siyasi, mədəni şəraitin əmələ gəlməsi barədə verilən məlumatla başlayır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir, müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır”. Dil siyasətini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində atdığı addımlar da təqdirəlayiqdir. Dövlətimizin başçısının imzaladığı fərman və sərəncamlar ana dilimizin saflığını qorumaq və inkişaf etdirmək yönündə mühüm əsas olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli identikliyi də gücləndirən əhəmiyyətli amildir. Dövlət başçısı tərəfindən 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”, 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” imzalanan Sərəncamları Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi surətdə əməl edilməsi, o cümlədən dilçilik elminin müxtəlif sahələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması dövrün tələbi olaraq qalır. Bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (10, s. 7-9).

İbtidai sinif dərslərindəki dil və üslub problemi. Tədqiqat işimizin mövzusu “İbtidai sinif dərslərində və dərs vəsaitlərində dil və üslub problemi”dir. Təhsil insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsilin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına təkan verir. Buna görə də, təlim təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin yetkinləşməsi prosesində daha üzvi amilə çevrilir. İlk növbədə, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin daha optimal, səmərəli, daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq barəsində düşünmək lazım gəlir. Müasir təhsil sistemində insanlara subyekt kimi yanaşmaq onun unikal, fəal, daxilən azad və mənəviyyətli bir şəxsiyyət kimi tanınması əsas faktor kimi qəbul olunur (3, s. 17).

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatın aparıldığı bir şəraitdə tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni dərslərin yazılmasına böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir.

Tədqiqat işizamanı ibtidai sinif dərslərində və dərs vəsaitlərində qarşımıza çıxan qüsurlar, əsasən, Azərbaycan ədəbi dili normalarının pozulması, terminlərin düzgün seçilməməsi, dil estetikasına diqqət yetirilməməsidir. **“Sevimli güllər”** mətnindən bir cümlə: **Onunla filmə baxdıq, şahmat oynadıq, pəzl yığdıq.** Bu cümlə 2-ci sinif, I hissə Azərbaycan dili dərslərindədir (s. 10). Bu mətnə neologizm kimi verilən **“pəzl”** sözünün leksik mənası – izahı mətnin yanında, “söz boğçası”nda verilməmişdir. Həmin sözün izahı 2016-cı ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun çap etdirdiyi “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”ndə qeyd edilmişdir (11). 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində isə “pəzl” sözünə rast gəlmədik. İkinci sinfin I hissə dərslərində (s. 76) Avropa mənşəli “herbari” sözü “Söz boğçası”nda qeyd edilmiş, ancaq onun izahı verilməmişdir. Həmin dərslərin 77-ci səhifəsində “E” və “Ə” çalışmalarında şagirdlərə şəkillərə əsasən herbari hazırlamaq üçün təlimat yazmaq və dərman bitkilərdən herbari hazırlamaq tapşırığı verilmişdir. Dərslərin 94-cü səhifəsində “Herbari üçün albom” mətnində yazılmışdır: “Çünki o, herbari düzəltmək üçün aldığı yeni albomu şəhərdəki evdə unutmuşdu”. Dərslərin mətnlərdə işlənən, şagirdlərə tanış olmayan neologizmlərin, terminlərin, alınma sözlərin izahı hər mətnin yanında göstərməlidir. Mətnə: **“Bir gün əmisi qızı Sənubər onlara qonaq gəldi. Bu gün onlarda qalacaqdı”** (6, s. 33. I h.). Cümlələrində **“bir gün”** və **“bu gün”** zaman zərfləri zaman məhfumu baxımından qrammatik normaya uyğun gəlmir. Cümlədəki **“bir gün”** zaman zərfliyi dəqiq zamanı bildirmədiyi halda, onun ardınca gələn **“bu gün”** zaman zərfliyi dəqiq zaman bildirir. Ona görə də cümlədə zaman uyğunsuzluğu yaranır. Əgər birinci cümlədəki **“bir gün”** zaman zərfliyinin ardınca ikinci cümlədə **“bu gün”** deyil, **“həmin gün”** yazılsa idi, zamanlar dəqiq, qrammatik norma isə pozulmazdı.

2021-ci ildə çap edilmiş 2-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində **“təbaşir”** sözü 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin qaydalarına uyğun olaraq düzgün yazılmışdır. Azərbaycan dilində test tapşırıqları kitabında göstərilən testdə təbaşir, həyəcan, səadət sözləri orfoqrafik normaya uyğun verilsə də, tapşırıqda səhvi tapmaq tələb olunur. Bu da onu göstərir ki, səadət və həyəcan sözləri həmişə olduğu kimi orfoqrafik cəhətdən doğru, təbaşir sözü isə əvvəlki Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərinin qaydalarına əsasən təbaşir kimi nəzərdə tutulmuşdur. Yeni orfoqrafiya qaydalarında bəzi sözlərin yazılışında dəyişikliyi nəzərə almayan, Azərbaycan dilində test tapşırıqları tərtib edən müəlliflər, şagirdlərdə sözlərin düzgün yazılışını mənimsəməkdə çətinlik yaradırlar. 26-cı testdə isə mülayim, qıraət, səadət sözlərinin heç birində səslərin sayı hərflərin sayından çox olmadığı halda, səslərin sayının hərflərin sayından çox olduğu sözü tapmaq tələb olunur (12, s. 15). Yenə Azərbaycan dilindən test tapşırıqları kitabının 29-cu səhifəsində 5-ci tapşırıqda sual verilir: Sözlərdən hansının yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir? a) bəbir b) dirçəliş c) dövlət 5-ci test tapşırığında verilmiş sual 2021-ci ilin orfoqrafiya lüğətinə uyğun gəlmir. Belə ki, həmin

lüğətdə göstərilir ki, ov, öv hərf birləşmələri olan sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş vermir, fonetik prinsipə uyğun olaraq sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyuntarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları ümumi müddəalar: 2.7. Tərkibində ov, öv hərf birləşmələri olan sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş vermir, fonetik prinsipə uyğun olaraq sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir: cövhər [cöv'hər], çovğun [çov'ğun], dovğa [dov'ğa], dövlət [dövlət], mövqe [möv'qe], mövsüm [mövsüm], novlu [novlu], novruz [novruz], növbə [növbə], şövkət [şöv'kət], şövq [şövq], tövbə [tövbə] və s. 2-ci sinfin I hissə Azərbaycan dili dərslində isimdən isim düzəldən, adətən, peşə bildirən -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri hissəcik kimi qeyd edilmişdir. Test tapşırıqlarında isə sözü kök və şəkilçiyə düzgün ayırmaq tələb olunur. Yalnız bu şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi kimi verdikləri halda, nümunədəki test tapşırığında yazıçı sözünün kök və şəkilçiyə düzgün bölünməsi tələb edilmişdir. Halbuki kökü feil olan yaz sözündən -ı şəkilçisi vasitəsilə yeni sözün yarandığı şagirdlərə tədris edilməmişdir. Şagirdlər həmin şəkilçi ilə tanış olmadıqları üçün sözün kökünü "yazı" götürürlər. İbtidai siniflərdə terminləri olduqları kimi dəqiq adlandırmamaq şagirdlərdə çətinlik yaradır və onların qiymətlərinə təsir edir. 37-ci test tapşırığında sual verilir: Çoxluq bildirən hissəcik hansıdır? a) –dar, -dər b) –lar, -lər c) – nar, -nər. 40-cı test tapşırığının sualı: Hansı sözdə "lar" şəkilçisi fərqli tələffüz edilir? Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə olduğu kimi test tapşırıqlarının bəzində -lar, -lər hissəcik, bəzində isə şəkilçi kimi göstərilir.

Azərbaycan dilçilik terminlərinin paralelliyi və müxtəlifliyi var. Dilçilik əsərlərində terminlərin müəyyən qismi ya paralel, ya da bir əsərdə biri, digərində isə başqası işlədilir: abstrakt-müərrəd, fəal-aktiv, bədii-obrazlı, termin-istilah, fasilə-pauza-durğu və s. Bəzi terminlər izahlı şəkildə işlədilir. Belə ki, beynəlmiləl terminlər ya Azərbaycan sözləri ilə, ya da Azərbaycan dili materialları əsasında düzəldilmiş termin beynəlmiləl terminin əvəzi kimi verilir: dissimilyasiya – səfərləşməsi, eliziya – səsdüşümü, proteza – səs artımı və s.

Sözlər tərkib hissələrinə görə iki yerə ayrılır: kök və şəkilçi. Bunlar sözün mənalı tərkib hissələridir. Sözün ayrılıqda işlənə bilən və leksik mənası olan hissəsinə kök deyilir. Sözün kökü işarəsi ilə göstərilir. Sözün ayrılıqda işlənə bilməyən və leksik mənası olmayan hissəsinə isə şəkilçi deyilir. Sözün kökünün malik olduğu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) kök müstəqil məna bildirir 2) kök qoşulduğu şəkilçidən ayrı işlənə bilir 3) kök sözün tərkib hissəsinin əsasını təşkil edir 4) kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilər Ümumi şəkildə xarakterizə etsək, şəkilçinin yeri ya sözün əvvəli – prefiks (ön şəkilçi), ya sözün ortası – infiks (iç şəkilçi), ya da sözün sonudur – suffiks (son şəkilçi).

Qrammatika kitablarında leksik hissəciklər, qrammatik hissəciklər termini deyil, məhz şəkilçi termini kimi istifadə edilmişdir. İbtidai sinif şagirdlərinə şəkilçiləri həm də hissəcik kimi tədris etmək zənnimizcə doğru deyil.

Azərbaycan dilindən test tapşırıqları kitabının 39-cu səhifəsində 16-cı test tapşırığında iki misralıq şeir verilir: **Ala gözlü** cüyürlər, Zolaq-zolaq pələnglər. Bu testdə alagözlü mürəkkəb sifəti ayrı yazılmışdır. Test tapşırığında əlamət bildirən sözlərin hansı bənddə olduğu soruşulur: a) Cüyür, **gözlü** b) **ala**, zolaq-zolaq c) pələng, cüyür. Göründüyü kimi, alagözlü sözü ayrı-ayrı yazıldığı üçün testin "a" bəndində gözlü sözü, "b" bəndində ala və zolaq-zolaq verilmişdir. Doğru cavab kimi də b bəndi nəzərdə tutulmuşdur. Test tapşırıqlarında sualların düzgün verilməməsi, bəndlərdə orfoqrafik cəhətdən səhv yazılmış sözü, orfoqrafik cəhətdən doğru yazılmış söz kimi verilməsi, qrammatik cəhətdən səhv olan sözü, qrammatik cəhətdən doğru kimi qeyd olunması şagirdlər üçün doğru seçim etməyə çətinlik törədir, ədəbi dil normalarını dəqiq şəkildə mənimsəmələrinə əngəl törədir. 2-ci sinfin II hissə Azərbaycan dili dərslər kitabında 45-ci səhifədə verilmiş "**Bəyaz və**

Cubbulu” mətnində gəlinciyin adı **Cubbulu** kimi verilmişdir. Dialoq zamanı Sürəyya **Cubbuluya** **“Cuppulu”** kimi müraciət etmişdir. **Cubbulu** sözündə orfoepik və orfoqrafik norma pozulmuşdur. Bildiyimiz kimi tərkibində qoşa b olan sözlərin tələffüzü dəyişilməz qalır. Məsələn: Cabbar, Abbas və s. 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin 3.4 bəndində göstərilir: Söz ortasında eynicinsli digər qoşa cingilti (bb, cc, dd, ll, mm, nn, rr, vv, yy, zz) və qoşa kar (ff, hh, ss, şş) samitlər yazıldığı kimi tələffüz olunur: addım [addım], amma [amma], bəna [bəna], dəbbə [dəbbə], güllə [güllə], qəyyum [qəyyum], qüllə [qüllə], qüvvə [qüvvə], ləzzət [ləzzət], meşşan [meşşan], məhəccər [məhəccər], mürəbbə [mürəbbə], rəssam [rəssam], səhhət [səhhət], səyyar [səyyar], şəffaf [şəffaf], terror [terror] və s. (4). Deyə bilərik ki, bu mətnə xüsusi isim kimi Cubbulu estetik baxımdan uğurlu ad kimi də seçilməmişdir. Çünki estetika təkcə zahiri görkəmi nəzərdə tutmur, habelə, dilin gözəlliklərini məharətlə dinləyiciyə çatdırmağı nəzərdə tutur. Estetika geniş mənada gözəllik aləmi deməkdir. Y.Kərimov, Ş.Tapdıqova və A.Namazovanın tərtib etdikləri 2-ci sinif Azərbaycan dilindən çalışmalar - yeni nəşr kitabı 14-cü səhifəsində qaydalarda verilmişdir: “Samitlər iki yerə bölünür: kar və cingilti. (13, s.14)

Cingilti samitlər tələffüz olunduqda səs telləri titrəyir.

Kar samitlər isə tələffüz olunan zaman belə hallar baş vermir.

Cingilti və kar samitlərin çoxu cütlük təşkil edir.

[l], [m], [n], [r] samitlərinin kar qarşılığı [h] samitinin isə cingilti qarşılığı yoxdur.

Bu qaydada nədənsə l, m, n, r samitlərinin sonor samit olması haqqında məlumat verilmir.

Cingilti: [b] [c] [d] [g] [ğ] [j] [q] [l] [m] [n] [r] [v] - [y] [z]

Kar: [p] [ç] [t] [k] [x] [ş] [k`] - - - - [f] h [x] [s]

Çalışmalar kitabında kar və cingilti samit qoşalığında [y] cingilti samitinin qarşılığını [ğ] cingilti samitinin qarşılığı olan [x] kar samiti kimi göstərilmişdir. Deyilə bilər ki, çap zamanı [x`] səsinin üzərindəki [`] işarəsi təsadüfən düşməmişdir. Belə səhvlər şagirdlərdə çaşqınlıq yaradır. Bu cür incə məqamlarda son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır.

2-ci sinfin Azərbaycan dilindən çalışmalar kitabının 91- ci səhifəsində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən bəhs edən qaydada əmr və nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulduğu qeyd olunmuşdur. Qaydanın əmr və nida cümlələrinin yazıldığı hissəni olduğu kimi sizə təqdim edirik: **Əmr cümləsi** - əmr, istək, xahiş, və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir. Bu cümlələrin sonunda nida işarəsi qoyulur. **Nida cümləsi** – yüksək hiss və həyəcanla deyilən cümlələrə nida cümləsi deyilir. Bu cümlələrin sonunda nida işarəsi qoyulur (13).

Z.İ.Budaqova qırx il bundan əvvəl yazırdı: “Təəssüflər olsun ki, bu qrafik vasitə (söhbət durğu işarələrindən gedir - N.C.) ancaq müəyyən məlum hallarda düzgün qoyulur. Çox zaman bunlar yazanın şəxsi zövqünü oxşayan ünsürlərə çevrilir: hər kəs cümlənin tələbinə yox, öz zövqünə görə bunlardan istifadə edir. Nəticədə yazılı nitqimiz ya müəyyən incəliklərdən məhrum olur, ya da hər hansı işarələrlə lüzumsuz şəkildə yüklənir”. Təəssüf ki, bu gün də həmin sahədə vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu demək çətindir... Azərbaycan dilində (əslində, yazısında) durğu işarələrinə həsr olunmuş son “təlimat”da nöqtənin 13, vergülün 54, nöqtəli vergülün 6, iki nöqtənin 3, sual işarəsinin 3, nida işarəsinin 5, tirenin 12, üç nöqtənin 8, mötərizənin 5, dırnaqların isə 3 funksiyası qeyd olunur. Beləliklə, Azərbaycan yazısında durğu işarələrinin işlədilməsi tarixi göstərir ki, a) bir neçə on il ərzində müəyyən sabit qaydalar yaradılmışdır; b) bu qaydalar yazı təcrübəsində kifayət qədər kütləvi şəkildə tətbiq edilərək yayılmışdır; c) həm qaydalardan, həm də onlara nə dərəcədə əməl edilməsindən irəli gələn problemlər vardır. Ümumiyyətlə, yazıda durğu işarələri üç vəzifə və ya funksiya daşıyır: 1) orfoqrafik, 2) qrammatik və 3) üslubi. Orfoqrafik vəzifə dedikdə durğu işarələrinin sözün düzgün yazılmasında iştirakı nəzərdə tutulur. Məsələn, bəzi mürəkkəb sözlər defislə yazılır (künc-bucaq, irəli-geri, aşağı-yuxarı, üç-dörd və s.), yaxud bir sıra xüsusi adlar dırnaq içərisinə alınır (“Azərbaycan” qəzeti, “Vaqif” dramı, “Qurd qapısı” restoranı və s.), yaxud da

müəyyən ixtisarlardan sonra nöqtə işarəsi qoyulur (S.Vurğun, və s., və b.). Durğu işarələrinin qrammatik funksiyası isə kifayət qədər genişdir. Lakin ümumiləşdirməyə çalışsaq, həmin işarələri üç qrupa bölmək lazım gəlir: 1) nöqtə, sual və nida işarələri; 2) vergül işarəsi; 3) iki nöqtə, nöqtəli vergül və tire işarələri. Nöqtə, sual və nida işarələri, bir qayda olaraq, cümlənin sonunda qoyulub həmin cümlənin nəqli, sual və ya nida cümləsi olduğunu göstərir; müqayisə edək: 1. İnsan həqiqət axtarır. 2. İnsan həqiqət axtarır? 3. İnsan həqiqət axtarır! Əmr cümləsinin sonunda emosiya səviyyəsindən asılı olaraq ya nöqtə, ya da nida işarəsi qoyulur (9, s. 17).

Azərbaycan dili 2-ci sinfin dərslük kitabında isə əmr cümləsinin sonunda nöqtə işarəsinin qoyulduğu göstərilir. Dərslükdə verilən məlumatla çalışma kitabındakı məlumatlarda yaranan fikir ayrılığı şagirdlərdə çaşqınlıq yaradır. Şagird iki məlumat arasında qalır, hansının daha doğru olmasını aydınlaşdırma bilmir. Bu zaman məsuliyyət sinif müəlliminin üzərinə düşür.

2-ci sinfin Təsviri incəsənət kitabının 30-cu səhifəsində böyük şairimiz Molla Pənah Vaqifin adı **Pəhan** kimi verilmişdir. **Pəhan**sözü orfoqrafik cəhətdən səhv yazılaraq fonetik normanı pozmuşdur. 2-ci sinfin Həyat bilgisi dərsliyində "**svetofor**" sözündən istifadə edilmişdir. (6, s.20) Ancaq "**svetofor**" sözü 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətindən çıxarılmış, həmin söz dilimizdəki "ışığıfor" sözü ilə əvəz olunmuşdur. "Svetofor" sözünün işlədilməsi ədəbi dilin leksik normasını pozmuşdur. 4-cü sinfin Azərbaycan dili dərsliyindəki mətndən bir cümlə: **-Axı mən bunlarsız sabah dərsə necə gedəcəkdim, ana?** (7, s. 29). Verilmiş bu cümlədə işin icrasına başlanmadığı ifadə olunmuşdur. Getmək feili feilin qəti gələcək zamanında deyil, gedədim feili ilə qeyri-qəti gələcək zamanında verilsəydi daha dəqiq olardı. Çünki bu cümlədə qeyri-qətilik hökm sürür.

Feil təzləri geniş mənada feillə ifadə olunan işin icra vəziyyətinin xarakterini, işin icra kəmiyyətini bildirir. Tərz anlayışı altında işin, hərəkətin icra olunub qurtarması (yazdım, oxudum, yazmışam, oxumuşam), işin davamlılığını (oxuyuram, yazıram, yazmaqdayam), işin icrasına başlanmadığı (Yazaram, oxuyaram), işin icrasının birdəfəliyini (səpdim, diddim), təkrarən icrası (səpələdim), işin hala çevrildiyini (donda –donub qaldı) və s. mənalar ifadə olunur. Ümumiləşmiş şəkildə desək, tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır. Hal-hərəkətin icra olunub (və ya olunmayıb) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir. Tərz mənası cümlənin sonunda – şəxsi feildə ortaqlı şəkli və ya köməkçi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: Dedim, susma, gözəlim Ay deyiləm ki, mən özgəsi, Mənə tanış yaranmışdır şadlıq neyi, hicran səsi. (S.Vurğun) Mən buzovu qulaqlardım, qaçmasın, Deyərdi, bax, badya dolsun, daşmasın. (§) O elə hər şeydən ötrü deyib-dururdu. Bu misallardan birincisində, dedim, yaranmışdır – sözlərində feilin tərz kateqoriyasına məxsus mühüm bir mənə – işin icra olunub bitməsi mənası vardır; ikinci misaldakı qucaqlardım, deyirdi – feillərində işin icrasının davamlılığı, təkrarı, susma qaçmasın, dolsun, daşmasın, bax feillərində işin icrasına başlanmadığı ifadə olunmuşdur. Son misaldakı deyib-dururdu tərz birləşməsinin birinci tərəfi əsas işi, ikinci tərəfi həmin işin hala çevrildiyini bildirir (8, s. 211).

Nəticə və elmi yenilik. Biz tədqiqat işimizdə əsas 2-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyindən və dərs vəsaitlərindən, qismən 2-ci sinfin Təsviri incəsənət, Həyat bilgisi kitablarından və 4-cü sinfin Azərbaycan dili dərsliyindən istifadə etdik. Tədqiqat zamanı dərslüklərdə qarşımıza çıxan Azərbaycan dili problemlərini analiz etməyə çalışdıq. Biz belə nəticəyə gəldik ki, dərslüklər və dərs vəsaitləri tərtib olunarkən Azərbaycan ədəbi dil normalarına riayət olunmalı, dil normalarının pozulmasına şərait yaradılmamalıdır. Əks halda şagirdlər ədəbi dil normalarını və nitqə verilən tələbləri doğru mənimsəməyəcək, yuxarı siniflərdə və gələcək həyatlarında onlar üçün problemlər yaranacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006

2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
3. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2021
5. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2007
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. I və II hissə, Bakı, 2021, Həyat bilgisi, Bakı, 2021, Təsviri İncəsənət, Bakı, 2021
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik, 2021
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya. Bakı, 2010
9. Cəfərov N. Dilimiz milli sərvətimiz. Bakı, 2018, 58 s.
10. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, 2021
11. Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2016
12. Kərimov Y., Həsənova A., Cəfərova S. Azərbaycan dilindən test tapşırıqları, yeni nəşr, 2-ci sinif üçün vəsait, Sumqayıt, "Azəri" n-tı.
13. Kərimov Y., Tapdıqova Ş., Namazova A. Azərbaycan dilindən çalışmalar, yeni nəşr, II sinif üçün vəsait, Sumqayıt, "Azəri" n-tı.

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ BİR BAXIŞ

Məhbubə Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

An overview of speech culture in modern linguistics

The article discusses the attitude and approach to the issue of speech culture in modern linguistics. Speech culture - beautiful, fluent, smoothly speech has actually existed since ancient times. As noted in the article, representatives of both Eastern and Western schools of public speaking stressed the importance of good speech and public speaking skills in human life, as well as the need to study science. In this regard, in modern times, special attention is paid to the issues of speech culture at the state level.

The issues of language building, founded by our National Leader and successfully continued by our President İlham Aliyev, are reflected in various orders and decrees. The article notes that the development of national consciousness, the progress of a free press, the struggle for democratization of society, the development of a culture of speech, the ability to express one's thoughts and ideas fluently and clearly are the main signs of cultural speech.

Speech culture should be taught and developed first in the family, then in school, and then in higher education. This is one of the most important and necessary issues facing teachers.

Key words: speech, pronunciation, speech ability, sociolinguistic, logic, communication.

Giriş. İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil eyni zamanda başlıca mədəniyyət formasıdır. Daima inkişafda olan dil müxtəlif dövrlərdə nitq vasitəsilə ünsiyyət yaradan insanların kommunikativ ehtiyaclarını ödəmək üçün daxili və xarici imkanlar hesabına zənginləşir.

Azərbaycan dövlətinin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə

yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda və Dövlət Proqramında rəsmi dövlət dilinin hərtərəfli inkişafı, tətbiqi və tədrisi qarşıya ciddi məqsəd kimi qoyulmuş, vacib istiqamətlər göstərilmişdir. Burada Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinə xüsusi yer ayrılmış, bu sahənin öyrənilməsi və tədrisi önə çəkilmişdir. Ayrıca olaraq “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi məsələsi ilk dəfə dövlət başçısı tərəfindən vacib məsələ olaraq tövsiyə edilmişdir.

Mədəni nitqin əsas tələbələri

Gözəl nitq, səlis aydın danışmaq yalnız bu və ya digər şəxsin savad dərəcəsini, mədəniyyətini nümayiş etdirmir. Eyni zamanda geniş mənada xalqın mədəni səviyyəsindən, ədəbi dilin gözəlliyindən, saflığından xəbər verir. Dilin fikri ifadə genişliyini, emosionallığını, məntiqli olmasını, kəsərliliyini göstərir. Zəngin milli koloritə malik olan şifahi nitq xalqın psixologiyasını, zəngin, aydın təfəkkürünü, xarakter bütövlüyünü əks etdirən əvəzsiz vasitədir. Məlumdur ki, yüksək ideyalı, məzmunlu nitq səfərbəredici qüvvəyə və rəy yaratmaq imkanına da malikdir.

“Dil quruculuğunun nəzəri problemləri” adlı monoqrafyasının müəllifi İlhamə Hacıyeva qeyd edir ki, “Nitq mədəniyyəti mədəni nitq, tələffüz mədəniyyəti, lüğət mədəniyyəti, düzgün danışmaq və yazmaq sənətidir. Bu fənnin mövzusu şifahi və yazılı dilə məxsus normalar sistemini öyrənməkdir” (3, s. 305).

Dilin inkişafını həm şifahi, həm də ayrı-ayrı dövrlərin yazılı dil materialları əsasında izləmək mümkündür. Bu cəhət dil və nitq mədəniyyəti məsələlərini ardıcıl müşahidə etməyə imkan yaradır. Müasir dövrdə nitq mədəniyyəti məsələləri dilin tarixini, gözəlliyini qorumağı, onu dil üçün yabancılıq olan vahidlərlə, sintaktik quruluşlarla yükləməməyi, ümumiyyətlə, dili düzgün məcrada inkişaf etdirməyi də əhatə edir. Nitq mədəniyyəti dildə işlənən hazır qəliblərə, sintaktik konstruksiyalara münasibətin formalaşdırılması yollarını da öyrənir. Qeyd edilən cəhət Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş formalara bir daha qayıtmaq, onların işlədilmə məqamlarını aydınlaşdırmaq üçün əsas verir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili müasir səviyyəyə çatana qədər mürəkkəb və çoxsaylı bir inkişafı prosesi keçmişdir. Son dövrlərdə isə dilimiz öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev dili dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmiş və dilin inkişafına rəvac verən hər bir yeniliyi təqdirəlayiq hesab etmişdir: “Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurlar yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur” (2, s. 47).

Azərbaycanın Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun tədqiqatlarında, sözün geniş mənasında, natiqlik sənəti deyil, nitq mədəniyyəti gözəl danışmaq üsulları araşdırılır. Ancaq bunlar bir-birindən tamam təcrid məsələlər də deyildir. O, gözəl, səlis nitqin aşılınması üçün bir sıra vacib cəhətləri yada salır və onların üzərində ətraflı dayanır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Orta və ali məktəblərdə, kolleclərdə tədrisin nümunəvi qurulması
2. Bədii və elmi ədəbiyyat
3. Mətbuat
4. Televiziya və radio
5. Mədəni-maarif ocaqları: dövlət və xalq teatrları, mədəniyyət sarayları, elm və sənət ocaqları.

Ədibin fikrincə, orta məktəblərdə şagirdlərə bilik, savad öyrədilərkən nitqin inkişaf etdirilməsinə də yaxından diqqət yetirilməlidir. Təəssüf ki, buna lazımı əhəmiyyət verilmir. Müəllif bunun səbəbini onda görür ki, şagirdlərə ədəbi-bədii danışmaq vərdişi verilmir (6, s. 196).

Mirzə İbrahimov dil-ədəbiyyat fənlərindən tədris aparan müəllimlər qarşısında xüsusilə ciddi tələblər qoyur. Bu tələblərin bir hissəsi də şagirdlərdə, daha sonra tələbələrdə nitq mədəniyyətinin aşılmasına ilə əlaqədardır. Nitq mədəniyyəti insanın mənəvi inkişafı, formalaşması, zənginləşməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Nitq mədəniyyəti yalnız səlis və aydın danışmaqla məhdudlaşmır. O, insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Buna görə də görkəmli yazıçı ədəbiyyat dərslərinin tədrisinə xüsusi qayğı ilə yanaşmağı məsləhət görür. Ədibin fikrincə, mütaliənin əsası məktəbdə qoyulsa da, o, ömrü boyu davam etdirilməlidir. Mütaliə nəinki ayrı-ayrı insanların mədəni səviyyəsinin qaldırılmasına, onların nitqinin gözəlləşməsinə kömək edir, həm də dilin zənginləşməsinə, məna çalarlarının, təşheblərin artırılmasına, ifadə vasitələrinin, lüğət fondunun zənginləşməsinə şərait yaradır (4, s. 284).

İnsanlar lap qədim zamanlardan əlxalq normalarını öyrənib onlara əməl edirmişlər. Görkəmli alim-filosof Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində qeyd edirdi: "Uşaqlara az danışmağı, susmağı, soruşanda cavab verməyi, böyüklərə qulaq asmağı öyrətməlisiniz. Nalayıq sözlər, söyüşlər, yersiz kəlmələr işlətməkdən utandırılmalı, gözəl, zərif kəlmələrdən istifadə etdikdə uşağı tərifi etməli, belə danışmağa adət etməyi öyrətməlisiniz. O, özünə, müəlliminə, özündən yaşca böyük olanlara hörmət etməyi bilməlidir. Uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək lazımdır. Sonra dərslər öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlmələr, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədirlər ki, öyrənmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın" (7, s. 30).

Klassik yazarlarımızın əsərlərindən, məşhur filosoflardan bu barədə istənilən qədər nümunələr göstərmək olar. Hətta belə bir deyim də var ki, insanı geyiminə görə qarşılar, deyiminə görə yola salarlar.

Mədəni, əxlaqlı adam olmaq üçün təkcə etiket, davranış qaydalarını bilmək kifayət deyil. Bu qaydaları həm bilmək, həm də onlara əməl etmək vacibdir. İnsanda nitq mədəniyyətini, gözəl, səlis, təsirli nitqin, danışmaq qabiliyyətinin bünövrəsi məktəblərdə, lap aşağı siniflərdən qoyulmalıdır. Bunun üçün müəllimlər özləri şəxsi nümunə göstərməlidir, nümunəvi nitq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Gözəl nitq qabiliyyətinə malik olmaq üçün dili yaxşı bilmək lazımdır. Dilə mükəmməl sahib olmadan fikri dəqiq, aydın, təsirli şəkildə ifadə etmək çətindir. Bunun üçün xüsusilə yüksək nitq mədəniyyətinə, hətta bir qədər natiqlik bacarığına yiyələnmək lazımdır.

Natiqlik haqqındakı elmi ədəbiyyatlarda gözəl danışığın həm də xüsusi istedad olduğu qeyd edilir. Roma natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndəsi M.T.Siseron qeyd edirdi ki, natiq olmaq üçün birinci və ən zəruri şərt təbiətin bəxş etdiyi istedadıdır. Əlbəttə, burada elm, zəka və həssaslıq tələb olunur (1, s. 48).

Fikrimizcə, ən xoşagəlməz hallardan biri bəzi insanların Azərbaycan dilində danışarkən yerli-yersiz əcnəbi sözlərdən istifadə etmələridir. Əvvəllər özünü mədəni göstərmək istəyən bəzi insanlar rus sözlərindən istifadə edirdilər: *voobşe, davay, uje, poka, na samonu dele* və s. bu kimi sözləri nitqlərində işlətməklə dilimizin gözəlliyinə xələl gətirirdilər. Hazırda, xüsusilə gənclər ya ingilis, ya da türk sözlərindən yeri gəldi-gəlmədi istifadə edirlər: *tamam, pardon, net, bay bay...*

Bu cür insanlar Azərbaycan dilində danışsalar da, xarici sözləri işlətməklə özlərini mədəni, çox dil bilən savadlı biri kimi göstərmək istəyirlər. Halbuki mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri onun təmizliyidir. Bu təmizlik, ilk növbədə, özünü nitqin doğma dilə hörmət və inamında göstərir. Bu, o deməkdir ki, ədəbi dil normasına uyğun gəlməyən söz, ifadə və frazeologizmlər

nitqə daxil olmamalıdır. Nitqin təmizliyi üçün ilk növbədə məhəlli sözlərə, dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışıq tərzinə yol verilməməlidir.

Ümummilli Liderimiz dili xalqın yaddaşını və tarixi təcrübəsini özündə birləşdirən bir xəzinə adlandıraraq gənclərə deyirdi: “Bizim çox gözəl, zəngin və cazibədar dilimiz var. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarakən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən, öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şey ola bilməz”.

17 noyabr 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibinin müəyyənləşməsi və bu komissiyaya dövlət başçısının şəxsən özünün rəhbərlik etməsi dil sahəsində təməli xalqımızın ulu öndəri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasətin uğurla davam etdirilməsinin əyani sübutudur. İndi dövlətin bu göstəriş və sərəncamlarına daha ciddi əməl etmək, Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsinə nail olmaq, onun dünyanın inkişaf etmiş dilləri səviyyəsinə yüksəltmək hər bir vətəndaşın mənəvi borcudur.

Nitq mədəniyyətini inkişaf etdirən əsas obyektiv amil məkan və şəraitlə sıx bağlıdır. Onun rəsmi dairələrdə, simpozium, konfrans və s. kimi dövlət tədbirlərində və iclaslarında işlədilməsi əsas məqamlardan biridir. Dilin cəmiyyətdə, dövlət orqanlarında, ümumən, ictimai-siyasi sistemdə mühüm rol oynaması onun qüdrətləndirir. Natiq auditoriya haqqında əvvəlcədən müəyyən təsəvvürə malik olarsa, müəyyən hazırlıq nəticəsində kontekst auditoriya tərəfindən asanlıqla qəbul edilir. Natiqin öz daxili nitqini yüksək auditoriyanın qəbul edəcəyi xarici nitqə keçirməsi isə peşəkarlıq tələb edir. Nitq mədəniyyəti lazımi səviyyədə olanlar özləri üçün aydın olan fikri başqaları üçün anlaşılıqlı tərzdə ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər. Deməli, konkret dilin normalarını müəyyənləşdirən və təcrübi tədbirlər kompleksi olan nitq mədəniyyəti də cəmiyyətlə sıx bağlı olan anlayışdır və onun problemləri də linqvopolitoloji və sosiolinqvistik hesab olunmalıdır. Dil quruculuğu bilavasitə təcrübi tədbirlər kompleksi olan nitq mədəniyyətidir.

Məlumdur ki, nitq mədəniyyətinin - mədəni nitqin əsas xüsusiyyəti nitqin aydınlığıdır. Nitqin müasirliyi, səviyyəsi onun reallıqla nə dərəcədə uyğunlaşmasını, məntiqliliyi isə ekstralingvistik amili şərtləndirir və nitq mədəniyyətinin sosiolinqvistik məsələlərindən birinə çevrilir. Nitqin mükəmməlliyinin linqvistik amili onun düzgünlüyü, ədəbi dil normalarına sahib olması, ekstralingvistik faktoru isə bu amili öz içində əridən daha ali bir mərhələdir.

Bu gün müstəqillik şəraitində milli şüurun inkişafı, cəmiyyətin demokratikləşməsi uğrunda mübarizə, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması, azad mətbuatın inkişafı və s. bu kimi hadisələr şifahi nitqin tətbiqi sahəsini daha da genişləndirmişdir. Bununla bağlı şifahi nitqin anlaşılmasını asanlaşdıran vahid, nümunəvi tələffüzə daha çox ehtiyac duyulur. Son zamanlar nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsinin vacibliyindən, önəmindən danışanlar hamının qəbul edəcəyi nümunəvi nitq və vahid ədəbi tələffüzün formalaşdırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirlər.

Bu gün Azərbaycan dili dövlət dili kimi tərəqqi dövrünü yaşayır və getdikcə özünün bütün fəaliyyət sahələrində işlənmə dairəsini genişləndirir. İndi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində, əsas lüğət fondunda müsbət dəyişikliklər, yeniləşmələr baş verir və proses ardıcıl davam edir.

Son illərdə BDU-nun Filologiya fakültəsində “İfadəli oxudan praktikum” fənni tədris olunur. Bu fənn Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında tədris planına daxil edilmiş və proqramı hazırlanmışdır. Bu sahədə kamil mütəxəssis – müəllim yetişdirmək zamanın əsas tələblərindən biridir. İfadəli oxu məsələlərinin xüsusi bir fənn kimi tədrisi istər tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, istərsədə onların savadlı mütəxəssis kimi yetişməsində böyük rol oynayır (5, s. 146).

Nəticə. Nitqin gözəlliyi haqqında Məhəmməd peyğəmbərin kəlamını xatırlatmaq bu məqamda yerinə düşər. O, buyurur ki, insanın ən gözəl sifətlərindən biri onun gözəl danışmasıdır. Odur ki, gəlin gözəl danışacaq, dilimizi sevrək onu gələcək nəsillərə doğru, düzgün və zəngin şəkildə çatdıraq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı: Azərnəşr, 1994
2. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003
3. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı, 2005
4. İbrahimov M. Əsərləri. VII cild. Bakı: Yazıçı, 1981
5. Quliyeva R. "İfadəli oxudan praktikum" fənninin tədrisi lazımdır? // B.Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, s. 245-249
6. Mehdiyeva Y.F. Mirzə İbrahimovun dilçilik görüşləri. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 217 s.
7. Tusi N. "Əxlaqi-nasiri" Bakı, 1989

HAL KATEQORİYASININ OMOMORFEMLİYİNİN TƏDRİSİ

Məsumə Nemət qızı Abbasova

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

mesume.abbasova.1998@gmail.com

Abstract

Teaching the homomorpheme of the case category

The article touches upon the issues of teaching the case category. With the exception of the nominal case, each case has its own morphological features. Each of these suffixes has an omomorphic feature. Even the nominal case itself is similar to the case of indefinite possession and indefinite influence, even without such a suffix. The article seeks to clarify such issues, find ways to overcome the difficulties that arise in teaching, and the importance of using active learning methods. The teacher's task is to anticipate the difficulties in teaching the debate and to eliminate them in time. To do this, the teacher uses both traditional (comparison, analysis and synthesis, work with textbooks and exercises) and interactive active learning methods ("brainstorming", BIBO, classical dialogue, problem solving, clustering, extracting concepts, text work, etc.) should be used effectively.

Keywords: Azərbaycan dili, tədris metodikası, hal, morfem, omonimlik

Giriş. Qrammatik kateqoriyalar arasında ən zəngin omomorfemlik xüsusiyyətlərinə malik olanı hal kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyanın şəkilçiləri yerinə görə həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi işləyə bilər. Oxşar anlayışların tədrisi zamanı bəzən bir sıra çətinliklər yaranır. Bu səbəbdən hal kateqoriyasının şəkilçilərinin omonimliyi məsələlərinin düzgün tədris edilməsi vacib və aktual məsələlərdən biridir. Məqalədə də məhz bu məsələlərə toxunulmuşdur.

İsmi hal kateqoriyası haqqında. Dilimizdə hal və mənsubiyyət kateqoriyaları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilsə də, Y.Seyidov bunu qəbul etmir. Bu kateqoriyaların yalnız ismə aid olduğunu və isimdən başqa heç bir nitq hissəsinin hallanmadığını vurğulayır. O, qeyd edir ki, hallanan digər nitq hissələrinin özünəməxsus hal şəkilçiləri yoxdur, həmçinin onlar yalnız substantivləşdikdə hal şəkilçilərini qəbul edirlər [6, s. 225]. S.Cəfərov 1962-ci ildə nəşr olunmuş

“İsim tədrisinin nəzəri əsasları” kitabında yazmışdır: “Hal kateqoriyası dilimizin hansı nitq hissəsində işlənirsə işlənsin ismə aid bir kateqoriya olaraq qalır” [2, s. 64].

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq ismin hallarının həm adları, həm də sayı məsələsində müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. 1934-cü ilə qədər ismin səkkiz halı olduğu qeyd edilmişdir. 1934-cü ildə ilk dəfə Azərbaycan dilində ismin yeddi halı qəbul edilmiş və bunlardan altısı müasir dildə işlənən hallar, digəri isə birgəlik halı kimi qeyd edilmişdir. 1939-cu ildə birgəlik və yiyəlik hal ixtisar edilərək beş hal saxlanmışdır. 1944-cü ildə isə yiyəlik hal yenidən əlavə edilərək halların sayı altıya çatdırılmışdır. Bu da müasir dilimizdə qəbul edilmiş altı haldır [5, s. 51].

Görkəmli dilçi alim Muxtar Hüseynzadə ismin hal sistemindən birgəlik halın çıxarılmasının təmənilə haqlı olduğunu qeyd edirdi. Çünki ismin digər halları (qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallardan başqa) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Birgəlik hal isə **-la²** qoşması ilə yaranırdı. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, qoşma sözə həm bitişik, həm ayrı yazıla bildiyi halda, hal şəkilçiləri həmişə sözə bitişik yazılır. Digər bir səbəb isə qoşmalı sözlər cümlədə yalnız tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilər. İsimlər qoşma vasitəsilə bir haldan başqa bir hala düşə bilmir. Buna görə də birgəlik halın qoşma ilə işlənən qeyri-müəyyən yiyəlik haldan başqa bir hal olmadığı sübut edilir [5, s. 51].

Azərbaycan dilində ismin halları 2 qrupa bölünür: qrammatik hallar və məkani-qrammatik hallar. Qrammatik hallara – adlıq, yiyəlik, təsirlik; məkani-qrammatik hallara isə yönlük, yerlik və çıxışlıq halları aid edilir.

Hal şəkilçilərinin omomorfemliyi məsələsi. Müasir Azərbaycan dilində ismin altı halı vardır: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq. Hər bir halın özünəməxsus morfoloji göstəricisi olduğu halda adlıq hal şəkilçisizdir, yəni sıfır şəkilçilidir. Buna görə də onu cümlələrdə tapmaq asan olur. Lakin şəkilçisiz işlənən iki hal da var ki, bunlar qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik haldır. Prof. Y.Seyidov *məktəb bağı* və *kitab oxumaq* birləşmələrini misal göstərərək *məktəb* və *kitab* sözlərinin sintaktik mövqeyinin yiyəlik və təsirlik hallarda olduğunu inkar etmir. Lakin onların yiyəlik və təsirlik hal kimi adlandırılmasını şərti qəbul edir. Çünki həm yiyəlik, həm də təsirlik halın özünəməxsus şəkilçiləri **(-in)⁴**, **(-i)⁴** vardır. Əgər mövqe hal üçün əlamət olsaydı, onda bütün dillərdə hal kateqoriyası olmalı idi [6, s. 240].

Yiyəlik halın morfoloji göstəricisi olan **(-in)⁴** şəkilçisi zəngin omomorfemlik xüsusiyyətinə malikdir. Lakin bundan əvvəl bir şeyi dəqiqləşdirmək lazımdır ki, ismin adlıq halı ilə qeyri-müəyyən yiyəlik halı forma cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Çünki hər ikisi şəkilçisiz işlənir. Müəllim iki məqama diqqəti cəlb etməlidir: 1) ilk növbədə bu sözlərin mənalarına fikir verilməlidir. Yiyəlik halda olan söz sahiblik, aidlik bildirdiyi halda, adlıq halda olan söz sadəcə ad bildirir. Məsələn: *O, ömür-gün yoldaşı şəhid olduğuna görə göz yaşını töküdü*. Nümunədə verilən *ömür-gün*, *göz* sözləri qeyri-müəyyən yiyəlik halda, *şəhid* sözü isə adlıq halda verilmişdir. Göründüyü kimi adlıq halda olan sözdən fərqli olaraq, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözə yiyəlik hal şəkilçisini artırmaq olur. Bəzi istisnalar var ki, müəllim onları da qeyd etməlidir. Məsələn: *alma ağacı, Xəzər dənizi, Neftçilər prospekti* və s.

Yiyəlik hal şəkilçisi ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi, feildən isim düzəldən leksik şəkilçi, feilin əmr formasının ikinci şəxsinin cəmi və felin məchul, qayıdış növlərinin şəkilçiləri ilə omomorfemlik əmələ gətirir. Linqvistik eksperimentlərdən, zahiri oxşarlığı aşkar görünən cümlələrin müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə fərqli məqamları aydınlaşdırmaq lazımdır.

Yiyəlik hal şəkilçisi ilə ikinci şəxsin təkin mənsubiyyət şəkilçisini fərqləndirmək üçün bir sıra nüanslara diqqət yetirilməlidir. İlk öncə qrammatik mənaları önəmlidir. **(-in)⁴** şəkilçisi artırılan söz aidlik, sahiblik bildirirsə, yiyəlik hal, **(-in)⁴** şəkilçisi artırılan söz mənsubluq bildirirsə, ikinci şəxsin təkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, **(-in)⁴** şəkilçili söz üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfindədirsə, yiyəlik halda olan söz, ikinci tərəfindədirsə, mənsubiyyət

şəkilçisi qəbul etmiş sözdür. Məsələn: *Düşün, ətrafını gör, bir də düşün, yoxsa mənasız olur hər gülüşün* (S.V). Nümunədə *gülüşün* üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfidir. Birinci tərəfi olan *sənin* sözü ixtisar olunsa da, yerinə qoymaqla aydınlaşdırmaq olur.

Həm yiyəlik hal, həm də ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin fərqləndirilməsi üçün *lingvistik eksperimentdən* istifadə etmək olar. Bunları fərqləndirmək üçün **(-in)**⁴ şəkilçili sözün qarşısına *sənin* əvəzliyini artırmaq olar. Əgər söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərsə, demək, artırılan mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəlki şəkilçi yiyəlik halın, yeni şəkilçi qəbul etməzsə, demək, bu elə ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisidir. Məsələn: *Nə qədər ki, buradasan, gözümüz üstə yerin var* (Elçin). *Yerin üstü açıq qalıb. Eksperiment qoyuruq: Nə qədər ki, buradasan, gözümüz üstə sənin yerin var. Sənin yerinin üstü açıq qalıb.* Nümunədən də görüldüyü kimi, deməli, birinci cümlədə *yerin* sözündəki **-in** mənsubiyyət, ikinci cümlədə *yerinin* sözündəki birinci **-in** mənsubiyyət, ikinci **-in** isə yiyəlik hal şəkilçisidir.

Bundan başqa yiyəlik halda olan isim özündən sonra ona aid olan bir isim işlənməsini tələb edir. İkinci şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçili söz isə özündən sonra ona aid olan bir söz tələb etmir. Təklidə işlənir, xəbərlə əlaqələnir, “kim?”, “nə?”, “hara?” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: *Kitabın cildi qırmızı rəngdədir. (-in hal şəkilçisidir); Kitabın məndədir* cümləsində isə **-in** mənsubiyyət şəkilçisidir.

İsmin hal kateqoriyası tədris olunarkən hələ feil bəhsi keçilməsə də, müəllim fəndaxili inteqrasiya etməklə **(-in)**⁴ şəkilçisinin məchul, qayıdış növlərdə necə işləndiyi haqqında məlumat verə bilər.

Feilin əmr formasının ikinci şəxsinin cəmində olan feillə bu şəkilçi vasitəsilə feildən düzələn isim əksər hallarda qarışdırılır. **(-in)**⁴ feilin əmr formasının ikinci şəxsinin cəmi şəkilçisi mövqeyində işləndikdə vurğusuz, feildən isim düzəldən leksik şəkilçi mövqeyində işləndikdə isə vurğulu tələffüz edilir. Yiyəlik hal şəkilçisi mövqeyində işlənərkən isə artıq məlumdur ki, bu şəkilçili sözdən sonra mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz gəlməlidir. Məsələn: *Bu qayalardan sel kimi axın! Dalğalanan bu axın ki, məni salır heyratə* (S.V).

Bütün bu deyilənləri şagirdlərin daha yaxşı mənimsəmələri üçün fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bunun üçün müəllim *klaster* üsulundan istifadə edə bilər. Lövhənin mərkəzinə **(-in)**⁴ şəkilçisini yazıb ondan şaxələr çıxarmaq və hər şaxəyə bu şəkilçinin müxtəlif qrammatik formalarda işlənməsinə aid nümunələr yazıla bilər.

İsmin üçüncü halı yönlük haldır. Bu hal məkani-qrammatik hallara daxildir. Morfoloji göstəricisi **-a**² şəkilçisidir. Bu şəkilçi feili bağlama, adlardan feil yaratma xüsusiyyətinə malikdir. Feilin şəkillərindən arzu və bacarıq şəklinin yaranmasında da iştirak edir. Məsələn: *Bəlkə gec qayıtdın evə. İstəyirəm qaça-qaça, qayıdam uşaqlıq günlərinə. Onun tək arzusu universitetə daxil ola bilmək idi. Əsgər yaralarını qaşayıb qanatmışdı.* Yönlük hal şəkilçili söz digər **-a**² şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdən yön, istiqamət mənasını verməsilə fərqlənir. **-a**² şəkilçisi feilə qoşulub təkrarlanırsa feili bağlama əmələ gətirir. Arzu şəklini yaradarkən həmin sözün qarşısına *kaş, gərək* kimi sözlər artırmaq mümkündür. **-a**² şəkilçisi adlardan feil düzəldərkən təməmlə yeni bir mənalı söz əmələ gəldiyi üçün onu fərqləndirmək daha asandır.

-a² şəkilçisi ilə əmələ gələn feil bütün qrammatika kitablarında arzu şəkli adlandırıldığı halda, M.Hüseynzadə onu “Müasir Azərbaycan dili” kitabının 1954-cü il nəşrində *iltizam-arzu* adı ilə verir [4, s. 203]. 1983-cü il nəşrində isə həmin formanı iki yerə ayırır: *feilin arzu şəkli və feilin bacarıq şəkli*. Y.Seyidovun bu forma haqqında fikirləri belədir: “Arzu şəkli və bacarıq şəkli adları ilə təqdim edilən formalar eyni qrammatik kateqoriyalardır, hər iki halda **-a**² şəkilçisindən istifadə edilir. Onlar bununla fərqləndirilir ki, birincidə feildən əvvəl *gərək, bəri, tək* ədatlarından istifadə edilir, ikincidə isə feildən sonra *bilmək* feili işlənir. Nəzəri ədəbiyyatdan məlumdur ki, nə *gərək,*

barı, təkı, nə də bilmək sözləri qrammatik kateqoriya paradixmasını fərqləndirə bilmir. Həmin sözlər kateqoriya yaratmır, feil şəklinin məna çalarlarının fərqlənməsinə kömək edir”. [6, s. 343]

İsmin təsirlik halı da yiyəlik hal kimi müəyyən və qeyri-müəyyən növlərə ayrılır. Müəyyən təsirlik halın morfoloji göstəricisi **(-ı)**⁴ şəkilçisi olduğu halda, qeyri-müəyyən təsirlik hal cümlədə şəkilçisiz işlənir. Bu halın şəkilçisiz işlənməsi onu adlıq və qeyri-müəyyən yiyəlik hala bənzətsə də, müəllim diqqəti əsas fərqli məqamlara cəlb etməklə onları fərqləndirməyi şagirdlərə öyrətməlidir. Bunun üçün *lingvistik eksperimentlərdən* istifadə edib adlıq hallı ismi qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallı isimlərdən fərqləndirmək olar. Şagirdlər bilməlidirlər ki, cümlədə qeyri-müəyyən təsirlik və yiyəlik hallı sözün qarşısına “o” və “bu” işarə əvəzliyini artırmaqla təsirlik və yiyəlik halların şəkilçiləri müəyyənləşir, yiyəlik və təsirlik halın şəkilçisini qəbul edir. Lakin adlıq hallı sözün qarşısına “o” və “bu” əvəzliyini artırıqda söz dəyişməz qalır.

Təsirlik halla bağlı çətinlik törədən bir sıra məqamların aydınlaşdırılmasından sonra diqqət onun şəkilçisinin omomorfemliyinə yönəldilməlidir. Çünki bu şəkilçi təkə təsirlik halda yox, başqa sözlərdə də özünü göstərir. **(-ı)**⁴ şəkilçisinin omomorfemliyi: 1) adlardan feil yaradır; 2) adlardan ad yaradır; 3) feillərdən ad düzəldir; 4) feillərdən feil düzəldir; 5) üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənir.

Bu şəkilçinin adlardan və feillərdən ad düzəltməsi, habelə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənməsi isim bəhsində keçilsə də, adlardan və feillərdən feil düzəltməsi feil bəhsində öyrənilir. Bunun üçün də mənsubiyyət kateqoriyası keçilərkən müəllim *BİBÖ* üsulu ilə bu şəkilçi haqqında şagirdlərin nə bildiklərini, nə öyrənmək istədiklərini və nə öyrənməli olacaqlarını sistemləşdirə bilər. Bildiyimiz kimi, *BİBÖ* bilirəm, istəyirəm biləm və öyrənməliyəm başlıqlı üç sütunlu cədvəldir. Müəllim cədvəli lövhədə çəkib sual-cavab yolu ilə sütunları doldurur. Bu zaman bilirəm sütununa- bu şəkilçinin adlardan və feillərdən ad düzəltməsi, istəyirəm biləm sütununa- üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi kimi necə işlənməsi, öyrənməliyəm sütununa isə feil bəhsində keçiləcək adlardan və feillərdən feil düzəltməsi xüsusiyyətləri yazılır. Müəllim bunları qeyd etdikcə müxtəlif misallar göstərməyi yaddan çıxarmamalı, hətta misalları şagirdlərin özündən tələb etməlidir. Bu keçilmişlərin təkrarı baxımından da səmərəli üsuldur.

Məsələn: *Gündüz Kərimbəyli ilə Dadaşlı prokurorluğun binasından birlikdə çıxdılar və Dadaşlı havanın dilxorçuluğundan üz-gözünü turşudub, şlyapasını gözünün üstünə çəkdi* (Elçin). *İndi gəlsin hamıya isbat edim, ən gözəl saç xurmaydır, sevgilim* (R.Rza). *Mürgülü zəmilər gözləri dolu, dindirən, kövrələn atam kimiydi* (M.Araz). *Əhməd Əbdülrahimovun vəkili onun cinayət cəhdində olduğunu və qanunsuz olaraq soyuq silah daşdığını ittiham maddəsi kimi qəbul edir, ancaq üçüncü bir maddəni-qarət maddəsini tətbiq etməməyi xahiş edir* (Anar).

Gördüyümüz kimi, **(-ı)**⁴ şəkilçisi təsirlik hal və üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisindən başqa, digər bütün hallarda sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir. Müəllim müxtəlif nümunələr göstərib müqayisə yolu ilə formaca oxşar olan bu şəkilçiləri bir-birindən fərqləndirməlidir. Üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi də təsirlik hal şəkilçisi ilə çox zaman qarışdırılır. Müxtəlif morfoloji təhlillər aparmaq, çalışmalar işlətmək, ikinci və üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri və yiyəlik, təsirlik hal şəkilçiləri arasında müqayisələr aparmaqla fərqli məqamları şagirdlərə öyrətmək lazımdır.

Təsirlik halda işlənən isim özündən əvvəl ona aid olan başqa bir sözün işlənməsini tələb etmir. Xəbərlə əlaqələnib “*kimi?*”, “*nəyi?*”, “*haranı?*” suallarından birinə cavab olur. Üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz özündən əvvəl aid olduğu bir sözün işlənməsini tələb edir. Həmin sözlə birlikdə “*kim?*”, “*nə?*”, “*hara?*” suallarından birinə cavab olur. Burada da müəllim *lingvistik eksperiment* vasitəsilə fərqliliyi şagirdlərə izah etməlidir. Saitlə bitən sözlərdə bu şəkilçinin təsirlik, yoxsa üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi olmasını fərqləndirmək asandır. Çünki saitlə bitən sözlər həm təsirlik, həm üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə bitişdirici

samitlə işlənilir. Bu bitişdirici samit təsirlik halda “n”, mənsubiyyətdə isə “s” samiti olur. Məsələn: *Ayaqlarımızı bərk-bərk yerə döyürük və "Qubanın ağ alması" havasını oxuyuruq.* (Anar) *O almanı çəkib kisələrə doldurdu.* Nümunələrdən də görüldüyü kimi birinci cümlədə “s” bitişdirici samiti olduğu üçün, deməli, -ı mənsubiyyət, ikinci cümlədə “n” bitişdirici samiti olduğu üçün -ı təsirlik hal şəkilçisidir.

Qrammatika kitablarında yerlik halın bir çox qrammatik mənaları qeyd edilsə də onun yer bildirməsi daha səciyyəvi xüsusiyyətidir. N.K.Dmitriyev bu halın xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır ki, “Müasir dildə yerlik hal durğun vəziyyət yaxud inversiya bildirir, bu istər məkan sahəsində, istərsə də zaman sahəsində olsun- fərqi yoxdur”. [6, s. 256]

Yerlik halın morfoloji göstəricisi olan **-da²** şəkilçisi həm də adlardan zərf düzəltmə xüsusiyyətinə də malikdir. Bu zaman o sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir. Zərf kimi işlənərkən cümlədə nə *vaxt?*, *nə zaman?*, *necə?* və s. kimi suallara cavab verir. Məsələn: *Yayda havalar isinəndə Ənvər öz ailəsini də götürüb kəndə istirahətə yollanacaqdı. Onlar bütün problemlərin öhdəsindən birlikdə gəldilər.*

İsmin sonuncu – altıncı halı çıxışlıq halıdır. Bu hal da yerlik hal kimi ismə qrammatik məkan çaları verir. Lakin fərqli məqam var. Yerlik hal məkanın səthini, hərəkətin, hadisənin başvermə yerini, əşyanın mövcud olduğu yeri bildirdiyi halda, çıxışlıq halda heç bir məkan sahəsi ifadə olunmur, məkanın əhatəsinə, onun səthinə işarə də edilmir. Bu hal hərəkətin, hadisənin başlanğıc yerini göstərir [6, s. 258].

Şagirdlərə şüurlu şəkildə izah edilməlidir ki, **-dan²** omonim şəkilçi olduğuna görə müxtəlif vəzifələr daşımaqla sözlərdə müxtəlif mənalar yarada bilir. Belə ki, bu şəkilçi bəzi sözlərə artırıldıqda onun lüğəti və qrammatik mənasında dəyişiklik əmələ gətirdiyi halda, bəzi sözlərə artırıldıqda isə onun lüğəti mənasında deyil, qrammatik mənasında dəyişiklik əmələ gətirir. Birinci halda sözdüzəldici, ikinci halda isə sözdəyişdirici şəkilçi rolunda olur.

İsmin çıxışlıq halının morfoloji göstəricisi **-dan²** şəkilçisi həm adlardan ad, həm də adlardan zərf düzəltmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: *Nədənsə mənə elə gəlirdi ki, mağazadan qiymətli və çox kövrək bir güldən oğurlamışam.* (Anar) *Birdən gecənin zil qaranlığında səs-küy qopmağa başladı.* Nümunələrdəki *birdən* və *güldən* sözlərini əmələ gətirən **-dan²** həm lüğəti, həm də qrammatik məna dəyişikliyi yaratmış, yəni sözdüzəldici şəkilçi mövqeyində çıxış etmişdir.

Bu şəkilçi **-dan²** çıxışlıq hal şəkilçisi kimi işlənərkən sözün semantik mənası artıq bu şəkilçinin hal şəkilçisi olduğunu bürüzə verir. Çıxışlıq halın mənasında iş və hərəkətin çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsi var. Aşağıdakı nümunədə *güldən* sözündə də biz bu mənayı görürük. Lakin *güldən*, *birdən* sözlərində çıxış, başlanğıc nöqtəsi yoxdur. Məsələn: *Həmin güldən bəri gözüna yuxu getmirdi.*

Nəticə və elmi yenilik. Keçilən dərslərin daha maraqlı və yaddaqalan olması üçün istifadə edilən fəal təlim metodları omomorfemlik kimi bir-birinə oxşar anlayışların fərqləndirilməsindəki çətinliyin aradan qaldırılması üçün səmərəli vasitələrdəndir. Gəlinən nəticə budur ki, omomorfemlik baxımından zəngin olan ismin hal kateqoriyasının tədrisində də bu üsul və metodlardan istifadə edilməlidir. Bu üsul və metodlardan istifadə edilmədən də dərs keçirilə bilər, lakin həmin dərsin nə dərəcədə yaddaqalan, səmərəli keçməsi artıq sual altına düşür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baliyev H, Baliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 385 s.
2. Cəfərov S. İsim tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962. 97 s.
3. Dəmirçizadə. Ə və Quliyev D. Qrammatika. I hissə. B., 1938, 224 s.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Müasir Azərbaycan dili: leksika, fonetika, morfolojiya : ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: ADU, 1954, 242 s.

5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Azərb. dilində, Bakı: Maarif, 1983, 320 s.

6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası Morfologiya (ikinci nəşr). Monoqrafik dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 371 s.

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ МЕТОНИМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЛЕКСИКЕ

Микаил Магамед оглу Джафаров

проф. зав. каф. русского языка естественных факультетов БГУ

Азиза Автандил гызы Фейзиева

ст. лаборант БГУ

mikayilceferov@mail.ru

Leksikada metonimik əlaqələrin öyrənilməsi probleminə dair

Xülasə

Rusdilində metonimik münasibətlərin sahəsi xeyli genişdir. Adların bir hadisələrdən digərlərinə köçürülməsi onların arasındakı əlaqələr əsasında müntəzəm şəkildə baş verir. Metonimikmünasibətlər fəal üslublar vasitəsilə müəyyən modellərə söykənərəkreallaşır: zaman – hərəkət, hərəkət - əşya, şəxs - əşya və s. Metonimiyanın əsasını müxtəlif zaman, məkan, əhvalat, şəxslər, hadisələr arasında olan münasibətlərtəşkil edir: 1) вечер -“zaman”, 2) вечер -“hərəkət”; 1)правка- hərəkət, 2)правка- əşya. Metonimiya sahəsi leksik polisemiyanın inkişafı üçün həmişə açıqdır və buna görə də dilçilik elmində öz aktuallığını saxlayır və onun yeni üsullarla tədqiqinə ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: cox mənalılıq, metonimiya, adların köçürülməsi, köçürülməmodelləri

Abstract

ON THE PROBLEM OF LEARNING METONYMICAL RELATIONS IN LEXIS

The field of metonymic relations in the Russian language is very wide. The transfer of names from one event to another takes place regularly based on the relationship between them. Metonymic relations are realized through active styles based on certain models. The basis of metonymy is the relationship between different times, places, stories, people, events: 1) вечер - “time”, 2) вечер - “move”. The field of metonymy is always open to the development of lexical polysemy and therefore, maintains its relevance in linguistics.

Key words: polysemy, metonymy, transfer of names, transfer models

Введение. В современных лингвистических исследованиях проблемам семантики уделяется большое внимание. В дискуссиях по семантике активно обсуждается проблема многозначности слова. Как известно, в русском языке, как и во многих других языках, подавляющее большинство слов имеет не одно, а два и более значений. Такие слова называются многозначными или полисемантическими. Многозначность слова-явление, порождаемое необходимостью малыми средствами языка обозначать множество явлений окружающей нас действительности. Это результат действия закона экономии речевых средств (см. 8). Как отмечают языковеды, «лексическая многозначность свойственна всем естественным языкам, в чём легко убедиться, открыв объяснительный словарь любого языка» (2, с. 57). Доказательством тому может служить существительное **хлеб** в русском языке: 1) Пищевой продукт, выпекаемый из муки (**ржаной, пшеничный, хлеб**); 2) Пищевой

продукт из муки в виде изделия какой - нибудь формы (**круглый хлеб, ставить хлебы в печь**); 3) Зерно из которого делают муку (**заготовка хлеба**); 4) Злак (**уборка хлебов**); 5) Пропитание (**зарабатывать на хлеб**); 6) Средства к существованию, заработок (**добывать хлеб**).

Многозначность возникает на основе многочисленных переносов названий с одного на другой предмет. Способы переноса значений в русском языке различны. В связи с этим принято различать метафору (перенос по сходству), метонимию (перенос по смежности), синекдоху (перенос названия части на целое и наоборот) (см. 3).

Метонимические отношения в лексике - результат вторичной лексической номинации, которая, по словам В.Н. Телии, представляет собой «использование уже имеющихся в языке номинативных средств в новой для них функции наречения... При этом в языке закрепляются, как правило, такие вторичные наименования, которые представляют собой наиболее закономерные для системы данного языка способы именования и восполняют недостающие в нём номинативные средства» (4, с. 129).

Основная часть. Метонимия возникает в результате переноса значений слов на другие предметы по смежности (пространственной, временной, логической). Например, наименование материала переносится на изделие из этого материала (**люстра из бронзы - и вантикварном магазине продаётся старинная бронза**-изделия из этого материала); **золото, серебро, бронза**, (как металл и как изделия из него: **золото и серебро получили наши спортсмены, бронзу- англичане**, т.е. медали. Слово **тенор** называет **голос (у него хороший тенор)** и человека, у которого такой голос (**тенор уехал**). Слова **аудитория, дом, завод** называют не только помещение, здание (**светлая аудитория, двухэтажный дом, тракторный завод**), но и коллектив людей (**аудитория слушает лекцию, дом высыпал на улицу**). Слово может называть действие и место, где это действие происходит: **вход воспрещён – вход заколотен**).

В семантической структуре некоторых слов могут быть совмещены такие смежные понятия, как «объект и место». Например, многозначное существительное **кузница** означает: 1. Мастерская с горном для ручнойковки металла, для подковывания лошадей, а также (разг.) кузнечный цех: *Заколотенные двери кузниц были распахнуты настежь; слышны были перестуки молотков, шипенье мехов, грузные удары больших молотов.* Фадеев. Последний из удэге 2. перен., чего-либо. Место, где создаётся, формируется, подготавливается что-нибудь важное, ценное: *Ему предоставили возможность поступить в Военную академию имени Фрунзе-лучшую кузницу командиров Красной Армии.* Смирнов. Брестская крепость.

Аналогичных явлений в русском языке много. Более того, метонимические отношения отличаются большим разнообразием. К регулярным отношениям по смежности можно отнести случаи переноса названий с плодов на деревья. Например, **груша** (плод и дерево) означает: 1. Плодовое дерево семейства розоцветных *Высокая груша с пирамидальной верхушкой и трепещущими листьями зеленели перед домом.* Гоголь. Вий. 2 Плод этого дерева, имеющий форму округлого конуса: *Груши были сладкие* Закрыткин. Кавказские записки.

Характер метонимических отношений в семантической структуре многозначных слов позволяет группировать эти отношения с учётом частеречной принадлежности слов и природы актантов типа **предмет, лицо, объект, место, время, действие**. Такой подход позволяет определить конкретные направления переноса наименований и модели их обозначения (См., 7).

Полдник-1. Лёгкая еда между обедом и ужином. *Что сегодня на полдник?* 2. Пища, приготовленная для такой еды (Модель: «действие-предмет»).

Вечер-1. Часть суток, сменяющая день и переходящая в ночь: *До вечера остаётся 2 часа*; 2. Общественное собрание, встреча в это время: *Вечер начнётся в 18 часов* (Модель: «время»-«действие»). 3. Встреча друзей, знакомых в вечернее время: *Вечер по поводу дня рождения* (Модель: «время»-«действие»).

Ночник -1. Какой-то источник света, дающий слабое освещение и зажигаемый на ночь. 2. Тот, кто работает ночью (Модель: «предмет»-«лицо»).

Истребитель-1. Тот, кто истребляет кого-, что-либо. 2. Боевой самолёт, предназначенный для уничтожения авиации противника в воздушных боях (Модель: «лицо» - «предмет»).

Птичник-1. Постройка для домашней птицы. 2. Работник, ухаживающий за домашней птицей. (Модель: «объект» - «лицо»).

Ягодник-1. Место, где растут, выращиваются ягодные растения. 2. Ягодный куст, ягодное растение. 3. Тот, кто собирает или любит собирать ягоды (Модель: «место»-«лицо»).

Наблюдения показывают, что область метонимических отношений весьма широка. Основой метонимии могут служить пространственные, событийные, понятийные и логические отношения между различными предметами, лицами, действиями, процессами, явлениями, событиями, местом, временем и т.п. Отражая постоянные контакты объектов, метонимия типизируется, создавая семантические модели многозначных слов. В результате метонимических переносов у слова появляются новые смыслы, при этом в семантике слова могут совмещаться принципиально разные виды значения: признаковые, событийные и предметные (абстрактные и конкретные). Так, имена действия регулярно используются для обозначения результата или места действия, т.е. получают предметное значение: сочинение, рассказ, отправление, произведение, посев.

Метонимический характер носит также отношение между значениями отглагольного существительного, основное значение которого сохраняет тесную связь со значением исходного глагола, а второе значение производного имени соотносится с понятием предмет. Обратимся к примерам:

Заправка 1. Действие по значению глагола *заправить* – *заправлять*: *Лётчики торопили с подготовкой самолётов*. Первенцев. Испытание. 2. То, чем заправляют пищу, приправа: *Заправка для салатов*.

Запряжка 1. Действие по значению глагола *запрячь*– *запрягать*: *Он особенно следил за запряжкой Изумруда*. Куприн. Изумруд. 2. Повозка, экипаж и т.п. с запряжёнными в них животными и упряжью: *Бок о бок с эскадром шлиартиллерийские запряжки*. Закруткин. Казахские записи.

Пересадка 1. Действие по значению глагола *пересадить*: *Пересадка пассажиров в другой вагон*. 2. Переход для продолжения поездки с одного поезда, самолёта и т.п. на другой: *Ехать без пересадки*. Следует добавить сюда и новое узкоспециальное значение данного слова, связанное с пересадкой части живого организма (мед.): *Пересадка сердца, почки*.

Вкладка 1. Действие по значению глагола *вкладывать*. 2. Вложенный в книгу журнал и т.п. особый, дополнительный лист: *Цветная вкладка*.

Закладка 1. Действие по глаголу *закладывать*: *Закладка сада*. 2. Вкладываемая в книгу лента, полоска бумаги, чтобы отметить страницу: *Читать с той страницы, которая заложена закладкой* А. Островский.

Заклейка 1. Действие по значению глагола *заклеить* – *заклеивать*: *Заклейка окон*. 2. Бумажная или матерчатая полоска, употребляемая для заклеивания чего – либо: *Штейноправлял заклейки на лице* Куприн. Свадьба.

Заклёпка 1. Действие по значению глагола *заклепать- заклёпывать* *Заклёпка обода*. 2. Металлический стержень с головкой на одном конце, применяемый для соединения металлических частей...

Выставка 1. Действие по глаголу *выставить*. Выставление. 2. Собрание каких – нибудь предметов, животных, расположенных где-нибудь для обозрения *Выставка детского рисунка*.

Закуска 1. Действие по значению глагола *закусить-закусывать*: *Потом Чичиков был на закуске после обеда* Гоголь. Мёртвые души. 2. Холодные кушанья для лёгкой еды: *В гостиной появилась О.Петровна с подносом, плотноустановленным закусками* Сартаков. Хребты Саянские. В приведённых примерах, представляющих собой отглагольные существительные с суффиксом - **к (а)**, реализуется перенос названия по модели «действие - предмет». Данная модель обнаруживается также в отглагольных именах с суффиксами-**ение**:

Заключение 1. Действие по глаголу *заключить-заключать*: *Заключение мира*. 2. Нахождение под стражей: *Отбывать заключение*. 3. Вывод из чего-л; суждение...4. Последняя часть, конец чего-либо: *Ольга побледнела и неслыхала заключения его фразы*. Гончаров. Обломов.

Дополнение 1. Действие по глаголу *дополнить-дополнять*: *Дополнение статьи новыми материалами*. 2. То, что дополняет, служит добавлением к чему -либо: *Дополнение к инструкции*. 3. Грамматическое. Второстепенный член предложения со значением объекта действия или признака.

Отречение 1. Действие по глаголу *отречься-отрекаться*: *Одни женщины не участвовали в этом позорном отречении от близких*. Герцен. Былое и думы. 2. Официальный документ об отказе от своих прав: *Вы отречься подписать должны от ваших прав!* Некрасов. Русские женщины.

Отрицание 1. Действие по глаголу *отрицать*. 2. То, что отрицает собой что-нибудь: *Фашизм есть полное отрицание демократии*.

Отправление 1. Действие по глаголу *отправить* 2. Отправленный по почте предмет: *Заказное отправление*.

Отложение 1. Действие по глаголу *отложиться*. 2. Горная порода, образовавшаяся путём осадков (спец) *Известковое отложение*.

Отображение 1. Действие по глаголу *отобразить*. 2. То, что отображено, изображение: *Верное отображение. Точное отображение*.

Большой интерес вызывает также тот факт, что в мутационных словообразовательных типах метонимические отношения представлены тремя разновидностями: агентивными, обстоятельственно-агентивными и определительными отношениями (7, с .7). Например, агентивные отношения:

«субъект-действие» (*учитель-учительствовать, оратор-ораторствовать, актёр- актёрствовать, партизан-партизанствовать, герой- геройствовать; друг-дружить, враг-враждовать*); «объект - действие» (*обед - обедать, завтрак-завтракать, ужин - ужинать, отравы-отравить*); «объект-субъект» (*танк-танкист, аптека-аптекарь, касса-кассир, библиотека-библиотекарь, бизнес-бизнесмен, скрипка-скрипач, футбол-футболист, пулёмёт-пулёмётчик, банк - банкир*);

«обстоятельственные отношения»: «способ действия-действие» (*пружина-пружинить, стрельба- стрелять, бег-бегать, шаг-шагать, крик-кричать, пила - пилить*); «способ действия - субъект» (*борьба-борец, брасс-брассист, крик-крикун, петь -певец*); «место-субъект» (*лес-лесник, сад-садовник, море-морьяк, юг-южанин, север-северянин, Россия-россиянин, Африка-африканец*);

«время-действие» (*зима-зимовать, вечер-вечерять, ночь-ночевать*); «цель-объект» (*визит-визитка*, приглашение - пригласительное, стрельба - стрельбище; «цель-признак по цели» (*блин-блинная(мука), газета- газетный(материал)*), словарь – словарные (статьи); «определяющие отношения»: отношения обладания (*борода-бородач, усы-усач, сила-силач*);

«отношения принадлежности» (*баран-баранина, конь-конина, курица-курятина, коза-козлятина*).

Метонимические переносы встречаются не только в сфере существительных, но и в сфере других частей речи. Например, многие качественные прилагательные могут иметь как значение «обладающий каким-либо качеством» (о живом существе), так и значением «обнаруживающий это качество» (о предмете в широком смысле); ср. *умный человек- умная книга; глупый ребёнок-глупый вопрос; смелый воин-смелый ответ; интересный собеседник-интересный фильм*. К этой группе многозначных прилагательных можно отнести также слова *скучный, печальный, тревожный*. Ср.: *скучный человек- скучная работа* и т.д. По мнению Д.Н. Шмелёва, метонимическим соотношением значений характеризуются также целый ряд глаголов типа *рыть землю-рыть окопы, варить ягоды- варить варенье* (см. 8).

По словам И. С. Улуханова, значение лица или неодушевлённого предмета у существительных с суффиксом – **тель** в известной степени предопределено значением мотивирующего глагола: если глагол означает такое действие, которое может производить только человек (лицо), то имя приобретает значение лица (ср. **учитель, писатель, наблюдатель, покоритель** и т.п.), если действие совершается только неодушевлённым предметом - то и имя получает значение неодушевлённого предмета (*испаритель, излучатель*). Если глагол означает такое действие, которое может производить как лицо, так и неодушевлённый предмет, то слово с – **тель** либо получает оба соответствующих значения (**распределитель**), либо нормативно закрепляется одно из системно возможных значений (**выключатель**) (5, с. 94 -95).

Обозначение объекта по характерной для него детали служит источником не только ситуативных номинаций, но также прозвищ, кличек и собственных имён людей, животных, населённых пунктов: **Кривонос, Белый клык, Белолобый, Пятигорск, Кисловодск, Минеральные воды**. Метонимический принцип лежит в основе таких фамилий, как **Косолапов, Кривошеин, Долгорукий**. Метонимия этого типа часто используется в фамильярной разговорной речи в художественном тексте, в котором она может служить достижению юмористического эффекта или созданию гротескного образа.

Метонимическими являются и такие значения, которые возникают в результате использования имени собственного для называния конкретных понятий, предметов. В этом случае оно теряет лексико-грамматические черты имени собственного и становится нарицательным; ср.: **Меценат** -покровитель поэтов в Древнем Риме и *меценат* – «богатый покровитель наук и искусств» (6., с.54). **Рентген**-изобретатель рентгеновских лучей и *рентген* – 1. То же, что рентгеновские лучи: *Перед просмотром рентгеном сестра Ивановская сняла толстую пропитанную кровью повязку с головы лейтенанта Емельянова. Хирург// Просвечивание этими лучами: Рентген показал изменение костной ткани в области шестого грудного позвонка. Коптяева, И. Иванович. 2. Аппарат для просвечивания этими лучами.*

Метонимия, возникающая на базе синтаксических контактов и являющаяся результатом сжатия текста, сохраняет определённую степень зависимости от условий употребления, не создавая нового лексического значения слова. Так, **читать** (любить, исследовать Пушкина) (см. 1).

Как справедливо отмечают учёные, «наряду с нормативно закреплённым значением, слово может быть употреблено в окказиональном значении, находящемся в тех семантических пределах, которые очерчены значением формата; ср. **ЗИМНИК** в закреплённых значениях «дорога, проложенная прямо по снегу для езды зимой», «человек, зиму и лето живущий на даче» (Ож.) и в окказиональном значении «рыболов, ловящий рыбу зимой» (5, с. 95-96).

Выводы и научная новизна. В заключение отметим, что переносы наименований по смежности, иными словами, метонимические отношения между словами играют важную роль в развитии и организации современной лексической системы русского языка. Поэтому при обучении лексике русского языка как неродного следует уделить должное внимание особенностям возникновения вторичных значений у многозначных слов, в том числе и переносам наименований по смежности. В статье предлагается новый, более эффективный способ изучения метонимических отношений на уровне логико- смысловых связей актантов, отражаемых в структуре разнотипных моделей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностран. языкам. М., 1965.
2. Морковкин В.В. О лексической полисемии // Рус. яз. за рубежом, № 4, 2009, с. 57 – 67
3. Солнцев В.М. К вопросу о семантике или о языковом значении (вместо предисловия) / Проблемы семантики). М.: Наука, 1974, 383 с.
4. Телия В.Н. Вторичная номинация и её виды / Языковая номинация. Виды номинаций. М.: Наука, 1977, с. 129-221
5. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. М.: Наука, 1977, 256 с.
6. Фомина М.И. Современный русск. язык. М.: Высш.шк., 1990, 415 с.
7. Шкуропацкая М.Г. Метонимические отношения в лексической системе русск. языка // НДВШ, Филологические науки, 2009, № 4, с. 69-76
8. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русск. языка. М.: Просв. 1964, 244 с.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏMƏLİ OYUNLARIN ÖYRƏDİCİ İMKANLARI

Minayə Əflatun qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

minayacafarova_kh.shipping@mail.ru

Abstract

Teaching opportunities of practical games in English classes

In the article it is told about the necessity of games in teaching English. It is noted that the success of using games depends on teacher's ability to create positive atmosphere for speaking. Most of the practical games sometimes do not relate to pre-defined topics in the selection of the correct speech option during the training on the need for repeated repetition of language material by students in the psychological preparation of students' speaking skills. Naturally, they must contain new words that are unfamiliar to students. These words are explained during the explanation of practical games. At the same time the presentation of words can be done in different ways. These include visual aids, movements, gestures and facial expressions. Sometimes

translation is also possible. Sometimes, after repeated practical games, new words are well mastered by students.

Key words: Word, game, class, group, teacher, ability, student

Giriş. Zamanın, dövrün tələbi ingilis dili müəllimlərinin qarşısına mühüm vəzifə qoymuşdur. İstər ali, istərsə də orta məktəblərdə xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması hər zaman ön planda olan məsələlərdəndir. İngilis dili dərslərində əməli oyunların öyrədici imkanları bizə çoxdan bəllidir. Əməli oyun prosesində tələbələrin qabiliyyətləri, hətta onların gözlənilməyən xüsusiyyət və keyfiyyətləri üzə çıxır. Bu nöqteyi-nəzərdən də bir çox tanınmış alimlər təlim prosesində əməli oyunların istifadəsinin effektivliyinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Əssas hissə. Əlbəttə ki, ingilis dili dərsləri təkcə əməli oyunlardan ibarət deyil. O, müəllim-tələbə, tələbə-tələbə arasındakı şifahi nitq atmosferinin yaranmasına, mövcud real situasiyanın müzakirəsinə çox gözəl şərait yaradır. İngilis dili dərslərində istifadə edilən bəzi əməli oyun nümunələrindən təqdim etmək istərdim.

The dice and grid name

GRAMMAR: Irregular verb parts
 LEVEL: Post-beginner to upper-intermediate
 TIME: 15 minutes
 MATERIALS: One copy for two students of verb grid
 One die per student

In class

1. Give each pair of students two dice and a verb grid
2. Explain that student A rolls the two dice. Say SIX and THREE are thrown, he or she has to try and find verb correspondences between horizontal SIX and a vertical THREE. The correspondence is STEAL-STOLE. He or she then looks at vertical SIX and horizontal THREE and finds SWEEP-SWEEP. The player writes down (on another piece of paper) the verb pairs found on the appropriate square. The player marks the square(s) on the grid with his or her initial.

The aim of the game is to find more correspondences than one's opponent. If a player throw the dice and finds no correspondences turn passes to the other player.

During the game, go round helping with the pronunciation of the verb forms.

3. After 8-10 min play, stop the students and ask them to write a *five* sentence story about anything they like as long as they incorporate the following past tense forms:

BIT
 FORBADE
 SWEPT

Snakes and Ladders

GRAMMAR: Present perfect + for/since
 LEVEL: Intermediate
 TIME: 15-20 minutes
 MATERIALS: One **boards** per four students
 One die per four students

In class

1. Divide the class into fours and give each group a board and a die. Ask the students to sit so they can all see the board properly:

Ask each students to choose a coin to represent him or herself and to place the coin on START

2. Explain that the aim of the game is to get from START to FINISH. Some of the sentences on the board are correct and some are incorrect. Explain/demonstrate how you play:

a) The first player throws the die and advances to the square indicated. If there is a sentence on that square the player says whether it is correct or incorrect and, in the latter case, tries to correct it.

The other three students act as jury and have to decide if the player is right or wrong in his or her judgement. If all three, or two out of three, agree with the player, then he or she *goes forward three squares*. If they disagree with the player, the player *moves back three squares*. If the player lands on an empty square then none of the above happens and he or she stays there. It is then the next person's turn.

A player who lands on a square at the foot of a ladder must go *up* it. A player who lands on the mouth of a snake must go *down* it.

b) The winner is the first person whose score takes him or her to or beyond FINISH.

c) If a player lands on a sentence that has already been discussed, he or she automatically goes on to the next *unworked-on* sentence.

d) If a person in the group feels that the others are wrong about a grammar point, he or she should note down the number of its square and ask the teacher at the end of the game.

3. Ask the groups to start playing. At first your time will be taken up with answering queries about how to play. Once they settle down to play watch carefully for situations where both the player and the others in the group *agree* on a *wrong* verdict. Don't say anything to them and don't interrupt the game but make a note for after the game. Students will certainly ask your advice when they can't agree on a given sentence. Tell them you will deal with the point *after* the game. Ask them to play on according to the rules. It is vital that you *withhold your knowledge* during the game or you will kill it. The real pleasure and value of the game lies in the students realizing and defending their own grammar criteria.

4. When most groups have finished, stop everybody and ask if there are disagreements over any of the sentences. If a student in Group A comes up with a disagreement do not give him or her an authoritative answer. Refer the problem to the other groups – very often they will give Group A the answer – only give the answer yourself as a last resort. This way the students teach each other.

This is also the time to bring up any sentences where everybody in a group was wrong.

Variation 1

Give pairs of students a black board and invite them to choose 16 bits of grammar they hear and write 16 sentences round these structure areas, half of them correct and half incorrect. Ask them to write their sentences on the board, leaving every second square blank. They can then add *a few* snakes and ladders. Go round helping the students.

In later classes, students play each other's games.

Variation 2

Don't mark the students' homework. Just read through it carefully and pick out 16 mistaken sentences, choosing the mistakes you want the whole group to focus on. Turn 8 of the 16 sentences into correct equivalents. Copy the resultant board so that there will be one copy per four students.

Alphabet Identification

Objective: To review the letters of the alphabet and to practice the names of people, places, and things.

Language level: intermediate

This game provides a quick review of the letters of the alphabet and should move rapidly around the classroom. Each student, in turn, gives imaginary information about him/herself following this format:

23-9-12-12 2-5 6-15-21-14-4 9-14
 W i l l b e f o u n d i n
 5-13-2-1-19-19-25
 E m b a s s y

Message for advanced level:

3-8-1-14-7-5 15-6 16-12-1-14-19
 C h a n g e o f p l a n s.
 1-7-5-14-20 23-8-15 23-1-19 20-15 8-1-22-5
 A g e n t w h o w a s t o h a v e
 4-15-14-5 10-15-2 8-1-19 2-5-5-14
 D o n e j o b h a s b e e n
 5-12-9-13-9-14-1-20-5-4 23-1-9-20 6-15-18
 E l i m i n a t e d. W a i t f o r
 6-21-18-20-8-5-18 9-14-19-20-18-21-3-20-9-15-14-19
 f u r t h e r i n s t r u c t i o n s.

Another homework exercise, once the students have deciphered messages prepared by teacher, would be to have the students devise their own coded for their classmates to figure out.

Scrambled Words

Objective: To improve spelling by having students correct scrambled words.

Language level: elementary or intermediate

Equipment and material: a prepared list of scrambled words

This is a spelling game in which the student are given lists of words, but with the letters scrambled. It is the job of the students to rearrange them. This is also could be assigned as a homework exercise.

If the class has been working on a certain category of vocabulary items, such as food, furniture, or parts of body, you may want to concentrate on this area for review purposes.

Example: Parts of body

1.	KALEN	(ankle)
2.	THRAE	(heart)
3.	GIRENF	(finger)
4.	STRIW	(wrist)
5.	WOBLE	(elbow)
6.	CHOMATS	(stomach)
7.	RULEHODS	(shoulders)
8.	WEREBOY	(eyebrow)
9.	SITAW	(waist)
10.	HODEFARE	(forehead)

An extension of this is scrambled sentences in which the words are spelled correctly but are not in the correct order.

Example:

Me the the in works shop girl for flower
 The girl in the flower shop works for me.

The Alphabet Game

Objective: To review the letters of the alphabet and provide vocabulary items defined by category and letter.

Language level: elementary and intermediate

Equipment and material: The 26 letters of the alphabet printed on separate cards.

Begin the game by showing the students the letters of the alphabet, though not in any special order. For elementary students it might be advisable to eliminate the more difficult letters, such as Q, X, and Z.

Tell the students that they are to concentrate on a specific category which you select: items from supermarket, pieces of furniture, vegetables, clothing, etc. The selection of the category will depend upon the extent of the students' vocabulary and the categories they have been studying.

The playing begins when the teacher holds up a letter. The first student to call out the name of an item, in the selected category, beginning with that letter receives the letter. At the end of the game the student with the most cards is the winner. If more than one student calls out the same word at the same time the card is returned to the pack to be used later.

This can also be played as a team game, the team holding the most cards at the end being declared winner.

Nəticə və elmi yenilik. Əməli oyun – emosional gərginlik və əqli güc tələb edən xüsusi təşkil olunmuş bir təlimdir. Əməli oyun həmişə nəticə çıxarmaq tələb edir – necə hərəkət etmək, nə demək, oyunu necə udmaq. Bu məsələnin həllini tapmaq arzusu oyunçu-tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirir, onların öyrənmə qabiliyyətinə müsbət təsir edir. Hərçənd ki, tələbələr bu barədə qətiyyənlər fikirləşmirlər. Onlar üçün öndə cəlbədiciləri əməli oyun dayanır. Əməli oyun zamanı hamı bərabərhüquqludur. Hətta zəif tələbələr belə əməli oyun prosesində tapşırıqın öhdəsindən gəlir. Ön planda hazırcavablıq və dərkətmə durur. Bərabərlik, sevinc, cəlbədicilik, tapşırıqın öhdəsindən gəlmə hissi – bütün bunlar tələbələrdə utancaqlığa, əcnəbi dildəki sözlərin tələffüzünə, onların işlədilməsinə qarşı olan maneələri aradan qaldırır. Hiss olunmadan dil materialı qavranılır, üstəlik onlarda məmnunluq hissi də yaranır: “Artıq mən də hamı ilə bərabər danışa bilərəm”.

Əməli oyunun süjeti ümumiyyətlə xarici dil dərslərində öz məzmunu və iş mexanizmi nöqtəyi-nəzərinə qaydaları təyin etməkdir. Əməli oyun zamanı tələbələrdə lakonik söz yığınının toplusu əmələ gəlir. Bu da şifahi nitqin inkişafına kömək edir. Əməli oyunlar əsas metodik məsələlərin həllinə kömək edir:

Tələbələrin nitq qabiliyyətlərinin psixoloji hazırlığına dil materialının tələbələr tərəfindən dəfələrlə təkrarının zəruriliyinə məşq zamanı düzgün nitq variantının seçilməsinə əməli oyunların əksəriyyəti bəzən qabaqcadan müəyyən olunmuş mövzularla bağlı olmur. Təbiidir ki, onların tərkibində tələbələrə tanış olmayan yeni sözlər olmalıdır. Həmin sözlər əməli oyunların izahı zamanı açıqlanır. Eyni zamanda sözlərin təqdimatı müxtəlif yollarla edilə bilər. Bunlara əyani vəsaitlər, hərəkətlər, jest və mimikalar daxildir. Hərdən tərcümədən də istifadə etmək olar. Bəzən isə əməli oyunların dəfələrlə təkrar edilməsindən sonra yeni sözlər tələbələr tərəfindən yaxşı mənimsənilir. Dərsdəki əməli oyunların yeri və ona sərf olunan vaxt bir sıra faktorlardan asılıdır: Tələbələrin hazırlığı; Verilmiş materialların mənimsənilmə səviyyəsi; Dərsin əsas məqsədi və şərtləri.

Eyni əməli oyun dərslərin müxtəlif etaplarda istifadə oluna bilər. Əlbəttə ki, bunların hamısı şərtidir, həm də müəllimin konkret işindən asılıdır. Unutmaq olmaz ki, hər bir əməli oyunun effektivliyi və cazibəsi həddini aşmamalıdır. Əks təqdirdə o öz emosionallığını itirmiş olar. Qrammatik oyunlar müəyyən məqsədlər daşıyır: Tərkibində müəyyən qrammatik çətinliyi olan nitq nümunələrini işlətməyi öyrətmək; Verilmiş nitq nümunələrini işlətmək üçün təbii situasiyalar yaratmaq; Tələbələrin nitq yaradıcılığı aktivliyini yaratmaq. Aktiv nitqə keçid üçün bilirik ki, qrammatik materialların rolu böyükdür. Qrammatik materialların qavranılması üçün olunan təkrarlar və yeknəsəlik tələbələrə tez yorur. Oyunlar isə belə yorucu işi daha maraqlı və cəlbədiciləri edir. Məntiqi ardıcılıq, leksik oyunlar isə tələbələrə öz bünövrəsini qurmağa kömək edir. Leksik oyunların məqsədləri:

Nitq qavrama fəaliyyətini aktivləşdirmək;
Yeni sözlərlə tələbələrə tanış etmək;
Nitq reaksiyasını inkişaf etdirmək;

Lazımı şəraitdə tələbələrdə sözlərin tətbiqini inkişaf etdirmək.

Fonetik oyunlar aşağıdakı məqsədlərə xidmət göstərir:

İngilis sözlərindəki səslərin düzgün tələffüzünü məşq etdirir;
Düzgün şeir və ya mətn oxumağı öyrədir.

Orfoqrafik oyunlar:

Belə oyunlar ingilis dilində olan sözlərin yazılışını məşq etdirərək

möhkəmləndirməkdə xüsusi rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "How to use Games in Language Teaching". Shelagh Rixon. Macmillian Publishers, Ltd, Oxford Press, 1986.
2. "Grammar games". Mario Rinvolucris Cambridge University Press, 1984.
3. "101 word games". George P. McCallum, Oxford University Press, 1980
4. "Иностранные языки в школе". 2006 №4, 2007 №3,5

НАРОДНЫЕ НАЗВАНИЕ «ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Нателла Загидхан гызы Искендерова

Магистрант, Бакинского государственного университета

i.natella98@mail.ru

Xülasə

Rus dilində "dərman bitki"lərinin xalq adları

Məqalədə rus dərman bitkilərinin xalq adları leksik-tematik qrupları sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir. Dialektoloji lüğətlərin materialları əsasında dərman bitkiləri adları leksik qruplarına ayrılmışdır. Milli mentalitetin xüsusiyyətlərini, insanın həyat təcrübəsini, etnik qrupların dəyərlər sistemini və təbiətin qavranılması və inkişafı prosesini təmsil edən bitki adları məqalədə təhlil edilib.

Açar sözlər: *xalq adı, dərman bitkiləri, floronimlər, Rus dili, nominasiya*

Abstract

Folk name of "medicinal plants" in the russian language

The article deals with systematization and analysis of the lexical-thematic groups of the medicinal plants in the Russian language. Based on the material of dialectological dictionaries, the following groups of phraseological units with a phytonym-component are distinguished: medicinal plants. Features of the national mentality are contained in the names of plants, which represent the life experience of a person, the system of values of the ethnic group and the process of perception and development of nature.

Keywords: *folk names, medicinal plants, floronyms, Russian language, nomination*

Как известно, народные названия лекарственных растений широко представлены в большинстве языков мира, из того, что растения с давних времен применялись не только для пищи, а также для лекарственных целей. Названия лекарственных растений в прошлом давались, главным образом, по приписываемым им лечебным свойствам, по названиям

болезней, для которых они применялись, по другим качествам (вкус, запах, съедобность, ядовитость).

Конечно, стоит выделить, что при анализе народных названий есть определенные трудности. Стоит отметить, что многие названия растений, с позиций современной науки, не соответствуют вложенному в них смыслу. В народных названиях лекарственных растений, заключен эмпирический опыт народных целителей, знахарей и врачей.

В данной статье нами рассмотрены народные названия следующих лекарственных растений: *подорожник, полынь, душица обыкновенная, купена аптечная, белладонна, таволга, девясил британский, чернокорень аптечный, меллиса, валерьяна лекарственная.*

Подорожник: *собачий язык, волчье ухо, лечебник, доктор, ранник, опухольная трава, подорожница, попутница, желудач, солдатик, боец, бабка, железняк, пуповник, распертница, босоног, кровопой, кровохлеб.*

а) связанные с животными: *собачий язык, волчье ухо, свиньи ушки* – связано с формой листьев подорожника;

б) связанные с лечебными свойствами: *тегвец, тягунец, тегец* – связано растения используют для вытягивания гноя из раны; *лечебник, доктор, лечебная трава* – связано с тем, что подорожник излечивает раны; *опухольная трава* – при лечении опухолей; *распертница* – связано с распространяемыми опухолям на руках; *желудач* – связано с применением при болях в желудке; Народные названия *подорожница, попутница, попутный листпутник, путик* – это растение всегда можно встретить вдоль дорог или тропинок.

Народное название *деготник* связано с тем что, когда телега ездит по дороге, измазанная в дегте, вся трава бывает измазана.

Народное название *острец* получило из-за вытянутых, острых форм листьев.

Народные названия *бабка, бабин цвет* связано с тем, что листья у него сморщенные, как кожа на лице у старухи. Народные названия *прорезник, изранник поранник, стягач* – связано с тем, что листья подорожника прикладывали к ранам, вередам, нарывам, а также прикладывали к различным повреждениям на коже – опухолям, чирьям и т.д. Народное название *босоног* связано с употреблением его от порезов на ногах: *Босиком ходишь, обрежешься, вот босоноги приложишь, он кровь останавливает.* Народное название *попутник* свое название получило с употреблением травяного настоя роженицами от потери крови. Народные названия *кровоавик, кровохлеб, кровопой, кровепуск* связано с применением подорожника для остановки кровотечения. Народное название *пуповник* на основе фитонима можно предположить его использование для заживления пупы у новорожденных. Народное название *занозная трава* связано с использованием его для извлечения заноз. Народные названия *жильник, жилистый, жильная лапушка, семижильник* связано с особенностью строения листьев подорожника, которые похожи на жилы.

Полынь: *нехворощ, дикий перец, глистник, емшан, вермут, вдовья трава.*

а) связанные с вкусом: *горкуха, горькуша, горечь* – связано с ее горьким и жгучим вкусом.

б) связанные с божественными названиями: *божье дерево, бис-дерево* – связано с ее применением от всяких чар различными колдунами и ведьмами.

с) заимствованные из тюркского языка – *емшан (yemişan).*

д) связанные с цветом: *белокорка, белая, белица* – белый налет на полыни горькой послужил основанием для образования названия фитонима.

Народное название *дикий перец* называют из-за острого вкуса.

Народное название *вдовья трава* так называют ее метафорически из-за горького вкуса.

Народное название *матка всех трав* связано по применению для лечения женских болезней.

Народное название *глистник* связано с выведением глист.

Народные названия *чернобыль, чарнобыль* обусловлено с применением растения от падучей.

Народное название *кобыльник* связано с употреблением полыни для лечения лошадей.

Народное название *забудьки* связано с тем, что применение полыни в больших дозах может повредить рассудок.

Народное название *вермут* связано с тем, что при изготовлении этого вина используют горькую полынь.

Купена аптечная: *вороньи глаза, соломоновой печатью, лупена.*

а) связанные с птицами: *сорочьи глаза* – получило свое название за сходство темно-синих круглых блестящих ягод с глазами сороки.

б) связанные с поверьями: *лупена* -если растение имеет четное число листьев, то это лупена и если им вымоешься, кожа на лице облупится; если же число листьев нечетное, то это пена и настой вычистит лицо.

Народное название *печать соломона* ее называют потому, что на ее многолетнем подземном стебле после отмирания стеблей остаются круглые вмятины – рубцы, будто и в самом деле кто-то припечатал ее круглой печатью.

Белладонна: *красавка европейская, сонная одурь, бешеная ягода, бещеница.*

Народное название *бещеница* связано с тем, что входящий в состав растения атропин может вызвать у человека сильное возбуждение, доходящее до бешенства.

Народное название *красавка* связано с тем, что в старину итальянские дамы закапывали сок красавки в глаза, зрачки расширялись и в глазах появлялся особый блеск, а также ее ягодами натирали щеки.

Таволга: *белоголовник, вязовая трава, мокрый малинник, медовник, чертогрыз.*

Народное название *водочная трава* связано с ее использованием в водке.

Народное название *свиная репа* говорит о том, что ее любят свинки.

Народные название *медуница* связано с медоносным свойством растение.

Народное название *белоголовник* связано с белыми цветами таволги.

Девясил британский: *золотушник, золотарник, горькуша, кровянка, шершавая трава, дивуха, девясильный корень, девятина,* Народное название *шершавая трава* может отражать не только строение поверхности листьев девясила, но и его короткие жестковолосистый стебель. Народное название *горькуша* связано от содержащейся горечи. Народные названия *девятильник, дивуха* в названии отразилась магия числа девять. Растение излечивает от девяти недугов, дает человеку девять сил. Народное название *кровянка* получило из-за того, что оно нормализует женский цикл. Народные названия *дикий подсолнечник, желтый пуговальник, солнечник* получило из-за круглой формы и желтой окраски лепестков.

Чернокорень лекарственный: *мышиный запах, куриная слепота, красная белена.* а) связанные с животными: *мышиный запах* – связано с тем, что его применяют для изгнания мышей. б) связанные с цветом: *красный, красная белена* – получило свое название из-за цветков, которые имеют такой же цвет, как и сам корень.

Мелисса

А) связанные с лечебными свойствами: дамское счастье, маточник, матка, маточная трава – ее применяли при нарушениях менструации.

Б) связанные с запахом: мелисса лимонная, цитронная трава- свое название получило из-за лимонного запаха листьев.

С) связанные с насекомыми: пчельник, пчелиная трава- эти названия объясняется тем, что растение привлекает пчел своим запахом. Народные названия медовый башмачок, папочная трава-эти названия свидетельствуют о том, что мелисса также является прекрасным медоносом. Народное название кадило – от слова кадить издавать запах. Получило по сильному лимонному аромату листьев.

Валерьяна лекарственная: кошачий корень, трясовичная трава, лихорадочный корень, лесной ладан, ладаница, маун, ароматник, болячник, очный корень.

Народные названия *нардос, нард, сумбул*- свое название получило из-за того, что корень и корневище обладает своеобразным запахом.

Народное название *кошачья трава, или кошачий корень*- свое название получило из-за того, что экстракт корня валерианы лекарственной оказывает необычное действие на домашних кошек и других кошачьих.

Народное название *корень вандалов* указывает на то, что человек сталкивался с ним давно, более восьми тысячелетий назад.

Народное название *ладан, или лесной ладан* –получило такое название из-за того, что валериана почиталась в качестве одно из самых популярных ароматических средств.

Народное название *сорокоприточная трава*- связано с способностью растений излечивать от большого количества недугов. По применению от сорока приток болезней.

Народное название *очный корень* свое название получило из-за того, что ее применяли при воспалении глаз.

Народное название *лихорадочный корень* связано с тем, что ее применяют от лихорадки.

Народные названия *аверьянка, аверьянова трава, верьяновка, бальдыран, балдырь*- связано с фонетическими формами слова

Народное название *мозжен* свое название получило по применению для лечения ломоты, ноющих болей в теле.

«В основе номинации фитонимов по отдельным принципам лежит метафора. Следует отметить, что любая лексема в составе отдельного метафорического выражения несет определенную смысловую нагрузку» [6].

В данной статье в основном нами изучены народные названия, связанные с болезнями и лечебными свойствами. Из рассмотренных нами лексем и народных названий выделены следующие подгруппы.

- с животными связаны следующие лекарственные растения- купена, подорожник, чернокорень лекарственный;
- заимствованные из другого языка: душица обыкновенная, полынь.
- с божественными названиями и легендами связаны: полынь, придорожник;
- с детскими играми связаны: придорожник;
- с лечебными свойствами связаны следующие растения: купена, чернокорень лекарственный, таволга, белладонна, полынь, девясил британский.

Список использованной литературы

1. Абрамов И.С. О курских Саянах. Этнографический очерк – Живая старина 1906, с 203-220
2. Ботанико-фармакогностический словарь: Справ. Пособие / Под ред. К.Ф.Блиновой, Г. П. Яковлева. – М.: Высш. Шк., 1990. – с. 163–164.

3. Валерия Колосова Номинация растений в славянских языках по признаку их применения в народной медицине // Диалектная лексика – 2009. СПб.: Наука, 2009. с. 124-133
4. Васнецов Н.М. Материалы для объяснительного Областного словаря вятского говора, Вятка, 1907, 357 с.
5. Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники:/Колосова Валерия Борисовна –М., 2003, 181 с.
6. Рубцова Оксана Геннадьевна Номинация лекарственных растений в разносистемных языках через призму фитоморфологии (на материале русского, Марийского, немецкого и латинского языков) // Вестник ВятГУ. 201
7. Подольская Н. В. Словарь ономастической терминологии – М Наука, 1978 – 348с.

BƏDİİ DİLİN BƏZİ NÜANSLARI HAQQINDA

RƏFİQ CƏFƏR oğlu CƏFƏROV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Texniki Universiteti

radikceferov17@gmail.com

Abstract

About some nuants of our mother tongue worked in our works

Azerbaijani language! The language spoken by the Azerbaijani people. The main and first component of Azerbaijanism. Our mothers sang to us in this language, sang bayats, songs, poems, poems in this language, gave us our language from their lips, tried to teach us to learn and love it. As it is said in the song, if the speakers of the language - Azerbaijanis live, there will be a homeland, the language of the people who love their language will be immortal, the main factor of our national existence will live forever. Azerbaijani language! Mother tongue! What a friend and what a heartwarming word! What a magnificent, sacred, exalted power! Mother tongue! A language that has expressed its love and compassion to you in that kind body.

Keywords: Azerbaijani language, works of art, colloquial language, writer, reader

Giriş. Azərbaycan dili! Azərbaycan xalqının danışdığı dil. Azərbaycançılığın əsas və birinci komponenti. Analarımız bizə bu dildə layla çalmış, bu dildə bayatılar, mahnılar, nəğmələr, şeirlər oxumuş, dilimizi öz dodaqlarından bizə vermiş, onu öyrənməyə, öyrətməyə, sevdirməyə çalışmışlar. Mahnıda deyildiyi kimi dilin daşıyıcıları – Azərbaycanlılar yaşayırlarsa, vətən də olacaq, dilini sevən xalqın özü kimi dili də ölümsüzlük qazanacaq, milli varlığımızın əsas amili əbədi yaşayacaq. Azərbaycan dili! Ana dili! Nə qədər rəfiq və nə qədər ürək hissləri oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtəşəm, müqəddəs, nə qədər uca bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücudda öz məhəbbətini, ana şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sənə beşikdəyən bir lay-lay şəklində öz ahəng və lətifətini eşitdirib, ruhunun ən dəruni güşələrində nəqş bağlayıbdir. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibsən..... Azərbaycanlı balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin” (Nəriman Nərimanov).

“Millətimizi sevmək üçün ən əvvəl dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevməkhamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır.

A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənəsək, kim bizə hörmət edəcək?" (Ömər Faiq Nemanzadə).

"Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu Allahın ən gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsin borcudur" (Firidun bəy Köçərli. "Ana dili haqqında" məqaləsi).

Doğma ana dilinə məhəbbət!

Bizim ana dilimiz! Biz azərbaycanlıların doğma dili! Ümumitəhsil məktəblərində tədris olunan "Azərbaycan dili", "Ədəbiyyat", "Azərbaycan tarixi", "Azərbaycanın fiziki coğrafiyası", "Azərbaycan Konstitusiyası" və başqa fənn dərslikləri aşağı siniflərdən başlamış məktəb illəri sona yetənəqədər bizə Azərbaycan haqqında, azərbaycançılıq haqqında, dilimiz, dinimiz haqqında, türkçülük və müasirlik haqqında zəngin məlumat verir. Azərbaycan radiosu, televiziya kanalları, internet şəbəkəsi, müxtəlif markalı əl-cib telefonları, mətbuat və s. bu ruhda uşaqlardan tutmuş yaşlı nəslin nümayəndələrində hamını, hətta xarici ölkələrdən gəlmiş insanları da Azərbaycançılıq üzərində kökləyir. onun milli ruhunun daşıyıcısına çevrilir. Azərbaycan dili, Azərbaycanda yaşamış qədim türkdilli tayfalar, onların folklor üslubunda ədəbiyyatı və mədəniyyəti, xalqımızın soykökü və dilimizin mənşəyi, Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilər haqqında ilkin məlumatlara leksikoqraf alim Mahmud Kaş-ğarının 1872-ci ildə yazdığı "Divanü luğət-i türk" adlı üç cildlik lüğətində rast gəlirik.

Azərbaycan dilinin adları haqqında bir neçə söz. Akademik Ziya Bünyadovun "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabında xalqımızın və dilimizin mənşəyi haqqında geniş tarixi məlumatlar verilmişdir. "Azərbaycan" sözü ərazi vahidi kimi həmişə işlək olmuşdur, lakin "Azərbaycan dili" əvəzinə "ana dili", "türk dili" terminləri işlədilmişdir. Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk qəbilələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan dilimiz IV-V əsrlərdən artıq danışq dili kimi fəaliyyət göstərmişdir. Aqqlütinativ (iltisəqi) quruluşa malik bu dil şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri – dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar, sayaçı sözləri, holavarlar və s. şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin erkən formalaşmasına zəmin yaratmışdır və bu, həm də onu sübut edir ki, dilimiz V-IX əsrlərdə ümumxalq dili kimi tam formalaşmışdı.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun (VII-XI əsrlər) meydana çıxması göstərir ki, Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçmişdir. XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri ilə özünün varlığını nümayiş etdirən, sonralar Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadədin Nəsimi (1369-1417) kimi söz sənətkarlarının əsrlərində daha da cillənməmişdir. Azərbaycan dili Ş.İ.Xətəinin (1487-1524), M.Füzulinin (1494-1556), aşıq ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbaninin əsrlərində özünün yeni zirvəsinə ucalmışdır. XVIII əsrdə xalq şeirinin inkişafı ədəbi dilimizdə sadəliyi meyli gücləndirmiş, M.P.Vaqifin (1717-1797) və ardıcıllarının yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. XIX əsrin II yarısında M.F.Axundzadə Azərbaycan dilində yazdığı altı komediyası ilə (M.F.Axundzadə. Əsərləri, Üç cild, I cild. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı-2005) təkcə ölkəmizdə deyil, eləcə də bütün Yaxın Şərqdə dram janrının, "Aldanmış kəvakib"lə realist nəsrin əsasını qoymuş, "Kəmalüddövlə məktubları" ilə tənqidşünaslığın, əlifba islahatına aid yazışmaları ilə elmi-fəlsəfi fikrin formalaşmasında, xalqımızın maariflənməsi məsələlərində çox əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Beləliklə, M.F.Axundzadənin bədii, elmi, fəlsəfi və tənqidi əsərləri, "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması (1875-1877), milli teatrın meydana gəlməsi dilimizin inkişafına, xalqımızın dünya sivilizasiyasına yaxınlaşmasına yeni imkanlar açmışdır. XX əsrin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri (1906-1931), Ü.Hacıbəylinin Şərqdə ilk operası ("Leyli və Məcnun" – 1908) və digər operettalarının səhnəyə qoyulması, neçə-neçə jurnal və qəzetin işıq üzü

görməsi, 1905-ci ildən sonra müasir məktəblərin açılması, məktəblərin tədris planına ana dilimizin salınması, neft sənayesinin inkişafı, Hacı Zeynalabdin Tağıyev,.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin maarifçilik fəaliyyətləri haqqında. Ağa Musa Nağıyev kimi xeyriyəçilərin ölkənin inkişafına sərmayəqoyması və s. xalqımızın tanınmasında yeni mərhələ olmuşdur. Bu dövrdə görkəmli alimlər, şair, yazıçı, bəstəkar, jurnalist və siyasi xadimlər dilimizin saflığının qorunması, dövlət idarələrində yer alması, rus, fars və türk dillərinin təsirindən qorunması, tədris ocaqlarında təlimin yaxşılaşdırılması, ölkəmizin mədəni, elmi potensialının artırılması və s. kimi məsələlərlə əlaqədar geniş müzakirələr aparırdılar, xalqımızın varlığı üçün dilin rolunun artırılmasını önə çəkirdilər. Siyasi xadimlər azərbaycançılıq-türkçülük, islamçılıq və müasirlik üzərində qurulacaq ölkə ideyasını əsaslandırırdılar. 1917-ci il fevral-burjua, ardınca oktyabr sosialist inqilablarının nəticəsində Rusiya imperiyasının çökməsindən istifadə edib öz milli hökumətlərini quran xalqlardan biri də Azərbaycan xalqı oldu. Azərbaycanın siyasi xadimləri M.Ə.Rəsulzadə, F.Xoyski, Ə.Topçubaşov, N.Yusifbəyli və başqaları 1918-ci ilin mayın 28-də türkçülük, islamçılıq və müasirlik ideyaları üzərində bərqərar olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini elan etdilər.

“Torpaq, uğrunda ölən varsa, vətəndir” devizini həyat amalına çevirən AXC-nin qəbul etdiyi müstəqillik aktı ölkənin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən böyük siyasi sənəd oldu. Dövlət öz ərazisində yaşayan bütün xalqların (ermənilərin də) hüquqlarının təminatının qarantı olacağını öhdəsinə götürdü. AXC bütün qonşu dövlətlərlə ərazi problemləri olmasına baxmayaraq İran, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya ilə xoş məramlı qonşuluq əlaqələri yaratmaq niyyətini bəyan etdi. AXC hökuməti ərazilərimizin bütövlüyünün qorunmasında böyük fədakarlıq göstərmiş və Rusiya imperiyasına ilhaq edilmiş torpaqlarımızı bir respublika daxilində birləşdirdi, ölkənin dağılmış sənayesini bərpa və inkişaf etdirdi, çar ordusunda uzun müddət xidmət etmiş azərbaycanlı generalların – Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlınskinin böyük təcrübəsi sayəsində 30 minlik ordu yaratdı, ana dilində ali və orta məktəblər açdı. Torpaq haqqında qanunu qəbul etdi, bir çox dövlətlə diplomatik münasibətlər qurdu, dövlət orqanlarının fəaliyyət və təşkilat prinsiplərini, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən konstitusiyayı hazırladı. Milli Məclisə deputat seçkisi keçirildi (rus, erməni, gürcü nümayəndələri də daxil olmaqla), rəsmi dövlət dili (türk dili adı ilə) konstitusiyada təsbit olundu, dövlət himnini, gerbini təsdiq etdi, öz milli valyutasını dövrəyə buraxdı və s.

1918-ci il noyabrın 9-da mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlı, üzərində ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz (xoşbəxtlik və əbədiyyəti ifadə edən ay və günəşin simvolları) təsviri olan bayrağı dövlətimizin müstəqillik rəmzi kimi qəbul etdi. Dövlət bayrağındakı mavi rəng türk milli mədəniyyətinin – türkçülüğün, qırmızı rəng Avropa demokratiyasının – müasirliyin, yaşıl rəng isə islam dəyərlərinin simvolu kimi diqqəti cəlb edir. İndi Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilən şəxs andiçmə mərasimində Dövlət bayrağı qarşısında diz çöküb onu öpür, sonra ölkə konstitusiyasına və müqəddəs Qurani-Kərimə əl basaraq Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyacağına, demokratik dəyişiklikləri dəstəkləyib həyata keçirəcəyinə, ölkəmizin qabaqcıl dünya dövlətləri içərisində, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağına, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalaraq ümummilli ənənələrimizin yaşamasına təminatçı olacağına and içir. 1920-ci ilin 28 aprelində rus qoşunları Azərbaycana yeridildi. AXC-nin süqutundan sonra onun üçrəngli bayrağı fəhlə -kəndlilərin rəmzi olan oraq-çəkicli qırmızı bayraqa əvəzləndi, dövlət “Sovet Sosialist Respublikası” adlandırıldı. Doğrudur, dilimizin adına toxunulmadı, yəni türk dili adı ilə saxlanıldı, amma konstitusiyada təsbit olunmadı. Sovet dönəmində torpaqlarımızın bir hissəsi mərkəzi hökumətin – Moskvanın əli ilə Ermənistana, Gürcüstana, Rusiyaya (Dağıstana) “pay” verildi. 114 min kvadrat kilometrlik ərazimiz 86 min kv km-ə qədər azaldıldı. Lakin xalqımız azərbaycançılığın ideologiyasından, onun tərkib

hissəsi olan müstəqil dövlətçilik ideyasından heç vaxt əl çəkməmiş, üç təməl – türkçülük, islamçılıq və müasirlik üzərində dayanan dövlət ideyasını bu və ya digər şəkildə, bədii və publisistik yazılarda qorumağa çalışmış, xalqımızın qan yaddaşından silinməyən qoymamışlar. Söz sənətkarları müxtəlif şəraitlərdə çıxışlarında, üstüörtülü olsa da bədii yazılarında xalqımızın müdrikliyini, mənəvi dünyamızı, xalqımızın tale yüklü məsələlərindəyeniilməz əqidə və iradə rəmzinə çevrilmiş Tomrisi, Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu, Qaçaq Nəbini, Cavad xanı xatırladır, ərəb, fars, erməni və rus basqılarını, müharibələri, talanları qan yaddaşımıza çevirir, vətəndaşlarımızı, bütün dünyaya səpələnmiş soydaşlarımızı fəlakətlərdən, aşağılanmaqdan xilas etməyin yolları haqqında düşünməyə və birləşməyə çağırırdılar. Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu işğalçı yadellilərin himayəsi altında yaşamaq olmuştur. Azərbaycan dili XVI əsrin əvvəllərində (1501-ci ildən) Səfəvilər hakimiyyəti zamanı Şah İsmayıl Xətəinin 25 illik şahlığı dövrünü, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixini nəzərəalmaqsa dövlət dili səviyyəsinə yaxınlaşsa da, xalqımız ərəb, fars və rus hökmranlığı altında yaşadığına görə dövlət dili ola bilməmişdir. Dilimiz ədəbi-bədii, ailə-məişət və danışq üslubları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmiş, öz arzu və istəklərini, qəlb dünyasından tutmuş adi məişət qayğılarına qədər bu dildə ifadə etsə də, elmi üslubda, “Əkinçi” qəzetinin nəşrəbaşlamasına və milli teatrın meydana gəlməsinə qədər publisistik, rəsmi – kargüzarlıq və natiqlik (ictimai-siyasi, diplomatik, məhkəmə, hərbi) üslublarında öz sözünü deyə bilmirdi və ya buna icazə verilmirdi. VII-XVIII əsrlər arasında yazılmış bütün elmi əsərlər ərəb-fars dillərində idi, bu dillər eyni zamanda dövlət dili və təlim-tədris dili idi. XIX-XX əsrlərdə isə bu missiyanı artıq rus dili oynayırdı. 1920-1991-ci illərdə rus dilinin SSRİ-də rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilməsi nəticəsində rus dili aparıcı, əsas dil, milli dillər isə ikinci dərəcəli, yardımçı dil kimi fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan dilinin inkişafı və ona dövlət qayğısı. Deməli, Azərbaycanda da Azərbaycan dili mətbuat və məişət dilində də rus dili ilə paralel işlədilirdi. Azərbaycan dilinin inkişafında və ona dövlət qayğısı gös-tərlməsində müxtəlif vaxtlarda öz dövrü üçün və əsrlərin arxasından da öz böyüklüyü ilə seçilən siyasi xadimlər olmuşdur. Belə şəxslərdən biri, bəlkə də birincisi XVI yüzillikdə yaşamış qüdrətli hökmdar Şah İsmayıl Xətəidir (1487-1524). O, 1499-cu ildə, cəmi on iki yaşı olarkən ətrafına tərəfdarlarını toplaya-raq yürüşə çıxmış, azərbaycanlılar yaşayan, az qala, bütün əraziləri tutmuş və 1502-ci ildə özünü şah elan etmişdi. Ş.İ.Xətəinin rəhbərlik etdiyi dövrdə Səfəvilər dövləti sürətlə inkişaf edərək qısa bir zaman kəsiyində Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Dərbənddən İraqa və Hindistana qədər uzanmış böyük bir ərazidə Azərbaycan dövlətini yaratmaq yalnız fəhəhlərə məxsus bir iş idi. Məhz Səfəvilər dövründə Azərbaycanda mədəniyyətin, ana dilli ədəbiyyatın, xüsusən də Azərbaycan dilinin inkişafında, onun rəsmi dövlət dili statusunda işlədilməsində Xətəinin misilsiz xidmətləri danılmazdır. O, Azərbaycan dilinin saflığı, zənginliyi, inkişafı və yayılması üçün mübarizə aparmış, dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq onun rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməsinin əsasını qoymuşdur. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili bütün ölkədə, başlıcası isə sarayda-yəni ali hakimiyyət orqanlarında və orduda hakim mövqe tuturdu. Bir tədqiqatçının yazdığına görə cəmi 37 il yaşamış şair-hökmdar ömrünün sonunda “Dilimizi və vətənimizi əbədi yaşatmaq üçün əlimdən gələni etdim”-demişdi. Təbii ki, Azərbaycan müstəqil bir dövlət olduğu kimi onun dili də rəsmi dövlət statusunda idi. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixindən danışırlarkən kommunist ideologiyasının daşıyıcıları və sovet dönəmində yazılmış tarix kitabları bizi inandırmağa çalışırdı ki, guya uzun əsrlər boyu öz əlifbası olmayan Azərbaycan dili yalnız Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dövlət dili statusu almış, bütün xalqın ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Əsl həqiqətdə isə Azərbaycan dili hələ Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili kimi işlənməmişdi.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, Azərbaycan dili ikinci dəfə rəsmi dövlət dili səviyyəsində 1918-ci ildə qurulmuş milli hökumətimiz – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

işlənməyə başlamış, rəsmən dövlət dili elan edilmişdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində çap etdirdiyi “Tutduğumuz yol” məqaləsində yazırdı ki, hər bir millət azad yaşayıb tərəqqi edə bilmək üçün **üç əsas amilə- dilə, dinə və zamanəyə** istinad etməlidir. Xalqın bir dövlətdə azad yaşayıb inkişaf edə bilməsi üçün XX əsrin birinci yarısında dil birliyini böyük maarifpərvər Firudin bəy Köçərli də irəli sürürdü. O bu fikirdə idi ki, dili olmayan xalq yoxdur. Dilini itirən xalq artıq xalq olmur, böyük xalqın (xalqların) içərisindəəriyib itir, yaxud hardasa etnik qrupa çevrilir. F.Köçərli böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskidən belə bir sitat gətirmişdi: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan hər şey məhv olar və ondan bir nişan qalmaz.

Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Vay o gündən ki, xalq öz dilinə etinasızlıq göstərə! O gündən dilin ölümü və dillə birlikdə xalqın ölümü başlanır”. AXC 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan dili yenə də türk dili adı ilə dövlət dili elan olunmasına baxmayaraq hakim mövqə tutmurdu, tuta bilmirdi, çünki dövlət başçısı da daxil olmaqla dövlət orqanları məmurlarının mütləq əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlı olurdu, hətta rayon və kəndlərdə də icra başçıları qeyri-millətin nümayəndələrindən seçilirdi, istisna hallarda rus dilində oxumuş Azərbaycan türkləri vəzifəyə irəli çəkildilər ki, bu da onların guya daha savadlı, bilikli, dövlət yönümlü olması mənəsində yozulurdu. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan dilinin rəsmi yığıncaqlarda işlədilməməsinə gətirib çıxarırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild, Bakı: Elm, 2003. 271 s.
2. Arnold İ.V. “TheEnglishWord” Moscow “Vysshayashkola” 1986, -295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
4. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 c.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ

Tünzalə İlham qızı Eminova

Filologiya fakültəsinin magistrantı

Bakı Dövlət Universiteti

tunzale_memmedova_96@mail.ru

Abstract

The tsarist Russia encountered serious problems in administering the South Caucasus in 1820s when it completed the occupation of the region. The current article narrates the attempts of the tsarist Russia to fixate its position in the region via non-military measures inclusive of colonial educational policies following the military occupation of the South Caucasus including Northern Azerbaijan.

The historical development of the methodology of teaching the Azerbaijani language in the XIX century was considered and the role of prominent enlighteners in the development of the methodology of teaching the Azerbaijani language was highlighted in the article. At that time, information was provided on the compilation of programs, textbooks and teaching aids on the teaching of the mother tongue. Three main stages of enlightenment activity in Azerbaijan in the XIX century was noted.

Key words: Azerbaijani language, teaching methods, development path, Russian-Tatar school, textbooks

Giriş. Azərbaycan dilinin formalaşması olduqca uzun və mürəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Həmin inkişaf yolunun araşdırılması, keçdiyi çətin və əziyyətli proseslərin müəyyənləşdirilməsi tədris tariximizin öyrənilməsi baxımından öz aktuallığını qoruyur.

Hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyası Zaqafqaziyanın, xüsusilə də, Azərbaycan ərazilərini işğal etmək üçün intensiv siyasət yeridirdi. Onun həmin vaxt apardığı siyasətdə müəyyən uğurlar qazansa da, bu daimi olmadı. Lakin XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyətdə istifadə edən Rusiya XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisinin işğal edərək burada müstəmləkə rejimi qurdu. 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki dövlət arasında Rusiya və İran arasında bölündü. Bunun nəticəsində Azərbaycanın şimali Rusiya imperiyasının, cənudu isə İran Qacarlar imperiyasının tərkibinə qatıldı. Məhz bu dövrdən sonra Azərbayca əhalisi arasında özünə dayaq yaratmaq məqsədilə yerlərdə yeni tipli məktəblərin açılması zərurəti qaçınılmaz fakta çevrildi.

XIX əsrdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları, mühüm dövlət simaları xalq arasında savadsızlığın ortadan qaldırılması uğrunda əzmlə mübarizə aparırdılar. 1827-ci ildə, Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Abbas Abdullayev, Abdulla Tofiq Sur, Seyfəddin Şirvani, Zeynalabdin Abbaszadə, Əlimirzə Nərimanov və başqaları respublikada qəza, real, gimnaziya kimi yeni tipli məktəblərin açılması üçün rus hökumətinə müraciət etdilər. Bu məktəblərdə rus dili, hesab və şəriət dərsləri ilə bərabər, Azərbaycan dilinin də bir fənn kimi tədris olunmasını irəli sürdülər. Azərbaycan ziyalılarının müraciətini qəbul edən Çar hökuməti 1830-cu ildən etibarən yeni tipli qəza məktəblərinin açılmasına göstəriş verdi.

Eyni zamanda Çar hökumətinin yerli xalqları itaət altında saxlamaq, müstəmləkəçiliyə qarşı üsyanların qarşısını almaq və nəticə etibarlı ilə ruslaşdırma siyasətini reallaşdırmaq, onları Rusiyaya yaxınlaşdırmaq məqsədilə Şimali Azərbaycanda məktəblər açmaq meylini gücləndirdi. Qafqaz xalqlarının silah gücü ilə həmişəlik işğal altında saxlamağın mümkünsüzlüyünü anlayan admiral Mordvinov yazırdı: “Yerli əhəlinin adətlərinə müvəffəqiyyətlə təsir göstərmək və bizim adət və qaydaları onlara aşılmaq üçün gənc knyazların və xalq ağsaqqallarının uşaqlarını tərbiyə etmək məqsədilə bizim məktəblərin şəhərlərə gətirmək faydalı olardı. Həm də bu məktəbləri elə təşkil etmək lazımdır ki, orada yerli əhəli özünün adət-ənənələrini, qayda –qanunlarını görsün” [7, s. 37].

Tiflis hərbi qubernatoru, general –adyutant N.M. Sipyagin 1827-ci ilin oktyabrın 10-da 359 sayılı rəsmi açıqcasında Cənubi Qafqazın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən azərbaycanlıların yaşadıkları Nuxa, Şuşa, Bakı, Quba, Qazax, Borçalı və Şəmsədil distansiyalarında məktəblərin açılması ideyası ilə çıxış edirdi. Qubernator yazırdı: “Mənim qənaətimə görə, təklif olunan məktəblərdə baş və kiçik olmaqla iki müəllim kifayət edir. Hesab, rus və tatar dilləri tədris olunacaq həmin məktəblərin müəllimlərinə 300 və 250 gümüş rubl maaş vermək olar” [7, s. 37].

Nəhayət, 1829-cu ilin avqustun 5-də qraf Paskeviçin tərtib etdiyi əsasnamə təsdiq edərək qanunlaşdırıldı. Əsasnamənin 28-ci maddəsinə görə “Qəza məktəblərinə hər cür azad ailəyə mənsub olanların uşaqları daxil ola bilərdilər. Bu məktəbləri təsis etməkdə məqsəd yerlərdə ilkin savad yaymaq idi”.

Qəza məktəblərinin hər biri üç sinifdən ibarət idi. Bunlardan birincisi hazırlıq sinfi hesab edilirdi. İki yuxarı siniflərdə əsasən şəriət, rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab və həndəsədən başlanğıc kurs, hüsnxətt, rəsm və rəsmxətt, yerli dil. Tədris fənləri rus dilində keçirilirdi. Yerli dil isə II və III siniflərdə tədris edilirdi. Azərbaycan dili ruslar üçün də məcburi idi [6, s. 13]. Azərbaycan dilinin tədrisi yalnız II və III siniflərdə keçirilirdi. Burada da, tədris planına uyğun olaraq həftədə 4 saat (6 saat) Azərbaycan dili, 8 saat (12 saat) rus dili tədris edilirdi. Qəza məktəblərində ənənəvi məktəblərdən – yəni mollaxanalardan fərqli olaraq tədriqsə yeni üsullar tətbiq olunmağa başlandı. Belə ki, əlifba təlimində səs üsulu əsas götürülürdü [8, s. 41-42].

Çar hökuməti rus mənşəli şagirdlərin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O səbəbdən də, Azərbaycan dili ayrıca bir fənn kimi Cənubi Qafqazın Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol, Qori və s. şəhərlərinin dövlət məktəblərində tədris edilirdi. Tiflis gimnaziyasında rus mənşəli olan şagirdlərin azərbaycan dilini yaxşı öyrənməsi üçün həvəsləndirici tədbirlər həyata keçirilirdi. Belə ki, bu şagirdlər təriflənilir, lazım gəldikdə qızıl və gümüş medallarla təltif edilməsi 1835-ci il nizamnaməsində ayrıca bənd kimi qeyd edilmişdir [6, s. 30].

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələsi zəruriyyəti yaransa da, bu sahə də mühüm çətinliklər vardı. Bu çətinliklər isə əsasən Azərbaycan dili dərslərinin yazılıb çap olunmaması idi. Bu barədə M.F.Axundov yazırdı: "... Hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman hökumət başqa fənlərlə bərabər Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə də lazım bildi. Lakin bu dildə dərslər kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı" [2, s. 70].

Azərbaycanda və Qafqazda yeni tipli məktəblərin meydana gəlməsi və azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədris edilməsi azərbaycan dilində müvafiq tədris vəsaitinin hazırlanmasına əlverişli şərait yaratdı. Həmin dövrdə Zaqafqaziya məktəblər direktoru vəzifəsini icra edən N.Dementyev tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan dilinin "Yazı nümunələri" ("Əlifba") və "İlk oxu üçün təmsillər və povestlər" kimi dərslərin məhdud sayda olması bu problemi daha da qabardırdı.

Bu çətin və məsuliyyətli işin yükünü öz çiyinlərinə alan görkəmli maarifçi A.Bakıxanov "Qanuni-Qüdsi", "Təhzibül-əxlaq" və "Nəsihətnamə" əsərlərini yazdı. A.Bakıxanovun qələmə aldığı bu üç əsər Azərbaycanda yeni çiçəklənən maarifin ilk dərsləri kimi təşəkkül tapdı.

XX əsrin birinci yarısına qədər məktəblərdə istifadə olunan bu əsərlər mədrəsə məktəblərində Azərbaycan dilini tədris edən yeganə dərslər vəsaiti idi.

XIX əsrin qabaqcıl Azərbaycanlı alimlərindən biri olan Mirzə Kazımbəy dilçiliyə, tarixə, şərqşünaslığa aid yüzdən çox elmi əsər yazmış, dünya şöhrətli, istedadlı alim kimi tarixə öz möhürünü vurmuşdur.

M.Kazımbəyin 1839-cu ildə nəşr etdirdiyi məşhur "Türk tatar dilinin qrammatikası" əsərinə görə dövrünün ən yüksək mükafatı olan "Demidov" mükafatına layiq görülmüşdür. Mirzə Kazımbəy Azərbaycan dili qrammatikasının banisi sayılır. Mirzə Kazım bəy bu əsəri ilə Rusiya Türkologiya elmində dönüş yaratmış, öz elmiliyi ilə o dövrdə tərtib və diqqəti cəlb edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 30-40-cı illərində tərtib edilən dərslər Peterburq Elmlər Akademiyasına rəyə rəyə göndərilərkən, mütəxəssislər hər dəfə Mirzə Kazım bəyin bu dərslərinin üstünlüyünü qeyd edirdi. Hətta akademik X. Fren ilə B.Dron Azərbaycan dilinin tədrisində bu dərslərdən istifadə etməyi məsləhət görürdülər. Qeyd olunan dərslərə Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda yaranmış ehtiyac səbəbi ilə 1846-cı ildə həmin dərslər yenidən nəşr etdirilmişdi.

Birinci bölmədə, fonetika – əlifba, sait, samit və onların tələffüz qaydaları və nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlik yer alır.

İkinci bölmədə, fel, zərf və köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı və xüsusi nitq hissəsi – nida verilmişdir.

Üçüncü bölmədə, ümumi sistemdə cümlə üzvləri, sözlərin uzlaşması və bağlanması verilmişdir.

Azərbaycan dilini öyrənən digər millətlər üçün gözəl və sanballı vəsait olan dərslər rus dilində - "Qrammatika turetsko – tatarskoqo yazıka" adı altında qələmə alınmışdır.

Bu dövrdə, Mirzə Fətəli Axundov yeni əlifba layihəsinin reallaşdırılması üçün var qüvvəsilə çalışırdı. 1836-1842-ci illərdə Tiflisdə yaşayan M. F. Axundov şəhər qəza məktəbində Azərbaycan dili üzrə müəllim işləmişdir. Müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyi müddətdə ərəb əlifbasının törətdiyi çətinlikləri görən M.F.Axundov əlifbanı dəyişmək üçün uzun müddət yorulmadan mübarizə aparmışdır.

XIX əsrin 60-cı illərində ölkədə aparılan təhsil islahatları nəticəsində Azərbaycanda “yeni üsullu məktəblər” yarandı və burada müasir Avropa tədris metodları tətbiq olunmağa başlandı.

Çar hökuməti tərəfindən 1872-ci ilin may ayının 31-də təsdiq edilmiş xüsusi nizamnaməyə görə şəhər məktəbləri ya dövlət hesabına, ya zemstvo, ya şəhər icması və təbəqələri, yaxud da xüsusi şəxslərin hesabına açıla bilərdi [6, s. 71]. Şəhər məktəbləri əsasən bir, iki, üç və ya dörd sinifli nəzərdə tutulurdu. Bu məktəblərdə əsasən aşağıdakı fənlərin tədrisi təsdiq edilmişdi: şəriət, oxu və yazı, rus dili, hesab təcrübə hündəsə, coğrafiya və tarix, təbiət tarixindən məlumat və fizika, rəsm və rəsmxətt, nəğmə, gimnastika. Ayrı-ayrı fənlərə verilən saatların miqdarı siniflərin sayından asılı idi.

İlk yeni üsullu məktəb “Üsuli- cədid” məktəbi 1869-cu ildə Şamaxıda məşhur Azərbaycan şairi və maarifçi ziyalı Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) tərəfindən açılmışdır. Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çırağı olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağına əmin idi. Hələ yeni tədris üsullu məktəb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edirdi.

Qəza məktəblərində tədris işi ana dilində aparıldığı üçün xalq kütləsində bu məktəblərə maraqlar artırdı. Xalqın bu məktəblərə axınını nəzərə alan Mirzə Sadiq, Mirzə Baqi, Molla Rəcəbli Vahid, Nəsirallah Xanxalı, Nəcəfli Badkubəy kimi görkəmli şəxslər burada pedaqoji fəaliyyət göstərmək arzularını həyata keçirdilər.

Azərbaycan maarifçiləri məktəblərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini hesaba alaraq, köhnə dərsləklərə son verib, ana dilində yeni dərslək və dərslə vəsaitləri yazmaq təşəbbüsünü irəli sürdülər. Yeni yazılan dərsləklərin köhnə dərslək və kitablardan müəyyən dərəcədə fərqli olması nəzərdə tutulurdu. İlk öncə, yeni yazılan dərsləklərdə istifadə olunan ərəb və fars sözlərinin məzmununun hamı üçün anlaşılıq olması diqqəti çəkirdi. Həmin sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə məqamları izah olunurdu [5, s. 33].

1884-cü ilin aprel ayından etibarən, rus məktəblərində Azərbaycan dili tədris edilməyə başlandı. Azərbaycan dilinin rus məktəblərində tədris edilməsində əsas məqsəd o idi ki, rus xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında möhkəm bağ qurulsun. Bu nöqtəyi-nəzərdən, “Tatarskoe vedomosti” qəzetində A.Bakıxanovun bu məktəblər barədə görüşləri dərc olundu. A.Bakıxanovun məktəblər barəsində fikirləri Azərbaycan ziyalıları tərəfindən də dəstəkləndi. Artıq mətbuat səhifələrində silsilə pedaqoji məqalələr işıq üzünə görməyə başladı. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üçün dərslək, lüğət və dərslə vəsaitləri hazırlanırdı.

1879-cu ildə, Gürcüstanın Qori şəhərində Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan bölməsi fəaliyyətə başlayır. Azərbaycan bölməsinə A.O.Çernyayevski müdir vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Seminariyada Azərbaycanın gələcək maarifçiləri, istedadlı metodistləri Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Müslüm bəy Maqomayev, Həbib Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları təhsil alırdılar. Qori müəllimlər seminariyasını bitirən məzunlar sayəsində Azərbaycanda pedaqoji kadrların sayı çoxalmış, təhsil və maarif uğurla tərəqqi etmişdir [5, s. 36].

Artıq XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda böyük müəllimlər kollektivi formalaşmışdı. Məktəblərdə dərslər Azərbaycan və rus dillərində keçirilirdi. Bu məktəblərə xalq kütlələrinin axını çoxaldığı üçün rus-tatar məktəbləri qısa zaman dilimində orta məktəb şəbəkəsi kimi genişlənməyə başladı. 1887-ci ildə, ilk dəfə, Bakı şəhərində rus-tatar məktəbi fəaliyyətə başladı. 1913-cü ilə qədər Azərbaycanda rus-tatar məktəblərinin sayı 18-ə çatdı. Məktəblərdə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlər azərbaycanlılar idi.

Azərbaycanda təhsil ocaqlarının sayı get-gedə artır, təlim-tərbiyə işlərinin əhatə dairəsi genişlənirdi. Yeni dərsləklərin yazılması və bu dərsləklərə aid işləmələrin hazırlanmasına tələbat artmışdı.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçiliyin fəaliyyətini üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. İlk təşəkkül dövrü olan birinci mərhələ 1830-cu illəri əhatə edir ki, bu dövrdə M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, M.Kazımbəy, M.C.Topçubaşov, Ş.Əfəndiyev və s. kimi maarifçilər Azərbaycanda maarifçiliyin ibtidai rüşeymini yaratdılar.

2. 1850-1870-ci illəri özündə ehtiva edən ikinci mərhələdə Azərbaycanda maarifçiliyin yetkin dövrü, pedaqoji və psixoloji aləmi öz təzahürünü tapır. Azərbaycan maarifçiləri ilə rus maarifçiləri arasında yaxınlaşma baş verir, məktəblərdə savad təlimində sövti metodu tətbiq edilir, qəza, üsuli-cədid, əxtər, rus-tatar, realni kimi yeni tipli məktəblər açılırdı. Dərslik və dərs vəsaitləri yazılır, gənclər pedaqoji fəaliyyətə cəlb olunurdu. Bu illərin başlıca simalarından biri M.F. Axundov idi. Mütəfəkkir ərəb əlifbasının çətinliyini görüb, onu başqa əlifba ilə əvəz etmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür.

3. 1870-1890-cı illəri əhatə edən üçüncü mərhələdə - Azərbaycanda əsl maarifçilik zamanəsinin yarandığı bu illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsində 1882-ci ildə ilk buraxılış oldu. Tərəqqipərvər maarifçilər olan S.Ə.Şirvani, Həsənli Qaradaği, Məmmədaği Sidqi, Mirzə İsmayıl Qasirin pedaqoji fəaliyyəti dövlət tərəfindən layiqincə qiymətləndirildi. Məktəbi əla qiymətlərlə başa vuran şagirdlər qızıl medallarla təsis olundu. Qəzet və jurnallar Azərbaycan dilində çap olunmağa başladı.

Ana dilinin tədrisi vəziyyətini təkmilləşdirmək üçün maarifçi ziyalı və qabaqcıl müəllimlər səmərəli yollara əl atdılar. İlk öncə, əlifba və orfoqrafiya məsələlərini qaldırdılar. Bu məqsədlə, Mirzə Şəfi Vazeh şagirdlərin lüğətini zənginləşdirmək üçün çox faydalı vəsait olan "Tatarsko-russkiy slovarı" kitabını yazdı [8, s. 95].

Romanov İoakim Konstantinoviçin qələmə aldığı "Tatarskiy bukvar" adlı dərslik pedaqoji baxımdan çox peşəkarlıqla hazırlanmış, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi əsas götürülmüşdü. Dərslik, Azərbaycan dilini öyrənən rus dilli şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Kitabda verilən mətnlər şagirdlərin oxu vərdişlərinə və nitq inkişafına xidmət göstərirdi. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin nitq hissələri - isim, sifət, say, əvəzlilik, fel haqqında yığcam formada məlumat verilir.

Bu dövrdə, dərslik hazırlayan digər görkəmli maarifpərvər Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. Şirvaninin 1859-cu ildə yazdığı "Tacül-kütüb" dərsliyindəki materiallar uşaqlara Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədi daşıyırdı. Kitabda fonetika bölməsində ərəb əlifbasının və alt, üst nöqtələrin qoyulması ilə 28 hərf şəkli öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Daha sonra morfologiya və sintaksis barəsində söz açılır.

XIX əsrin pedaqoji aləmində görkəmli simalardan olan Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin bəhs edilən dövrdə Azərbaycan xalq maarifinin inkişafında, dilimizin tədrisi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Cənubi Qafqazda xalq müəllimləri hazırlayan ilk seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin təşkili və rəhbərliyi, sövti üsulla ilk Azərbaycan dərsliyinin hazırlanması, rus yazıçı və şairlərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri məhz onun adı ilə bağlıdır. A.O. Çernyayevski ilk təhsilini Şamaxı qəza məktəbində alaraq Azərbaycan dilini uşaqlıqdan mükəmməl öyrənmiş, ərəb və fars dillərində oxuyub yazmağı mənimsəyərək Şərq mədəniyyəti, elmi, ictimai – pedaqoji, ədəbi fikri ilə yaxından tanış olmuşdur. İlk müəllimlik fəaliyyətinə Şamaxının Mərəzə kəndində xalq məktəbində başlayan A.O.Çernyayevskinin pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü XIX əsrin 70-ci illərindən başlayır.1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının nəzdində Azərbaycan şöbəsinin açılmasında onun xüsusi xidmətləri olmuş, elə həmin ilin yayında Azərbaycanın bütün iri şəhərlərini gəzərək, az- çox savadlı olan , şəhər məktəblərində təhsil almış azərbaycanlı gəncləri seçərək həmin seminariyada təhsil almağa cəlb etmişdir. Təbii ki, onun xidmətləri sırasında ən mühümü azərbaycanlılar üçün hazırladığı "Vətən dili " dərsliyidir. Onun yazdığı "Vətən dili" dərsliyinin birinci nəşri 48 səhifədən ibarətdir. Azərbaycan dilində ilk əlifba dərsliyi olan bu kitabda ərəb əlifbasının

32 hərf xətti və hərflərin 128 şəkil forması göstərilmiş və bu hərflərin tədrisi yollarına dair işləmələr verilmişdir (8, s. 97). “Vətən dili” dərsləri tərtib baxımından rus elmi pedaqogikasının banisi hesab edilən K.D.Uşinskinin “Rodnoe slova” dərslərinə də əsaslanırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dərslərdə ilk dəfə olaraq durğu işarələrindən nöqtə, qoşa nöqtə, sual işarəsi, nida istifadə edilməsinin yolları barəsində məlumat öz əksini tapırdı. Azərbaycan məktəblərində 1910-cu ilə qədər istifadə olunan “Vətən dili” dərslərinin ikinci nəşrinə Həsənli Qaradaği yaxından köməklik göstərmişdir. Dərslər, Azərbaycanın ilk əlifba kitabı kimi nəşrə hazırlanmışdır.

İki hissədən ibarət (I cild, 1882; II cild, 1888) “Vətən dili” dərsləri həm tarixi, həm də məzmun, struktur baxımından sonrakı dövrlərdə yaranmış Azərbaycan dərslərinin əsasını təşkil edir. M.F.Axundov “Təmsilat”-ından sonra XIX əsrin sonlarında Azərbaycan mədəni həyatında mühüm hadisələrdən biri olan “Vətən dili” dərsləri nəşri ikinci azərbaycandilli kitab idi. XX əsrin əvvəllərində böyük maarifçilərimiz ibtidai siniflər üçün yaratdıqları dərslərdə bu dərsləri özlərinə nümunə götürmüşdülər (9, s. 198).

Uşaqlar, hazırlaşın, durun gedin məktəbə,
Təlim alıb oxuyun, adət edin ədəbə.
Həmd eləyin Allaha, dərs oxuyun, bəhs edin,
Allah tənbel kimsəni sevməz, məktəbə gedin (9, s. 198).

Bəhs edilən dövrdə N.V.Qoqolun “rus xalqının hikmət kitabı” adlandırdığı İ.A.Krilovun “Qarğa və tülkü”, “Qurd və quzu”, “Ördək, balıq və qırxayaq”, “Tülkü və üzüm” və s. təmsilləri ilk dəfə Azərbaycan dilində bu dərslərdə çap olunmuşdur.

A.Çernyayevski təlim prosesini əyani metodla qurur, müxtəlif vəsaitlərdən istifadə edərək əvvəlki əzbərçilik, məzmununu bilmədən əzbərləmək, yazmaq bilmədən mətni əzbər oxumaq kimi mexaniki təlim metodlarını sərt tənqid edirdi. Onun əsasını qoyduğu təlim metodları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan təhsilində daha da təkmilləşdirilərək istifadə edilməyə başladı.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan araşdırmadan da göründüyü kimi XIX əsr Azərbaycan tarixində təhsil və elm sahəsində Azərbaycan maarifçi ziyalıları Azərbaycan dilinin tədrisi istiqamətində daim mübarizə aparmış və bu istiqamətdə danılmaz müvəffəqiyyətlər əldə edə bildilər. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili və əlifbası dərsləri çətinliyi məsələsi əsrin sonlarına doğru həll edilməyə başlanmış və çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə baxmayaraq müəyyən uğurlar əldə edilmişdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda açılan məktəblər vahid tədris planı və proqramlar əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

Təqdim olunan məqalədə XIX əsrin siyasi şəraitində Azərbaycan dilinin tədrisi ətraflı araşdırılmış və dilimizin inkişafına xidmət edən Azərbaycanın görkəmli ziyalıların bu sahədə göstərdikləri əvəzsiz xidmətləri bir daha diqqətə çatdırılmışdır ki, bu da elmi yenilik hesab edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar. II cild., I c., Bakı: Elm, 2002, 155 s.
2. Axundov M.F. Əsərləri. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Balıyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Sənaye Liseyi, №3, 1997, 102 s.
4. Balıyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı: API-nin nəşri, 1978, 86 s.
5. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h. Dərslər. Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
6. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi, Bakı: Maarif, 1985, 304 s.

7. Əliyeva G.Ə. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yürütdüyü təhsil siyasətinə dair (XIX əsrin 20-60-cı illəri)// Tarix və onun problemləri jurnalı, №4, Bakı, 2011, s. 37-44
8. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, 2011, s. 296
9. Rüstəмова Т. А.О.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyində təmsil // Risalə, Araşdırmalar toplusu, № 13,Bakı: Elm və Təhsil, 2017. S.196-199
10. Şəmsi M. Təbrizdə üsuli-cədid məktəblərinin təsisi tarixindən // Azərbaycan məktəbi, №1, Bakı, 1983, s. 148-149.

АНГЛИЙСКИЙ РАССКАЗ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Садагат Мамедага кызы Искендерова

Преподаватель Центра иностранных языков АГПУ

amil_ismayilov_1993@mail.ru

Abstract

English short story 19 th early 20 th

The article talks about English stories. It is also about philosophical concepts of the essence of art and the history of artistic development. The author in the study offers a combination of two approaches: typological and concrete –historical. Meanwhile, the English short story "short story" like the novel, has its own history and has its own classics, which are the works of Stevenson, Kipling, Conrad, Hardy, Galsworthy, Wells, Joyce, Mansfield, Maugham. The question of a person, his personal and social status, acquired particular urgency at the final stage of the history of modern times – at the turn of the 19-20-th centuries.

Key words: story, gentle, literature, "short story", philosophical concepts, personal and social status

Актуальность. Со времён XIX-XX вв. в английской литературе, и не только, а также в других литературах произошли большие изменения. В нынешнее время когда есть Интернет и можно читать только в электронном варианте, люди забыли как выглядят старые и новые книги. А ведь когда-то все ходили в библиотеки, стояли в очереди за книгами. Тем не менее, не надо забывать, как бы ни было интересно читать книги в электронном варианте, обычная книга любого писателя принесёт радость и удовольствие любому читателю.

Аннотация. Время пандемии уже на исходе и нужно провести опрос не только среди студентов и педагогов, а также у всех книголюбов как они относятся ко всему происходящему и в первую очередь к прочтению книг.

Методы. Основные методы статьи – проанализировать и выявить отношение всех людей к прочтению книг не перед компьютером, а держа в руках, перелистывая и читая не спеша и наслаждаясь прочтением.

Введение. Подъём малых эпических жанров ни в коем случае не является выражением кризисного состояния литературы «конца века». Напротив, с рассказа рубеже веков были связаны поиски новых возможностей литературы, дальнейшее обновление и обогащение приёмов и средств художественного постижения мира и человека.

Типологическая соотносимость рассказов английских писателей конца XIX- начала XX веков обусловлена и тем обстоятельством, что развитие «short story» происходило в контекстах с мировым литературным процессом, в первую очередь, с русским и французским рассказом, опыт которого так или иначе трансформировался в творчестве

английских мастеров малого жанра. В связи с этим проблема не ограничивается национально-замкнутым изучением английского короткого рассказа на рубеже XIX-XX вв., - но в тоже время речь идёт не о комплексном рассмотрении малых эпических жанров на материале целого ряда литератур. Мы ограничились и «введением» английского рассказа в общей контекст литературного развития конца XIX-начала XX веков.

В основе работы лежит философская концепция сущности искусства и истории художественного развития. Научный анализ категории характера основан на психологическом уровне понимания человека, представляющего во всех проявлениях своего индивидуального и коллективного бытия как совокупность общественных отношений. Исследование предлагает сочетание двух подходов: типологического и конкретно-исторического.

Принципы типологического анализа литературных процессов и явлений привлекают в последнее время пристальное внимание теоретиков и историков литературы, но «вопросы типологического изучения литературы всё ещё разрабатываются преимущественно в самой общей форме; нет также общепринятой точки зрения на то, что именно считать ведущим типологическим признаком».

Тем не менее, современные литературоведы в процессе историко-типологического и теоретико-методологического изучения литературы на уровне отдельных жанров имеют в виду вполне конкретные и определённые компоненты художественных произведений. Наиболее универсальной категорией, отражающей особенности как жанрового содержания, так и формы, в большинстве случаев признаётся идейно-художественная концепция личности. В частности, В.Г.Одинокоев, говоря об определённых фазах развития русского классического романа, отмечает, что «эти фазы характеризуются, прежде всего, эволюцией концепции личности и принципов её художественного воплощения».

И.Д.Никифорова в работе, посвящённой африканскому роману, говорит о том, что «некоторые проблемы, и, прежде всего, проблема личности, героя ... неизменно выдвигалась на первый план». А.Я. Эсалиек, создавая внутрижанровую типологию романа, утверждает, что «сверхзадачей» художника является исследование феномена «личности как участника жизненного процесса».

Исследователи рассказа тоже усматривают существеннейшие черты и особенности жанра в способах раскрытия образа человека. В.Я. Гречнев констатирует «отчётливо повышенный интерес к личности, к непознанным загадкам и тайнам души человека» в русской литературе рубежа веков и отмечает, что «малый жанр с его лаконичной и в высшей степени ёмкой структурой как нельзя лучше отвечал в этом смысле потребностям времени». В.П. Скобелев полагает, что в основе малой формы лежит принцип «испытания» или «проверки» героя.

Сложившаяся в английской литературе система прозаических жанров изучена ещё недостаточно полно. Преимущественное внимание литературоведов сосредоточено на романном жанре, и это во многом оправдано и закономерно, так как на протяжении почти трёх столетий роман прочно сохраняет ведущие позиции в английской литературе. Но при этом нередко вне поля зрения исследователей остаются малые эпические жанры, выполняющие существенную функцию в литературном процессе.

В современном литературоведении изучение комплекса проблем, связанных со становлением и развитием жанра рассказа в английской литературе, находится ещё в начальной стадии. Не определена роль рассказа ни в общем историко-литературном

процессе в Англии на рубеже веков, ни в жанровой системе эпохи, ни в творческой эволюции отдельных художников.

Наука располагает незначительным критическим материалом о частных проблемах английской малой прозы, сосредоточенным в отдельных статьях, предисловиях кандидатских и докторских диссертаций. В англо-американском литературоведении изучение жанра рассказа носит непоследовательный характер. Совместными усилиями исследователей нескольких поколений и разных школ создан фактографический фундамент, необходимый для научного рассмотрения рассказа, но многие важные аспекты теории и функционирования малых эпических жанров требуют более основательной и углублённой разработки. Это относится в первую очередь к таким узловым проблемам, как жанровая традиция и новаторство, жанрообразующие факторы, внутрижанровая классификация, соотношение жанровых разновидностей малой прозы, поэтика жанра.

Между тем английский короткий рассказ «short story» имеет, как и роман, свою историю и располагает классикой, которую составляют произведения Стивенсона, Киплинга, Конрада, Гарди, Голсуорси, Уэллса, Джойса, Мэнсфилда, Моэма. Более того, объективное значение и высокий художественный уровень, достигнутый английским рассказом на рубеже XIX-XX вв., позволяют квалифицировать избранную тему как перспективное направление в той области современного литературоведения, которая занимается изучением английской литературы.

До сих пор рассказ рассматривался преимущественно с точки зрения индивидуальных идейно-художественных исканий английских писателей в малом жанре. Английский рассказ конца XIX – начала XX века представляет собой явление сложное, многоплановое как по своим содержательным, так и формальным признакам. Попытка выделения определённых устойчивых, доминантных черт его содержания и художественной формы ставит нас перед необходимостью установления основных типов малого жанра в английской литературе рубежа веков.

Историко-типологический анализ английской малой прозы представляется особенно перспективным и актуальным в связи с тем, что рассказ как литературный жанр именно в конце XIX – начале XX века переживает период интенсивного развития, став своеобразной «формой времени».

Сама переломная эпоха рубежа столетий давала импульс для развития рассказа. Не случайно исследователи русской литературы обратили внимание на тот факт, что «расцвет жанра рассказа всегда был связан с периодами глубоких духовных сдвигов в общественном сознании, с периодами идейных метаний и мучительных поисков ответа на острейшие социальные вопросы».

Подъём малых эпических жанров ни в коем случае не является выражением кризисного состояния литературы «конца века». Напротив, с жанром рассказа на рубеже веков были связаны поиски новых возможностей литературы, дальнейшее обновление и обогащение приёмов и средств художественного постижения мира и человека.

Типологическая соотносимость рассказов английских писателей конца XIX – начала XX веков обусловлена тем обстоятельством, что развитие «short story» происходило в контактах с мировым литературным процессом, в первую очередь, с русским и французским рассказом, опыт которого так или иначе трансформировался в творчестве английских мастеров малого жанра.

Принципы типологического анализа литературных процессов и явлений привлекают в последнее время пристальное внимание теоретиков и историков литературы, но вопросы типологического изучения литературы всё ещё разрабатываются преимущественно в самой

общей форме; нет также общепринятой точки зрения на то, что именно считать ведущим типологическим признаком.

Тем не менее, современные литературоведы в процессе историко-типологического и теоретико- методологического изучения литературы на уровне отдельных жанров имеют в виду вполне конкретные определённые компоненты художественных произведений.

Исследователи рассказа усматривают существеннейшие черты и особенности жанра в способах раскрытия образа человека. В.Я Гречнев констатирует «отчётливо повышенный интерес к личности, к непознанным загадкам и тайнам души человека» в русской литературе рубежа веков и, отмечает, что «малый жанр, с его лаконичной и в высшей степени ёмкой структурой, как нельзя лучше отвечал в этом смысле потребностям времени». В.П.Скобелев полагает, что в основе малой формы лежит принцип «испытания» или «проверки» героя. Н.Л.Лейдерман, опираясь на материал современного рассказа, показывает, что «малый жанр прозы вполне «вмещает» в себя целостную эстетическую концепцию личности». Более того, по мнению исследователя, «именно в рассказе раньше, чем в других, более обстоятельных жанрах, улавливается качественный сдвиг в представлениях общества о человеке, именно в рассказе, оформляясь, ищет себя назревающая новая концепция личности, именно в рассказе она впервые проходит проверку внутренней логикой художественного мира, воплощающего общий смысл жизни».

При этом отдельные исследователи не без оснований выражают опасение, что типологическое изучение литературных жанров, несмотря на свои очевидные преимущества, может привести и к известным потерям, так как поиски общего заставляют отвлекаться от неповторимости индивидуальных случаев. В монографии Н.С.Павловой о немецком романе первой половины XX века за «единицу типологического членения» принята неповторимая творческая индивидуальность отдельного художника».

Особую остроту вопрос о человеке, его личностном и общественном статусе, приобрёл на завершающем этапе истории нового времени – на рубеже XIX- XX веков, - когда глубокий кризис цивилизации, с одной стороны, породили навязчивую идею «конца человека», а с другой – привели к усилению борьбы за человеческое в человеке и подъёму чувства личности.

Небывалое усложнение самой структуры личности, открытие её неизведанных глубин и заповедных зон, утверждение интуиции как способности непосредственного постижения истины, возникновение метода психоанализа не могли не отразиться в художественной практике писателей XIX- XX веков, в том числе и в творчестве мастеров английского рассказа.

Рассмотрение образа человека открывает путь к уяснению творческого метода того или иного художника, поэтому изучение в типологическом аспекте рассказов таких выдающихся писателей, как Гарди, Голсуорси, Уэллс, имеет непосредственное отношение к более широкой проблеме – типологии английского реализма конца XIX- начала XX веков, которая ещё не получила углублённого анализа.

Литературный процесс в Англии на рубеже веков характеризуется плюрализмом художественных методов и направлений, и рассказ, как и роман, демонстрирует не только реалистические, но и романтические, натуралистические, декадентские явления. Типология жанров, таким образом, находится в определённом соотношении с развитием литературных направлений. В свою очередь через типологию направлений выявляются особенности структуры литературного процесса эпохи.

Заключения. В современном быстроменяющемся мире чтение любой литературы навсегда останется актуальным, несмотря на то, что сейчас век новых технологий, чтение

книги на любом языке всегда интересовал весь мир и, надеемся, этот интерес никогда не исчезнет.

Список литературы

1. Никифорова. И.Д. Африканский роман. Генезис и проблемы типологии. - М., 1977, с. 218-219
2. Одинокое В.Г. Художественная системность русского классического романа: Проблемы и суждения. – Новосибирск, 1986, с.190
3. Гречнев В.Я. Русский рассказ конца XIX – XX века: Проблематика и поэтика жанра. - Л., 1979, с. 199
4. Павлова Н.С. Типология немецкого романа: 1900-1945.-М., 1982, с. 3
5. Эсалиев А.Я. Внутрижанровая типология и пути её изучения. – М., 1985, с. 69.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ 1920-ci İLLƏRİN METODİK ƏSƏRLƏRİNDƏ

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

mustafayeva-saida@mail.ru

Abstract

Issues of teaching the Azerbaijani language in the methodical works of the 1920s

The article deals with the issues of teaching the Azerbaijani language in the works written in the 1920s on the methodology, which is one of the topical issues.

Methodists were interested in the organization of Azerbaijani (Turkish) language lessons in general education schools, the definition of teaching methods and techniques to be used in mastering the topics. For this purpose, the article analyzes the issues of teaching in these works, opinions on the ways of teaching the language of literary language, works of art and scientific works. Ways of observation on the language, errors in the applied method of waste and error, and other such issues are considered.

Key words: Azerbaijani language, teaching, methodology, work, learning process

Giriş. Azərbaycan tədrisinin tarixi uzun və çətin bir dövrdən keçmişdir. Tədrisin düzgün və sistemli tədrisinin qurulmasında isə metodika elmi xüsusi rol oynayır. Bunu nəzərə alan və tədris sahədə fəaliyyət göstərən bir çox ziyalılarımız metodika elminin inkişafında da mühüm rol oynamış və Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsi üzrə faydalı fikirlər söyləmişlər. Həmin ziyalılar sırasında prof. Ə.Dəmirçizadə, prof. B.Çobanzadə, dos. Ə.Əhmədov, metodist alimlər, prof. A.S.Abdullayev, prof. B.Əhmədov, prof. Y.Kərimov və digərlərini göstərə bilərik.

Tədris tariximizin öyrənilməsi, əvvəllər əldə edilmiş fikirlərə əsaslanmaqla köhnəliklə yeniliyin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi məsələsi metodikaya aid əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinin araşdırılmasının aktuallığını gündəmə gətirir. bir problem kimi (ortaya qoyur) üzə çıxarır.

Artıq, XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılaraq çap edilməyə başladı. Bu əsərlər içərisində B.Çobanzadənin «Türkojoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti», «Azərbaycanın imla konqresi», Doktor Xəlil Fikrətin «Türkcə tədrisində sərf və nəhv məsələləri», «Türk-cə tədrisin vəzifələri» və digər məqalələr Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində yazılan ilk, eyni zamanda da dəyərli əsərlər idi. Bu cür əsərlərin

yazılıb çap edilməsinə baxmayaraq, metodika sahəsində hələ də həllini tapmayan məsələlər çox idi. «Bu dövrdə metodika elminin yaranması yolunda mühüm əngəllərdən biri də məktəblərimizdə təlimin ərəb əlifbası ilə aparılması idi» (12, s. 113).

Metodist alim H.Balıyev yazır ki, «Azərbaycan dili fənni yalnız 1933-34-cü illərdən sonra stabil proqrama malik əsas fənn kimi tədris edilməyə başlamışdır. Məhz bu zaman Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin yaranması zərurəti meydana çıxmışdır» (3, s. 19). Həmin səbəbdən də Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası tam bir elm kimi XX əsrin 50-ci illərində formalaşdığı və bunun da Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə ilk elmlər namizədi və elmlər doktoru olan Ağaməmməd Abdullayevin adı ilə bağlı olduğu fikri ilə razılaşmağımıza səbəb olur. Bu səbəbdən də, A.Abdullayev Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin yaradıcısı kimi qəbul edilir (4. s. 8). Lakin qeyd edilən dövrə qədərki metodik əsərlərdə də Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır.

Təhsil sistemində olan qüsurları aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı 1932-ci ildə layihə şəklində «Türk dili və ədəbiyyatı proqramı» nı nəşr etdirir. Bu proqramda türk (Azərbaycan) dili hissəsi iki şöbəyə bölünürdü: 1. sərf və nəhv əsasları; 2. dil ehtiyatlarını möhkəmlətmək üçün görülməli işlər sərf və nəhv hissəsində qrammatik qayda və qanunları dil materialları üzərində əməli işlər aparmaq yolu ilə öyrətməyi müəllimlərə məsləhət görürdülər. Elə o məqsədlə də «Dil ehtiyatlarını möhkəmləndirmək üçün praktik işlər» sərlovhəsi altında üç qismə ayrılmış şöbə verilir: a) qəzet üzərində iş; b) kitab üzərində iş; v) yığıncaq aparmaq.

Proqramın «Qrammer və imla» hissəsində isə o vaxta qədər Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarının nöqsanları qeyd olunur və dil proqramının əsasını qrammatika şöbəsinin təşkil etdiyi vurğulanırdı. Lakin bu proqramda da qrammatikaya aid material sistemsiz qurulmuşdu və şagirdlərin yaş və anlam səviyyəsinə tam uyğunlaşmırdı.

1924-cü ildə «Türkcə sərf-nəhv kitabını hazırlayıb nəşr etdirirlər. Dərslik 147 səhifədən ibarət idi və o vaxta qədər orta məktəblər üçün yazılmış bütün qrammatika dərsliklərindən üstün idi. dərslikdə, sərfin tərifi, tənqit (durğu işarələri), kəlmə, isim, izafət, sifət, zəmir, fel, zərf, ədat, nida və ədat haqqında məlumat verilmişdir.

I bölmədə, sərf (qrammatika), dil, səslər, ahəng və Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasından bəhs edilir.

II bölmədə, durğu işarələri haqqında danışılır.

III bölmədə isə kəlmənin (nitq hissələrinin) tərifi verilir və göstərilir ki, «Kəlmənin cüzilərinə kəlmə deyilir, dilimizdə yeddi dürlü kəlmə vardır: isim, sifət, zəmir, fel, zərf, nida, ədat.

Həmin dövrdə tədrislə bağlı bir sıra metodik məqalələr də çap olunmağa başlamışdı ki, bunlara 1) Mühiddinin «Məktəblərdə türkcə tədrisi» («Maarif və mədəniyyət» jurnalı, 1923, №7); Cavad İmamverdiyevin «Türk dili üsuli-tədrisləri» («Maarif və mədəniyyət» jurnalı, 1923, №11); İsmayıl Hikmətin «Türk dili dərsləri nasıl və nə əsas üzrə verilməli» («Yeni məktəb» jurnalı, 1925, №2); 4) Cabbar Əfəndizadənin «Məktəblərimizdə ana dili dərsləri» («Maarif işçisi» jurnalı, 1926, №6,7); 5) Sadıq Sadıqlının «tədris kitablarının islahatı» («Maarif işçisi» jurnalı, 1927, №81); 6) Əkrəm Cəfərzadənin «Türk dili və ədəbiyyatı proqramı haqqında» («Yeni məktəb» jurnalı, 1929, №7,9) və digər bu kimi məqalələri göstərmək olar (1, s. 322).

Artıq 1926-cı ildən Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair metodik vəsaitlər də yazılıb çap olunmağa başlamışdı. Metodika sahəsində yazılmış həmin əsərlərdən biri də, Məmmədəli Sadiqzadənin 1926-cı ildə Bakıda çap etdirdiyi «Türk dilinin üsuli tədrisi» adlı vəsait idi. Vəsait savad kurslarında Azərbaycan dili fənnindən dərs aparan müəllimlər üçün metodik rəhbərlik kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Üç fəsildən ibarət olan metodik əsərdə tədrisin təşkilinin səmərəli üsulundan, yazı işləri, söz və cümlələr üzərində qrammatik təhlilin aparılmasından və müəllimin dərstdə yaradıcı yanaşması kimi məsələlərdən danışılır.

I fəsildə əlifba təliminin müxtəsər tarixi, əlifba təliminin növləri: tərkibi-üsuli-hərfiyyə (höccələmə üsuli), hecalar üsulu, sovti üsul və tam kəlmələr üsulunun xüsusiyyətləri verilir.

II fəsildə izahlı qiraətin tətbiqi yollarından danışılır.

Kompleks üsuli ilə dərs vermək qaydalarından bəhs edən III fəsildə isə ziyanlı kompleks üsulu təbliğ edilir və onunla dərs aparmağın başqa üsullara nisbətən daha üstün olduğu göstərilir. Əsərin qüsurlu cəhətlərinə baxmayaraq, I və II fəsillərdə kurslarda fəhlələrə dərs deyən müəllimlər üçün faydalı fikirlər də verilib.

Digər bir metodik vəsait isə professor B.Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi «Türk dili və ədəbiyyat üsuli-tədrisi» kitabıdır (2, s. 31).

Alimin məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə aid ilk metodik vəsait olan həmin kitabı 17 fəsildən ibarətdir.

1) Başlanğıc; 2) Dil və fəlsəfə; 3) Dil bilgisinin və türk lisanının əsasları; 4) Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi; 5) Səs və hərf; 6) Əlifbanın öyrədilməsi; 7) Əlifbasız oxutma; 8) Əlifba dərsi nümunələri; 9) İnşa və kitabət; 10) Türk sərfinin tarixçəsi və s.

Əsərin giriş hissəsindən məlum olur ki, müəllif kitabı yazmazdan əvvəl rusca yazılmış bir sıra metodik əsərlərlə tanış olmuş və onlardan istifadə etmişdir. Eyni zamanda, o, Azərbaycan dövlət Darülfünunun şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyatı metodikası üzrə mühazirələr oxumuş və həmin mühazirələri sistemə salaraq, bu metodik əsəri çap etdirmişdir.

Alim hesab edirdi ki, dil dərsləri şagirdlərə ana dili dərsliklərindən kiçik materialları tədris etməklə kifayətlənməməlidir. Dil dərslərinin vəzifəsi şagirdlərin hərtərəfli inkişafına kömək etməkdir. Sözsüz ki, tədrisdə müəllimin məharətindən, dərsi şagirdlərə çatdırma bilmək bacarığından çox şey asılıdır. Mövzunu şagirdlərin ruhuna, savad dərəcəsinə uyğun şəkildə tədris edən müəllimin dərsi maraqlı və mənimsəmə dərəcəsinə görə də yüksək səviyyədə olur.

Görkəmli türkoloq bütün ixtisas sahiblərinin mükəmməl yazmaq bacarığı və ana dilində mükəmməl danışmaq qabiliyyəti olmasını əsas şərt kimi qəbul edirdi. Çünki ana dilini mükəmməl bilməyən şəxs başqa fənləri, başqa dilləri də öyrənmə bilməz. Müəllif öz ixtisasını sevməyən müəllimin, şagirdlərə dili də sevdirmə bilməyəcəyi qənaətinə gəlmişdir.

Eyni zamanda, dil dərslərinə lazımı vaxt verilmədiyi halda təcrübəli müəllimin də müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəyi, dilçilik elminin əsaslarını şagirdlərə öyrədə bilməyəcəyi fikrini xüsusi şəkildə vurğulayırdı.

Kitabın «Dil və fəlsəfə» hissəsində müəllif səs və kəlmənin tədrisi haqqında da-nışarkən, dünya filosoflarının həmin ifadələrə yanaşma prizmasından bəhs edərək gətirdiyi nümunələrlə fikirlərini əsaslandırmağa çalışır. «Demokrit üçün dil ixtiyari bir şey müəssisə idi, adlar əşyanın təbiətinə bağlı deyildi. Platon isə sözün iradə və ixtiyari yolu ilə meydana gəldiyini qəbul etməz. Ona görə, hər səsin müəyyən mənası var. Aristotelin fikrincə, söz insanın ruhundakı dəyişmələrin əksindən başqa bir şey deyildir. Epikür və onun davamçıları isə dili təbii hadisə hesab edirlər. Şeyxerin belə bir fikri vardır. Dilsiz, sözsüz fikir, vücudsuz ruh kimidir, ola bilməz. Humbolt dili xalqın ruhu hesab edir» (6, s. 10-13).

Əsərin əlifba tədrisi hissəsində professor «Əlifba»nın tədrisinin elmə ilk giriş olduğunu və dərslərin təməlinin məhz əlifbadan başladığını qeyd edir. Əlifbadan başlamanın ilk metodik üsul olduğunu vurğulayan alim, tədris zamanı əyaniliyə üstünlük verilməsinin çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu söyləyir.

Metodik vəsaitin digər bir hissəsində, «Yazı və doğru yazma» hissəsində alim orta məktəbdə aparılan yazı işlərinin şagirdlərin mükəmməl yazılı nitq vərdişinə yiyələnməsində faydalı olduğunu göstərir.

Müəllif düşünür ki, aşağı siniflərdə köçürmə imla yazmağın faydası daha çoxdur. Mürəkkəb yazı işlərini isə nisbətən yuxarı siniflərdə aparmaq daha faydalı olar. İmla yazdırarkən şagirdin düzgün yazması üçün məndəki sözlərin düzgün diktə edilməli olduğunu vurğulayırdı.

Kitabın «Türk dili kabineti» adlanan hissəsində alim dil dərslərinin siniflərdə quru şəkildə deyil, laboratoriya şəraitində keçirilə biləcəyinin vacibliyini də qeyd edir. Ona görə ki, dərslər laboratoriya şəraitində keçirilən zaman şagirdlər həm müşahidəçi, həm də tədqiqatçıya çevrilirlər. Türk dili (Azərbaycan dili – S.M.) kabinetində dil dərsləri üçün lazım olan vasitələr, doğru yazma, imla cədvəlləri, dilin inkişafına xidmət edən alətlər, sərf cədvəlləri, kitablar və digər bu kimi elementlərin olmasının vacibliyini göstərir.

Əvvəldə qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi, vəsaitdə əlifba təliminin müxtəlif növləri, orfoqrafiya, imla, ifadə və inşa məsələləri ilə yaqışı Azərbaycan di-linin tədrisi ilə əlaqəsi olmayan «Dil və fəlsəfə», «Türk sərfinin tarixçəsi» kimi bəhs-lər artırılmış, ana dili tədrisi metodikasının bir sıra mühüm məsələləri (məs. qramma-tika tədrisinin müəyyən məsələləri, şifahi nitqin inkişafı yolları, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, sinfdən kənar işlər və s.) isə diqqətdən kənar qalmışdır.

B.Çobanzadə 1928-ci ildə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər və sərbəst şəkildə ana dilimizin qrammatikasını öyrənmək istəyən səxslərə kömək məqsədilə, metodik tövsiyələrlə hazırladığı «Türk dili» kitabını çap etdirir. Kitab «Qısa mədxəl» adlanan «Giriş» hissəsi ilə başlanır. Müəllif burada türk dili və onun şöbələri, söz, sözün kökü və şəkilçi, söz yapıcı və söz dəyişdirici şəkilçilərdən, zərf və köməkçi nitq hissələrindən bəhs edir. Alimin «Türk dili» kitabını yazmaqda məqsədi müstəqil məşğul olan oxucuya türk dilinin əsas qanun və qaydaları haqqında məlumat verməklə yanaşı, onlarda həmin qayda və qanunları uyğun olaraq türkcə doğru oxuyub yazma kimi bacarıqların formalaşmasını da təmin etmək idi.

Türkoloq alimin Azərbaycan dilinin tədrisi istiqamətində yazdığı həmin əsərin türk dilinin tədrisi üsulundan bəhs edən hissədə türk dili dərslərinin təşkil və türk dilinin tədris üsul, metodlarından bəhs olunur.

B.Çobanzadə yazır ki, «dilin tədrisi ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri orta mək-təblərdə dil öyrədilməsinə aid metodları düzgün müəyyənləşdirilməsidir» (8, s. 76).

Metodik vəsaitdə türk (Azərbaycan dili) dili dərslərinin təşkili ilə bağlı aşağıdakı məsələlər izah olunur:

1. Dilin məktəblərdəki əhəmiyyəti.

2. Əlifbanın öyrədilməsi üsulları. Bunlar öz növbəsində iki yerə bölünür:

1) Höccələmə üsulu; 2) Sövti üsul.

Sövti üsulun özünün də üç üsulu göstərilir: a) tərkihi üsul; b) təhlili üsul; c) qarı-şıq üsul.

3. Uşaqlarda danışıqın inkişafı. Bunun da üç mərhələsi göstərilir: a) təbiət haq-qında müsahibələr; b) ailə, məktəb haqqında müsahibələr; c) proqramdakı mövzu-lar üzrə müsahibələr

4. Əlifbanın öyrədilməsində başqa üsullar.

Əlifbanın öyrədilməsində başqa üsullar adlanan 4-cü məsələdə Əlifbanın tədrisində istifadə ediləcək sövti təqlid üsulu, məxrəclər üsulu və bütün şəkillər üsulundan söhbət açılır (7, s. 73). «O göstərir ki, əlifbanın tədrisində ən çox şöhrət qazanmış üsul «amerikan», yaxud «bütün şəkillər üsulu» dur» (9, s.75).

Alim hər bir müəllimin tədris üsullarına əhəmiyyət verməsi, mövzuların tədrisində həmin üsullardan düzgün istifadə edilməklə şagirdlərə təlim edilməsi yollarını, metodlarını bilməli olduğunu da diqqətə çatdırır.

İki hissədən ibarət olan «Türk dilinin üsulu» bölməsinin «Qiraət, inşa və kitabət» hissəsində qiraət, oxu, ifadəli oxu, izahlı oxu, oxunun texnikası, inşa və kitabın əhəmiyyəti və digər bu kimi məsələlər, oxumaq üsulları izah edilmişdir (11, s. 42-43). Oxumağın əhəmiyyətindən bəhs edən müəllif oxumağı məktəblərdə yeganə məlumat, tərbiyə mənbəyi hesab etmir və oxumağın əhəmiyyətinin təkcə məktəb sıraları ilə məhdudlaşa bilməz deyər, fikrini söyləyir (5, s. 73). İnsanın öz fikirlərini, duyğularını çatdırması etibarilə yazmağın əhəmiyyətli olduğunu göstərən alim, oxumağın da yüzlərcə, minlərcə insanın təcrübəsindən, biliklərindən faydalanmaq baxımından mühüm olduğunu vurğulayır və gələcəkdə müəllim olacaq şəxsləri bu məsələlər barədə düşünməyə vadar edir. «Qiraət kitabda yazı ilə təsbit olunan cansız, səssiz şəkillərə can vermək deməkdir» (7, s. 80).

İkinci, «İmla və yazı» isə «Türk dilinin tədrisi üsulu» bölməsinin yazının tədrisi və təliminə aid maraqlı üsullardan bəhs edən hissəsidir.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmini öz tədqiqatları ilə zənginləşdirərək inkişaf etdirən görkəmli türkoloq «Türk dili» kitabının “Türk dilin tədris üsulu” bölməsində də həm yazıldığı dövr, həm də müasir dövrümüz üçün mühüm, aktual məsələlərə toxunmuş tövsiyələrini vermiş, bir çox problemlərə aydınlıq gətirmişdir.

B.Çobanzadə «Türk dilinin tədrisi üsulu»nun «Dil üzərində müşahidə yolları» hissəsində diqqət daha maraqlı bir problemə yönəlir. Həmin hissədə, ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri; ədəbi dilin öyrənilməsi yolları; dil üzərində müşahidə yolları; indiyə qədər tətbiq edilən sərf və nəhv metodikasındakı yanlışlıqlar və digər bu kimi məsələlər tədqiq edilir. Ana dilinin məktəblərdəki yerinin dilin həyatdakı yeri ilə bağlı olduğunu (10, s. 44) deyən müəllif dili ictimai, kollektiv istehsalın ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri olaraq göstərir. Məsələyə tarixi aspektdən yanaşaraq maraqlı bir müqayisə aparır. «Məsələn, ibtidai xalqların şərqiləri iş ilə bağlıdır. Sonra bu kibi xalqların dilində şeylərin adları o şeylərin nəyə yaradıqlarını göstərir. Türk dilində də bu kibi sözlər pək çoxdur» (7, s. 176). Məsələn, süpürgə – süpürən alət; qapı – qapanan şey; otaq – od yandırılan yer deməkdir. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, ibtidai dillərdə əşyanın adı o şeylərin istehsal və zəhmətdə işğal etdikləri mövqeyi göstərir.

Sözsüz ki, ictimai həyatın ən qüdrətli bağlarından birisini təşkil edən və istehsalda mühüm yeri olan dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcəli dərslərdən biri, əslində birincisi olmalıdır.

Alim əsərin «Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları» bəhsində ədəbi dilin roluna, mövqeyinə diqqət çəkməyi tövsiyə edərək, bir ölkədə hər vadinin, hər guşənin, rayonun özünəməxsus bir şivəsi, danışmaq surəti olduğunu və həmin şivədə səslərin də, şəkillərin də, mənaların da özünü göstərməsinə baxmayaraq, ədəbi dilin, biləks, ümumi olduğunu bir daha nəzərə çatdırır. Milyonlarca insanı olan bir dövlətin hər tərəfində bir dürlü yazılır və bir dürlü tələffüz olunur. O səbəbdən də məktəblərin üzərinə düşən əsas vəzifə uşaqlara bu dili vermək, onların bu dili əldə etmələrinə yardım etməkdir. Daha sonra, müəllif ədəbi dili bədii əsərlərin dili və elmi əsərlərin dili qismində iki yerə bölərək, onun tədrisi yollarını açıqlayır.

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-ci illərində yazılmış metodik əsərlərə nəzər yetirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, həmin dövrün əsərlərində Azərbaycan (türk) dili dərslərinin təşkili, tədris üsulları və metodlarından bəhs olunur. Tədris məsələləri, ədəbi dilin, bədii əsərlərin və elmi əsərlərin dilinin tədrisi yolları açıqlanır. Dil üzərində müşahidə yolları, həmin dövrə qədər tətbiq edilən sərf və nəhv metodikasındakı yanlışlıqlar və digər bu kimi məsələlər tədqiq edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2014, 380 s.

3. Baliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 422 s.
4. Bayramov İ. Görkəmli metodist alim haqqında kitab. <http://anl.az/down/megale/>
5. Çobanzadə B.V. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 365 s.
6. Çobanzadə B.V. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 342 s.
7. Çobanzadə B.V. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 198 s.
8. Hacıyev T. I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti. «Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1013, s. 3-8
9. Qocayeva T. Çobanzadənin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tədrisi problem-ləri. Bəkir Çobanzadənin 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: "Zərdabi-Nəşr" MMC, 2018, s. 75-77
10. Quliyeva R.İ. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bəkir Çobanzadənin 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: "Zərdabi-Nəşr" MMC, 2018, s. 42-46
11. Qurbanova M. Bəkir Çobanzadənin metodiki görüşləri / Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2013, s. 40-45
12. Məmmədova A.İ. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi. Bakı: Kitab aləmi, 2011, 138 s.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİMİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevinc Sabir qızı Əsədova
ADPU, XDM, ingilis dili müəllimi
sevinj_asadova@yahoo.com

Abstract

Structural and semantical features of zoonymic phraseological compounds in english and Azerbaijani languages

Each phraseological unit is an element of information created by the people to whom it belongs, and therefore it is incorrect to look at them as ordinary metaphors. Such an explanation of phraseology is found in several studies, and this idea is considered obsolete. Phraseologisms are one of the universals of language, so there is no language without phraseologies. Phraseologisms mainly reflect national-ethnic features. Archaic elements are still preserved in some phraseologies. They are examples of previous centuries. The human factor plays an important role in the emergence of phraseology, as most of the phraseology is associated with people, associated with different areas of their activities.

Key words: Zoonomic, phraseological combinations, derivotological process, phraseological unit, idioms

Giriş. Qədim zamanlardan insanlar anlamışlar ki, müxtəlif heyvanlar öz hərəkətləri ilə təbiət hadisələrindəki dəyişiklikləri, zəlzələni, tufanı, hətta yetişdirilən məhsulun məhsuldarlığının necə olacağını əvvəlcədən duya bilməmişlər. Bu da heyvanlarla bağlı müxtəlif əlamət bildirən ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əsas hissə. Zoonimlərin derivatoloji prosesdə mühüm əhəmiyyəti vardır. Onların iştirakı ilə yaranan yeni dil vahidlərindən biri də frazeoloji vahidlərdir. Yəni zoonim komponentli frazeoloji birləşmələr, yəni ZFB-lər. Ona görə də zoonimik frazeoloji birləşmələrə keçməzdən əvvəl müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi məsələlərinə qısa nəzər yetirək.

İngilis dilçiliyində frazeoloji ifadə əvəzinə çox zaman idiom terminindən istifadə edilmişdir. İdiomatik ifadənin semantikasını onun komponentlərinin ilkin həqiqi mənasına dayanaraq aydınlaşdırmaq olduqca yetərsiz, bəzən də qeyri-mümkün olur.

Kununin fikrincə, dilin frazeoloji sistemi çətin hadisə kimi spesifik araşdırma metodları tələb edir və bu zaman leksikologiya, üslubiyyat, fonetika, məntiq, ölkəşünaslıq kimi sahələrin istifadəsini tələb edir [1, s. 15].

Hər hansı bir dilin frazeoloji sistemi araşdırılarkən sadalanan elmlərlə əlaqə yaratmadan frazeologiya haqqında da mükəmməl fikir söyləmək olmaz. İngilis dilində elə frazemlər vardır ki, onlar ölkəşünaslıqla, ölkə ədəbiyyatı ilə, fonetika ilə (şəklini dəyişmiş ifadələr nəzərdə tutulur) bağlıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində frazeologiya mənsub olduğu dilin sabit söz birləşmələrinin toplusu şəklində qəbul edilir [2, s. 209].

Buna görə dilin frazeoloji sistemini (eyni zamanda zoofrazeoloji vahidləri) tədqiq etməzdən əvvəl dildəki söz birləşmələrinə diqqət yetirmək əsas məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, *“söz birləşmələri, əsasən, frazeologiya, leksikologiya kimi dilçilik sistemləri ilə bağlıdır. Birləşmələrin tərkibində leksik vahidlər konkret mənə bildirir. Söz birləşmələrinin struktural cəhətləri və eyni zamanda semantikasi onun formalaşmasında iştirak edən sözlərin mənasından asılı olur”* [3]. Məlumdur ki, birləşmələr sərbəst və sabit (qeyri-sərbəst) olmaqla iki yerə bölünür.

Sərbəst söz birləşmələri iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Sərbəst söz birləşmələrinə daxil olan sözləri qrammatik cəhətdən ayırmaq, ayrılıqda təhlil etmək mümkündür və bu zaman birləşmədə olan hər bir söz öz həqiqi mənasını saxlayır, onları asanlıqla tərkib hissələrə ayırmaq olur. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənən sabit söz birləşmələri isə dildə hazır şəkildə olur və mənsub olduğu xalqın etnokulturologiyasını dəqiq şəkildə ifadə edir.

Söz birləşmələrinin xarakteri, semantikasi onu əmələ gətirən sözlərin semantikasi ilə möhkəm bağlı olur. Bu cəhət sabit söz birləşmələrində sərbəst birləşmələrə nisbətən o qədər də davamlı və möhkəm deyil. Çünki sabit söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər bəzən öz leksik mənalarını tamamilə itirir və birləşmə bütövlükdə yeni mənə ifadə edir. Leksik cəhətdən sərbəst birləşmələrlə sabit birləşmələr oxşardır, onların mənaları yalnız kontekstual mühitdə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinə aiddir. Məs., to take the cake, to be in a cup of tea ; yola gəlmək, yola düşmək, bel bağlamaq və s.

Bu birləşmələr həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr kimi mövcuddur və onların həqiqi, yoxsa məcazi mənada işləndiklərini yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olar. Məsələn, 1) Uşağın əlindəki top yola düşdü // Qatar yola düşdü. 2) She has a cup of tea // If she work, she can buy a cup of tea. Nümunələrdə yalnız cümlənin məzmunundan çıxış edərək birləşmələrin həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsi müəyyən edilir.

Hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan ifadələr vardır ki, onlar sözə ekvivalent olaraq işlədilir, onlar nitq prosesi zamanı yaranmır, sadəcə, onlar dildə hazır şəkildə mövcuddurlar, xoşu gəlmək-sevmək - to take a fancy to sb / sth.-to love // like;kələk gəlmək-aldatmaq-to wind sb.round one 's little finger-to deceive və s.

Dilimizdə sabit birləşmələr bir çox başqa terminlər adı altında-qeyri-sərbəst birləşmələr, hazır nitq vahidləri, leksik birləşmələr və s. adı ilə verilir. Bəzən leksikologiyanın, bəzən frazeologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilir. Belə bir meyil ingilis dilçiliyində də var. İngilis dilində N.N.Amosova *“daşlaşmış element (fixed context units)”* şəklində istifadə etmişdir [4, s. 98].

A.İ.Smirnitski isə *"leksik vahidlərin variantlarından//ekvivalentləri ifadəsindən yararlanmışdır. Həmin terminə Arnoldun tədqiqatlarında da rast gəlirik [5, s. 167]. "...Dilin frazeoloji fondunun öyrənilməsi hansı istiqamətdə (məhdud və ya geniş) olursa-olsun o, özündə frazeoloji və qeyri-frazeoloji xarakterli sabit söz birləşmələri kompleksini birləşdirməlidir"* [6, s. 10].

Dildəki sabit birləşmələrin hamısı frazeoloji xarakterli deyildir. Azərbaycan dilində də mövcud olan bir çox sabit birləşmələrin nümunəsində bunu görmək olar. Məsələn, elçi getmək, elçi gəlmək, yola gəlmək və s.

Eyni fikirlə A.V.Kuninin tədqiqatlarında da rastlaşırıq. O, *"qeyri-frazeoloji xarakterli sabit birləşmələrin xüsusi bölmədə öyrənilməsi fikrini irəli sürərək həmin bölmənin frazematika adlandırılmasını"* təklif etmişdir [7, s. 268].

Dilin frazeoloji tərkibinin frazem və idiomlardan ibarət olmasını hesab edən N.N.Amosova *frazemləri idiomlardan fərqləndirmişdir* [4, s. 72]. İngilis frazeologiyası çox zəngindir və onun çoxəsrlik tarixi var. İngilis frazeologiyasında sırf milli frazeologizmlərlə bərabər, xeyli beynəlxalq frazeologizmlər də vardır.

Akademik N.N.Vinoqradovun frazeologiyanın ayrıca elm sahəsi kimi inkişafında böyük əməyi inkaredilməzdir. O, rus dilində frazeoloji vahidləri təsnif etmişdir. *"Məlumdur ki, frazeologiya xüsusi dilçilik fənni kimi yalnız bizdə, Sovet İttifaqında meydana gəlib və inkişaf edir. Bir çox yerli dilçilər frazeoloji nəzəriyyəni müxtəlif dillərin materialları əsasında tədqiq edirlər. Frazeoloji problemlərə bizim dilçilik dairələrində maraq getdikcə artır. Bununla belə, bir neçə bolqar və polyak dilçilərinin tədqiqatlarını və materialın sırf empirik seçiminə əsaslanan dərslik və ya məlumat xarakterli idiom lüğətlərinin həcmli nəşrlərini nəzərə almasaq, xaricdə elmin bu sahəsi tədqiqatçıların nəzərlərindən ciddi surətdə kənar qalmışdır"* [8, s. 15].

V.V.Vinoqradovun təqdim etdiyi bölgü rus dili və rus dilinin daxil olduğu dil qrupunun digər dilləri üçün yararlı ola bilər. Akademik rus dilində olan frazeoloji vahidləri üç qrupa bölmüşdür. Bu cür təsnifat frazeoloji vahidlərin daxili mütəhər- rikliyinə əsaslanır və rus dili materialları əsasında aparıldığı üçün müxtəlif sistemə məxsus olan dillər üçün məqsədəuyğun ola bilməz .

N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun rus dilinin frazeologiyasına dair tədqiqatları- na münasibət bildirərək demişdir ki, *"Sovet dilçiliyində ingilis frazeologiyasının problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün əhəmiyyətli stimulun yaranmasına səbəb oldu. Yaxın vaxtlara qədər nə bir tədqiqat işi, nə də ki, ingilis frazeoloji fondunun təsviri onun frazeoloji konsepsiyasının istiqamətindən kənar çıxmamışdır"* [4, s. 3].

Yalnız bütün leksik birləşmələr idiomatik deyil, hətta məcazi mənada işlədilən bəzi sözlər də idiom ola bilər. Məs., "заяц" sözü həqiqi mənada idiom deyildir və fransızcaya *le lievre*, alman dilinə *der hase*, ingilis dilinə isə *the hare* şəklində tərcü- mə edilir və hər bir halda tərcümələr ifadə etdikləri məhfumla uyğun gəlir. Lakin "заяц" sözü "biletsiz sərnişin" mənasında idiomdur və başqa cür tərcümə olunur:

1. *fransızca-voyageur en contrebände*

2. *almanca-blinder Passagier* – *"gözü görməyən adam//sərnişin və ya Schwarzfahrer- qara yolçu*

3. *ingiliscə - top-away quickfellow"* [9, s. 138].

Frazeologizmlərin onu yaradan xalqın milli-etnik təfəkkürü ilə bağlılığı bu birləşmələrin bir dildən başqa dilə tərcümə edilməsi məsələsini meydana gətirir. Bu məsələnin də müxtəlif səbəbləri qarşıya çıxır:

1. Dünya dillərinin müxtəlif sistemli olması;

2. Dillərin leksik fondunun sayca müxtəlifliyi;

3. Fərqli xalqların fərqli məişət və dünyagörüşə malik olması;

4. Dilin mənsub olduğu xalqın sosial inkişafının müxtəlifliyi və digər.

Məsələn, ingilis dilində tərkibində zoonimin işləndiyi “It's raining cats and dogs” ifadəsi dilimizə bir neçə variantda tərcümə edilir: 1. güclü yağış yağır, 2. elə bir yağış yağır ki, ucundan tut göyə çıx.

İfadənin tərkibində işlənmiş “cats and dogs” birləşməsi daha çox diqqəti çəkir. Bu isə aşağıdakı kimi izah edilir:

Qədimdə ingilis evlərinin damları qamışdan olarmış və bu damlar da soyuq havada ev itləri və pişikləri üçün yeganə sığınacaq olarmış. Lakin bu damlar yağışlı havalarda sürüşkən olduğu üçün həmin ev heyvanları sürüşərək evlərin içərisinə düşərmişlər. “It's raining cats and dogs” ifadəsinin də həmin hadisə ilə bağlı olaraq yaranması ehtimal edilir.

Həmin hadisənin bizim xalqımızla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün “cats and dogs” birləşməsi tərcümə zamanı nəzərə alınmır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alınma frazeologizmlər bütün dillərdə var və adətən digər dillərə hərfi tərcümə vasitəsilə keçir. Məs. ingilis dilindən dilimizə keçən “to go Dutch” – “hesabın bərabər bölünməsi, paylaşılması” ifadəsi dilimizdə tez-tez işlənən ifadələrdəndir. İfadədə işlənmiş “go” feili tərcümədə sanki “itir” və əvəzində ismi idiomatik birləşmə yaranır. Əslində bu ifadə dilimizə ingilis dilindən deyil, rus dilindən keçmiş və rus dilində necə işlənmişsə, dilimizdə də həmin şəkildə işlədilmişdir.

İngilis dilinə aid olan: *too much pudding will choke the dog*- ifadəsi ingilislərin milli mətbəxi ilə əlaqədardır.

One can not run with the hare and run with the hound- ifadəsi isə ingilislərdə aristokrat təbəqənin əsrlərlə davam edən ova həvəsini və cins itlərə olan marağını əks etdirir.

Aforistik ifadələr və frazeologizmlər onların nüvə komponentinin zoonim, ornitonim və ya hər hansı bir sözlə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, xalqın milli etnik cəhətlərini daha çox ifadə edir və daha çox millidir.

V.Q.Belinski frazeologizmləri “*dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka mənbəyi*” adlandırmışdır [10, s. 108]. Yuxarıda verilmiş ifadənin birbaşa tərcüməsinin dilimizdə olmamasını biz də xalqın etnik mədəniyyəti, təfəkkürü ilə bağlaya bilərik.

Frazeoloji birləşmələr özündə atalar sözlərini, məsəlləri, yazıçıların yaratdığı aforistik ifadələri, bəzi rəvayətli ifadələri, ştarap və klişe adlanan ifadələri, ədəbi sitatları və s.-i ehtiva edir. Kunin, S.Cəfərov, A.Qurbanov kimi dilçilər cümlə şəklində olan sabit ifadələrin xalqın mentalitetini ifadə etməsini, xalqın və ona mənsub olan dilin tarixi kateqoriya olduğunu, bir dildən başqa dilə tərcümə edilmədiyini, mənalarının daha çox məcazi olduğunu söyləmişlər. N.N.Amosova, İ.V.Arnold, N.Bayramov isə atalar sözlərini, paremioloji vahidləri frazeologiyanın obyektinə hesab etmişlər.

Milli frazeologizmlərə məişət hadisələri əsasında yaranan frazeologizmlər də daxildir. *İngilis dilindəki “It's raining cats and dogs” ifadəsini, Azərbaycan dilindəki “Qaşqabaqdan qar yağmaq” ifadəsini misal göstərə bilərik. Bu ifadə ilə Azərbaycanın məşhur muğam ustası Cabbar Qaryağdıoğlunun soyadını əlaqələndirirlər* [11].

Frazeoloji vahidlərə lap qədimdən dilçilikdə maraq yaransa da, bu dil vahidləri elmi şəkildə ilk dəfə Ş. Balli və V.Vinoqradov tərəfindən tədqiq edilmiş, həmin dil vahidlərinə, dil faktlarına elmi münasibət ilk dəfə bu alimlər tərəfindən mümkün olmuşdur.

Frazeoloji birləşmələri Ş.Balli 3 yerə ayırmışdır:

1. *İki ünsürün bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan birləşmələr: remporter une victoire // qələbə çalmaq...*

2. *Seçmə sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdırdığı adi uyuşmalar,*

3. *Bölünməz bütöv təşkil edən frazeoloji vahidlər: faire table rase // yer boşaltmaq...* [12, s. 78].

V.V.Vinoqradov rus dilinin frazeologiyasını tədqiq edərkən Ş.Balliyə istinad etmiş, onun bölgüsündən birinci qrupu saxlamış, ona ikisini əlavə etmişdir: frazeoloji vahidlər və frazeoloji

qovuşmalar. N.N.Amosova ingilis dilinin frazeologiyasından bəhs edərkən, bu sahədə əsasən Vınoqradovun müddəalarına qeyd-şərtsiz istinad edildiyini vurğulamış, onun konsepsiyasından kənara çıxılmamasını hətta qüsurlu hesab etmişdir. *“V.Vınoqradovun frazeologiya sahəsində araşdırmaları sabit birləşmələr haqqında konsepsiyanın inkişafında ayrıca mərhələ olub, rus dilçiliyində o vaxta qədər edilmişlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərhələ təşkil edir”* [4, s. 5]. Vınoqradovun tədqiqatına tənqidi yanaşan Amosova bu sahədə daha çox A.M.Smirnitskinin *“İngilis dilinin leksikologiyası”* əsərini qiymətləndirmişdir [4, s. 5].

Azərbaycan dilçilərindən M.T.Tağıyev də həmin əsərdə FB-lərin semantik təsnifinə tənqidi yanaşmış, təsnifatı nöqsanlı, məhdud hesab etmişdir. *“Frazeologizmin və sözün əhatəsi” məqaləsində qeyd etmişdir ki, uzun müddət ərzində bir dilin frazeoloji tərkibinin həmin siniflər üzrə heç kəsin təsnif etməməsi təsadüfi deyil. Tədqiqatçılar bir neçə misalı uyuşmanın, vəhdətin ya da birləşmənin qalibinə salmaqla kifayətlənmiş, tam təsnif etməmişlər* [13, s. 210].

M.T.Tağıyev N.M.Şanskinin *“Fazeoloji tərkiblər onların strukturu nöqtəyi-nəzərindən”* tədqiqatına daha çox önəm verərək, bu dil vahidlərinin qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnifatını daha mühüm hesab etmişdir. Eyni zamanda FB-lərin lüğət tərkibinin xarakteri, mənşəyi, ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərə görə təsnif edilməsini və bu zaman əhatə metodundan istifadə edilməsini əsaslı saymışdır.

N.M.Şanski *“Fazeologizmlərin sintaktik modelləri”* əsərində bu birləşmələri özək tərkib hissələrin işləndiyi hal və əlaqəyə girdikləri önqoşmaya görə təsnif etmiş, lakin digər bölgüləri də inkar etməmişdir.

İngilis dilinin dərin tədqiqatçılarından olan A.B.Kunin *leksik adlandırma ilə frazeoloji adlandırmanı müqayisə etmiş, ikinci istiqamətdə konnotativliyin üstünlüyünü qeyd etmişdir* [1, s. 100].

Frazeologizmlərin yaranmasında zoonimlərin xüsusi rol oynadığını yuxarıda qeyd etmişdik. Zoonimlər hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi sistem təşkil edir. Bu cəhət digər mütəxəssislərlə yanaşı, dilçilərin də diqqətini cəlb etmişdir. Şerbak ev heyvanları və vəhşi heyvanların adlarını tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb etmişdir.

Sadıkova Z.R. tatar dilinin zoonimik leksikasını araşdırmışdır. D.M.Mardanova *“İngilis və türk dillərinin frazeoloji zoonimlərinin müqayisəli analizi”* məsələlərindən bəhs etmişdir [14, s. 189].

Amerikanın Texas universitetinin alimləri ingilis dilinin zoonim tərkibli frazeoloji birləşmələrini dərin elmi təhlilə cəlb etmişlər. D.A.Kruzun bir çox elmi əsərləri zoonimlərlə bağlıdır. Onun Kembric Universitetində çap edilmiş *“Lexical semantic”* adlı məqaləsində zoonimlərin sistemik leksik-semantik təsnifatı verilmişdir.

Türkoloqlardan O.N.Turbaçev, M.Fasmer, E.N.Şipova və başqaları rus dilinin zoonimlərində balıq, at, quş və s. türkdilli zoonimlərinin işlənməsi, onların etimologi- yasının öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olmuşlar.

Atalar sözlərinin tərkibində zoonimlər semantik mərkəzi-nüvəni təşkil edir və metaforik məzmun daşıyır. Bunun nəticəsində də həmin atalar sözü metaforaya çevrilə bilər. Məsələn; Rus dilinə məxsus bir atalar sözündə kobud, mədəniyyətsiz, yaxşılığı qiymətləndirməyən adam haqqında deyilir: *“посади свиню за стол, она и ноги на стол”*. Azərbaycan dilində eyni mənada: *“Üz verirsən, astar da istəyir”* və ya *“Gəmidə oturub gəmiçi ilə dava edir”* və digər atalar sözləri işlədilir.

Nəticə və elmi yenilik. İngilis və Azərbaycan dillərinin zoonimlərinin müqayisəli təhlili, əldə edilmiş nəticələr belə tədqiqatların digər dillər üzrə, qohum və müxtəlif sistemli dillərin zoonimlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini ehtiva edir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində frazeologizm yaradılmasında vəhşi heyvanlardan canavar, şir, ayı; ev heyvanlarından it, xoruz, siçan və digərləri fəal iştirak edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кунин, А.В. Большой англо– русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. – Москва: “Русский язык”, – 1984. – 944 с.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərt.ed. V.Abdullayev. – Bakı: Şərq– Qərb, – 2006. – 712 s.
3. Сайфутдинова, Э. Г. Деривационное развитие зоонимов в русском языке Современная филология // материалы междунар. науч. конференция, – Уфа: –2011. – с. 183– 187
4. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова. – Ленинград, – 1963. –208 с.
5. Смирнитский, А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирнитский. – Москва: МГУ, – 1998. – 260 с.
6. Севортян, Е. В. Етимологический словарь тюркских языков / Е. В. Севортян. – Москва: АН.СССР, – 1974. – 567 с.
7. Кунин, А.В. Большой англо– русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. – Москва: “Русский язык”, – 1984. – 944 с.
8. Виноградов, В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография: [в 5 томах] / В.В. Виноградов. – Москва: Наука, – т. 3. –1977. –312 с.
9. Грушко, А. А. Исследования из области латинского словообразования/ А.А.Грушко. – Москва, 1900
10. Белинский, Б.Г. Статьи о русской литературе / Б.Г. Белинский. –Москва:–2008. – 240 с.
11. <https://cyberleninka.ru/.../strukturno- semanticheskij- analiz- zoonimicheskij- fraze ologi>; <https://moluch.ru>.
12. Абдуллаев, И.Х. Тюркский зооним Тулпар на Северном Кавказе / И.Х.Абдуллаев. – ТДЯК, –1982
13. Тағйев, М.Т. Azərbaycanca– rusca lüğət / М.Т.Тағйев. – Bakı: Şərq– Qərb, – 2006. – 896 s.
14. Марданова, Д.М. Сопоставительный анализ фразеологизмов – зоонимов в английском и турецком языках: / Дисс. канд. фил. наук. / – Казань, 1997. – 283 с.

III BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NAMIQ KAMALIN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Aişə Azad qızı Həsənova
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
aise.eliyeva1998@gmail.com

Abstrcat

Female characters in Namig Kamal's plays

Osmanli Empire entered into a process of modernization and westernization with the Tanzimat Edict, all institutions of society have started a rapid movement of innovation. From that women also had their share, female identity re-defined in the axis of westernization. Extending the process of a constitutional monarchy, women have entered the world of type, have set up associations and played an active role at women's movement. But women failed to get out of the borders drawn by the patriarchal mentality at both the theater and the social life of the period, some of the blockages have been experienced. In this article we examine that process, the reflection of the process to the theater will be placed, the causes of congestions of the movement will be open to discussion by women's representation of the movement examined.

Key words: Namig Kamal, female characters, freedom, Namig Kamal's plays

Giriş. Tənzimat ilə başlayan yenilənmə hərəkatı, ilk olaraq, hər b sahəsində gerçəkləşir. Bir sıra ictimai problemlərin olması bu yenilənmənin qadın həyatında da vacibliyini önə çıxarır. Qadının dəyişimi hər b sahəsində qazanılacaq müvəffəqiyyətin bir başqa yolu olmağa başlayır. Dövlətin inkişafı qadının dəyişiminə bağlı olur. Bütün bunlar dövrün yazıçıları tərəfindən qələmə alınan əsərlərdə yer alır. Namiq Kamal da həmin yazıçılardan biridir.

Əsas hissə. Namiq Kamal tənzimat dövrü ədəbiyyatının romantik yazıçılarından biridir. Yazdığı şeirlərinə görə, onu "Vətən şairi" də adlandırmışlar. "Hüriyyət" anlayışını şeirlərində işlədən ilk şair olmuşdur. Yazıçı altı dram əsəri yazmış və hər birində müxtəlif mövzulara, problemlərə toxunmuşdur.

Namiq Kamal "Vətən yaxud Silistrə" adlı dram əsərində Zəkiyyəyə vətəni uğrunda müharibəyə hazır qəhrəman qadın missiyasını yükləyir. Əvvəlcə, nişanlısı üçün paltar dəyişib orduya qoşulan qəhrəman qısa müddət sonra vətəni uğrunda heç düşünmədən canını verməyə hazır bir obraza çevrilir. Əhməd Sidqi bəy ilə qalada qalmaq istəyən Zəkiyyə arasında belə bir dialoq olur:

-Balam, sən burada nə işə yarayarsan ki, səni saxlayaq?

-Vətən üçün öləcəyəm, başqa nə xidmət gözləyirsiniz?

-Sən hələ silah işlədə bilməzsən.

-Mən sizə canımı verməkdən danışıram, siz mənə yaşımın azlığını deyirsiniz. Bura adam öldürmək üçün gəldiniz, yoxsa ölmək üçün? Öldürmək üçün gəlmisinizsə mənə öldürün. Ölmək üçün gəldinizsə, əmin olun ki, sizdən daha rahat, daha asan ölərəm [3, s. 35].

Namiq Kamalın əsərində Zəkiyyə, sadəcə, nişanlısına olan sevgisi ilə vətənə olan sevgisi arasında seçim edən sıradan bir qadın deyil. Zəkiyyə sevgisi üçün orduya qoşulmağı qərara alır, lakin bu qərarını bir qadın olaraq gerçəkləşdirməsi mümkün deyil. Həm tanınmamaq, həm də

üzərinə götürmək istədiyi vəzifə səbəbilə ətrafındakı insanlar tərəfindən yadırganmamaq üçün kişi paltarı geyinən Zəkiyyə Namiq Kamalın qadına verdiyi “hüriyyət” anlayışının kiçik bir göstəricisi olur. Yazıçıya görə, Zəkiyyə azad hərəkət edə bilmək üçün bu sərhədləri aşmalıdır. Bu, bir növ qəhrəmanın şəxsində bütün qadınlara təklif olunan bir həll yoludur.

Namiq Kamalın 1873-cü ildə yazdığı “Gülñihal” pyesi zülm və istibdada qarşı yazılmış bir əsərdir. Gülñihal və İsmət obrazları öz hüquqlarını yaxşı anlayırlar, bu hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etməyi də bacarırlar və dövrün zülm və haqsızlıqlarına qarşı çıxırlar. Onlar müsbət təbiətli, iradəli, mal-dövlətə aldanmayan, sevgisində sabit və sadıq qəhrəmanlardır. Bu o dövrdəki cəmiyyət üçün qiymətli nümunə idi.

Zülmkarlığı ilə ad çıxarmış Qaplan paşa insanların bütün haqlarını tapdayıb, işıqlı düşüncə adamlarına hər cür zülm etməkdən çəkinməyən bir obrazdır. O, hətta öz əmisi oğlu Muxtar bəyin nişanlısı İsməti əlindən almağa çalışır və bu iyrenc niyyətini həyata keçirmək üçün onu zindana salmağı əmr edir. Muxtarın sevgilisi İsmət bunlara etiraz etsə də, bunun nəticəsi olmur. Lakin Gülñihalın köməyi hər şeyi dəyişə bilir. O, əvvəlcə öz ağıllı məsləhətləri ilə Muxtar bəyi zindandan azad etdirir. Muxtar bəy vilayət mərkəzinə gedir. Qaplanın hərəkətləri barədə məlumat verir. Qubernator Qaplanın edamı barədə fərman verir.

Gülñihal son nəfəsində olarkən dünyadan narazılıq etmir, hətta o biri dünyada öz sevgilisinə qovuşacağı üçün sevinir.

“Məndən inciməyin, haqqınızı halal edin, mənə acımağınızı da istəmirəm. Baxın, dünyadan necədən məmnun ayrılıram. Heç çöhrəm dəyişibmi? Gözümdə bir damla yaş varmı? Baxın, üzüm necə gülür. Mən də yarım qovuşmağa gedirəm” [5, s. 169].

“Zavallı çocuq” dram əsərində Şəfiqə xanım Gülñihaldan fərqli olaraq öz sözünü deyə bilmir. O, öz sevgisini- Ata bəyə olan hissələrini ailəsindən gizlədir və bu da onun və sevgilisinin faciəsinə səbəb olur. Maddi vəziyyətləri çətin olduğundan anası 14 yaşlı Şəfiqəni varlı birinə ərə vermək istəyir. Şəfiqənin atası Xəlil bəy öz qızının gerçək hissələrini, müstəqil fikrini öyrənmək istəsə də anası buna imkan vermir.

Şəfiqə də Gülñihal kimi ölümdən qorxmur, axirətdə öz sevgilisinə qovuşacağı üçün sevinir.

“... Bəyim! Bəyim! Məni çağırırsan? Bax! Bax! Yanına gəldim deyə gülümsəyir. Axirətdə də Şəfiqənimə görürsən?..”

Ah! Mənim kimi ölmək nə qədər ləzzətli imiş bilsəniz.... dünyada bir dəqiqə qalmaq istəməzsəniz. Ay... camalına nə gözəl nurlar enir” [6, s. 41].

Namiq Kamal Şəfiqənin anası Tahirə xanımın simasında öz şəxsi mənafeləri naminə övladlarının taleyinə biganə münasibət bəsləyən valideynləri ittiham edir. Tahirə xanım tək-cə tipik surət olaraq qarşımıza çıxmır, yazıçı onu fərdi cizgiləri ilə təqdim edir. Tahirə xanım hətta analıq hissindən məhrum bir tip təsiri bağışlayır. Onun əqidəsinə görə, kiminlə ailə qurmasından asılı olmayaraq, əsl sevgi evləndikdən sonra başlayır [1, s. 136].

Bu əsəri ilə dramaturq sosial ədalətsizliyi, pulun, qızılın hökmranlığını, feodal əxlaqını kəskin tənqid edir.

N.Kamal bu pyesində belə bir ideya irəli sürür ki, dünyada olan bütün bəlaları, ağır, məşəqqətli həyatı, ölümü insanlar üçün Allah yaratmışdır. Lakin Allahın öz bəndələrinə yazdığı gəldiyi üçün bütün bunların müqabilində insanlara məhəbbət hissi vermişdir ki, insan bu hiss vasitəsilə bütün çətinliklərdən guya xilas olur. Yazıçı məhəbbət vasitəsilə insanlara bütün çətinlikləri unutturur, onları xəyali bir aləmdə yaşadır.

“Cənab haqqın isə qullarına bu qədər iztirablara qarşı dünyada yalnız bir ehsanı görürür, o da məhəbbətdir” [2, s. 125].

“Akif bəy” faciəsi də bir növ ailə-məişət mövzusunda yazılıb. Bu əsərdə Namiq Kamal digər əsərlərdəki qadın obrazlarından fərqli olaraq əxlaqsız bir qadının həm cəmiyyətdə, həm də ailədə

oynadığı faciəvi rolunu ön plana çəkib. Əsərin qəhrəmanı Akif bəy dəniz süvarisidir. Vətəni və xalqını canından da artıq sevən bu gənc böyük arzularla yaşayır. O, Dilruba adlı bir qızla ailə qurur. İlk baxışdan gözəl və ismətli görünən bu qadın, əslində pozğun həyat yaşayan, namus və ismətdən uzaq olan bir gənkdir. Rus donanması ilə türk donanmasının dəniz savaqları zamanı Akif bəyin gəmisi partladılır və o, təsadüfən bir gəmi taxtası üzərində sahilə çıxaraq xilas olur. Lakin onu hamı ölmüş bilir. Dilruba onun şəhid olduğunu sübut edən bir saxta sənəd düzəldərək Əsəd adlı bir başqasına ərə gedir. Akif bəy yaşadığı yerə gəlir. Bütün əhvalatları təfəsilatı ilə öyrənir və Dilruba ilə Əsədin yaşadığı evə gedərək Dilrubanı öldürmək istəyir. Güllə Dilrubanın qarşısına keçən Əsədə dəyir. Əsəd ölüm ayağında Akifi xəncərlə vurur. Hadisə yerinə gələn Akif bəyin atası Dilrubanı öldürür.

“Cəlaləddin Xarəzmşah” əsəri tarixi əsərdir. Əsər tarixi hadisələr əsasında yazılsa da, o dövrdə sarayda yaşayan qadın obrazlarına da yer verilmişdir. Cəlaləddin Xarəzmşahın ilk həyat yoldaşı Neyyirə xanım padşah qızı olmuşdur. Hələ 18 yaşında olarkən atasının onu müharibəyə aparmasına anası razı olmur:

- İki oğlumu özünə aparırsan, biri zirehin, biri də qılıncın olsun. Fəqət qızımdan nə istəyirsiniz?

- Padşah nəslindən gələnlərin şöhrəti xalqa nümunə olmalıdır. Mən övladımı, hətta qız övladımı dövlətimə fəda etməyə məcburam. əgər mən qızımı müharibəyə aparsam, hər kəs oğlunu istər-istəməz silahın önünə təslim edər [4, s. 82].

Sonradan Neyyirə xanımın sülh bağlanması üçün başqa bir dövlətə gəlin kimi göndərildiyinin şahidi oluruq. Namiq Kamal bu əsərində lap qədimlərdən başlayan və hələ də davam edən qadın hüquqsuzluğuna da yer vermişdir.

Namiq Kamalın “Qara bəla” adlı son pyesi uzaq Hindistanda Babirlər sarayında baş verən əhvalatlardan bəhs edir. Hökmdar qızı Banu nişanlısı Xosrovla gələcək səadətləri barədə düşünür. Lakin qara bir zəncinin Banunun namusuna toxunması qızın zəhər içib özünü öldürməsi ilə nəticələnir. Bunu eşidən Xosrov əvvəl zəncini, sonra isə özünü öldürür.

Nəticə və elmi yenilik. Göründüyü kimi, Namiq Kamal hər bir dram əsərində qadın obrazına yer vermişdir və hər birsürət ayrı-ayrı özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Əgər Zəkiyyə öz sevgisi uğruna döyüşə gedirsə, Şəfiqə bunu öz ailəsinə belə deməkdən çəkinir. Zəkiyyə örnəyinə Namiq Kamal öz həyatında da təsadüf etmişdir. Qarsda şahid olduğu hadisə- nişanlısının arxasınca könüllü əsgər kimi orduya qoşulan və şəhid olan gənc qız yazıçıya ilham vermişdir.

Gülnihal da öz dövrünün qurbanına çevrilir, sevgisini deyə bilmədən öldürülür. Əslində sevgisini dilə gətirə bilməməsi onun qorxaqlığından və ya zəifliyindən deyil, əksinə çox ağıllı biri olduğundandır.

“Akif bəy” dram əsərində isə digər qadın obrazlarından fərqli bir qadın obrazı ilə qarşılaşırıq. Dilruba Akifi sevən bir həyat yoldaşı kimi görünsə də əslində o, əyləncə və pul düşkünü olan əxlaqsız bir qadındır. Həyat yoldaşı iş üçün bir neçə günlük evdən ayrıldıqda Dilruba hər axşam kef məclislərinə gedib əylənir. Yazıçı bu obrazı yaratmaqla əslində həqiqi həyatda da belə qadınların olduğunu göstərmək istəmiş və onların iç üzünü açmağa çalışmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aydın Abi Aydın Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 280 s.
2. Hüseyinov R. Namiq Kamal. Bakı: Yazıçı, 1994, 184 s.
3. Namiq Kamal Vətən yaxud Silistrə. Bakı: Nurlan, 2010, 84 s.
4. Namiq Kemal Celaleddin Harezmşah. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020, 304 s.
5. Namiq Kemal Gülnihal. İstanbul: Rönesans Yayınları, 2018, 176 s.
6. Namiq Kemal Zavallı Çocuk. Ankara: Dorlion Yayınları, 42 s.

THE “KITABI-DADA GORGUD” EPOS IN THE FRENCH AND THE ITALIAN SCIENTIFIC RESEARCHES

Agshin Rafiq oğlu Aliyev

The Philosophy Doctor in Philology

Baku State University

agsinaliyev83@gmail.com

Abstract

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı fransız və italyan araşdırmalarında

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının fransız və italyan elmi mənbələrində araşdırılması tarixindən bəhs edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya miqyasında 200 ildən artıq bir müddətdir ki, tədqiq edilir. Kitab Azərbaycan xalqının etnogenezi öyrənmək üçün hələ də əsas mənbələrdən biri olaraq qalır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını fransız və italyan şərqşünasları da tədqiq etmişlər. “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanını italyan dilinə Ettore Rossi 1952-ci ildə tərcümə etmişdir. O, dastanın Vatikan nüsxəsini tərcümə etmişdir.

“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanını fransız dilinə ilk dəfə 1998-ci ildə şərqşünas-türkoloq Lui Bazen tərcümə etmişdir. Sonralar əsər ingilis, alman və fransız və s. dillərə tərcümə edilmiş, İngiltərə, Rusiya, İsveçrə, Amerika Birləşmiş Ştatları və s. kimi müxtəlif ölkələrdə dərc edilmişdir.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, fransız alimləri, italyan tədqiqatları, Lui Bazen, Ettore Rossi

Introduction. There are such rarely artistic-literary pearls in the treasury of the world literature that they are considered the spiritual wealth of all mankind, not only the nations' who created these works. And the people who have the different thinking, outlook and the different mindset and who represent the different nations, consider these works as equally their own works. These works had stood the test of the centuries thanks to their the universal mankind ideas glorifying by them and thanks to the extraordinary literary-artistic beauty which they possess. And they, constantly within different times and spaces, had been in the center of the art connoisseurs', researchers' and the ordinary people's attention.

And the “Kitabi-Dada Gorgud” epos is also belonged to the pearls of the world civilization, and rightly so this epos stands in line with everlasting works such as the human epic monuments of the “Mahabharata”, “Iliada”, “Odysseya”, “Kalevala”, “Song of the Nibelungs” and others. The most ancient one of the Azerbaijanian epics that have reached us is the “Kitabi-Dada Gorgud” epos. This is the largest and the most perfect literary-cultural monument of the creative genius of the Azerbaijanian nation, of the ancient Oghuzs and of the whole Turkic world. Our nation's rich history and ancient culture is reflected in this epic. Our ethnic character, and the determination and the will to be free in our national mentality was reflected in this epos; and this epos was written in the spirit of the freedom from beginning to end. This epos reflects the epic tablets of our nation, and our morals, spirituality, and our behavioral culture in itself; and instills the qualities such as humanism, patriotism, heroism, loyalty in love, honor and respect for parents to the readers. This epos is considered as the inexhaustible and irreplaceable information source for historians, linguists-turkologists, ethnographers and folklorists even to this day [5, p. 17].

The main part. 1. The “Kitabi-Dada Gorgud” epos in the French scientific researches. The masterpiece of the Azerbaijanian oral folk art and literary-artistic thinking “Kitabi-Dada Gorgud” epos still haven't lose its relevance although it is the research object of the various fields of science, and each of the researchers can search and find the facts which they need there.

The comprehensive study of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos gives reason to say without hesitation that the place where events took place, can not be the place other than Azerbaijan and its neighboring territories. The place names mentioned in this epos such as Derbent, Barda, Ganja, Sharur, Alinja, Goycha sea, Altuntakht (Golden Throne) and others had been namely historical Azerbaijanian territories. Most of the areas where the Oguzs inhabited and lived in, still belongs to the Azerbaijanian Turks. The events took place in the early Middle Ages, specifically in the VII century. But it happens to come across to the traces of the much more earlier times in many cases.

This book still remains as one of the main sources for study the ethnogenesis of the Azerbaijani people. Despite the fact that more than a thousand years have passed, the language of the epos is still in the ancient Azerbaijanian Turkish language, which is the understandable and the native language for the readers, now. The study of ethnonyms and anthroponyms leads to the conclusion that namely the Turkic-speaking tribes such as Oghuzs, Bayandurs, Dondars, Salurs, Kipchaks, Bulgars, Bekduzs, Ulashs, etc. played the basic role in the formation of the Azerbaijanian nation.

As noted by the Great Leader Mr. Haydar Aliyev, the “Kitabi-Dada Gorgud” epos is the most prominent and the brightest monument of the Azerbaijanian history, culture, science, literature. Our main monument “Kitabi-Dada Gorgud” epos is a rich treasure trove of our history, culture, public opinion, words and epic creations. For centuries, the pearls of this treasure adorn the spiritual world of people. Before being known to Turkish-Azerbaijani science, the “Kitabi-Dada Gorgud” epos which has a special place in the ranks of Turkish epics, was investigated by the European orientalists for the first time.

The “Kitabi-Dada Gorgud” epos which is known to the world of the science with two - Dresden and the Vatican copies, is the work addressed by researchers for more than 200 years. The researchers of the various fields of the science - literary critics, folklorists, historians, musicologists, ethnographers, etc. had addressed to this epos. And the geography of these investigations have been very wide, and covered the Western and the Eastern Europe, Turkey, Central Asia and Azerbaijan. This epos was addressed more in terms of literary criticism and folklore studies in these investigations.

The copy date of the manuscripts of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos which arrived at us, is defined as the sixteenth century. Although prose and poetry parts alternate with one another in the sections of this epos, as in our other medieval epics, the same poetry pieces less appropriate to the poetic laws of the Middle Ages. According to some researchers' opinion, as well as the “Kitabi-Dada Gorgud” epos had been created with poetry from beginning to end like some other ancient Turkic epics of the past, and then, was restored with prose while being copied in the reason that since only the basic motives remained in the memories.

The study and publication of the epos began in the XIX century. The “Kitabi-Dada Gorgud” epos, which was discovered and presented to the world of science by Henry Friedrich von Ditz, have been one of the most researched literary-art works by the European literary critics and as well as by the French and the Italian orientalist scholars, since that time. The Italian orientalist Ettore Rossi revealed the new version of this epos consisting of the six volumes and the introduction in the Vatican Library and published it with an extensive scientific introduction in 1952. As a whole the numerous research works have been written about this epos and its individual parts. The German, Russian, Turkish, Italian, English, French, etc. scientists advanced various scientific considerations about the emergence of this epos, Dada Gorgud's identity, the language of the monument, etc.

The “Kitabi-Dada Gorgud” epos had been translated into the French language and published by the orientalist-turkologist Louis Bazin and by the director of the research laboratory

at the French College Altan Kokalp in 1998. The modern Turkish novelist Yaşar Kemal wrote an introduction to the book. This book had been translated using the Dresden and the Vatican versions and the “Kitabi-Dada Gorgud” epos which was published in Turkey has been used as an auxiliary scientific material [7]. The Introductory article of this book had been written by L. Bazen, but the article named by “Nomadic consciousness” had been written by A. Kokalp. In the Introduction to the book Y. Kemal notes that there are many legends connected with the heroes of the three parts of the epos Bamsi Beyrak, Tepegoz, Deli Domrull. L. Bazen who directs his thought to the historical events, notes that Oguzs had a great role in the collapse of the Goyturk Kaganate along with the Uyghurs. The author coordinates the oguzs’ migrations to the West with the period after the Kyrgyzs’ coming to the power. The problem of turkification of the Azerbaijan which was mistake in the European historiography had also repeated similarly in L. Bazen's article. The author had mistakenly connected the turkification of Azerbaijan with Seljuk currents. As Bazen himself noted that the main reason for speaking about Seljuks and Aghkoyunlus is to clarify the landscape of the historical events which formed the “Kitabi-Dada Gorgud” epos, for the French readers. L. Bazen thought that this epos had been formed on the basis of the language spoken in Eastern Anatolia and Azerbaijan in the sixteenth century according to its phonetic, grammatical, lexical features [3, p. 131]. Of course, he supports the idea that the chapters of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos had been written in the vernacular.

According to A. Kokalp, The Oghuz ethnonym and political system are known from Goyturk writings. The author dealing with the state system wrongly calls the nomadic states as the unstable, but as the system in much more revolutionary character. He wrote that the women preferred to the free love and the marriage acts based on the mutual love. The author paid the particular attention to Oghuz’s attitude to Islam, sedentary population’s state tradition, their differences from the nomadic government, historical and philological explanation of Gorgud image and to the etymological explanation of the word “Gorgud”, etc. in his this article. However, for some reason, he had given the expressions like the right way, pure faith in quotes when he writes about Islam religion. The author states that the geography of the epos is between the Black Sea and the Caspian Sea. He emphasizes specifically the dominance of Islamic culture over the Oghuz [3, p. 131].

The translation was made in high level, and as close as possible to the original. Translators had one again showed that they are well acquainted with Oguznamehs with maintaining poetry-prose substitution in the structure of the text.

2. The “Kitabi-Dada Gorgud” epos in the Italian scientific researches. It can be noted in particular in the Western European studies of this epos the new animated copy of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos consisted of 6 volumes, which had been discovered in the Vatican library and published with a large introduction by Italian orientalist Etori Rossi in 1952 [1, p. 4]. The Italian scientist Etori Rossi discovered the another version of the Kitabi-Dada Gorgud” epic from the Vatican Library in 1950. There is an introduction and six chapters (I, III, II, IV, VII, XII) here. M. F. Kirzioglu, M. Ergin and other researchers show that one of these stories is incomplete. E. Rossi have made photocopies of both versions of this epos (“Vatican”, “Dresden”) and translated them into the Italian language. During the translation he had compared these two versions and paid attention to the text differences between them. It became clear that the first two pages of the Vatican version were missing. Based on the Dresden version the author restored those pages in the Arabic alphabet and tried to eliminate the other detected discrepancies. As a result, he had completed his additional researches on this epic and published as a perfect work in the Italian language in Rome in 1952 [6, s. 13]. It was given the wide space to the analysis of E. Rossi’s II “Kitabi-Dada Gorgud” work in K. O. Shaig’s and F. Kirzioglu’s books, it is clear from the data of the

both Turkish orientalist scholars that Rossi's book consists of 364 pages and 4 chapters. A perfect 95-page introduction was given in the first section of the book and had been covered the following issues:

1. The bibliography of researches which was conducted on the "Kitabi Dada-Gorgud" epos;
2. The texts of the Dresden and Vatican versions, and the differences and distortions between them;
3. Oguzs and the Oguznameh (Oguz script) literature;
4. The legendary face of Dada Gorgud;
5. The Turkish minstrels;
6. The arising and the written time of the "Dada Gorgud" stories;
7. The historical conditions of the "Dada Gorgud" stories;
8. The geography of the "Dada Gorgud" stories;
9. The heroes' living styles, traditions, morals, religious relations of the stories;
10. The brief contents of these stories, and the Turks' and the other nations' epic stories;
11. The language of the stories;
12. The place of the language of the stories among the medieval Turkish legends;
13. The assonance and the weight in the "Dada Gorgud" book;
14. The narrative art and style of the "Dada Gorgud" book.

It was given the text – the translation of six stories of the Vatican manuscript and the translation of the another 6 chapters (in total 12 chapters) besides the Dresden manuscript which was not included in this version, in the second section. It was given the text - the photocopy of the Vatican manuscript, the restoration of the of missing pages of this manuscript in the Arabic alphabet based on the Dresden manuscript in the third section. It was given the alphabet on the dictionary, the additional comments, names and surnames and the table of contents in the fourth section [2, p. 18]. According to Rossi, the Vatican version is much more perfect than the Dresden version.

M. Ergin considers the Vatican version as the copy of the of the Dresden version. According to the professor H. Arasli both versions are copies of the third version. Along with these considerations, the detection of the Vatican version should be considered as an important discovery in the field of the Gorgud study. This discovery created the opportunity to comparative study of the manuscripts and to eliminate errors detected in both versions.

Later, this work had been translated into the English, German and French, etc. languages and it had been published in different countries such as England, Russia, Switzerland, United States, etc. It had written numerous research works about this work which was translated into the many languages, and the German, English, Russian, Turkish, Italian scientists put forward various opinions about where and when this epic was created, and about Dada Gorgud's identity, etc. Research works on this monument are still continued in our day. The interest in the "Kitabi Dada-Gorgud" epic is too enormous even in the modern times, and the each new translations of this epic into different languages of the world, and the investigation works written about this epic are greeted as a significant event. Research works and translations provided invaluable services also in its transformation into the common wealth of mankind, in addition to preaching this spiritual wealth of our nation amid other nations.

Conclusion. In Azerbaijan the study of this monument began from the thirty years of the last century. As a result of scientific investigations conducted in the last 70 years it has been proven that this epic resonates with the historical events which took place in Azerbaijan in the VII century and it is the historical, and cultural monument of that period [4, p. 4]. The literary-scientific experts have confirmed that the transfer to writing of the obtained manuscripts of this epic with scientific research a few centuries later. Therefore, in Azerbaijan at the end of the last century, it had been arisen the need to celebrate the 1300-th anniversary of the "Kitabi Dada-Gorgud" epic and this issue had been in the focus of the Azerbaijanian state. It is no coincidence that our nationwide Leader, Great Leader Heydar Aliyev, considering that this epic has a special place in the history of Azerbaijanian culture, and that this jubilee is an international significantly

event that serves to promote the ancient and rich culture and literature of the Azerbaijanian nation and the whole Turkic world, signed a decree of April 20, 1997 in order to celebrate the 1300-th anniversary of the “Kitabi-Dada Gorgud” epic at a high level; and the state commission has been set up to hold the anniversary. Celebrating the 1300-th anniversary of this epic at both of the Republican and Unesco levels took away the formation history of the Azerbaijanian epic thinking into the several centuries before. As a result of the Great Leader’s activities, this history had been much more older and these views had been also accepted by the world community.

The President of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev have also continued this tradition with great determination. So, the president’s order about the “Celebration the 200-th anniversary of the translation of the “Kitabi Dada-Gorgud” epic into the German language and its publication” is a clear example of this.

The numerous facts we have brought about the study of the “Kitabi-Dada Gorgud” epic confirms the prevalence among this epic the world nations. The future of conducting the special studies in different languages, especially in the European languages is in the hands of the youth who know the many languages.

Scientific innovation. The scientific innovation of this article is the illumination of the investigations which conducted by the French and Italian scientists about the the “Kitabi Dada-Gorgud” epos for the first time. So far, the German, Russian, Turkish, and Central Asian studies of this epic had been investigated in the Azerbaijanian literary criticism. Many scientific articles and books have been written about it. But no words have been uttered about the French and Italian studies of this epic. In the future, we shall write scientific articles about the study of this epic in other Western countries. This article can be considered as the first step in this direction. In this context that this article have a great importance.

List of used literature

1. Jamshidov Sh.A. “Kitabi-Dada Gorgud”. Baku, “Science”, 1977, 176 p.
2. Ergin M. Dede Korkut book, Ankara, “Hisar Cultural Volunteers”, 2003, 247 p. (in the Turkish language)
3. Encyclopedia “Kitabi-Dada Gorgud”. Volume II, Baku, “New Publishing House”, 2000, 567 p.
4. Nagiyeva Sh. Special names as a carrier of the national color. (Based on the English translation of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos), Baku, “Plane print”, 2003, 74 p.
5. Rahimova E. “My Dada Gorgud”, Baku, “Europe”, 2001, 167 p.
6. Zeynalov F. “Kitabi-Dada Gorgud” and the world oriental studies. “Scientific works” of ASU, Language and literature series, 1976, №4, p. 8-20.
7. www.tdk.gov.tr

AZƏRBAYCANDA VİRTUAL ƏDƏBİ TƏNQİD: “KULİS.AZ” SAYTI ÖRNƏYİNDƏ DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Aqil Elnur oğlu Bəkirli
Bakı Slavyan Universiteti (magistrant)
bekirliaqil@gmail.com

Abstract

Virtual literary criticism in Azerbaijan: Evaluation on the example of “Kulis.az” site

We live in the age of technology. In this century, all fields of science are gaining new features. These areas include literature and literary criticism. We are talking about online literary criticism today. Online literary criticism is the production and dissemination of critical texts on the Internet and social media. That the target audience of the elements published on the internet is the whole world is one of the advantages of this field. However, these innovations have many negative effects on literary criticism. The spread of amateur articles, the lack of attention of professional critics, the lack of a serious editorial staff are some of these negative effects. The article clarifies the pros and cons of online literary criticism on the example of kulis.az.

Key words: Literary criticism, online literary criticism, new media, internet, literature

Giriş. Qloballaşan dünyada yeni yaranan sosial reallıqlar fonunda inkişaf edən texnologiya bir çox sahələrə olduğu kimi, ədəbiyyata, ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötürüşür. İnformasiyanın əldə edilməsi prosesi ötən əsrlə müqayisədə çox irəliləmiş, səhih məlumat yerini informasiya hesab edilə bilməyəcək, heç bir bilgi yükü olmayan söz topluluğuna vermişdir. Bütün bunların işığında ədəbiyyat və ədəbi tənqidin virtual aləmə daşınması baş tutmuşdur.

Burada, əvvəlcə, yeni media anlayışının aydınlaşdırılması lazımdır. Yeni media ənənəvi media anlayışına qarşı istifadə edilən məfhumdur. Ənənəvi media dedikdə qəzet, jurnal, televiziya və radio nəzərdə tutulur. Yeni media anlayışı isə internetlə əlaqələndirilir və kommunikasiyanın internet üzərindən həyata keçirilməsi hadisəsini özündə ehtiva edir. “Yeni media inkişaf edən kompüter, internet və mobil texnologiyası ilə ortaya çıxan, istifadəçilərin zamandan və məkandan asılı olmayaraq azad bir şəkildə interaktiv olaraq ünsiyyətdə olduqları bir media ortamıdır” [1, s. 8]. Yeni mediaya internet saytlar və sosial şəbəkələr aid edilə bilər.

Ənənəvi və yeni media arasındakı əlaqə qarışıq olmaqla birlikdə, həm də qarşılıqlı funksiya daşıyır. Belə ki, internetin ortaya çıxması ilə yeni media anlayışının yaranmasının ənənəvi mətbuatın önündə əngələ çevriləcəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmiş, bununla bağlı qızgın müzakirələr aparılmışdır. Lakin bu müzakirələrin obyektivi düzgün olsa da, predmeti yanlış idi. Çünki sözügedən zaman kəsiyində ənənəvi media ilə yeni medianın mübarizəsini daha da kövrükləməkdənsə, hər iki media məfhumunu qarşılıqlı faydalılığa necə gətirilməsi barədə düşünülməli idi. Bununla belə, hadisələrin inkişafı yeni medianın ənənəvi mətbuatı tamamilə sıradan çıxarmadığı reallığını hər kəsə qəbul etdirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, radio və televiziya da dönməsinə görə yeni media anlayışına daxil olub və çap mediası ilə bərabər şəkildə günümüzdə qədər gəlib. Bu mənada, hər iki medianın qarşılıqlı fəaliyyətinin istər jurnalistika, istər publisistika, istərsə də ədəbiyyat və ədəbi tənqiddə faydalı olacağı düşüncəsini paylaşırıq.

Virtual ədəbi tənqid

Baş verən texnoloji yeniliklər və sosial reallıqlar fonunda iki növünü – şifahi və yazılı növünü ayırd etdiyimiz ədəbiyyatın yeni forması da artıq elmi ədəbiyyatda yerini almışdır. Bu forma digital ədəbiyyatdır. Lakin biz “digital” yerinə, “virtual” sözündən istifadə edəcəyik.

Hər nə qədər tənqidi düşüncə bəşər tarixi ilə eyni addımlasa da, biz tənqidin şifahi növünün olduğunu deyə bilmərik. Tənqidi fikirlər günümüzdə yazı ilə çatıb və ilk ədəbi tənqid nümunələri

məhz yazıda qorunur. Lakin ədəbiyyata aid etdiyimiz virtuallığı ədəbi tənqiddə də birbaşa aid edə bilərik. Belə ki, bu gün virtual ədəbi tənqid dünya ədəbi prosesində önəmli yerlərdən birini tutur.

Dünyaya nəzər saldıqda gördüyümüz mənzərənin Azərbaycanla qarşılaşdırılmasında ortaya çıxan reallıq ürəkaçan olmasa da, ölkəmizdə də virtual ədəbiyyat və ədəbi tənqidin inkişaf etdiyini deyə bilərik.

Digər ölkələrdə yalnız sayt üzərindən deyil, bloqlar, sosial media üzərindən də ədəbi tənqidi fəaliyyət icra edilir. Ölkəmizdə isə bunun daha çox sayt qolu ağır gəlir. Bunun özünün də obyektiv səbəbləri vardır. Birincisi, saytlar bu gün çap mediası ilə yarışdır və müəyyən mənada onu qabaqlayır. İkincisi, mövcud saytların oturuşmuş daimi oxucuları olduğundan hər bir müəllif mətnlərinin orada yayımlanmasında istəklilə olur. Sosial şəbəkə istifadəçisi olan ədəbiyyatçı və ədəbi tənqidçilər də buradakı paylaşımlarını saytların müvafiq bağlantılarını paylaşmaq formasında həyata keçirirlər. Bu situasiya isə virtual tənqidin müzakirə hissəsini təşkil edir. Oxucuların əksəriyyəti paylaşılmış bağlantının, yəni müəllifin birbaşa görə biləcəyi paylaşımın altına öz fikirlərini, şərhlərini qeyd edirlər. Sayt üzərindən fikir bildirilməsi, şərhlərin yazılmasına isə o qədər də çox rast gəlmirik. Beləliklə, yazıçı ilə oxucu, ədəbi tənqidçi ilə yazıçı, yazıçı, oxucu və tənqidçi arasında müəyyən münasibət qurulur, müzakirələr aparılır. Lakin bu müzakirələr sosial şəbəkədə olmaqla kifayətlənir, geniş ədəbi müzakirəyə, polemik məqaləyə çevrilmə imkanları az olur.

Azərbaycan ədəbi mühtində bloqların istifadəsinə isə, demək olar ki, rast gəlinmir. Araşdırmamız nəticəsində yalnız tənqidçi Vaqif Sultanlının bloquna (<https://vaqifsultanli.wordpress.com>) rast gəldik. Fəqət Vaqif Sultanlı burada tənqiddə dair fəaliyyətindən daha çox bədii və akademik çalışmalarını paylaşmaqdadır. Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və başqa dövlətlərdə bloqçuluq geniş yayılmaqla birlikdə, həm də reklamlar sayəsində böyük qazanc gətirə bilir. Məsələn, Almaniya da bu gün 1300-ə yaxın ədəbi tənqidlə bağlı bloq fəaliyyət göstərir [3] Burada hətta xüsusi Bloqçular Forumu da qurulub.

Sosial şəbəkələr azad platformalardır və orada hər kəs sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə edə bilər. Bu gün reallıq ondan ibarətdir ki, çox kəsim özünü sosial şəbəkəsiz düşünə bilmir. Bura söz adamları da aiddir. Azərbaycanın bir çox tanınmış yazıçıları, həmçinin tənqidçilər də sosial mediada varlar və çox vaxt öz fikirlərini buradan geniş auditoriya üçün paylaşırlar. Lakin professional ədəbi tənqidçilərlə yanaşı, həvəskar tənqidçilər də sosial şəbəkələrdə öz ətraflarına geniş kütlələri toplamağı bacarırlar. Belə olan halda, professional tənqidlə həvəskar və naqis tənqidin toqquşması baş verir ki, burada da “qüvvələr nisbəti” bərabər olmadığından (yəni professionalıqdan irəli gələn dəqiqliklə intellektual kütləyə xitab və heç bir məsuliyyət hiss etmədən hər cür yanlış fikri, dayanaqsız düşüncəni, boş təhlili sosial şəbəkələrə xas “yüngüllük”lə geniş oxucuya çatdırma) birincinin sonuncuya uduzduğunu görürük. Bu məğlubiyəti şərtləndirən əsas nüans isə sosial platformaların “bilgi yükü”ndən xilas olmaq üçün çalışmasıdır. Sözügedən hadisə də, təbii ki, professional ədəbi tənqidin tənqid sayılmayacaq yanaşmalar çoxluğunda itməsinə səbəb olur. “İnternetdə yazılanların həddindən artıq azadlığı və yoxlayanarın olmaması onları çap ədəbiyyatındakı tərbiyə prosesindən kənarlaşdırmaqdadır. Virtual ortamdakı mətnlərin səviyyəsizliyi, texniki cəhətdən zəif olması və sürətə qurban edilişi qələmin və mürəkkəbin əsalətini ağıllara gətirir”. [2, s. 294]Sözügedən nəzarətsizlik sosial şəbəkələrdə çirkənləməyə yol açır ki, bu da domino effekti verərək qarşısı alınmaz vəziyyətə gətirib çıxarır. Çap mediasında məhsulun ərsəyə gəlməsinə qədər bir sıra prosesdən keçən mətnlər sosial şəbəkələrdə bir düymə ilə hər kəsə bəyan edilir, paylaşılır və müxtəlif rəylər yığaraq xərçəng kimi yayılır. Hər kəsin özünü azad ifadə etmə haqqı olduğunu təməl prinsipi elan edən sosial şəbəkələr azad fikirliliyin “yanlış fikir”lərə yol açma biləcəyini ya nəzərə almayıb, ya da kütləvi şüurun formalaşmasına dəstək məqsədilə bunu tətbiq etməkdən yayınırlar.

“Kulis.az” saytında ədəbi tənqid

Məsələnin ədəbi saytlar tərəfi də maraqlıdır. Hazırda Azərbaycanda “Ədəbiyyat” qəzetinin rəsmi saytı olan “edebiyatqazeti.az”, “kulis.az”, “edebiyat.az”, “sim-sim.az”, “yazarat.az”, “yeni.az”, “edebiyatveincesenet.az” və başqa ədəbi saytlar fəaliyyət göstərir. “Edebiyyatqazeti.az” saytında sözügedən qəzetin həftəlik buraxılışında çap olunmuş materiallar günlərə səpələnmiş halda dərc olunur. Lakin “Ədəbiyyat” qəzetinin redaksiya heyətinin zəifliyi qəzetdə çıxan materialların ədəbi ağırlığına təsir edir və bu da sayta yansır. “Edebiyyat.az” saytı da diqqət çəkən saytlardandır. Lakin bu diqqət çəkmə redaksiya heyətinin zəifliyi, yoxlamadan keçmədən, redaktə edilmədən yazıların necə gəldi sayta yerləşdirilməsindədir. Sayt səhifələrində maraqlı və yeni “janr”lara da rast gəlirik. Məsələn, bu “janr”lardan biri də “WhatsApp”da yazışma”dır. Belə ki, saytda sözügedən messencerdeki ədəbi yazışmalar, söhbətlər yayımlanır. Söhbətlərin olduğu kimi yayımlanması, həmçinin saytın informasiya siyasətinin olmaması bəhsini etdiyimiz “kirlilik”in yaranmasına şərait yaradır.

“Yazarat.az”, “yeni.az” saytları isə hələlik ədəbi cəmiyyətdə özlərini təsdiq etməyiblər. Lakin bunlardan birincisi böyük ədəbi potensiala malikdir. Bu ədəbi potensialın üzə çıxarılması üçün isə düzgün ədəbi siyasətin qurulması vacibdir. Yeni qurulmuş Litpark.az saytı isə bu yolda ilk addımlarını atmaqdadır.

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz ədəbi saytlar içərisində bu gün normal hesab edə biləcəyimiz yeganə sayt “sim-sim.az” saytıdır. Burada oxucular müxtəlif ədəbi məqalələr, tərcümələrlə tanış ola, dünya ədəbi prosesində baş verən hadisələr haqqında geniş məlumat əldə edə bilərlər. Lakin bu saytında təkəna ehtiyacı vardır.

Göründüyü kimi, sosial şəbəkələr və saytlar vasitəsilə ədəbi fikirdə bəsitləşmə gedir. Bu gün bilgi əlçatan olsa da, onun yararlılığı sual doğurur.

Adını çəkdiyimiz “Kulis.az” saytı da ədəbi aləmdə seçilən saytlardandır. Saytda “Poeziya”, “Nəsr”, “Yazarlar”, “Sənət” “Debat”, “Kino”, “Teatr”, “Media”, “Tarix” kimi bölmələr, o cümlədən “Ədəbi tənqid” bölməsi var. “Kulis.az” saytı mədəniyyət və ədəbiyyat aləmini birləşdirmə baxımından maraqlı saytdır. Lakin onu da qeyd etmədən keçə bilmərik ki, son illər saytda daha çox qalmaqal yaradacaq, şou xarakterli yazılar geniş dərc olunmaqdadır. “Ədəbi tənqid” adı altında yayımlanan yazıların bir çoxu isə həvəskar xarakter daşıyır və obyektivlikdən uzaq oxucu rəyi səviyyəsindədir. Ədəbi tənqidi (həmin bölməyə yerləşdirilənləri üçün belə adlandırırıq) mətnlərin başlıqlarına baxdığımız zaman da eyni mənzərənin şahidi oluruq. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün bu kateqoriyaya yerləşdirilmiş bəzi yazıların başlıqlarına nəzər salaq: “Fəridənin hər şeyi ilə uğursuz romanı – Vüqar yazır...”, “Orta məktəb inşasına bənzəyir – Yazarlar Sara İbrahimi tənqid etdilər”, “Utanmır bu mövzuda hekayə yazır? – Yazarlar Əkrəm Əylislini tənqid etdilər”, “Gənc yazarların adını batırır – Seymur Baycanla Rəvan Cavidin davası”, “Sevgilisinə “mişka” alan qaçaqlar – Fəridə yazır...” – bu siyahını yetəri qədər uzatmaq da olar, lakin, zənnimizcə, saytda yayımlanan “tənqidi” mətnlərin nədən ibarət olduğunu, hansı səviyyəyə xitab etdiyini örnək verdiyimiz başlıqlardan anlamaq mümkündür.

Burada bir az haşiyə edək. Saytların əsas gəlir yerləri reklamlar olduğundan “kulis.az”ın həyata keçirdiyi “başlıq siyasəti”ni başa düşmək olar. Oxucunun diqqətini başlıqla çəkib onu yazını oxumağa vadar etmək bütün saytlarda rast gəlinən bir şeydir, lakin ədəbi yayım edən bir saytda bu cür başlıqların verilməsinə heç bir vəchlə haqq qazandırmaq olmaz. Çünki bu, ədəbiyyatın ruhuna ziddir.

Başlıqlardan əlavə, saytda yayımlanan yazıların əksəriyyəti qərəzlilik üzərində qurulub. Saytın vahid ədəbi xətti olmadığından, redaksiya heyəti naşı olduğundan və bədii siyasət düzgün qurulmadığından yazıların mahiyyəti və mənası “acıq çıxma” formasındadır. Əslində, internet medianın nə olduğunu yuxarıda aydınlaşdırarkən onun mənfə tərəflərindən bəhs etmişdik. Nəzarət

zəifliyinin yol açacağı ziyanları isə “kulis.az” örnəyində görürük. Bununla belə, “kulis.az” saytı ədəbi aləmin canlandırılması baxımından böyük hesab edilə biləcək işlər də görüb və görməkdə davam edir. Saytda gənc yazıçıların əsərlərinə yer verilməsi, yayımlanmış mətnlərə tənqidçi görüşünün alınması və onun sayta yerləşdirilməsi (hərçənd əksərən yazıçılar yazıçılara tənqid etdirilir), müxtəlif müsabiqələrin keçirilməsi (məsələn, 2021-ci ildə keçirilən “İlin hekayəsi” müsabiqəsi) ədəbiyyat cəmiyyətində müsbət qarşılanmış, ədəbi mühitin canlanmasına yol açmışdır. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, yayımlanmış mətnlərin sürəkli olaraq tənqiddə cəlb edilməsi önəmlidir. Burada, əsasən, gənc qələm sahiblərinin əsərləri tənqiddə çəkilir. Fəqət onu da deməliyik ki, mətnlərə tənqidi yanaşma əksərən yazarlar tərəfindən göstərilir. Yaxşı olardı ki, saytda peşəkar tənqidçilərin də görüşlərinə geniş yer verilsin.

Yazıların ədəbiyyat və ya ədəbi tənqid sahəsində öz sözünü demiş, hər kəs tərəfindən professional, peşəkar olaraq qiymətləndirilən şəxslər tərəfindən dəyərləndirilməməsi, heyətin tamamilə gənclərdən ibarət olması, təcrübə əskikliyi “kulis.az” örnəyinə vurğulanan problemlərin yaranmasına yol açsa da, yenilənmiş tərkibdə fəaliyyət göstərəcəyi, professional əlin toxunuşlarının hiss ediləcəyi təqdirdə “kulis.az” saytı ədəbiyyat, xüsusilə ədəbi tənqid sahəsinin inkişafına töhfə verə bilər.

Nəticə və elmi yenilik. Saytlar üzərindən gerçəkləşdirilən ədəbi yayımlar kəmiyyət baxımından çoxluq təşkil etsələr də, keyfiyyət məsələsində bu cür mətnlərin sayı azlıq təşkil edir. Fikrin əlçatanlığını təmin edən yeni sosial ortam daim hərəkətdə olduğu üçün burada formalaşan ədəbi proses daha da sürətlənir. Belə olan təqdirdə, ədəbi tənqidin prosesə müdaxilə imkanları bir az da azalmış olur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qeyd edilən sosialliğin mərkəzində insan dayandığı üçün sadalanan mənfi xüsusiyyətləri müsbətə çevirmək, professional ədəbi tənqidi fikrin geniş yayılmasını təmin etmək olar. Bunun üçün də saytlar üzərindən qeyd etdiyimiz nəzarət funksiyası gücləndirilməli, yeni reallığa ayaq uyduran tənqidçi nəslə yetişdirilməlidir. Bununla tənqidi fikir geniş müzakirələrə yol açacağı biləcək səviyyəyə qalxa bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəşirli A., Cavadova X., izzətli S. Yeni Media Jurnalistikası. Avropa Şurası, 2017, s. 67
2. Şengül S. DİJİTALLEŞEN EDEBİYAT VE “ELESTİRİHABER.COM” ÖRNEĞİ // Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 63, Aralık 2019, s. 289-303
3. İnternette edebiyat eleştirisi: https://www.deutschland.de/tr/topic/kultur/iletisim-medya/internette-edebiyat-elestirisi?fbclid=IwAR2wuVh86tIZA_VL95Jkpw-e2YXqd-gWd4Jw7U3DwEFmiK9ePcJmtAAK2Xg
4. Kulis.az

MİR CƏLAL VƏ MİRZƏ İBRAHİMOVUN HEKAYƏ YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU

Aytac Asif qızı Mənsimova
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
aytacmensimova@gmail.com

Abstract

The theme of war in the works of Mir Jalal and Mirza Ibrahimov

Mir Jalal and Mirza Ibrahimov are well-known figures of XX century Azerbaijani literature and culture. Well-known personalities have devoted most of their lives to artistic, scientific and pedagogical work. The article examines the creation of a story written only on the subject of war. Both artists have different perspectives on the subject of war. Mir Jalal's assessment of the events in Northern Azerbaijan and Mirza Ibrahimov's assessment of the events in Southern Azerbaijan are being studied. At the same time, the opinions of individual researchers on this topic are justified. In general, the theme of war is still relevant in our literature. The article consists of an introduction, main part and conclusion. The list of used literature is given at the end.

Keywords: Mir Jalal, Mirza Ibrahimov, war, Northern Azerbaijan, Southern Azerbaijan

Giriş. Müharibə mövzu Azərbaycan bədii nəsrində mühüm mövqeyə sahibdir. Bu mövzuda bir çox tanınmış qələm nümayəndələri əsərlər qələmə almışdır. Azərbaycanın tanınmış yazıçı, sənətkar, publisistlərindən olan Mir Cəlal və Mirzə İbrahimovun da yaradıcılığında bu mövzu yan keçməmişdir. Mir Cəlal Paşayev Şimalı Azərbaycanda baş verən prosesləri yaxından izləmiş və hekayələrində bu hadisələri detalları ilə qələmə almışdır. İkinci dünya müharibəsi dövründə əsərlərimizin rəşadətə apardığı mübarizəni, ön və arxa cəbhədə baş verən hadisələri, müharibənin insanlarda yaratdığı psixoloji sarsıntıları sənətkar qələmi ilə yazıya alır.

Mir Cəlalın fərqli olaraq Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında daha çox Cənubi Azərbaycan mövzusu geniş yer tutmuşdur. Xüsusilə ikinci dünya müharibəsi dövründə, müttəfiq qoşunlarının İrana girməsi Mirzə İbrahimov yaradıcılığına xüsusi təsir edir. Bu dövrdə İranda hadisələr qarışır, bundan istifadə edən azərbaycanlılar azadlıq tələb edir, buna görə də fars rejiminə qarşı ciddi mübarizələr başlayır. Bununla da Cənubi Azərbaycan nəsrində də yeni mərhələ başlayır. Mirzə İbrahimov müharibə şəraitini, xalqın mübarizəsini "Cənub hekayələr" silsiləsi hekayələrində, vermişdir.

Mir Cəlal Paşayevin hekayə yaradıcılığı. Azərbaycan ədəbiyyatı və elm tarixinin parlaq şəxsiyyətlərindən biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal Paşayev 70 illik ömür yolunun çox böyük bir qismini elmi və pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. Mir Cəlal zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, xüsusilə kiçik hekayə janrının inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Ədəbiyyatşünas Rəhilə Gülgün "Kiçik hekayənin böyük ustası" adlı məqaləsində Mir Cəlalin hekayə yaradıcılığının əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki "Şifahi ədəbiyyatda nağıl nədirsə, yazılı ədəbiyyatda hekayə odur, deyən yazıçı. Bu tezi əsas götürərək öz təcrübəsini bu gün də bir nağıl şirinliyi ilə yaşadan hekayələr yaratmışdır" [11, s. 142]. Mir Cəlal kiçik janrın böyük ustası adını qazanmışdır. Yazıçının hekayələri də məna və mahiyyətinə görə bir neçə qrupa bölünür ki, bunlara onun satirik hekayələri, vətənpərvərlik hekayələri, qadın probleminə həsr olunmuş sayısız nümunələrini aid edə bilərik.

Hekayələrdə müharibənin əksi. Mir Cəlalin vətənpərvərlik ruhlu hekayələrinin çox qismi müharibə zamanı qələmə alınmışdır. "Müharibənin ilk günlərində Mir Cəlal "məişət romantikası" adlandırılan mövzulardan müvəqqəti ayrılmış, bütün yaradıcılığını müharibənin gündəlik, zəruri tələblərinə uyğunlaşdırmışdır" [3, s. 151]. Müəllif bu hekayələrdə sadəcə müharibə dövrünün

gedişatını əks etdirən əsərlər yazmamış, müharibə mövzusunda müxtəlif prizmalardan yanaşmış, fərqli baxış bucağı və fərqli boyalarla bu dövrü əks etdirməyə çalışmışdır. “1941-1945-ci illər müharibə dövründə Mir Cəlal daha da fəallaşdı. Yollar, Anaların üsyanı, Vətən yaralı, Şərbət, Mərcan nənə, Havalı adam, Silah qardaşları kimi çoxlu hekayələr yazdı” [9, s. 6].

Yazıçı “Yollar” hekayəsini 1941-ci ildə qələmə almışdır. Bu hekayədə müharibəyə yollanan, ana torpağı qorumağı özünə borc bilən döyüşçülərin ümumiləşdirilmiş bir obrazı yaradılmışdır. Yazıçı Ədhəmin timsalında müharibədə iştirak edən adamların əhval-ruhiyyəsini, duyğularını, hərəkətlərini, düşüncələrini, sözlərini birləşdirib vəhdət şəklində ifadə etməyi bacarmışdır.

“Ədhəm böyük və müqəddəs bir səfərə çıxırdı. O addımlarını milyonlarca vətənpərvərlərin yürüş ahənginə qatıb yollanacaqdı. O dayanmadan cəbhəyə, azğın düşmənin cinayətlərinə son qoymağa gedirdi” [12, s. 38]. Yazıçı əsərdə yalnız Ədhəmin duyğularını qələmə almır, həmçinin onun üçün narahatlıq keçirən sevgilisi Nailənin hisslərini ifadə edir. Bu günə kimi əri üçün narahatlıq keçirməyən Nailə, müharibənin ciddiyətini anladığı üçün bu cür yeni duyğularla tanış olur.

Düşməne nifrət mövzusu. Mir Cəlalin müharibə ilə bağlı hekayələrində əksini tapan ən əsas mövzulardan biri də düşməne qarşı kəskin nifrətdir. “Təsadüfi deyil ki, Mir Cəlalin Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazdığı bir sıra hekayələrini M.Arif “qəzəbli hekayələr” adlandırmış,qəzəb hissini onların əsas ruhunu, pafosunu təşkil edən yeni xüsusiyyət kimi yüksək qiymətləndirmişdi” [12, s. 52].

Düşməne qarşı nifrətin ifadəsi isə yazıçının 1941-ci ildə qələmə aldığı “Anaların üsyanı” hekayəsidir. Burada müharibənin gətirdiyi ümumi faciələrdən danışılır. Bu hekayədə oğlunu itirən, sinəsinə övlad dağı çəkilən Mariya obrazı ilə qarşılaşırıq. Bu ananın keçirdiyi həyəcanlar, qisas duyğusu faşizmin fəlakətlərini görmüş minlərlə anaların dərdidir.

Ədəbiyatşünas Yaqub İsmayılov bu hekayə haqqında fikirlərini belə ifadə edir. “Hekayə ona görə güclü intibah oyadır ki, burada həm həyat hadisəsi, həm də bədii təcəssüm çox təsirli və realdır” [12, s. 38]. Ananın yanıqlı hıçqırıqları, qəzəbli nalələri bütün qadınları ayağa qaldırmışdır.

“Dünyada birinci və axırıncı dəfə olaraq anaların müqəddəs üsyanı başlanırdı” [12, s. 30]. Bu səs acı həqiqətlər danışan təmiz bir vicdanın səsi idi, bu səs yeri-göyü hərəkətə gətirmiş, bütün ərsə yayılmışdır.

Ə.Hüseynov qeyd edir ki, “ Belə bir intiqam hissi Mir Cəlalin “Şərbət”, “ Baldan əvvəl” və “ Odlu mahnılar” hekayələrində də təsvir olunmuşdur [3, s. 31].

“Şərbət” hekayəsində arıcılıqla məşğul olan Ostepenkadan bəhs olunur. Faşistlərin onun təsərrüfatına vəhşicəsinə soxulması Ostepenkaya təsir edir və qüruru zədələnən qəhrəman faşistlərdən intiqamını alır. Vətənpərvər Ostepenka onları qətlə yetirir. Bal şərbəti əvəzinə “əcəl şərbəti” içirir, əlində bərk sıxdığı polad bıcağı faşistin ürəyinə sancmayınca rahatlamır. Biz əsərdə görürük ki, əslində Ostepenka şəxsi intiqamını almır, o xalqının qisasını almış olur.

Nərgiz Paşayeva “Yazıçı və zaman” məqaləsində qeyd edir: “Mir Cəlalin 1942-ci ildə yazdığı “Odlu mahnılar” hekayəsi Azərbaycan ədəbiyyatında müharibənin dəhşətlərini əks etdirən ən dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər” [11, s. 13].

“Odlu mahnılar” hekayəsində qan içən faşistlərin cinayətindən bəhs olunur. Kiçik yaşlı Mustafinin nəcib hisslərlə partizanlara kömək etmək istəməsinə danışıqlar.

Yazıçı əsərdə birinci Mustafinin ona nəvəzisinə ehtiyac duymadığını vurğulamaqla, sonra yaranacaq hüznü əhval-ruhiyyəni daha da gücləndirir. Bununla yanaşı digər tərəfdən isə onun anasının nəcib duyğularını ön plana çəkir. Məryəmin döyüşçülərə tanımadığı insanlara yardım etməsindən bəhs olunur. Əsərdə kiçik yaşlı Mustafinin öldürülməsi isə ən acınacaqlı hissədir. Xalqın belə bu acıya şərik olduğu isə onun qəbir daşına yazılan sözlərdə görünür.

“Bura da od qalanmasın, məclis qurulmasın, şənlik edilib səs salınmasın. Burada Məryəmin səkkiz yaşlı oğlu Mustafin yatır” [3, s. 90]. Uşağın faciəsi, qəbir daşında yazılan bu sözlər düşməndən intiqam almaq hissini həmişə xatırladır.

Hekayələrdə konkret hadisələrin əksi. Mir Cəlal artıq hekayələrdə umumi təəssüratların ifadəsindən çıxaraq konkret hadisələri əks etməyə başlayır. “Qardaş qanı” hekayəsi də buna uyğun ola bilər, bu hekayədə mübarizə şəratini, cəbhə həyatının mürəkkəbliyi səciyyəvi cizgilərlə ifadə olunmağa başlayır.

“Toplar nərildəyir, pulemyotlar tələsir, təkər səsləri dəmirçi bazarını xatırladır. Göy-yer bir-birinə qarışmışdır. Güman edirsən ki, sənin sağında, solunda, arxanda, qarşında, başın üstündə və ayağın altında, hətta qəlbində, beynində alovlanan çarpışmaları, bütün bu gurultu və dəhşətləri müəyyən bir pərdə örtmüşdür” [12, s. 41].

Bundan başqa hekayədə əsgərlərin cəbhə dostluğu ön plana çəkilir. Qəhrəman üçün yaralı Bəhramın qanlı silahı dostu sədaqət timsalıdır. Bu silah cəbhədə həlak olmuş dostundan qalan son yadigarıdır. Cəbhədə igidliklə vuruşarkən yaralanan əsgər həkim məntəqəsinə gətirilir. O burada qanlı silahı bir an olsun gözündən ayırmır. Onun üçün bu silah həm dostu sədaqəti təmsil edirdisə, artıq eyni zamanda mübarizə və intiqamı da təmsil edir.

“Mən səngərlərdə silahı bağrıma basanda qardaşımdan əziz olan Bəhramı yanımda hiss edirdim. Silah səslənəndə Bəhramın dindiyini duyurdum. Silaha qulluq edəndə, Bəhrama qulluq edirmiş kimi həzz alırdım” [3, s. 30]. Əsərdə Bəhramın dostunun mübarizə meydanında göstərdiyi hünərin təsviri verilməmişdir, bu təsvir olmasa belə yazıçının yaratdığı təbii lövhələrlə onun mübarizə aparıb, intiqam alacağına qəti inam hissi yaranır.

Müharibə dövrünün ağrılı-acılı günləri, əsgərlərin duyğularının ifadə olunması baxımından “Vətən yaraları” hekayəsi səciyyəvidir. Bu hekayədə yazıçı vətənpərvərlik duyğularını bədii hərarətlə canlandırma bilmişdir. Hadisələr əsgərin dilindən danışılır, burada döyüş səhnələri göstərilməsə də, əsgər qəlbinin ifadəsindən artıq o mənərə gözümüzdə canlanır. Yaralı əsgərin psixoloji sarsıntıları, yaşamaq arzusu dilə gətirilir. Əziz Mirəhmədov qeyd edir ki: “Burada Mir Cəlal həyat fəlsəfəsinə aid konkret bir məsələnin həlini verir. Yazıçı bir mütəfəkkir kimi, müxtəsər də olsa, dünyanın sirləri, insan ömrünün mənasını araşdırır, ehtiraslı və məntiqli mühakimələr yürüdür” [12, s. 45].

Mir Cəlal əsgərin yaşamaq, yurduna geri dönmək arzusunu lirik və təsirli boyalarla qələmə alır. Buna görə qəhrəman yaşamaq üçün mübarizə aparmalı, qələbə çalmağı özünə məqsəd qoyaraq vətən yaralarını sağaltmaq, düşməndən qisas almağı başlıca amala çevirir. Digər bir tədqiqatçı Bəkir Nəbiyev yazır ki: “Qəhrəmanın yaralarını Vətənin köksünə vurulmuş ağır yaralar kimi təsvir edən Mir Cəlalin hekayəsindəki ümumiləşdirmə müvəffəqiyyətli və təsirlidir” [12, s. 45].

Hekayədə yalnız yaralı əsgərin düşüncələri ön plana çəkilmir, bununla yanaşı oğul yolu gözləyən ananın duyğularından, cəbhədə yaranan saf dostluq münasibətlərindən də bəhs olunur.

Qafar Hüseynov bu barədə yazır ki: “Azərbaycanlı bir yazıçı öz hekayəsində ilk növbədə müsbət, sırf milli keyfiyyətlərə diqqət yetirir” [4, s. 290]. Müəllif buna görə də hekayəsində aralarında qan bağı belə olmayan insanların bir-birinə necə arxa olduğunu, hər anında yanında olmağa çalışması kimi bəşəri və milli duyğuları ön plana çəkir.

Bununla yanaşı biz əsərdə ana- oğul münasibətinin də doğrılığına şahid oluruq, bu ana həsrətlə övlad yolu gözləməsinə rəğmən bir an olsun ümitsizliyə qapılmır. “Lakin anlaya bilmədim ki, anam evin açarını nə üçün həyətdə, xəlvət bir yerdə qoyub gedir” [9, s. 76].

Realist planda verilən bu kiçik səhnə əsərdə təsadüfi verilməmişdir, yazıçı burada oğlunun bir gün geri qayıdacağına olan inamın yalnız ananın ürəyində saxlamır, əməlində də göstərir.

“Mir Cəlal çıxışların birində haqlı olaraq deyirdi ki, döyüş, gurultu, top səsi və sairənin təsvirinə çox fikir vermək əksər halda istər-istəməz bizi adamların daxili, mənəvi qüdrətini, bu qüdrətin tükənməz mənbələrini lazımınca hesaba almaqdan yayındırır” [12, s. 46].

Buna görə də yazıçı əsərlərində döyüş səhnələrinin təsvirindən çox, müharibənin insanlarda yaratdığı təsiri qabarıq əks etdirməyə çalışmışdır.

Arxa cəbhədəki hadisələrin qələmə alınması. Yazıçı vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı bəzi əsərlərdə müharibə şəraitinin təsvirindən uzaqlaşır və əsgərlərin qohumlarının, ailəsinin duyğularını daha çox vurğulayır. Bəzən isə arxadakı adamların duyğularının ifadəsi zamanı cəbhədə olan döyüşçü yada salınır, onun keçirdiyi hal-vəziyyət real cizgilərlə qələmə alınır.

1943-cü ildə yazılmış “Leyla” hekayəsində ərinin cəbhəyə yola salan qadının duyğularından bəhs olunur. Həyat yoldaşının yoxluğu ilə barışmayan Leyla onun dah öncə qaldığı düşərgəyə gedir, ərindən geri qalan xatirələrə sığır. Yazıçı bu xatirələrin içərisində cəbhə həyatının təsvirini verir.

İnsan psixologiyasından anlayan Mir Cəlal müharibənin ən çox təsir etdiyi insanları qələmə almağa çalışmışdır. Yazıçı daha çox ata- anaların, həyat yoldaşların ümumiləşmiş sürətlərini yaratmışdır. Leyla da məhz belə obrazlardan biridir, o cəbhədəki ərindən gələcək hər bir xəbərə möhtacdır. Əri Mir Əlinin cəbhə yoldaşının məktubunda Leylaya yox Mir Əlinin bacısına xəbəri olması, Leylanı həm kədərləndirir, həm də şübhəyə salır. Bizə də sonra məlum olur ki, Mürsəlin düşüncəsi o yöndədir ki, pis xəbəri Mir Əlinin bacısı dayana bilsə belə, ömür-gün yoldaşı dözə bilməz. Buna görə də xəbəri Leylaya deməmək qərarı alır. Ədəbiyyatşünas Qafar Hüseynov hekayədə bu sujetlə bağlı duyğuların yetərinə ön plana çəkilmədiyini düşünür.

“Qəribədir ki, Mir Cəlal Leyla və Mir Əlinin payına düşən çətinliklərə öz hekayəsində yetərinə təsvir etmir” [4, s. 253].

Yazıçının məqsədi hekayədə Mir Əlinin başına gələn çətinlikləri göstərmək deyil, həyat yoldaşı cəbhədə olan qadının çəkdiyi ayrılıq həsrətini ifadə etməkdir. Leylanın ərinə hədiyyələr göndərməsi, keçmiş düşərgəsinə tez-tez getməsi, məktubun ona yazılmadığını biləndə keçirdiyi sarsıntıları, pis xəbəri eşidən kimi özünü itirməsi kimi səhnələri ilə yazıçı bu qadının duyğularını yetərinə aydın verməyi bacarmışdır.

Mir Cəlal müharibə dövründə yalnız yazdığı hekayələrlə məhdudlaşmamış, həmçinin publisistik məqalələr də qələmə almışdır. Bu dövr hadisələrini-düşmənin əsl iç üzünü, müharibənin dəhşətini, intiqam hissini, qələbə sevincini lirik bir ahənglə göstərməklə yanaşı, yeri gələndə qəzəbli pafosdan da istifadə etmişdir.

Mirzə İbrahimov və Cənubi Azərbaycan. Vətəninə, millətinə qəlbən bağlı olan M.İbrahimovu xalqın taleyi dərinədən düşündürmüş, millətin ağırlı-acılı günlərini, XX əsr Azərbaycan həyatını bədii əsərlərində əks etdirmişdir. Milli ruhlu bir şəxsiyyət olan Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Bir şeyi də unutmaq olmaz ki, cənub mövzusu müəllifin yaradıcılığında “Cənub hekayələri” silsiləsindən başlamışdır. Hətta belə deyə bilərik ki, bu başlanğıcdan sonra cənub mövzusu, cənubi Azərbaycan məsələsi Mirzə İbrahimov yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir və cənub mövzusunu ədəbiyyata əhatəli şəkildə gətirən ilk yazıçılardandır.

Cənubi Azərbaycandakı mübarizənin əksi. Ədəbiyyatşünas Abbas Hacıyev bu hekayələr haqqında düşüncəsini belə ifadə etmişdir ki, bu əsərlər: “...həm də vətəndaşlıq pafosunun dərinliyi, həyata, gerçəkliyə, təsvir olunan surətlərə milli və xəlqi yanaşmanın üstünlüyü ilə seçilir” [1, s. 24] Cənub hekayələrinin əsas mövzusu xalqın azadlıq, müstəqillik, milli birlik uğrunda verdiyi mübarizələrdən ibarətdir. “Cənub hekayələr” silsiləsində hekayələr zaman olaraq bir-birinin davamı kimi yazılmışdır. Bununla da M.İbrahimov hadisələri ardıcıl ayrı-ayrı hekayələrdə verməklə hər bir mövzuya toxuna bilmişdir. Hekayələrə hər nə qədər tarixi aspektdən yanaşılmış olsa da, müəllif bu hekayələrdə tarixi hadisələri canlandırmaqla kifayətlənməmişdir, belə ki, bu ictimai-

siyasi hadisələrin xalqın yaşayışına, amalına, duyğularına vurduğu zərbəni göstərməyə çalışmışdır. Hər bir hekayəsində eyni vətənpərvərlik, milli birlik duyğusunu fərqli boyalarla əks etdirmişdir.

M.İbrahimovun Cənub mövzusunda yazdığı ilk hekayəsi "Azad" əsəridir. Bu hekayədə ətənin azadlığı uğrunda canını verən gəncləri böyük ustalıqla qələmə almışdır. Azad obrazı sayəsində biz insanın ən əsas amalinın nə olmalıdır? sualına sanki cavab tapırıq. M.İbrahimov yazdığı bu hekayələrdə quru obrazlar yaratmamış, insanların daxilinə enərək psixologiyasını, düşüncəsini bizə göstərməyi bacarmışdır. O yalnız qəhrəmanların daxili aləmini deyil, Təbriz mühitini, o illərdə insanların yaşadığı acınacaqlı vəziyyəti, ictimai-siyasi abu-havanı böyük ustalıqla əks etdirməyi bacarmışdır. Azad, Fərda obrazlarının timsalında qəhrəman oğulları, Səlma xala obrazı ilə bütün çətinliklərə dözən, bu cür çətin şəraitdə igid oğul yetişdirə bilən ananın simasını yaratmışdır. Səlma ana atasız tək başına böyüdüüyü oğluna qəlbində çəkdiyi ağrı acını əks etdirmədən gülər üzlə, xoş nəvazişlə yanaşır. O, yalnız şikayətlərini bəzən Azad yuxuya gedən zaman laylalarında dilə gətirirdi. Qədim zamanlardan bu yana müqəddəs sayılan laylalar nəticəsində ana və övlad arasında mənəvi bağlılığın bünövrəsi qoyulur. Səlma ana da öz oğluna xoş arzularını laylalarda deməklə yanaşı, həzin sözlərlə onları bu hala qoyanlardan şikayətlənib, sanki uşaqlıqdan öz övladını vətənin xilasını üçün çalışmağa səsləyir. Səlma obrazı ilə fədakar ananı görürüksə, Fərda obrazı ilə ailə qədər dəyərlili olan yaxın dost necə olmalıdır ona şahid oluruq. Azadın çətin vəziyyətlərinə baxmayaraq, dostunu özündən də öncə düşünüb onun üçün əlindən gəldiyi qədər yardım etdiyinə şahid oluruq. Azad sakit təbiətli, dinib-danışmayan biri kimi görünərsə də, hekayəni oxuduqca görürük ki, o əslində öz içində özüylə mübarizə aparır, daxilindəki suallara cavab tapmağa çalışır. Bunun ən bariz əksini Fərdanın onun yanında etdiyi danışıklarda görə bilərik. Fərda Azada tamamilə zidd xarakterə sahibdir, o düşüncələrini daha rahat dilə gətirə bilən, yaşadağı mühitə qarşı öz üsyanını dilə gətirməkdən çəkinməyən insandır.

Bizdən soruşsalar ki, həyat nədir, nə cavab verə bilərik? [7, s. 18] Fərda yalnız həyatın mənasını sorğulamır, həmçinin yaşadığı haqsız şəraiti də dilinə gətirir, bunun üçün üsyan edir. Sahibi-mənsəblərimizi götür... Onlar yaşayışın mənasını məgər bizdən artıq qanmışlar? Hansı əməl üçün onları öldükdən bir gün sonra yad edəcəklər? Tiryəkə və fahişəliyə rəvac verdikləri üçün mü? [7, s. 19] Fərdanı düşündürən öz vəziyyəti deyil, vətənin, xalqın vəziyyətidir. Vətənə xeyir verə bilməyən övladlar olmasına görə özünü qınayır. Bu qədər danışığından sonra Azadın sakitliyi Fərdanı daha da qəzəbləndirir.

Bu hadisələrlə yanaşı M.İbrahimov hekayədə siyasi vəziyyəti təsvir edir, həm də Təbrizdəki həyatın təsvirini verir. Artıq xalqın da göznün açıldığını, Rza şah hakimiyyətinə qarşı çıxaraq azadlıq tələb etməsindən bəhs edir.

Bir xalq ki, azadlıq üçün ayağa durdu, onu yatırmaq asan iş deyil. [7, s.22] Bu mübarizədə cavan igidlərin necə dəyanətli olduğunu, vətənləri naminə xoş günlərin tez gəlməsi üçün çalışdıqlarını, qərarlar qəbul edib həyata keçirməkdən bir an belə tərəddüd etmədiklərini görürük. Ən əsası isə biz bunu Azad və Fərdanın simasında görmüş oluruq. Hekayənin sonunda sakit təbiətli Azadın yaşamağın mənasını vətənin səadəti üçün çalışmaqda görməsi də, ömrünün son anında belə öz vətəni üçün kifayət qədər fayda vermədiyinə görə heyfislənməsi də onun necə vətən eşqi ilə yanıb tutuşduğuna bariz nümunədir.

Biz yazıçının ilk hekayəsində Azadın qəhrəmanlığını görürüksə, "Tonqal başında" hekayəsində Kərim kişinin keçmiş yada salaraq fədailəri necə mübarizəyə ümidləndirdiyini görürük. Dahi yazıçının bu keçmiş hekayələri Kərim kişinin dilindən nəql etməkdə məqsədi yalnız vətənin igid oğullarının el üçün göstərdiyi qəhrəmanlığı dilə gətirmək deyil, həmçinin keçmişlə əlaqəli bu günün problemlərini əks etdirməkdir. Eyni zamanda, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan bu hekayə haqqında belə bir nəticəyə gəlir ki: "Məhz buna görə də əsəri müasir ruhlu tarixi hekayə adlandırmaq olar" [2, s. 78]

Düşmənsə hiyləgərdir. Amansızcasıca hücumdadır, bir an olsun xəyin planlarından əl çəkmir. “Qol gücü ilə onlarla bacara bilməyəcəyini gördükdə hiyləyə əl atır... Onların sevdikləri bir şeyi öldürmək fikrinə düşür. Etiqadlarını öldürməyi qərara gəlir” [7, s. 29].

Azərbaycan xalqının igid övladlarından xəbərdar olan düşmən də məhz hiyləyə əl atır. Bir xalqın ən böyük dəyəri onun dilidir. Düşmən də Azərbaycan dilində danışmağa qadağa qoyur və bununla kifayətlənməyib xalqın başına min bir müsibət açır. M. İbrahimov yalnız bu hekayəsində deyil, digərlərində də incə cizgilərlə həqiqətləri nəzərə çatdırır. O, yalnız əsərlərində bu həqiqətləri dilə gətirməklə kifayətlənmir, yaradıcılığı boyu ana dilinin işlədilməsi ilə bağlı mübarizə aparır.

Ədib bu hekayədə Kərim kişinin dilindən üç fərqli hekayə nəql edilir. Birinci hekayədə eli üçün canını belə qurban verən Elcanın qəhrəmanlığından danışılır. Keçmiş yaddaşımızdan gələn el-obanın, torpağın qorunmasını hər bir zaman kəsiyində aktual problem olmuşdur, hansı dövrdə yaşamasından aslı olmayaraq igidlərimizin xalqını, ailəsini qorumaq, onlara xoş güzəran bəxş etmək üçün bu xoşbəxtlikdə gözü olanlarla son nəfəsini verənə qədər mübarizə apardığına hər zaman şahid olmuşuq. Yazıçıda Elcanın timsalında el qədri bilən igidlərimizi yada salaraq tonqal başında yığışan fədailərə situmul olmağa çalışır, bu cür ölümün belə necə şərəfli olduğunu dilə gətirir.

“Vətən yolunda ölmək onların nəzərində müqəddəs sayılmış” [7, S. 29]. İkinci hekayəsində isə Ruqiyyənin timsalında əcinnələri dilə gətirərək yağı düşmənin fəsadlarını bir növ canlandırır. Düşmən hiyləsinə qurban gedən Ruqiyyədən sonra isə Kərim kişi öz cavanlığından, başına gələn hadisələrdən danışır. İkinci hekayə ilə bağlı Qəndab Əliyeva belə bir fikiri nəzərə çatdırır ki: “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı burada tayqulaq dedikdə ola bilsin ki, əli on minlərlə günahsız, dinc insanların qanına bulaşmış türk qatili erməni Androniki nəzərdə tutmuşdur” [5, s. 78].

Qadın obrazlarının yaradılması M. İbrahimov yaradıcılığında xüsusi mövqedə dayanır. Bu hekayələrdə yalnız mübarizə aparən igid oğullarımızdan deyil, heç də onlardan geri qalmayan, yeri gələndə əlinə silah alıb vuruşan qəhrəman qızlarımızdan da bəhs etmişdir. Qadınlarımızın öz qayğıları ilə yanaşı, ailə qayğılarını da unutmadığını və bütün bu məsuliyyətlərin içərisində birinciliklərinin vətən olduğunu da vurğulamışdır. Mirvarid Dilbazi qeyd edir: “Mirzə İbrahimovun qadın obrazları nikbin və qurucudur. Müəllif mənəvi gözəlliyi zahiri gözəllikdən üstün tutur” [8, s. 121].

Azadın anası Səlmə ananın yaşadığı çətinliklər içərisində necə atasız qəhrəman övlad böyütdüyünü, özünün də sonra demokrat olduğunu görürkə, bu hekayədəki Minirənin də həm sevgidə necə mərd olub Kərimlə qoşulub qaçdığını və bundan sonrakı yolunda da onu yalnız qoymadığının şahidi oluruq. O Kərimə həm bir həyat yoldaşı kimi həmişə dəstək olur, həmçinin vətəni üçün əlindən gələni əsirgəmədən son nəfəsinə qədər mübarizə aparır: “Minirə bir igid kimi papaq qoymuş, patrondaş bağlayıb beşaçıları sinəsinə basmışdı” [7, s. 42].

Bu qadın surətləri yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, kerçəkliklə həyatla yoğrulmuş simalardır. Belə ki, Cənubi və ya Şimali olmasından aslı olmayaraq bütöv Azərbaycan qadınları öz igidliyi, mübarizliyi, cəsurluğu ilə seçilmiş istər ictimai-siyasi, istər ailə həyatında dözümlülük simvoluna çevrilmişlər.

Bu mübarizə, cəsurluq Azərbaycan qadının mayasında, qayəsindədir. Azərbaycan qadının bu formada təqdimatı qədim dövrlərdən gələrək M. İbrahimovun yaradıcılığında başqa formada öz əksini tapır. Belə ki, müəllifin Səlmə ana, Minirə kimi qadın obrazları digər qadın qəhrəmanlardan heç də geridə qalmır.

M. İbrahimovun həqiqətləri dilə gətirməkdən bir an olsun çəkinməmiş, hekayələrdə dövlətin necə idarə olunmasında, baş verən hadisələrin yaratdığı nəticələri hər an dilə gətirmişdir.

“Qanun ki, deyirlər, avamın ayağında zəncirdir. Böyüklərin əlində tələdir. Dövlət ki, deyirlər, rəiyyət üçün qılıncdır, hakimlər üçün bir qara dəmir parçasıdır” [7, s. 40].

“On iki dekabr” hekayəsində də “Azad” hekayəsində olduğu kimi hadisələr baş qəhrəmanın dostu tərəfindən danışılır. Bu hekayədə də biz qəhrəman oğul və qızlarımızın necə çiyin-çiyinə mübarizə apardığını, Azad və Fərda, Kərim və Azər kimi dostuqların digər nümunəsi olan Mahmud və cəbhə yoldaşının timsalında görürük. İnsan duyğularını incə notlarla qələmə almağı bacaran yazıçı yalnız mübarizə aparan gəclərin qəhrəmanlıqlarını qələmə almamış, həmçinin saf duyğularla bir-birini sevən obrazlar yaratmışdır. Məlusə və Mahmudun timsalında biz bu saf sevginin şahidi oluruq, buna baxmayaraq onların bir-birinə bəslədiyi duyğu nə qədər dərin olsa da, onların heç bir addım atmadığını ən əsas qayələrinin apardıqları mübarizəyə, xalqına verdiyini görürük.

“Vətənimiz azad olmayınca mənə səadət yoxdur, -deyirdin“ [7, s. 47]. M.İbrahimov bununla da bir daha onu vurğulayır ki, məhəbbətdən daha önəmli olan vətən eşqi, onu azad görmək amalının vacibliyidir. “Elə fəaliyyət ki, vətənin şərəfini artırır...Əsl səadət budur!” [7, s. 47].

Nəhayət, Dekabrın 12-si onlar üçün artıq digər günlərdən daha müqəddəs sayılırdı, çünki bu qədər mübarizənin sonunda məhz o gün onlar qələbə çalmış bir xalq idi. Bununla onlar artıq gələcəyə daha inamlı baxır, amallarına daha da yaxınlaşmağın sevincini yaşayırdılar.

Bundan sonra müəllif silsilənin davamını isə demokratik hərəkətin dağılmasından sonra baş verən hadisələrlə davam etdirmişdir. “İztirabın sonu” hekayəsinin əvvəlində yazıçı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş insanların təsvirini vermişdir. Bu hekayədə ən əsası onu diqqətə çatdırmağa çalışmışdır ki, insanların amansızca öldürülməsinə, evlərinin xaraba qoyulmasına baxmayaraq, onların içərisində olan azadlıq eşqini öldürə bilməmişdilər. Əksinə, insanlar öncəsindən daha da cəsarətli idi, çünki onlar yalnız indi işgal altında olan torpaqlarını deyil, həmçinin ölənlərinin, dostlarının, tanışlarının - bir sözlə, xalqının intiqamı üçün mübarizə aparırdılar. Bu intiqam hissini isə “İztirabın sonu” hekayəsində Rəhimin, Xanım Süsənin timsalında görürük.

Xanım Süsənin evinə gələn satqınların dilindən yazıçı onların necə Azərbaycanı istədiyini, əldən verməmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdıqlarını göstərir.

“Azərbaycan!.. Azərbaycan!.. Azərbaycan bizim gözümüzdür... Bizim ürəyimizdir... Biz onu əlimizdən verə bilmərik” [7, s. 60].

Rəhimlə əlbir olan Xanım Süsən evinə gələn satqın düşmənlərdən həm vətənin, həm də ölənlərinin intiqamını alır.

M.İbrahimov hekayələrindən görmüş oluruq ki, o öz sözünü çəkinmədən deməyi bacarır, dövrün problemlərini, ictimai-siyasi mühitin təsvirini açıqlıqla qeyd edir.

Nəticə və elmi yenilik. Məqalənin elmi yenili ondadır ki, Mir Cəlal və Mirzə İbrahimovun ortaq mövzuya olan fərqli baxışları əks etdirilir. Burada müharibə mövzusunə həm məkan kontekstindən, həm də əks etdirmə üsulu baxımından fərqli yanaşmaları təhlil edilir. Mir Cəlalin Şimali Azərbaycanda baş verən hadisələrə baxış tərzini aydınlaşdırılırsa, Mirzə İbrahimov da Cənubi Azərbaycandakı mübarizəyə yanaşma tərzini aydınlaşdırılır. Mir Cəlal qəhrəmanlarını sadəcə xalqın içərisindən seçmiş, onların vətən eşqini, düşməndən intiqam hissini, ön və arxa cəbhə hadisələrini real boyalarla təsvir etmişdir. M.İbrahimov isə xalqın istiqlaliyyət mübarizəsini, vətəndaşlıq platformasını canlı planda qələmə almağa bədii sözün qüdrətilə müvəffəq olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbas Hacıyev Mirzə İbrahimov. Bakı: Yazıçı, 1982, 207 s.
2. Cəfər Xəndan Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında cənub mövzusu, “Azərbaycan”, 1981, №10, s. 77-78.
3. Əhəd Hüseynov Mir Cəlalin bədii nəsrini. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 196 s.
4. Qafar Hüseynov Mir Cəlal dünyası. Bakı: Çayışoğlu, 2011, 328 s.
5. Qəndab Əliyeva Mirzə İbrahimov nəsrində cənub mövzusu. Bakı: Elm-təhsil, 2016, 172 s.
6. Qəndab Əliyeva Mirzə İbrahimovun fəaliyyətində cənubi Azərbaycan faktoru // “Filologiya məsələləri”, 2016, №6, s. 341-345

7. Mirzə İbrahimov Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 432 s.
8. Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı: Elm, 2008, 560 s.
9. Mir Cəlal Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 384 s.
10. Teymur Əhmədov Akademik Mirzə İbrahimov. Bakı: Nurlar, 2015, 296 s.
11. Teymur Əhmədov Mir Cəlal: Həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pedoqoji fəaliyyəti, I cild, Bakı: Nurlan, 2014, 348 s.
12. Yaqub İsmayılov Mir Cəlalın yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2010, 292 s.

“QORQUT” ADI VƏ ÖLÜMDƏN QAÇMA MOTİVİ İLƏ BAĞLILIĞI

Bəsti Mehman qızı Səttarova
Bakı Dövlət Universiteti (*magistrant*)
Bsettarova21@gmail.com

Abstract

The name of “Korkut” and connection with the motive of escaping death

“The book of Dede Korkut” – Our Mother Book is one of the works that we witness the most tremendous manifestation of the culture, life style, customs and traditions of Turks. This book is connected with the name of our Korkut Ata who also legends and myths, we testify that he is a type of saint who informs various messages from the world of the invisible. In this article we tried to explore the name of Korkut in connection with the mythical motive of escaping death.

Giriş. Qorqut Ata övliya, şaman, dədə, kamillik simvolu kimi dünənimizdə olduğu kimi bu günümüzdə və sabahımızda da əfsanələri ilə yaddaşlarda yaşamaqdadır. Bu əfsanələr əsasında tədqiqatçılar Qorqutun şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlər irəli sürməyə çalışmışlar. Qorqutun şəxsiyyəti haqqında polemikalar əsas etibarilə 3 kontekstdə - Qorqut adının semantikasi, Qorqutun tarixi şəxsiyyət kimi varlığı və yaxud ümumiləşdirilmiş obraz olması, eposda adı ilə bağlı tutduğu mövqe şəklində təzahür etmişdir.

Qorqut adının semantikasi. Bu mövzuda İ.V.Aniçkov, Q.N.Potanın, A.Jubanov, A.M.Jirmunski, M.Seyidov kimi tanınmış tədqiqatçıların zəngin mülahizələri mövcuddur. İ.V.Aniçkov “Qorqud” adını araşdırarkən qırğız və qazax dillərindəki lüğətlərə istinad etmiş və “qorqu” sözü ilə əlaqəsinə əsaslanmışdır. Q.N.Potanın də “qorqmaq” kökündən meydana gəldiyi qənaətinə varmışdır. A.Jubanov və A.K.Vorovkov da bu sözü “qorqu” sözünün mənşəyi ilə bağlamışdır. A.M.Jirmunski isə “Qorqud” sözünün ləqəb mənasında işləndiyi fikrinə gəlmişdir. [1, s. 57]

Əsas hissə. Qorqut Atanın şəxsiyyətinin araşdırılmasında bir çox tədqiqatçıların hədəfi adın etno-lingvistik kökü və semantik açımı olmuşdur. Bu məsələdə biz, əsasən, araşdırmaların 2 istiqamətə kökləndiyinə şahidlik edirik. Zəhri cildə də əvvəlcə “qorq=qorqut; kork-ut=korkutmaq” feili nəzər-diqqətimizi cəlb edir. Qorqut Atanın adında “kor/gor” (məzar) hissəsi onun o biri dünya ilə əlaqəsini xatırladır. Qorxunun köklərinə vardıda qaranlıq dünyanın simvolu olan “kor/gor” kökü Qorqud adının etimologiyasının açılmasında əsaslı rola malikdir. İkinci qisim tədqiqatçılar daha çox sözü iki müstəqil kökə ayıraraq üzərində işləmişdir. Bu iki söz “qori” və “qut” olaraq dəyərləndirilmişdir. Qori=qorumaq, qut türk, monqol və altay şamanlarının inanclarında müqəddəs enerji mənasını ehtiva edir. “Kut//Hut//Kud//Gut” kimi müxtəlif formalarda işlədilir. Müqəddəs həyat gücü, bərəkət, həyatverici, canlılıq kimi mənaları mövcuddur.

“Qorqud” sözünün linqvistik kökü və semantik açılışı ilə şərhləri, sübutları ilə bu araşdırmaya dərin iz qoyan şəxslər sırasında Mirəli Seyidov xüsusilə seçilməkdədir. “Qorqud” sözünü 2 hissəyə ayırmış və “qor”-un “od”, “qut”-un isə “xoşbəxtliyin mayası, can, ruh, həyatverici maya” mənalarını daşdığını göstərmişdir. Bunlarla kifayətlənməyən görkəmli alim Qorqut Atanın soy-kökü ilə bağlı qaranlıq məqamlara toxunmuşdur. Qorqudun anasının adı ala gözlü div qızı ulu tanrıya inamla, atası isə odla əlaqədar olmasını şərh etmişdir.

Füzuli Bayat isə “Qor” kəlməsini Günəşin simvolu kimi mənalandıraraq aşağıdakı fikirləri irəli sürmüşdür: “Bəzi Hind Avropa, Ural, Dravid, Altay (Türk dili də daxil olmaqla- müəllif) dillərində “Her-Ger” sözü vardır ki, Günəşlə bağlı mənaları ifadə edir. Bu kökün “Ker-Ger” variantı da vardır ki, bu da dağ, daş, zirvə, hündürlük mənalarını bildirir. “Kor, gor, kur” tərkiblərinin şumerlərdən bəri mənə baxımından Türklərlə ortaq şəkildə istifadə edildiyi və atəş, ocaq tanrısının adı olduğu qənaəti mövcuddur. Azərbaycan Türkcəsində gor-yanmış adının və ya kömürün ocaqda qalmış kiçik atəş parçası mənalarında istifadə edilir. Anadoluda “gor”-yaxşı yanmamış atəş gəlməmiş kömür və odun parçasıdır. Bu halda, Qorqut atəşin və bilavasitə Günəşin simvoludur” [2, s. 22-23].

Ümumilikdə, Qorqut Ata ilə bağlı əfsanələr bir çox tədqiqatçılar tərəfindən aktual mövzu kimi araşdırılmış və qruplaşdırılmışdır. Bu qruplaşdırmalar sırasında ən yaxşılardan biri Füzuli Bayatın təsnifatıdır. Təsnifat aşağıdakı şəkildədir: a) Qorqudun doğulması; b) Qorqudun ad alması; c) Qorqudun div qızından doğulması; ç) Qorqudun anası; d) Qorqud Ata qopuzu necə hazırladı? e) Qorqud övliya kimi; ə) Qorqud təbib; f) Qorqudun qəbri qazıldı; f) Qorqudun ölümdən qaçması; g) Qorqud və qırx qız; h) Qorqud və Səlmən-i Fərisi; x) Dədəm qorxdu; i) Dədə və Əzrail [2].

Qeybdən - gələcəkdən dürlü – dürlü xəbərlər verən kəramət sahibi Qorqut Atanın dünyaya göz açması və ölümü ilə bağlı sayısız-hesabsız rəvayətlər dolaşır. Rəvayətlərdən birində Dədə Qorqudun aydın bərrəq gözlü div qızından doğulduğu, boyunun 60 arşın olması göstərilir. Başqa bir rəvayətə əsasən isə Qorqut torbada dünyaya gəlmiş, anası əlini torbaya ataraq onu cırmış, nəticədə isə içəridən ağlayan uşaq çıxmışdır. Tofiq Hacıyev Qorqudun kimliyi barəsində yazarkən aşağıdakı misralar göstərilir:

“Ağ çiçəkdən doğuldum
mən Dədə Qorqud.

Ana bətninə düşdüm,
Ata belindən gəldim
mən Dədə Qorqud

Mavi gözlü
Div qızından doğuldum

mən Dədə Qorqud [3, s. 14]

Türk xalqları arasında dolaşan əfsanələrdən biri də Qorqudun üç il doqquz gün ana qarınında qalması ilə bağlıdır. Əfsanəyə görə ana üç il ərzində üç dəfə doğum sancısı keçirtmə də, doğum baş tutmamışdır. Birinci ilin üçüncü günü dünya da sancılanmış, nəticədə böyük sel meydana gəlmişdir. İkinci ilin üçüncü günü dəhşətli külək yer üzünü quma qərq etmişdir. Üçüncü ilin üçüncü günü səma qara buludlarla örtülmüş, ətraf qaranlıqlar içərisində qalmışdır. Şiddətli şimşəklər çaxmışdır. Xalq yenə bir fəlakətin gələcəyindən qorxmışsa da, nəhayət Qorqut dünyaya göz açmışdır. Qorqutun doğuluğu ilə günəş yüksəlməyə başlamışdır. Doğumdan əvvəl yaşanan qorxularla əlaqədar uşağın adını da Qorqut qoymuşdur [4, s. 224].

Göründüyü kimi, Qorqut Ata dünyaya möcüzəli şəkildə gəlmişdir, buna görə də onun ölümü adi insanların ölümünə bənzəməyəcək, fəvqəladə xarakter daşıyacaqdır. Əvvəla, ölüm anlayışının izlərinə Qorqutun adında da rast gəlirik. Bəzən tədqiqatçılar “Qorqut” sözünün etimologiyasını “qorxudan”, “qorumaq” sözləri ilə əlaqələndirilsə də, bəzən bu sözün semantik açılışını “qorxmaq”

feili ilə bağlılığına istinad edərək “ölümdən qorxmaq” müstəvisində nəzərdən keçirmişlər. Biz də ikinci məna ilə ölümdən qaçma motivini araşdıracağıq. Füzuli Bayat Korkut Ata (Mifolojiden Gerçekliğe Dede Korkut) adlı kitabında II bölmənin “Dədə və Əzrail” adlı hissəsində tam da “ölüm” və “Qorqut” sözünün əlaqəsi ilə bağlı qiymətli materiallar təqdim etmişdir:

“Bir gün Qorqut Dədə qoca yaşında Əzrayılın gəlişini uzaqdan gördü və cəld evdən çıxdı. Qaçaraq gəldi və palçıqlı bir gölə çatdı. Burada soyunub özünü gölə atdı. Tanınmasın deyə bütün bədənini palçığa batırdı və küçədə oynayan uşaqlara qoşuldu. Əzrail onların yanından keçərkən soruşdu:

- Ey uşaqlar, dədənin evi haradadır? Mən onun canını almaq üçün gəlmişəm.

Uşaqlardan əvvəl Dədə irəliləyib uşaq kimi səhv tərəfini tutdu.

göstərən:

- Bax, baba evi var. İndi evdədir dedi.

Əzrayıl, ona qəzəblə baxaraq dedi:

- Ey gedirəm qara buzov, evdə baba tapa bilmirəmsə, gəlib sənin canını alacam.

Dədə bu sözlərdən çox qorxdı və titrəməyə başladı. Əzrayıldan qorxdığı üçün ona Dədə Qorxdı, daha sonra Dədə Qorqut adını verdilər” [2, s. 44]

Zernovun adı ilə bağlı rəvayətə əsasən, Qorqut Ata 20 yaşa çatarkən gecə yuxusunda onun 40 il yaşayacağı barəsində məlumat alır və həyatı boyu ölümlə mübarizə aparır. Əzrayıla boyun əymədən uzun ömürə çatmaq istəyir, ölümsüzlüyü axtarır.

P.S.Spiridonov tərəfindən 1899-cu ildə Tulyus Aşuvakovdan toplanan başqa bir variant isə bu şəkildədir: “Qorqud su üzərindəki xalçanın üstündə oturub öz qopuzunu çalır, oxuyur. Tam bir həftə nə gecə, nə də gündüz gözünü belə yummur. Nəhayət, davam gətirə bilməyib yatır. Ancaq bundan, yəni onun mahnısının və musiqisinin susmasından istifadə edən ölüm ilan şəklinə düşərək xalçanın üstünə çıxır, onu çalıb öldürür. Əfsanəyə görə guya Qorqudu oradaca, sahildə dəfn edir, qopuzu da qəbrinin üstünə qoyurlar. Guya ki, qopuz indi də hər cümə günü xor-xut, xor-xut deyə səslənir, ağlayır, böyük nəğməkarın yasını saxlayır” [5, s. 35]

Türkmənlər arasında yaşayan Salur Qazanla bağlı əfsanələrdə, Qorqut bu oğuz qəhrəmanını tərifləyərkən şeiri səsləndirmişdir:

Seyyah Korkut öler buldung imdi bilgil,
Ol Kazanın devletine dua kılğıl!
Kervan gitti köp gic kaldıng yolga girgil!
Alplar beyler gören bar mu Kazan gibi?! [6, s. 98]

Tərcüməsi:

Səyyah Qorqut, tezliklə öləcəksən, indi bil,
Xoşbəxtliyinə Qazanın bir dua qıl!
Getdi karvan, sən gecikdin, indi get yol!
Alplar, bəylər görən varmı Qazan kimi?!

Beləliklə, biz Qorqudun davamlı olaraq ölümdən qaçışı, mübarizəsi ilə yanaşı, ölümə boyun əydiyi, bərişdiyinə dair xalq əfsanələrinə də şahidlik edirik.

Bu gün türkmənlərlə qazaxlar arasında Qorqut Atanın qəbri mövzusunda bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə, Qorqut Ata uzun müddət əcəldən qaçmaq istəmiş, fəqət haraya getsə “məzar izləyən Qorqut” üçün məzar qazdıqlarını görmüş, sonda 300 yaşındaykən özü üçün qazılan məzarlardan birinin yanında ölmüşdür. Bununla əlaqədar olaraq türkmənlər arasında təqdir və qismət haqqında “Qorqudun qəbrini qazma” deyə atalar sözü də mövcuddur.

Ç.Vəlixanov və onun ardınca Q.N.Potaninin də göstərdiyi kimi ölüm qorxusu və ölümdən qaçış düşüncəsi, Tanrı tərəfindən bildirim kimi yaşamın sonu olduğunu qəbul edən İslam təsəvvüründən uzaqdır. Hər yerdə hazır və nazir olan Tanrıdan qaçılmayacağı, insana bir ömür bəxş

edən Tanrının əmrinə qarşı gəlməyin sadəcə ağılsızlıqdan ibarət olduğu öyrədilən dini dərslərdir. Bu iki alimin düşüncəsinə əsasən, əfsanənin mövzusu şamanizm üçün səciyyəvidir.

Cəlal Bəydili isə Qorqut Atanın ilkin şaman olaraq köhnə dünya mədəniyyətlərində əbədi yaşarlıq, ölümsüzlük və ya onun başqa cür ifadə şəkli olan uzunömürlülük ideyasını əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, ilkin şaman Qorqudun ölümsüzlüyü hər halda sonrakı variasiyalarda uzunömürlülükə əvəz edilmişdir. Baxşı mətnlərindən misal çəkərək nə ölü, nə diri olan Qorqut Atanın ölümsüzlük düşüncəsinə dair təsəvvürlərlə bağlıdır. Həm sakral, həm də profan dünya ilə bağlı olan bu varlığın ilkin kompleksin, yəni Ulu Yer Ananın atributlarının daşıyıcısı olaraq səciyyələndirmişdir. Şamanlar piri, hami şaman (ruhu) Yer Ananın transformasiyaya uğrayıb variasiya olunmuş bir şəkillərindən biri olduğunu qeyd etmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Qeyd etdiyimiz əfsanələri də nəzərə alaraq “Qorqut” sözünə yanaşmamız isə “qor” ifadəsinin qor məzar anlamı və qur=canlılıq, həyat mənalılarının qovuşması konteksinə əsaslanaraq ərsəyə gəlmiş qənaətdədir. Qorqut bir övliya, bilici kahin kimi yalnız ölüb getmiş, məzara gömülmüş bir şəxsiyyət deyil, eyni zamanda, bu dünya ilə əlaqəsini hələ itirməmiş şəxs olaraq yozula bilər. “Qorqudun ruhunun həqiqi mistik gücə qadir olmasının düşüncələrdə yer tapmasına dəlalət edən məqamdır. Çünki övliyaların məzarlarının yerləşdikləri məkanın hər cür bələdan qorumaq iqtidarına malikliyi insanlar tərəfindən inanılmışdır. Elə tam da bu mövzu ilə “Kayda barsan da Korkuttın köri” (Haraya getsən Qorqudun qəbri) cümləsi üst-üstə düşür” [7, s. 279].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədli H (Məmmədov). Dədəm Qorqud gözən yerdə bu yerlər..., Bakı: Elm, 1999, 330 s.
2. Bayat F. Korkut Ata. Mitolojiden gerçəkliyə Dede Korkut. KaraM araştırma ve yayıncılık, Ankara, 2003. 89 s.
3. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.
4. Durbilmez B. Efsaneden destana: Kazakistanda Korkut ata ve Korkut küyü. // Milli Folklor, 2003, Yıl 15, sayı 60.
5. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 396 s.
6. Əbülqazi Bahadır xan. “Şəcərəyi-Tərakimə” (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə, on söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İsmixan Osmanlı. Bakı; Azərbaycan Milli ensiklopediyası, 2002, 146 s.
7. Səttarova B. Həqiqi mistik gücə qadir Qorqut Atanın övliyalıq funksiyası // ТАЪЛИМДА ФИЛОЛОГИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ГЛОБАЛ МАСАЛАЛАРИ, Жиззах, 2022, s. 276-280

QARABAĞ MÖVZUSU MÜASİR ƏDƏBİYATIMIZDA

Cahangir Məmmədli

Milli mətbuat tarixi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Esmira Rövşənova

Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi kafedrasının müəllimi

Bu gün torpaqlarımızın işğaldan azad olunması xalqımızın başını uca tutmasına səbəb olub. Amma bu qələbənin əldə edilməsi üçün əvvəlcədən milli maraqlarımıza dair bir sıra ciddi məsələlər həll olunmalı idi. 1980-ci illərin sonundan düşmənin işğal etdiyi torpaqlarımız 30 il müddətində bizim ən böyük nisgilimiz oldu. Bu da bir həqiqətdir ki, hakimiyyət uğrunda savaşın qurbanı olan bu torpaqların azad olunması hələ 1990-cı illərdə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin meydana qoyduğu tələblərin gerçəkləşməsi prosesi ilə də çox bağlı oldu. “Heydər Əliyev

milli dövlətçiliyin bir sıra atributları baxımından ədəbiyyat xadimlərini daim dövlətlə bir yerdə olmağa çağırır, onlara Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunması, qüdrətli ordu yaradılması, vətəndaşlarımızın, xüsusilə gənclərin hərbi vətənpərvərlik... ruhunda tərbiyələndirilməsi kimi vacib bir işdə səylərini əsirgəməməyi tövsiyə edirdi” [2, s. 222-223]. Ədəbi qüvvələri xalqımızda milli hissləri oyatmağa çağıran Heydər Əliyev deyirdi: “Şairin şəhid olması lazım deyil. Amma şairin daim ordunun içərisində olması, əsgərlərlə görüşüb söhbət aparması, onlara vətənin nə demək olduğunu anlatması çox vacibdir. Ədiblərimiz gərək ona anlatsınlar ki, sən müstəqil Azərbaycanın keşiyindəsən” [2, s. 222-223]. Azərbaycan yazıçıları Ulu öndərin bu fikirlərini əsas tutaraq əsgərlərimizlə müntəzəm görüşlərə diqqət etmiş, erməni xislətini ifşa edən çoxsaylı əsərlər ortaya qoymuşlar. Yazıçı Anar özünün bir çox əsərlərində, o cümlədən “Yaşamaq haqqı” əsərində bu mövzuya geniş yer vermişdir [1, s. 997-1036].

Xüsusilə İlham Əliyevin prezidentlik vəzifəsinə gəlişindən sonra ədəbiyyatımızda müstəqillik və Qarabağ mövzusu yeni vüsət almışdır. “... müstəqillik dövrünün çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycançı mövqeyi, forma və məzmun yeniliyi, cəmiyyətə, insana gerçək münasibət ifadə etməsi, fərqli bədii metod və üslubların meydanının genişlənməsi ilə çoxəsrlik milli ədəbi fikir tarixində yeni mərhələdir” [3, s. 422]. Akademik İsa Həbibbəylinin bu fikirləri ədəbi qüvvələrimizin Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə yeni baxışına da aid edilə bilər. Həqiqətən də ədəbi mühit bu mövzuya obyektiv, tarixi faktlara söykənmək, xalqımızın mübarizə qüdrətini göstərmək, düşmənin iç üzünü açmaq və s. kimi vəzifələri yüksək bədii formatda ortaya qoymuş və qoymaqladır. Qeyd etdiyimiz bu faktlar Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin nəşr etdirdiyi “Qarabağ dastanı” toplusunda özünü göstərir [4].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və onun rəhbəri Anar 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə daha fəal yaradıcılıq işi görmüşlər. Yazıçı – jurnalist Rəşad Məcidin belə bir fikri maraqlıdır: “Anar müəllim müharibə günlərində Qarabağdan olan yazıçıları, şairləri arayıb təbrik etdi və arzuladı ki, onlar işğaldan azad olunan doğma yurdları haqqında yazılar yazsınlar... hər bir yazıçı uşaqlığının keçdiyi, yaddaşının ən gözəl yerlərinə həkk olunmuş doğma torpaqlar haqqında xatirələrini, duyğularını qələmə alsın” [5, s. 12]. Yazıçı və şairlərimiz Anarın bu arzusunu diqqətlə nəzərə almış və Yazıçılar Birliyi onların Qarabağ mövzusunda əsərlərini toplu halında nəşr etmişdir. Bu əsərlərin ümumi məzmununda Qarabağ, Şuşa dayanır.

Artıq elə indidən tarixə düşmüş və yüz illər boyunca milli tariximizin iftixarı olacaq 44 günlük Vətən müharibəsi ilə bağlı saysız-hesabsız elmi publisistik, bədii əsərlər yazılacaq. Çünki bu 44 günlük Vətən müharibəsidünyanın ən rəzil, alçaq xislətli bir millətin (millətinmi?), Ermənistan adlı bir dövlətin (dövlətinmi?) qonşuya xəyanətinə son qoydu və bütün dünyaya Azərbaycan xalqının qüdrətini göstərdi.

"Müharibə" sözü leksik anlam kimi öz mənasında nə qədər dəhşət saçsa da, onun əvvəlinə əlavə edilən "Vətən" sözü həmin anlama bir müqəddəslik gətirir. Dünya xalqlarının tarixində baş verən bütün Vətən müharibələri həmişə, əsasən haqqın tərəfində olan, aqressiyanı dəf etmək, işğalçını torpağından qovmaq məqsədilə döyüşən ölkənin qələbəsi ilə bitib. Xalqın "haqq nazilər, amma üzülməz" kimi min illərdən gələn müdrik deyimi belə yerdə əsl həqiqəti ifadə edir. Otuz il Vətənimizi işğalda saxlayan və bu otuz ildə havadarlarının arxasına sığınaraq bizi lağa qoyan Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qarşı haqq səsimizi dünya ictimaiyyəti eşitməməzliyə vurdu. Amma onu da unudular ki, hər şeyin bir sonu var və sonda xalq, millət öz Vətəni uğrunda elə birləşəcək, elə güclənəcək ki, bu birgəliyin, bu gücün qarşısında heç kim tab gətirə bilməyəcək. Xalq birləşdi, xalq öz Prezidenti ilə, Ali Baş Komandanı ilə, Vətən uğrunda mübarizəyə qalxan Ordusu ilə birləşdi. İllər keçəcək dünya dəyişəcək, amma xalqımızın bu birliyi bir daha heç vaxt sarsılmayacaq. Çünki bu birliyin də Vətənimizin işğal tarixi kimi 30 yaşı var. Xalqımızın ötən illərdən nəticə çıxarıb

birdəşməyə gedən yolunun 30 ili millətimizin sınavi vətəndaşından tutmuş aliminə, ziyalisinadək hər kəsin ağırdığı bir yoldur.

Bu yolun ağırlı çağlarını ağırlı ilə yaşayan yazıçı, şair, publisistlərimiz də hər an öz sözlərini demiş və deməkdədirlər. Onlar elmi-bədii publisistik əsərləri ilə Qarabağı yaddaşlarda saxlamağa, xalqımızı birgəliyə çağırmağa, işğalçıya sonsuz nifrətlə yanaşmağa çağırırlar. Xalqımızın Anar, Elçin, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz kimi ədibləri heç vaxt qələmi yerə qoymadılar. Otuz illik ağır bir zamanda elə bir yazıçı, şair, publisist olmadı ki, öz yaradıcılığında Qarabağ həsrətini ifadə etməsin. Və əlbəttə, otuz ilin həsrəti, həmçinin, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründəki, böyük qələbəmizdən sonrakı zamanın ədəbi yaradıcılığı müqəddəs kitab formatına köçürülməli idi. Bu missiya Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anarın ideyası ilə "Təhsil" nəşriyyatının nəşr etdiyi "Qarabağ dastanı: otuz ilin həsrəti - 44 günün zəfəri" adlı möhtəşəm bir kitabla yerinə yetirildi. Kitabın daşdığı mahiyyət onun annotasiyasında çox dəqiq ifadə edilib: "Azərbaycan xalqı və şanlı Ordumuz Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin qüdrətli rəhbərliyi ilə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində möhtəşəm qələbə qazandı. Bütün xalqımız kimi, Azərbaycan yazıçılarının da 30 ilə yaxın zaman müddətində qəlbində daşdığı acı, nisgil, həsrət, nəhayət ki, sona yetdi.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təşəbbüsü ilə hazırlanan kitabda Qarabağla bağlı yazıçıların öz doğma bölgələri haqqında düşüncələrinə, xatirələrinə yer verilib. İşğalın gətirdiyi kədər, eyni zamanda, qələbəmizdən qaynaqlanan qüruru əks etdirən bu yazılar Azərbaycanın böyük zəfərinin əbədləşməsinə qələm adamlarının töhfəsidir. Bu yazılarda Qarabağın tarixinə dair maraqlı faktlar, unudulmaz duyğular, müəlliflərin şirinli-acılı xatirələri öz əksini tapıb".

Kitabın tərtibatı onun əsas mahiyyətinə çox uyğundur. Prezident İlham Əliyevin Müzəffər Ali Baş Komandan və Ordumuzun "Birinci əsgəri" (Mir Şahin) kimi Cıdır düzündəki məğrur şəkli - "Dəmir yumruq" portreti kitabın ilk səhifəsini təşkil edir. Daha sonra ardıcıl şəkildə Ali Baş Komandanın Vətən müharibəsi günlərində rəşadətli ordumuzun işğal altında olan hər rayonumuzun azad edilməsi ilə bağlı xalqa qələbə müjdəsi verən müraciətləri və qələbədən sonrakı Şuşa səfərlərindəki çıxışlarından fraqmentlər ilk səhifələrdə yer alır. Bu səhifələrdə habelə Ali Baş Komandanın bütün Qarabağ səfərlərində ona yol yoldaşı olmuş Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın şəhidlərimizin ruhuna bir Tanrı duası kimi səslənən sözlərini oxuyuruq.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədr müavini, kitabın redaktoru Rəşad Məcid "Qarabağ dastanı"na maraqlı bir ön söz yazıb. "Şuşa havasının əritdiyi nisgil" sərlövhəli bu ön söz toplusunun əsas mahiyyətini açır, burada yer alan bir sıra əsərin bəzi məqamlarını təhlilə cəlb edir.

"Qarabağ dastanı"nda yüzə yaxın (94) müəllifin əsəri toplanıb. Əlbəttə, otuz ilin həsrəti müddətində Qarabağ həsr edilmiş əsərlər o qədər çoxdur ki, onların hamısını bir kitabda təqdim etmək mümkün olmazdı. Yəqin ki, tariximizin bu dövrü ilə bağlı yüzlərlə, minlərlə əsər hələ bundan sonra saysız kitablarda özünə yer alacaq.

İlk növbədə qeyd edim ki, bu kitabdakı yazıların hamısında duyğulu yazıçı, şair, publisist qəlbi döyünür. Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassikləri Xalq yazıçıları - Anarın, Elçinin, müasir bədii nəsrin ustad nümayəndələri Aqil Abbasın, Seyran Səxavətin, Elçin Hüseynbəylinin və başqalarının Qarabağ nisgilinə bürünmüş, qəlbimizin qüruru ilə qələmə alınmış bədii-publisistik yazıları oxuculara yeni bir Vətən sevgisi aşılayır. Kitabdakı yazıların hamısında Qarabağın milli tariximizdə yeri, bu diyarın bütövlükdə Azərbaycan məzmunu əsas yer tutur. Bu mənada elə kitabın "Qarabağ - doğma yurdum" rubrikası altında Elçinin "Şuşanın dağları başı dumanlı..." essesi xüsusi maraq kəsb edir.

Xatırlatmaq istərdim ki, Elçin hələ uzun illər bundan əvvəl yazdığı "Şuşaya duman gəlib..." məlum povestində Qarabağ, onun qızıl tacı olan Şuşaya sənətkar sevgisini ifadə etmişdi. "Şuşanın dağları başı dumanlı..." essesi sanki həmin əsərin davamıdır. Yazıçı birincidə hər şeydən arxayın

Şuşanın sakit həyatının lövhələrini təsvir edirdisə, ikincidə Şuşa və şuşalıların mədəni-mənəvi koloritini, otuz il düşmən tapdağında qalan Cıdır düzünün - bütövlükdə Şuşa möcüzəsinin geniş panoramını bizə təqdim edir. Və bütün bunlar yazıcının 1982-ci il yanvarın 14-də Şuşanın Cıdır düzündə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılış günündə iştirakından başlanan xatirələrində yer alıb. Yazıcının bu xatirələri, əslində, bizə bütöv bir roman təsiri bağışlayır və biz bu xatirələrdə Şuşanın, bu şəhərin adamlarının aydın koloritini görürük. "Şuşanın dağları başı dumanlı..."dakı Şuşa sənətkarın ecazkar qələmində bir Azərbaycan timsalıdır. Belə bir məqama diqqət edək: "Şuşanın günəşi bir gündə beş dəfə çıxıb, beş dəfə də bata bilər və ayın 14-də Şuşada hər tərəfi elə bir qar basmışdı... maşınlar Cıdır düzünə qalxa bilmədi və hamı maşından enib yoxuşu piyada qalxmağa başladı..." Və yazıçı, Vaqifin məqbərəsinin yağın qar altında izdihamlı bir mənzərə ilə açılışını təsvir edib o zamankı qeydlərində yazır: "Başqa söz tapa bilmirəm: Şuşada qar bayramı idi".

Yazıçı elə həmin 1982-ci ilin 29 iyulunda yenə də Heydər Əliyevin iştirakı ilə Şuşada keçirilən Vaqif Poeziya Günündəki xatirələrini qələmə alır və bu məqamlarda erməni şair və yazıçılarının Azərbaycana "sevgilərini" ifadə edən çıxışlarını və sonralar həmin o "sevgi" sahiblərinin bizə qarşı qəddarlığını yada salır. Və bu yerdə deyir: "Mən 1982-ci ildəki bu iki Şuşa səfəri barədə nə üçün bu qədər ətraflı yazıram? Çünki Şuşa dağlarının başına bürünmüş o gözəl dumana baxa-baxa həzz aldığımız o çağlarda kimin ağına gələ bilirdi ki, Şuşanın özünün başının üstünü qapqara bir duman bürüyüb və bizim də bundan xəbərimiz yoxdur?" Elçin bu sözlərlə xalqımızı yağlı düşməyə qarşı həmişə, hər zaman ayıq-sayıq olmağa çağırır...

Bu gün Şuşanın azad olunmasını qürurla qələmə alan Elçin Polad Bülbüloğlu ilə Şuşaya səfərə gələn Fərhad Bədəlbəylinin hər birimizin dilindən çıxa biləcək bir etirafını yazıya əlavə edir: "Şuşa, bizi bağışla!"

Və bu məqamda mən Elçinin özünün də bir çoxumuza, şəxsən bir qarabağlı kimi mənə də aid olan bir etirafını təqdim edirəm: "Bunu da etiraf etmək istəyirəm ki, mən Şuşanın azad olunacağını görəcəyimə inanmırdım, bu, mənim içimdə bir yara idi, çünki bu otuz illik erməni işğalının təcrübəsi göstərdi ki, dünyanı ikili siyasi standartlar idarə edir və İlham Əliyev həm Prezident, həm də Ali Baş Komandan kimi məhz bu ikili standartlar dünyasında ortaya son dərəcə ciddi və son dərəcə də cəsarətli iradə qoydu"...

Yazıçı və şairlərimizin, demək olar ki, hamısı otuz illik Qarabağ həsrətini müxtəlif janrlı əsərlərində Birinci Qarabağ müharibəsindən bu günədək ağırlı, nisgilli duyğularla ifadə ediblər.

Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki, Xalq yazıçısı Anar yaradıcılıq ömrünün bütün anlarında Qarabağ mövzusunun prioritet olaraq ədəbi-bədii düşüncəyə gətirib. Onun Üzeyir bəyə, Mirzə Cəlilə və digər sənət adamlarına həsr etdiyi hekayə, povest və bədii-sənədli filmlərində Qarabağ kaloriti, Qarabağ coşqusu özünü göstərmişdir.

"Qarabağ dastanı..." kitabının mühüm bir hissəsində Anarın çox sevdiyi və taleyindən həmişə nigaran qaldığı bu diyarın mühüm portret cizgilərini əks etdirən əvvəlki və bugünkü yazıları yer alıb. "Ötən günlərin yazıları" başlığı altında yazıcının üç maraqlı əsəri təqdim olunub. Müəllifin hələ 1983-1985-ci illərdə yazdığı, "Qarabağ şikəstəsi" özünün yayın qızmar Bakısından Qarabağa - Yevlax, Ağdam, Şuşa, Laçın... yollarından keçən "səfər xətti" Ə.Haqqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları"ndakı yol xəttini xatırlatsa da, Anarın Qarabağın hər nöqtəsinə ziyalı bələdliyi, bu yerlərin bugünkü inkişaf səviyyəsinin sevindirici faktları meydanda tamamilə yeni bir Azərbaycan olduğunu nümayiş etdirir. İndi adamlar da dəyişib, daha milli, daha qayğıkeş olublar. Yevlaxın yay tüljanında çayçı Məmmədin dəmlədiyi çayın gətirdiyi sərinlik, hardasa çoban bir kəsin oxuduğu "Qarabağ şikəstəsi" təbiətin isti yay gününün narahatlığını unutturur. Yayın bu istisində yolçuların - Anar və yoldaşlarının canına xoş bir sərinlik yayılır. "Bəlkə də səbəb musiqi sədələri idi. Ətrafa baxırdıq - göz işlədikcə uzanan dümdüz aran, ucsuz-bucaqsız pambıq çölləri... Amma

hardasa, kimsə dağlar nəğməsinə - "Qarabağ şikəstəsi"ni oxuyurdu. Bu şikəstə dərələrin, uçurumların, yarğanların üstündən, bu dağdan o dağa haraylanan, boğazda qaynaya-qaynaya uzaqdan uzağı səsləyən, yamacdan-yamaca, qayadan-qayaya çatıb əks-sədayla qayıdan bir Qarabağ havasıydı. "Hava" sözünün hər iki mənasında. Nəğmə mənasında da, iqlim mənasında da. Yəni elə bu iki məna da bir-biriylə sıx bağlı deyilmə? Şuşanın gözəl səsləri bu dağların məcun havasından yaranmırmı?"

Əsərdən gətirdiyim bu sətirlər müəllifin Qarabağ - Şuşa görüşlərinin prelüdiyasıdır. Bundan sonra Şuşa bütöv bir Vətən timsalında qələmə alınır: "Özüm də bilmirəm Şuşanı niyə bu qədər sevirəm. Burda doğulmamışam, burda böyüməmişəm, əslim-nəslim bu şəhərdən deyil... Söz yox, Vətənin hər qarışı, hər bucağı əzizdir, müqqəddəsdir, amma Şuşa elə bir yerdir ki, imkanım olsaydı, bütün ömrümü bu şəhərdə keçirərdim və vəsiyyət də edərdim ki, öləndə məni burda basdırsınlar".

Bütün sətirləri Şuşaya, şuşalılara, Qarabağa bağlı bu əsərdən neçə-neçə belə sətirləri misal çəkmək olar. Bu əsər Şuşanın əsl tarixini qısa səkildə ortaya qoyur, şuşalıların milli xarakterini ümumiləşdirib Azərbaycan xalqının tipik nümunəsini yaradır.

Anarın bədii publisistikası 44 günlük Vətən müharibəsi çağında daha da fəallaşır. Onun Vətən müharibəsi dövründə qələmə aldığı esseləri topluda "Zəfər günlərinin yazıları" başlığı altında təqdim edilib. Müəllifin bu zaman müddətində yazdığı "Cocuq Mərcanlının cocuqları", "Gəncəm mənim", "Erməni mifinin süqutu", "Senatorlar və "paraşütçülər", "Gözün aydın, Şuşam, gözümüz aydın!" kimi esselər burda yer alıb. Bu əsərlərdə Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddialarının tarixi əsassızlığı, bu "xalqın" uydurma tarixi bədxah xarici qüvvələrin nahaqqı kimi ifşa edilir.

Anarın bu səhifələrdəki "Gözün aydın, Şuşam, gözümüz aydın!" essesi yazıçının qələbəyə dünəndən gələn inamının bu gün böyük zəfərlə reallaşmasından doğan sevinc və qürur hisslərinin sənətkarcasına ifadəsidir. Müəllif, Şuşanın işğaldan azad edilməsi məqamında Vətəndə və dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlıların hamısını şuşalı hesab edərək, onlara gözyaşdınlığı verir. Müəllif Ordumuzun, Ali Baş Komandanımızın qələbəyə gətirən yolunu sevinclə, iftixarla qeyd edir və deyir: "Bir ay içində minillik tariximizin, bəlkə də ən böyük, ən şərəfli zəfərimizin şahidi olduq". Yazıçı bu yerdə ordumuza, döyüşçülərimizə, torpaqlarımızı qanı bahasına azad edən şəhidlərimizə, şəhid ailələrinə, o günlər güllə altında cəbhədən xəbərlər çatdıran jurnalistlərimizə, şəhid sözü qarşısında kövrələn Mehriban xanıma, öz balasına və Anarın özünə gözyaşdınlığı verir. Bu yazıları və bu sətirləri oxuduqca haqqında danışdığımız topluya "Qarabağ dastanı" adının verilməsinin də nə qədər yerində və mənalı olduğunu bir daha qeyd etməyi lazım bilirəm.

Yuxarıda dediyim kimi, topluda yüzə yaxın müəllifin Qarabağa dair yazısı təqdim olunub. Bu yazıların hamısı qiymətlidir, amma nə edəsən ki, bir məqalədə yüz yazının hamısını təhlil etmək mümkün deyil. Görünür, bu toplu haqqında hələ çox yazılar ortaya çıxacaq. İndiki halda isə mən yenə də bəzi esselər haqqında öz fikrimi bildirmək istəyirəm.

Topludakı əsərlərin hamısı həm sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyədədir, həm də ağırlı Qarabağ mövzusunun ifadəsilə oxucuya Vətən sevgisi aşılayır. Otuz ilin Qarabağ həsrətilə yazıb-yaratmış, öz yaradıcılığında bu mövzunu ən başlıca tematika seçmiş istedadlı yazıçımız Aqil Abbasın yağı düşməne yönəlmiş "Evimi sökə bilərsən, torpağımı yox!" sərlövhəli essesi müəllifin bir tərəfdən işğaldakı Ağdam həsrətinin, digər tərəfdən bu doğma yurdun azadlığına inamının ifadəsidir. Düşmənin təkəcə Ağdamda törətdiyi vəhşiliklər barədə saysız faktlardan sonra müəllif yazır: "...Qarabağda 150 minə yaxın ev və tarixi abidələr dağıdılıb... çox maraqlıdır ki, Ermənistan əhalisi bu qədər mənzili, ictimai binaları, tarixi binaları sökmək iqtidarında deyildi. Yazmaq da çətindi, demək də. Dini dinimizdən, qanı qanımızdan olan qardaşlarımız bizim hər evimizi söküb özləri üçün aparmağa 300-500dollar pul vermişlər. Bu, dəhşətdi, faciədi, yazılması deyil". Mən bu sətirləri oxuyuram və bu həqiqət qarşısında mat qalırım. Qarabağımızın viran qoyulmasında, bu

ədalətsizliyə qoşulan hər kimsəni Allah cəzalandırmasa, mən daha heç bir Allaha, heç bir peyğəmbərə iman gətirəsi deyiləm.

Aqil Abbasın bu yazısı, əslində, işğaldan azad olunmuş Ağdamdakı viranəliyin ifadəsi olan bir reportajdır: Ağdamın təsvir olunan məhəllələri ilə, evləri ilə, yolları, cığıruları ilə... Reportajın sonu Ağdamın yenidən tikiləcəyi ümidi, inamı ilə bitir.

Otuz ilin Qarabağ həsrətini qələmlə və "Qələmsiz yazılanlar"la az qala hər gün ifadə edən Rəşad Məcid "Qorxu" essəsində viran edilmiş Ağdama getmək qorxusunu dilə gətirir. O öz xatirələrində işğaldan əvvəlki Ağdamın doğma mənzərəsini canlandırır. Və sonda bu "qorxu"nun əsaslarını yazır: "Noyabrın 20-də bizim əsgərlər Ağdama girib. Cümə məscidindən ilk videonu paylaşanda sarsılmışdım: hanı bəs çay evi, hanı dördmərtəbə, hanı 1 nömrəli məktəb? Qəzəbimi belə ifadə etmişdim: "Allah heç kimə, heç bir xalqa belə namərd düşmən qismət eləməsin! Vəhşi millət, səninlə necə yanaşı yaşamaq olar? Niyə bizim şəhərlərimizi bu günə qoymusan? Etdiklərinin beş qat artığına layiqsən!"...

Beləcə, Seyran Səxavətin, Elçin Hüseynbəylinin, Nəsiman Yaqublunun, Şirindil Alişanlının, Əsəd Cahangirin, Pərvinin və digər onlarca ziyalının Qarabağ mövzusunda yazıları toplunu əsl araşdırma mənbəyinə çevirir. Mən kitabdakı yazıların elmi, bədii, publisistik üslubunu xatırlatdım. Bu yerdə qeyd etmək istərdim ki, toplunun "Qarabağ sənət yaddaşında" başlığı altında təqdim olunan yazılarının hamısında bu keyfiyyətlər özünü göstərməkdədir. Azərbaycan klassik ziyalılarının milli azadlıq uğrunda mücadiləsinin tarixini daim tədqiq edən Vilayət Quliyevin "Qarabağ bədii ədəbiyyatımızda" sərlövhəli məqaləsi bu mənada diqqəti xüsusi cəlb edir. Müəllif əsəri həqiqəti əks etdirən bu sətirlərlə başlayır: "Qarabağ artıq neçə əsrdir ki, bədii ədəbiyyatımızın ən mühüm personajı... əbədi düşüncəsinin fokusunda dayanan personajdır". Müəllif bu tezin ardınca Qasım bəy Zakir, Xuşidbanu Natəvan, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəylilər, Yusif Vəzir Çəmənəminli və digər neçə-neçə sənətkarın Qarabağ haqqında ədəbi yazılarını, bu bölgədəki fəaliyyətləri barədə maraqlı faktlar gətirir.

Qarabağ mədəni irsinin davamlı tədqiqatçılarından olan Vasif Quliyevin "XVIII əsr Qarabağ poeziya məktəbi" sərlövhəli yazısı elmi şərhləri, dəqiq faktları ilə maraq doğurur.

Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Əsəd Cahangirin "Səs" adlı "Qarabağ haqqında esse"si bütün parametrləri ilə Qarabağ itkisindən doğan 30 illik ağrı və qələbəyə inam hissi təlqin edir. Essədəki bu sətirlərə diqqət edək: "Mədəniyyət beşiyi olan Qarabağı itirmək öz varlığını itirməkdir. Çünki bu zaman yeri göyə bağlayan dayaq nöqtəsi itirilir... Qarabağ bizim ümummilliyə cənnətimizdir və onu itirmək xoşbəxtliyimizi, rifahımızı itirməkdir. Ona görə Qarabaqsız qaldığımız bu otuz ildə ən ağır ağrı-acılarla üz-üzə qaldıq". Müəllifin bu acı həqiqətlərini dərk etməyimizin özü də qələbəyə gedən yolumuzun işığıdır.

Topludakı "Nisgil, ümid, zəfər ədəbiyyatı" bölməsi də bizə maraqlı əsərlər vəd edir. Əvvəlcə qeyd edim ki, "Nisgil, ümid, zəfər ədəbiyyatı" bu bölmənin konsepsiyasını dəqiq əks etdirən bir başlıqdır. Professor Kamal Abdulla "Müharibə və onun ədəbi-bədii əks-sədası" sərlövhəli yazısında Qarabağ müharibəsi kimi bir savaşı bədii ədəbiyyatımızda ifadəsinin gecikməsindən narahatlığını bildirsə də, bu "gecikmənin" səbəblərini də göstərir. Yazıdakı bir məqama diqqət edək: "Azərbaycan əsgəri canından keçməyə hazırdır... Bəs bu, hər an qanımızla, canımızla taleyimizə yazılan qəhrəmanlıqlar bizim yaddaşımızda nə cür qorunmalı və üzə çıxmalıdır?!. Tez-tez soruşurlar, niyə bizdə hələ də müharibə mövzusunda mükəmməl əsər yazılmır, yaxud az yazılır?! Bu fikir hamını narahat edir. Mənim aləmində bunun bir səbəbi var" və müəllif səbəbləri sıralayır. Hər ilk sətiri "gərəkdir ki" sözü ilə başlayan on bir səbəb göstərir.

Bu səbəblərin hamısı azad ediləcək Qarabağda döyüşən əsgərlərin yanında olmaqdan başlamış Qarabağı başdan-ayağa yenidən görməklə bağlıdır. Əlbəttə, bu, bir həqiqətdir. Vətən müharibəsinin ədəbi-bədii əks-sədası hələ qabaqdadır. Bu bölmədə Sabir Rüstəmxanlı

Qarabağın azadlığından sonra qələmə aldığı "Biz qayıtmışıq" - Ağdam səfəri və Vətən müharibəsi günlərində yazdığı "Qarabağa dönüş" poeması özünün sənətkarlıq və mövzu baxımından maraqla oxunur.

"Qarabağ dastanı..."nın böyük bir hissəsini "Şeir çələngi" təşkil edir. Burada 67 müəllifin əsərləri təqdim edilib. Təqdim olunan şeirlərə diqqət edəndə görünür ki, Qarabağ mövzusu şairlərimizi təkcə işğal dövründə deyil, ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə maraqlandırır. Şuşa, Qarabağ S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, H.Arif, Qabil, N.Xəzri, Q.Qasımzadə, N.Həsənzadə, X.R.Ulutürk, M.Araz kimi hələ sağlıqlarında klassikləşmiş ədiblərimizin zaman-zaman müraciət etdikləri mövzulardan olub. Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi bəlkə elə onun bir zamanlar yazdığı "Şuşa" şeirinin dramatik formatıdır:

**"Bir əcəb gülşəndir torpağın, daşın,
Dumanlı dağlardır həyat yoldaşın.
Bir ağrı gördümü ömründə başın,
Ey fitrən xəlv olmuş təbabət, Şuşa!"**

- deyən şair Vətənin bu gözəl guşəsinin xoş taleyinə işarə edir və bu anda düşünürsən: Yaxşı ki, bu böyük Vətən şairi Şuşanın işğal ağrılarına görmədi! Yoxsa o da Vaqif Bayatlı Odərtək:

**"Tanrım! Tanrım! İlahi!
Bu göyləri bir zamanlar
Göy üzünün son qatından aşıya çəkdiyintək
Sən qalxan göyləri də,
Hər an şəhid çiçəyi açan
Şəhidləri də görməyə Bu göyü də aşıya çək"**

- deyib ürək ağrısını qələmə alardı.

Böyük şairimiz Süleyman Rüstəm "Canlara candır Qarabağ" şeirində özünü Qarabağ övladı sanır, Rəsul Rza bu diyarı özünə "baba yurdu" bilir, Şuşanı "pəhləvan" sanır, yurduumuzun "nur parçası" kimi qiymətləndirir. Şair sanki Şuşanı gözləyən bəlanı əvvəlcədən görmüş kimi:

**"Sənin doğma torpağında
Neçələrin gözü qalıb,
Vətən adlı doğma yurddan
Püşk olarmı? Pay olarmı?"**

- deyərək bu günün suallarını qoyur.

Nəbi Xəzri əvvəlcədən xəbərdarlıq edir: "Çəkin Qarabağdan qara əlləri!" Qabilin dillər əzbəri olan "Azərbaycan əsgəri" Qarabağa ikili yanaşan cavabdeh beynəlxalq təşkilatları qınayıb "Ümid sənədir ancaq, Azərbaycan əsgəri!" deyən nidası sonda ən böyük həqiqət oldu. Qarabağa sevgisini hər an bildirən Nəriman Həsənzadə o ağır günlərin birində yazdığı "Görəsən, Ağdama yağış yağdı mı?" şeirində:

**"Gülablı cənnətdi, sədi, sədədi,
təbiət çiçəkdən xalı toxuyur.
Şahbulaq Ağdamda şah abidədi,
fəhlə əllərinə nəgmə oxuyur"**

- kimi sətirləri ilə susuz çöllərə, laləli çöllərə yağış arzulayır.

Azadlıq mücahidi Xəlil Rza "Apardı sellər Saranı" poeməsindəki bir parçada haçansa "o sahilə, bu sahilə" bölünmüş Azərbaycanın poetik mənzərəsini yaradır.

Vətənin hər parçasına vurğun Məmməd Araz "Şuşada bir gecə" şeirində bu şəhərin portretini belə cızır:

**"Gecənin qoynunda yanır dağ şəhər,
Fəzadan asılı çilçıraq şəhər.**

**Dağlar öz ovcunda yaradıb onu,
Ulduzlar qoynuna qaldırıb onu,
Bu dağlar vüqarı, bu dağlar gücü,
Bu gecə kəşf etdim bir Şuşa bürcü"**

Bu sətirlərdəki Şuşa vurğunluğu şairin Qarabağ vurğunluğudur.

Beləcə, "Qarabağ dastanı: otuz ilin həsrəti-44 günün zəfəri" toplusu elə özü bir Qarabağdır. Topluda şeirləri yer alan hər kəs Qarabağı yurdumuzun dilbər guşəsi sanır, bu yurda iddiada olan düşmənə nifrət hissi aşılayır və yağılardan, vandallardan azad etdiyimiz bu torpağı azadlığa qovuşduran ordumuza, Ali Baş Komandanımıza alqışlar səsləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Anar. Yaşamaq haqqı. Bakı: Qanun, 2020, 997-1036
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2009
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019
4. Qarabağ dastanı: Otuz ilin həsrəti- 44 günün zəfəri. Bakı: Təhsil, 2021
5. Rəşad Məcid. Şuşa havasının əritdiyi nisgil. Qarabağ dastanı: Otuz ilin həsrəti- 44 günün zəfəri kitabı. Bakı: Təhsil, 2021

ТРАДИЦИИ НИЗАМИ В РАЗВИТИИ ТЕМЫ «ЧЕЛОВЕК И ЖИВОТНЫЙ МИР» В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Эльдар Алиджаббар оглу Керимов

доктор философских наук, доцент

Хаят Мамед гызы Тагиева

доктор философских наук, доцент

Бакинский государственный университет

hayattagieva@mail.ru

Abstract

The article discusses the peculiarities of the influence of Nizami Ganjavi's creativity, the subtlest nuances of human psychology revealed in his works on the development of the theme "man and the animal world" in world literature. The artistic, philosophical, aesthetic achievements of Nizami Ganjavi have had and continue to have an enduring beneficial effect on the works of many authors, in whose work animalism occupies a prominent place. In the animalistic genre, through the contemplation of animals, a person is introduced to the eternal secrets of being. The article for the first time considers a similar aspect of Nizami's work and analyzes the works of the authors of Russian, English, American, Georgian, Kyrgyz literature. The humanistic concept of the great Azerbaijani classic is based on the harmonious unity of man with nature and the animal world, reflecting the life and behavior of people, the ways of their moral improvement.

Key words: Nizami Ganjavi; world literature; interconnection of literatures; animal world in literature; traditions and innovation in literature; harmony of man with nature.

Введение. Планета Низами Гянджеви, его неповторимое творческое наследие, многогранна и необъятна. Гений из Азербайджана в литературной истории мира вывел личность человека в космос, обогатив представление о «царе природы» как о

«сокровищнице тайн», отражающей вершину философской, эстетической и этической мысли самого автора.

Раскрытые в произведениях Низами тончайшие нюансы человеческой психологии оказали прямое влияние на творческие достижения большого количества всемирно известных литераторов, не говоря уже о бесчисленных реминисценциях, отражающих незыблемость литературных традиций, открывающих дорогу к новаторству. Отношение человека к братьям нашим меньшим, сосуществование людей и животных в жизненном пространстве на протяжении веков является важнейшей темой для литературы и искусства, и роль Низами в освоении данной темы трудно переоценить.

Влияние творчества Низами Гянджеви на развитие в мировой литературе традиций анималистики. В поэме Низами «Лейли и Меджнун» (1188 г.) Гейс не был бы Меджнуном – безумно влюблённым, если бы в одночасье согласился с требованием отца Лейли исправиться, вести себя иначе, чтобы получить Лейли. В содержательном исследовании искусствоведа А.Г.Байрамовой «Животные в поэме «Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви» отмечается, что общение Меджнуна с животными во время жизни в пустыне – это единственный случай отклонения автора от реалистической канвы произведения и обращения к изображению нереальных обстоятельств. Однако, позволим себе заметить, что входящие в «Хамсе» поэмы романтические, и включение фантастических, сказочных элементов – явление типичное для подобных произведений.

Отвергающий общество людей Гейс фактически вторгается на территорию, принадлежащую диким животным, которые, как правило, инстинктивно, всегда крайне ревностно и враждебно относятся к подобным попыткам людей или пришлых животных посягнуть на их личное пространство. Однако применённый Низами приём своеобразного «очеловечивания» представителей животного мира рисует нам картину гармонии мира – мечту о взаимопонимании между людьми и дикими зверями. Именно Низами впервые в мировой литературе так ярко показал психологическую основу необходимости дифференциации понятий «человек-зверь» и «зверь-человек». Попав в окружение представителей животного мира, среди которых есть и хищники, Гейс не превратился в дикого зверя, а животные, в свою очередь, сделали большой шаг к человеческому сознанию, пусть даже инстинктивно, бессознательно. Вот почему теперь животным Гейс доверяет больше, чем людям.

В поэме классика грузинской литературы Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре» (1196 г.), относящейся к той же эпохе, что и творение Низами Гянджеви, но написанное позже шедевра азербайджанского гения, удивительно гармонично сочетаются традиции азербайджанского поэта и эстетические достижения грузинского автора.

В этих поэмах нет прямого сюжетного сходства, но для Руставели важно было донести до читателей силу любовного чувства героев. Вот почему витязь Тариэл назван Миджнуром, и это мгновенно ориентирует читателей на восприятие любовной основы, насыщенной событийной канвы произведения. Неслучайно и другой влюблённый витязь – Автандил также получает прозвище Миджнур. Миджнур у Руставели – это образ идеального влюблённого. Поэзия именуется «шаиробе», а любовь – «миджнуроба». Царица Тамар сравнивается с тигрицей. Витязь Тариэл видит в своей возлюбленной Нестан-Дериджан «пламенную тигрицу», он облачён в тигровую шкуру, чтобы ощущать близость возлюбленной, лелеять любовное чувство. Герои считают, что шкура тигра «из одежд всего милее». Тигрица становится величественным тотемом, символом любви и поклонения могущественной и властной женской красоте. Другой тотем – собирательный образ льва. Это символ могущества, власти, непревзойдённой силы. «Дети льва равны друг другу, лев ли это

или львица»». Львом автор называет мужа царицы Тамары Давида. Лев – это высшая оценка, которой награждает людей царь Аравии Ростеван. Львом навал он и Тариэла, который, однако, уклонился от принятия данного звания. «Львов душил я, словно кошек, в состязанье рукопашном», – эти слова Тариэла отражают мысль автора о величии Человека как превосходящего царя зверей, царя природы, способного в экстремальной ситуации на, казалось бы, невозможное.

Природа и животный мир богато представлены в поэме Руставели. Само название произведения указывает на неизбежность совместного сосуществования в жизненном пространстве «царя природы» и «божьих тварей», без которых человеку не обойтись. Если охота Бахрам-шаха на онагров в поэме Низами «Семь красавиц» – это главным образом способ развлечения и возможность продемонстрировать рабыне-любвице свою силу и умение, то охота в «Витязе в тигровой шкуре» представлена разнообразными колоритными сценами. Сражение с безобидными животными напоминает, говоря современным языком, некие учения, подготовку к другому кровавому пиру, где противником будут люди. Наблюдавший со стороны благородный Тариэл противится страшной бойне. Звери как живые существа ему ближе людей. Жизнь среди зверей не ужесточает его, а укрепляют его волю, силу, внушает ему ещё большее уважение к животному миру: «Может быть, я успокоюсь средь зверей в пустынном поле». В поэме «Витязь в тигровой шкуре» прослеживается и тенденция дифференциации представителей животного мира: звери-хищники и звери как понимающие человека живые существа. Вместе с тем, люди наделяются качествами могущественных представителей царства зверей.

Произведения английского писателя Редьярда Киплинга «Маугли. Первая книга джунглей» (1893 г.) и «Вторая книга джунглей» (1895 г.) открывают новую веху в разработке темы существования человека в тесном контакте с миром диких животных. Именно реальные факты из жизни, рассказывающие о случаях выживших в джунглях, среди животных детей, потерянных родителями, придают ещё большую значимость творчеству Киплинга и ещё ярче оттеняют мечту Низами Гянджеви о гармонии в природе. Суть и процесс охоты представлены здесь в новом ракурсе. Раскрывается теперь уже мотив возможной охоты диких зверей на человека. Как и Низами, Киплинг обращается к человечеству с призывом любить, охранять природу, животный мир, составляющих неотъемлемую часть жизни человека. Человек обязан защищать природу и животных, чтобы они ответили ему тем же. Гармоничное слияние Маугли с животным миром и всей природой происходит на фоне «очеловечивания» зверей, яркой индивидуализации персонажей сказки. Слияния социумов людей и стаи зверей не происходит. Звери принимают индивидуума, сумевшего понять и принять психологию прайда. Гуманистические проявления представителей животного мира возвышают их над проявлениями звериных инстинктов у людей. Ведь и влюблённый Меджнун у Низами тоже избегал общества людей, думая только о Лейли, а после смерти возлюбленной не представляет себе жизни без неё и умирает.

Стая станет мудрой, если ею руководит Человек. Людям нужен умный, смелый, прозорливый руководитель, способный защитить и повести вперёд. О таком руководителе мечтал Низами Гянджеви, охарактеризовав его в образе исторического лица – Искендера (Александра Македонского) из бессмертной поэмы «Искендер-наме».

В романтической поэме «Мцыри» (1839 г.) русского поэта М.Ю.Лермонтовасвободолюбивый кавказский юноша совершает побег с целью добраться до «родины отцов» и на этом пути преодолевает открытую схватку – хозяином горных лесов. Долгие годы люди держали Мцыри в плену и, наверняка, были в его сознании, за исключением одного монаха, спасшего мальчика от гордого решения принять голодную

смерть, –хуже диких зверей, хотя юноша не подвергался в монастыре унижениям и физическому насилию, боль его была моральной. В отличие от людей барс не проявляет коварства, нападает не со спины. Зверь вступает в честную схватку, атакует спереди, в открытую. Мцыри побеждает в неравной схватке с превосходящим по силе противником благодаря силе воли, вере в победу, убеждённости в необходимости победить. Разве не таков простолюдин-каменотёс Фархад из поэмы Низами «Фархад и Ширин», чья сила любви к Ширин помогает ему киркой прорубать дорогу через гигантскую гору Бисутун? Героически одолев жестокого зверя, весь израненный Мцыри не торжествует над поверженным противником, а отдаёт должное достойному сопернику: он с уважением смотрит в затухающие глаза ещё недавнего врага, и теперь уже врагом его не называет. Зверю Мцыри доверяет больше, считает его достойнее тех, кто держал его в плену в монастыре. Окружающие люди не заслужили доверия Мцыри, который, однако, никого не проклинает перед смертью.

Одомашнивание животных и приучение их к служению людям расширяет аспекты художественного осмысления нравственных и этических особенностей сосуществования живых существ. Мыслящие люди и инстинктивно живущие животные в художественных произведениях обогащаются своеобразной образностью, пронизанной глубоким психологизмом, проникающим в сокровенные уголки сознательного и бессознательного.

Волк Белый Клык из одноимённой повести 1906 года выдающегося американского писателя Джека Лондона испытал много лишений и невзгод от злых животных и людей, прежде чем попасть к доброму хозяину Скотту и из дикого волка постепенно превратиться в прирученного волка-собаку, или полусобаку-полуволка, – преданного друга и помощника своего хозяина. Отвергая необходимость дружбы с собаками, с детства считая людей богами, волк Белый Клык страдает от несправедливостей, грубости или чёрствости двух прежних хозяев, но наконец находит в лице Скотта подлинного бога-хозяина. В конце произведения же Белый Клык в жестокой, опасной для жизни схватке с бандитом спасает Скотта и его семью от гибели. Белый клык зовётся теперь «Бесценным волком».

В повести русского писателя М.Булгакова «Собачье сердце» (1935 г.) профессор Преображенский осуществляет фантастическую операцию на мозжечке дворняжки, названной Шариком, с целью трансформировать собаку в человека. Однако собака-человек, развившаяся в человека-собаку по фамилии Шариков, так и не станет настоящим Человеком, а явит собой некоего опасного мутанта – неприглядную, хамскую особь неухоженного человеческого обличия с животными, хищническими инстинктами, что, на наш взгляд, непременно должно в результате привести его к сущности «человека-зверя». Профессор вынужден провести ещё одну операцию – по обратному преобразованию Шарикова в смиренную дворняжку Шарика. Концепция М.А.Булгакова прозрачна: Преображенский уважает животных, используемых для развития науки, направленной на поддержание здоровья человечества. Однако он противится искусственному превращению некультурных и злобных людей в руководителей и правителей.

Художественный мир поэта Сергея Есенина, как и многих русских авторов, органично обогащался восточными мотивами, исполненными глубинных философских раздумий. Творчество поэта неизменно содержало в себе тему любви к природе, животным, и в этих стихах он искусно использовал традицию психологических раздумий, внутренних монологов, присущих шедеврам Низами Гянджеви. Особым островком в стихах С.Есенина выделяется мотив любви к животным – воспевание собак, кошек, коней как неизбывных составляющих гармонии бытия. «Собаке Качалова», «Песнь о собаке», «Ах, как много на свете кошек», «Кобыльи корабли» – вот только несколько примеров восторженной оценки поэтом роли

животных в жизни человека. Собака – любимое животное Есенина. Пронзительное сочувствие собаке, пострадавшей от бесчеловечного поступка хозяина, утопившего семерых новорождённых щенят («Песнь о собаке») не может оставить равнодушным ни одного читателя. «И глухо, как от подачки, / когда кинут ей камень в смех, / покатались глаза собачьи / золотыми звёздами в снег» – так может написать только автор с высоким чувством сострадания родному существу, животному, в котором больше гуманизма, чем у многих представителей человечества. Лирический герой С.Есенина одинок, как и Меджнун, хотя мотивы одиночества разнятся.

Мотив сострадания к животным, ощущения необходимости для людей гармоничного с ними сосуществования присущ и произведениям выдающегося русского поэта-новатора В. Маяковского. Наиболее показательным в этом плане следует назвать проникновенную миниатюру «Хорошее отношение к лошадям» (1918 г.). Динамично изображённый болевой случай падения лошади на «обутой льдом» улице вызывает у зевак смех. Помощь бедному животному не оказывают, и лишь лирический герой, один из очевидцев происходящего, не вторит этому вою бездушных человеческих особей. Герой глядит в глаза животному и видит слёзы, которые рождают в человеке «какую-то общую звериную тоску». Обращённый к животному небольшой внутренний монолог героя утверждает равенство между людьми и лошадьми как живыми существами: «все мы немножко лошади, каждый из нас немножко лошадь».

Глубокое осмысление роли животных в жизни человека присуще лирике выдающегося русского литератора, художника и архитектора А. Вознесенского. Поэт был убеждён в существовании в природе гармонии всего живого, которую надо оберегать от ошибок человечества. В стихотворении «Собака-калипсис» (1969 г.) автор воссоздаёт исполненную символических образов картину своего концерта с чтением стихов в канадском университете. Англоязычные слушатели пришли на концерт со своими собаками, ставшими невольными слушателями. Возникает своеобразная «бумеранговая» аллегория. Фантастическая картина слияния образов животных с образами людей. Теперь уже неважно, люди слушают или животные. Понятие «апокалипсис» (конец света) трансформируется в окказионализм «собака-калипсис», когда «лохматое поколение» слушателей будет судить тех, «кто иудить пришёл и удить», кто живёт не по совести.

Новаторский полифонический роман «Плаха» (1987 г.) киргизского писателя Ч. Айтматова вобрал в себя всесторонние аспекты темы взаимоотношений человека и представителей диких зверей – волков. Тотем волка представлен судьбой волчьей пары, поневоле ощутившей всю опасность контакта с людьми и неоднократно пострадавшей от посягательств людей на территорию животного мира. Фактически автора волнует поднимавшийся ещё в средневековье и дошедший до наших дней вопрос: кто же опаснее – зверь-человек или человек-зверь? Волчица Акбара (Великая, Белохолка) и волк Ташчайнар (Камнедробитель) – сильные пришлые звери, подверженные естественному инстинкту выведения потомства. Айтматов проникает в глубины психологии поведения животных, заставляя Акбару мыслить и анализировать шире, чем чеховская Каштанка или Белый Клык Джека Лондона. Посягательство человека на территорию диких зверей, их обитель устрашающе, антигуманно. Такое положение в природе противоречит мечте Низами Гянджеви о гармонии человека с природой, животным миром. Ведь Меджнун у Низами среди зверей чувствует себя уютнее, чем среди людей. Звери оберегают его, сливаются с ним в единое целое, а после его смерти волки охраняют его тело, а затем кости. И только после ухода зверей останки Меджнуна удаётся похоронить рядом с Лейли. Даже юноша Салам Багдадский, предлагая своё служение и дружбу, просит считать его одним из

прирученных зверей, чтобы остаться с Меджнуном. Салам, впрочем, уйдёт в Багдад, потому что не может жить без сна и хлеба.

Ч.Айтматову важно показать, что и в мире зверей могут быть «счастливые и несчастные». В восприятии Акбары люди – это «Человекобоги». Людей нельзя трогать, на них нельзя охотиться, то есть их нельзя убивать. Однако боги должны быть справедливы, но этого не случается, и в итоге люди сами свергают себя с пьедестала, на который их возвела Акбара. Волчица следовала «кодексу волков». Айтматову удалось всесторонне осветить тему охоты: охота волков на сайгаков, охота людей на сайгаков, охота людей на волков. Алчность, подлость и мстительность некоторых людей приводит к новому виду «охоты» - людей на человека, в чём и проявляется истинность звериного инстинкта. Вспоминаются строчки Владимира Высоцкого: «Идёт охота на волков, идёт охота, на серых хищников, матерых щенков...» У поэта это ещё и мощная аллегория: намёк на жестокое преследование людей людьми за инакомыслие, непохожесть на других, самостоятельное мышление. Волки вместе с сайгаками спасались от людей, их невольно объединила общая беда.

Потеря последнего третьего выводка волков изображается на фоне жизни семейных пар людей. Благородному сознанию противопоставляется хищническое, и именно последнее разрушает существование и зверей, и людей. Трагический финал романа проясняет, однако, важнейшую истину: Базарбай похитил детёнышей зверей с целью наживы, Акбара же пыталась унести дитя человека, чтобы хоть как-то заполнить вновь опустевшее логово, где не было уже ни волчат, ни Ташчайнара. Волчица инстинктивно хотела позаботиться о ребёнке человека, дать ему уют, накормить своим молоком. Базарбай поступил, как человек-зверь, а Акбара – как зверь-человек. Звериное, хищническое в человеке намного опаснее действий животного-хищника, поскольку человек сознательно идёт на нерадивые поступки и преступление.

Новизна работы и основные выводы. Произведения Низами Гянджеви, его гуманистическая философия опередили своё время и раздвинули границы эпох и периодов развития мировой литературы. Гуманистические принципы Низами заимствованы и обогащены выдающимися представителями художественной словесности многих стран и народов. Человек – часть бытия, его венец, Человек – частица общества, социума. У диких животных «социум» иной, он выражается в стаях, прайдах, в тяжёлой борьбе за выживание. Человек борется за достойную жизнь, и любовь к животным, постоянное стремление к приручению, одомашниванию животных делает его жизнь богаче и разнообразнее. Отход от этого принципа разрушает гармонию. По Низами, человек пришёл в этот мир, чтобы испытать страдания и с честью выдержать их; он должен достойно прожить свою жизнь, быть в гармонии с природой и животным миром, и тогда только сможет достичь гармонии с самим собой, ощутить себя подлинным Человеком. Именно с Низами начинается поиск в искусстве слова «человек в человеке» – той самой основы «фантастического реализма» Ф.М.Достоевского.

В статье впервые рассматривается подобный аспект творчества Низами и анализируются произведения авторов русской, английской, американской, грузинской, киргизской литературы

Использованная литература:

1. Байрамова А.Г. Животные в поэме «Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви. // В мире науки и искусства: Вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XXV междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: Сиб.АК. 2013.
2. Зинфира Ме. Анималистика как литературный жанр. –<https://panda.ru.text>.

3. Зуева Е.В. Жанровое своеобразие британской анималистики второй половины XX века. – АДД, 2018.

4. Коблякова Г.А. Анималистическая литература. - Поморский государственный университет им. М.В.Ломоносова. - gramota.net

5. Ленарская А. Животные в мировом искусстве. Анималистика. – 10.04.2017.

6. Роберт Портер. Роль животных в русской и других литературах. – SLAVICA LITTERARIA, 15.2012.1.

7. Художественная анималистика: к вопросу определения термина (на примере произведений белорусской литературы XX века) – PDF Free Download.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “QOBUSTAN ÇÖKƏKLƏRİNDƏ” ROMANINDA SOSIAL MÜHİT PROBLEMI

Fidan İlqar

Baku State University (magistrant)

Fidanhasan@list.ru

Abstract

The problem of the social environment in the novel “in gobustan valley” by aziza jafarzade

Aziza Jafarzadeh's novel “In Gobustan valley” is about the smuggling movement, a response to Soviet-era oppression and exploitation. The book reflects the true face of the Russian regime, its poisonous policy against the Azerbaijani people, the insidious intentions of tsarism and its henchmen, as well as hidden historical facts. It is possible to see the ruthless plans of the ruling forces against the lower classes as a result of the events that took place at the hands of various figures and the thoughts they revealed in their dialogues. These are the reasons why the work was not published in Soviet period.

Key words: Azerbaijani literature, Aziza Jafarzadeh, novel, social environment, Soviet regime

Giriş. Tarix müxtəlif zaman kəsiyində məşəqqət dolu, amansız, iztirablı səhifələri vərəqləyərək dövrədən-dövrə adlayır, müasir mərhələyə qədəm qoyur. Baş verən dəyişmə prosesinin ədəbiyyata təsirsiz ötürməsini təsəvvür etmək mümkün deyil. Zamanın öz yerini başqa mərhələyə verməsi ilə ədəbi mühitin havası başqalayıb, ədəbiyyat da bu atmosferdə formalaşmağa başlayır. Hər birinin öz işıq tonu olan ədəbi nəsilər və onların ərsəyə gətirdikləri bədii örnəklər söz meydanında mübarizə aparır, dəyişkənliyə məruz qalaraq bir haldan başqa hala, şəkildən-şəklə düşür. Ədəbiyyatın danışan dili sözdür. Sözüün cazibəsi, incəliyi ilə bəzənən ədəbiyyat insanın mənəvi aləminin, düşüncə axınının inikasıdır. Yalnız insanın ömür sürdüyü yerdə ədəbiyyat yaş ala, uzun yol qət edə bilər.

Hər zamanın öz ədəbiyyatı var və bu inkişaf, uzunömürlülük ədəbiyyatın bənzərsizliyinə, orijinallığına və təkrarsızlığına işarə edir. Sözügedən iztirablı səhifələri vərəqləmişkən kələ-kötür, enişli-yoxuşlu yollardan keçən Sovet dövründən söz açmaq yerində olar. Bir sözdən ibarət olan, lakin məhrumiyyətlərlə dolu, təhəmmül edilməz bu dövrün əsl mahiyyətini açıqlamaq üçün çox kitablar yazıldı. Əyninə söz donunu geyinmiş zərif ədəbiyyat Sovet dövrünün ağır yükünü bütün məsuliyyəti ilə öz çiyinlərində daşımaya baxmayaraq, 70 il duruş gətirməyi bacarır. Bu rejimin süquta uğramasında xüsusilə ədəbiyyatın rolunu danmaq qeyri-mümkündür.

Bütün rejim ölkələrində olduğu kimi bu rejimdə də siyasət ideoloji standartlar, siyasi tabularla maksimal dərəcədə məhdudlaşdırılıb qadağa və sərhədlərlə çərçivələnsə də, ədəbiyyatın varlığı daha çox nəzərə çarpmağa başlayır. Məhz bu illər ədəbiyyatın qatı senzura ilə nəzarətdə

olduğu vaxtda azad düşüncə pəncərəsindən nəfəs ala bilməsə də, tamamilə boğula bilmədiyi dövrdür. Tədriclə açılan pəncərələrdən gələn hava Sovet düşüncə və təfəkkürünü, əxlaq və əqidəsini qovduqca sərhədlər aşılır, eyni vəzifəyə xidmət edən ayrı-ayrı xalqları, millətləri bir araya gətirən ümumbəşəri dəyərlər anlayışı yaranmağa başlanır.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edərkən ədəbi taleləri dərinlikləri ilə analiz etmək, görünən və görünməyən cəhətləri aşkara çıxarmaq, ədəbiyyata həqiqi dəyər yükləmək olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Bir sözlə, müsibət dolu zamanın başı bəlalı ədiblərinin özlərinə fəlakət gətirən yazılarını araşdırmamaq, bu materialları diqqətdən kənar qoymaqla ədəbiyyatın məğzinə varmaq mümkün deyil.

Sovet dövrünün toksik siyasəti nəticəsində əyninə əcəl libası biçilmiş söz-sənət aşıqları “zərərsizləşdirilmiş”, insan iradəsinə göstərilən kütləvi təzyiqlərə məruz qalmışlar. Zahirdə incəsənət aləmini yüksək qiymətləndirən hökumət qişafəsinə bürünən çar rejimi daxildə bunun əksinə olaraq əsl üzünü ziyalılara göstərir. Repressiya qurbanları ilə eyni taleyə şərik olan rus şairi Mandelştamın dediği sözlər burada yerinə düşür: “Sən deyirsən ki, poeziyaya yalnız bizdə bu qədər yüksək qiymət verirlər. Həm də yalnız bizdə şeirə görə şairi öldürürlər. Başqa heç bir yerdə belə bir şey yoxdur” [8, s. 69].

Kəskin ironiya, sözün gücü ilə silahlanmış, neçə yaşda olursa olsun, həmişə cavan və tərəvətli qalan bu şəxsiyyətlər siyahısına H.Cavid, M.Müşfiqi, Ə.Cavad, Ə.Nazimi və başqalarını daxil etmək və bu siyahını artırıdınca artırmaq olar.

Əzizə Cəfərzadənin parlaq yaradıcılığının izi ilə. Sovet hökuməti üçün ciddi təhdid hesab edilən qadın sənətkarlardan həmin dövrün Anna Axmatovası kimi seçilmiş Azərbaycan ziyalısı Əzizə xanım Cəfərzadə də hədəfə alınmışdır. Kifayət qədər çox təzyiqa məruz qalmış, ədəbiyyat meydanında az yara almamış Əzizə Cəfərzadə dünyagörüşü, tarixi, ədəbi bilikləri, öz dövrünü müasir baxışlarla nəzərdən keçirə bilməsi ilə rus rejimi üçün böyük təhlükə yaradırdı. Cəsarətli ədib ziyalıların cəmiyyətdən “təmizləndiyi” vaxtda Sovet ideologiyasını təbliğ etmək yerinə saxta quruluşun əleyhinə çıxır, öz zamanının qüsurlarını dilləndirirdi. “Ə.Cəfərzadə əsərləri vasitəsilə tarixi şəxsiyyətləri tanıtdığı sovetləri mədh etməkdən üstün tutmuşdu. Sovetlər dönəmində mövcud rejim adət-ənənələrə, milli yaddaşa qarşı çevrilmişdir. Mövcud həyat təzi, əxlaqı isə rejimin əhaliyə çevrilən silahı ilə qarşı-qarşıya dayanmış, hakim siyasi partiyanın məqsədinə qovuşmasında ciddi maneə yaratmışdır” [2, s. 203].

Yaradıcılığının məhsuldar dövrü XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən xalq yazıçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əzizə Cəfərzadə müxtəlif illərdə müəllim, “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, teatr texniki məktəbinin müdiri, elmi işçi, dosent kimi fəaliyyət göstərmişdir. Geniş oxucu kütləsinə sahib olan yazıçının bədii fəaliyyəti uşaqlar üçün yazdığı hekayə və nağıllar, elmi tədqiqat axtarırlarının nəticəsi olan bir sıra aşıq və şairlərin toplanmış əsərləri, ədibi şöhrətin zirvəsinə qaldıran romanlar və bir çox xarici müəlliflərdən ana dilinə tərcümə etdiyi və bir sıra ölkələrdə nəşr olunan əsərləri ilə əhatə olunmuşdur.

Yaradıcılıq dövründə Əzizə Cəfərzadə Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir kimi söz ustaları ilə bərabər, arxivlərdə və əlyazma fondlarında saxlanılan bir sıra el şairlərinin əlyazmalarını aşkara çıxarmağa müyəssər olmuş və qiymətli tədqiqat işi ərsəyə gətirmişdir. Ömrünün sonuna qədər aşıq şeir üslublarına olan həvəs alovu sönməmiş, Azərbaycan folklorunun çeşidbəçəsid, rəngarəng örnəklərini təbliğ edərək qədim ənənələrimizin unudulub yaddaşlardan silinməsinə icazə verməmişdir.

Bütün ömrünü xalqına həsr edən bu “Azərbaycan anası” məşəqqətli həyat yolu keçmiş, öz zamanından da böyük örnəklər müəllifi olmuşdur. Qadın və qadın azadlığı problemi müəllifin yaradıcılığında mühüm yer tutmuş, hüquqdan məhrum edilmiş, cəmiyyətdə sayılıb-seçilməyən qadınların taleyi ədibin romanlarında öz əksini tapmışdır. Bunun bərabərində, xüsusilə cazibədar

təsvir etdiyi, namus və izzətini qoruyan, sevgisinə sadıq vətənpərvər qadın surətləri Azərbaycan qadınlığının bariz örnəklərindəndir. “Onun yaratdığı gözəl, namuslu ailəsini və elini sevən qadın obrazları ana-bacılarımızın ən yaxşı əxlaqi məziyyətlərini təmsil edirlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan qadınlığının tərənnümü və təsviri Əzizə Cəfərzadənin həm tarixi, həm də müasir mövzuda yazdığı romanlarından qırmızı xətt kimi keçir” [6, s. 469].

Sovet dövrü müddətində qələmə alınan tarixi mövzulu əsərlərə diqqət yetirdikdə bu romanların rejimin süzgəcindən keçərək bəhs edilən tarixi şəxsiyyətlərin inqilabçı və aşağı təbəqə şəklində təqdim edilməsi standartlarından kənara çıxılmadan yazıldığını müşahidə edə bilirik. Məhz bu şərtlər daxilində böyük ədib qələminin gücünü göstərərək sənədli tarixi nəsrə üz tutmuş, Natəvan, Nişat Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani kimi görkəmli şəxsiyyətlərin bioqrafiyasına müraciət etmişdir. “Əzizə Cəfərzadə kimi istedadlı nasirin qələmində sənədli süjet həqiqi nəsr səviyyəsinə qaldırılmışdı. O, təcrübəli yazıçı kimi sadə həyat hadisələrini böyük tarixi həqiqətlər mövqeyindən ümumiləşdirməyi bacarırdı. Bu, tarixi sənədli nəsr üçün mühüm keyfiyyət idi” [6, s. 467]. Kommunist rejiminin xalqların milli keçmişini, tarixini yaddaşlardan silmək istədiyi vaxtda yazıçı saxta faktlara baş vurmada dərin tarixi biliciliyi ilə milli-mənəvi elementləri yazılarına yansıtmağı bacarmışdır.

Tarix ənənəvi sərhədlərdən uzaqda. XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Əzizə xanım tarixi roman yaradıcılığına qədəm qoyur, tarixiliyin ilk məhsulu olan görkəmli ədib Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi taleyini əks etdirdiyi “Aləmdə səsim var mənim” romanını ərsəyə gətirməyə nail olur. Xalq ədəbiyyatı ilə tarixi materialların vəhdətindən doğulan bu roman müəllifə böyük şöhrət gətirir, qısa zamanda geniş oxucu kütləsi qazanır. Aləmdə səsi qalan Əzizə Cəfərzadə ardıcıl olaraq “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Cəlaliyyə”, “Zərrintac-Tahirə”, “Gülüstandan öncə” tarixi romanları ilə mədəni irsimizi zənginləşdirir. “Azərbaycan ədəbiyyatını nəsr kontekstində təmsil edən yazıçı Əzizə Cəfərzadənin adı tarixi roman yaradıcılığıyla yaddaşlara mərhələ ədəbiyyatı yazıçısı kimi həkk olunub. Deyək ki, onun bu sahədəki yaradıcılıq təcrübələri milli tarix, ədəbiyyat, incəsənət üçün biçilə bilməyən xəzinə mahiyyətindədir. Əzizə xanımın yaradıcılığında tarix əsas prinsip idi. Sanki o, bütün missiyası ilə dünyaya gəlmişdi ki, vətənin dəyərlili, bir o qədər də başı bəlalı övladlarını tarixin qaranlıq küncələrindən çəkib çıxaracaq və layiq olduqları ünvana qaytarıb, həmvətənlərinə o şəkildə tanıdacaqdır. Bütün bunları edərkən o, xüsusi şəfqətlə sanki qulağını tarixin dərinliklərindən gələn uğultuya tutur, bəsirət gözüylə üfüqlərin arxasında qızaran günəşin şəfəqlərdən hörülən haləsinə baxır, keçmişin misilsiz mənəvi zərrələrini ovcuna toplayıb onlardan tarix yaradan insanların taleyinin döngələrini bəlləyirdi..” [7, s. 166]

Tarixi romanlarının ümumi məzmunu vətənpərvərlik, siyasi pərakəndəlik, daxili hərc-mərclik və bundan istifadə etməyi bacaran xarici qüvvələrin qarətçiliyi, milli köklərə qayıdış kimi vətən və xalq mövzularını əhatə edir. Ard-arda yazılan silsilə romanları diqqətdən keçirdikcə yazıçının üst-üstə gələn illərin tarixi təcrübəsini, bütün romanlarında sənədli bioqrafik janra sadıqlığını müşahidə etmək mümkündür. Müəllif roman yaradıcılığında tarixi kontekstdən deyil, ədəbi mövqedən çıxış edərək tarixi şəxsiyyətlərə ədəbi həssaslıqla yanaşır, mənbələrin ifratlarına yer verməmək şərtilə konsentrasiya mərkəzi olaraq xalqın, millətin taleyinə yönəlir.

Yorulmaz qələm sahibi Əzizə Cəfərzadənin 100 illiyi münasibətilə çap olunan 12 cilddən ibarət yeni “Seçilmiş əsərlər”ində bəhs etdiyimiz tarixi romanlar, bir sıra hekayə və povestlər yer almaqdadır. Seçilən əsərlərin içərisində məqsədimizə uyğun olaraq müəllifin Sovet rus rejiminin həqiqətlərini, saxta quruluşun ifşaedici üzünü açıqlayan əsərinə – “Qobustan çökəklərində” romanına üz tuturuq. Bu tarixi romanın əsas mövzusu Sovet rejiminin hökm sürdüyü bir vaxtda müstəmləkə zülmünə qarşı baş qaldırmış milli-azadlıq hərəkatının geniş vüsət almış formalarından olan qaçaqçılıq hərəkatıdır. Əsərin bu dövrdə çap edilməməsini izah etmək üçün rus hökumətini təhdid edəcək kifayət qədər səbəblər saymaq mümkündür...

Romanın ilk fəslinin Turağay adlandırılması da təsadüfi deyil ki, müəllif əsərin əvvəlində vüqarlı, sıra dağlar yanında ucalan aşılmaz, xalis Çənlibelə bənzəyən Turağay təpəsinin əzəmətini oxucunun gözündə canlandırır: “Turağay dağ adlansa da, əslində uca dağlar yanında təpəydi. Təpələr yanında çıxılmaz, əlyetməz, ünçatmaz dağ idi. Turağay Qobustan düzənlik sahəsində, bol yağışlı ildə, yerdən boy verib qalxmış nəhəng göbələyə bənzəyirdi... Turağayın üç tərəfi sıldırım idi. Düzdə, dağın dibində dayananda düz divar kimi idi üç tərəfdən. Bu yerlərdən ip də atsaydın, kəmənd də qollasaydın, dünyasında Turağayın başına qalxa bilməzdin... Dörd bir tərəfi həmin o aşağıdan əl içi boyda görünən yastanadan müşahidə etmək olurdu. El yolu da Turağayın günçixan səmtindən keçirdi” [5, s.201]. Hadisələrin bir hissəsi əzəmət simvolu olan, xüsusi strateji mövqe daşıyan bu təpənin ətrafında, digər hissəsi isə Şirvan ərazisində cərəyan edir.

Əsarət qəfəsindən uçmaq cəhdi. 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya ərazisindən asılı salınması hadisəsindən sonra ölkədə istismar və zorakılıq halları, dərinləşən sinfi mübarizə, hüquqları əllərindən alınmış kəndli müsibətləri baş alıb getməkdə idi. Bir sıra hallarda silahlanmış kiçik miqyaslı kəndli dəstələrinin bəylərə, mülkədarlara, zülmkar çar məmurlarına qarşı əlbir şəkildə mallarını müsadirə edərək aşağı sinfin nümayəndələrinə paylamasını kəndli çıxışlarının müvafiq üsullarından, mütləqiyyətə qarşı mübarizə metodlarından biri kimi hesab etmək olar. Məcərasından çıxan özbaşınalıq, xalqın haqqının ayaqlanması, əsarətin güclənib kəskin hal alması qarşılığında bir çox azərbaycanlı ədalətsizliyə tab gətirməyərək dağlara çəkilib, silahlı müqavimət göstərməyə başlayırlar. Bu müqavimətəkar dəstələr qaçaqlar, başlatdıqları qarşıdurma isə qaçaqçılıq hərəkatı adlanmağa başlanır. “Təhkimçi dövlət tərəfindən amansız istismar olunan, müstəmləkə zülmünün yaradılmış bütün ağırlığını hiss edən kəndlilər nifrətlə mütləqiyyət siyasi şüurun şüası ilə işıqlandırılmayan kortəbii partlayış, müstəmləkəçilərin sistem həddinə çatdırılmış kütləvi soyğunçuluqçuluqlarına və özbaşınalıqlarına, çarizmin ağır vergi zülmünə qarşı yönəldilmiş silahlı etiraz idi” [1, s. 84].

Qaçaq hərəkatı təkcə müstəbid çar hökumətinə, qəsbkar erməni nökrələrinə qarşı deyil, həmçinin onlarla bir olub xalqına düşmən kəsilən “yerli baltalar”a – yerli zülmkarlara yönəlmiş qəhrəmanlıq mübarizəsidir. Azərbaycan xalqının istismar edilməsində qaçaqçılıq hərəkatı qarşısında aciz qalmış işğalçı rus hökumətinin əlaltısı rolunu ustalıqla icra edən erməni sui-qəsdçiləri əlindən gələni əsirgəmərdilər. Başibəlalı millətin müsibətləri cürətəkar ermənilərin onlara divan tutmağı ilə başa çatmır, yerli əhali içərisindən öz xalqına qarşı qırğınların törənməsində, haqsızlığa uğramasında bilavasitə iştirak edən satqınlar dərd üstünə dərd gətirir, xalqın faciəsinə ortaqlıq edirlər.

Yerli idarədə geniş səlahiyyətlərə sahib, kommunist maskasına bürünən Sərkis Azərbaycan xalqının məkrli düşməni olan erməni daşnaklarının nümayəndəçiliyində çıxış edir. Məqsədi xalq arasında iğtişaş yaratmaq, artan narazılıqdan öz lehinə istifadə etməkdir. Riyakarlıq və satqınlıqdan cücərən, Sərkislə müvəqqəti birlik içərisində olan “din ayrı qardaş”ı, öz mənafeyi uğrunda xalqı hər an qurban verməkdə ondan geri qalmayan Səlim Səlimbəyov və milis Müzəffər yerli xalq düşmənlərinin ümumiləşmiş obrazlarıdır. Nə vaxtsa qurulacağına böyük ümidlər bəslədiyi milli hökumətdə yüksək vəzifə sahibi olmaq üçün qızıl orduya qoşulmuş Səlim bəy buna görə də, Qaraqoyunlu şeyxi və Muxtar Əfəndi ilə gizli əlaqələr içərisindədir. Milis Abbas obrazı gah qayıdıb üzə çıxır, gah da özünü qaçaq tərəfdarı kimi göstərərək ikiüzlü rolunu oynayaraq idarə məmurlarına xidmət edir: “Bu üçüncü tapşırıq idi: Allahyarla Seyidalını salıxdırmaq. İndi binədə dərin yuxuya gedən Abbas bu tapşırığı da məharətlə yerinə yetirmişdi. Səhər üzünü yenidən milis vəzifəsində çalışmaq üçün Şamaxıya qayıtmalı idi. Əslində Sərkis gözləyirdi onun yolunu” [5, s. 213].

Bir tərəfdən yeni qurulmuş Şura hökumətində özlərini inqilab tərəfdarı kimi göstərən Sərnək, Səlim Səlimbəyov kimi ikiüzlü, xainlər, digər tərəfdən Nəcəfqulu kimi vətənpərvər, sədaqətli dövlət

məmuru qarşı-qarşıya gəlir. Milis idarəsinin rəisi Nəcəfqulu yoldaşı Sonanın dediyi kimi, əsl əqidə aşiqi, el oğludur. Xidmət etdiyi müddətdə qaçaq düşənləri üzə çıxarmağı, mahaldakı qaçaqçılığın belini sındırmağı özünə məqsəd qoymuş, hökumətdən üz döndərənlərlə görüşüb dilə tutmağa çalışmışdır. “Din ayrı qardaşlar”ın dialoqundan bunu aydın görmək mümkündür:

“– Hə, bu Məşədi Nəcəfqulu kimilər yaman canfəşanlıq eləyir.

– Qaçaqqların çoxunu o dilə tutub üzə çıxardır.

– Yerlidi, hamısını yaxşı tanıyır axı, - deyə Səlimbəyov papirosuna bir qullab vurdu.

– Kasıb-kusubdan küyə düşüb dağa çəkiləni də tanıyır, əsl düşməni də...” [5, s. 232]

Qəza milis rəisi, Səlim bəy və Sərkisi yeddi arxa dönəminə qədər tanısı da, bir sıra səbəblərdən onları vəzifədən azad edə bilmir. Bəzən xalqı cana gətirdiyi, dövlətlilərlə ortababları eyni siyahıya qatıb hamısını qolçomaq yazdığı, camaatın səsini kəsməyə çalışdığı vaxtlarda Nəcəfqulu onlara qulaqburması verir, bu hərəkətlərini onların keçmişləri ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.

Müftəxor məmurları qorxudan səbəblərdən biri də namuslu, vətəni sevmə insanların yüksək vəzifədə olmasıdır. Bəllidir ki, yalnız sədaqət, vicdan və düzlük toxumu ilə qurulan bir hökumət möhkənlənib ayaq tutar, orada satqın və xain insanların xəbis planlarına yer ola bilməzdi. Müsafir çağırıldığı evdə rüşvət qonaqlığın haram tikə olduğunu sonradan bilib yediyini qaytarmaq istəyənlər, loxmaların qarnından getməsi üçün iki gün oruc tutan Nəcəfqulu onlar üçün əsl qorxu mənbəyi idi:

“– Səlim, bu ürək ki onda var, çətin onun başını yeyə bilək biz... Ona heç kəs bata bilməyəcək...”

– ... Ona ayrı yolla batmaq lazımdı. Ayrı yol axtarmaq lazımdı... Düzlükdə ölümün gözüne baxar.

– Hə... Bilirəm. Çalışdım o irəli. Bir qoç, bir dəri yağ, motal, xırım xırdaynan yığdırıb səsikəliklərdən Hacı Məlik oğlunun əliyəndən göndərdim... Düşüb arvad-uşağın üstünə ki, bu haramı kim gətirib mənim həyatımə?... Gördüm bu yolla onu ləkələmək olmayacaq, amma lap belə də bilmirdim... Oruc aaaa!...

– Hə!... Haram tikənin qarnında, qanında qalmağına razı olmayıb... Sən öl, Şura hökuməti belələrinin sayəsində möhkəmlənir. Yoxsa nəyi vardı bu hökumətin ki, lüt-ayaqyalın bolşeviklərin ki, o boyda ordusu, qurğusu olan Nikolay kimi canavara üstün gəldi?!” [5, s.327-328].

“Sabah eşitdiyimə görə Seyidalı qaçaq Alıynan Qaracüzlüdə olacaq. Görək necə olur. “Onuynan bir görüşüb üzə çıxara biləydim. Mahaldakı qaçaqçılığın beli sınırdı” [5, s.270]. Vətənpərvərlik, sədaqət və xalqın milli-mənafeyi naminə fədakarlıq kimi nəcib duyğular Nəcəfquulunun surətində cəmləşib.

Zülmün axarına qarşı üzənlər. Xalqın xilaskarı, qəddarlıqda sərhəd tanımayan çar hökumətinin qatı düşmənlərindən olan qaçaqlar – Azərbaycanın milli qəhrəmanları qaniçən quldurlarla igidliklə mübarizə aparmışlar. “Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkəti rus sovetinə qarşı başqaldırma və əldə silah tutaraq zülmə qarşı mübarizənin bir örnəyini təşkil edir. Romanda sovetlər dönəmində şura hökumətinə qarşı açıq və gizli şəkildə mübarizəni görürük. Qaçaqqlar bəzən dağlarda, kəndlərdə, bəzən də şəhərlərdə rus əsgərləri ilə savaşıb və çətin savaşıqlardan yaxa qurtarmağı bacarıblar. Dağları, meşələri özlərinə yataqlıq edən qaçaqlar kəndlilərin himayəsinə sığınmışdılar” [3, s. 47]. Romanda adı keçən Seyidalı, Allahyar, Alı kimi igid və namuslu qaçaq obrazları millətinin taleyini öz taleyi bilmiş, xalqın xeyri üçün çalışmışlar. “Azərbaycan xalqı bu məşhur igidlik və qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, öymüş və qorumuşdu. Çünki bu qaçaqlar bütün Azərbaycan xalq kütlələrinin zalım rus idarəsinə qarşı ürəkdən duyduqları kəni, imtınanı ifadə ediblər” [4, s. 14].

Adı qara siyahıya düşmüş, nanəcib dövlət adamları tərəfindən dağlara didərgin salınmış qaçaq Seyidalının başından bəlalər əskik olmur, əksinə günbəgün çoxalır: “Seyidalı razılıq verməsə,

qaçaqlardan kim neynədi, yix üstünə” [5, s. 233]. Qaçaq düşməsinə fürsət bilən dilbir məmurlar obada baş verən bütün günahları ona yükləyir, adına ləkə vuraraq öz cinayətlərini ört-basdır edirlər.

Əsərin Seyidalı fəslində onun haqqında dəqiq təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür. Anası və qardaşı arvadının əvəzinə katibin arvadı Yaqut və bir neçə şəhərli qadını girov götürür, ancaq namərdlik etmir. Əsl niyyətinin nə olduğunu, başına gətirilən müsibətləri öz dilindən eşidək: “...Gör məni necə yaman oğlu yaman olmağa vadar eliyiblər... Onda Hacı Məlik ağa çoban Seyidalını məcbur eləyirdi ki, xəlvətə sal, filankəsin qoyunundan əllisini, yüzünü qat sürüyə. Çobanın əliyə oğurluq eləyirdi... İndi də Sərkis ağanın nəvəsi gizləndə həmin çoban Seyidalıyan görüşüb deyir ki, get filan dükanı çap, filan məğəzini yar; filan birliyin malından bu qədərini ayır apar... Mən nə oğruyam, nə qaçaq-quldur, bacı! Mənim o rəhmətlik olmamış Hacı Məlik ağanın vaxında “oğru sərkər” kimi tanınmağım dilimi qısa elədi, bu günə qoydu... Bunnarı da inandıra bilmirəm ki, ay atam-qardaşım, mən Allah, mənim o oğurluqda əlim yoxdu. Hər kəs bu abad olmuş diyarda nə aparır, gipodakılar asannıqnan yırırlar mənim üstümə. Adıbəlli olmuşam” [5, s. 288-289].

Əsərdə qaçaq obrazlarına baxış keçirdikdə aydın olur ki, yazıçı onları mərd, hünərli, başibəlalı qəhrəmanlar kimi qələmə vermiş, mənfi prizmadan yanaşmamışdır. Güləndamin dili ilə desək, “hamısını eləyən o tülküdən qorxanın törəməsidir” [5, s. 259]. Ancaq burada qaçaq adından sui-istifadə edənlərə də rast gələ bilirik. Qaçaq Muxtar Əfəndi idarənin cinayətkar məmurları ilə əlbir olub qarşılıqları qoyduqları məqsəd üçün “sözünə baxmayanlarla vuruşur”, şəhərdən kəndə gələn malları, silah-sursat oğurlayır, qarətçilik törədir. Səlimbəyginin istəyi ən yaxın əlaltısı olan Muxtar Əfəndinin əli ilə qurd ağacı içindən yediyi kimi qaçaqların sayını artırıb Şura hökumətinin sütunlarını yıxmaqdır. Bu “laməzhəb” əfəndi ilə hətta onlar da düşmən olmaq istəmərlər: “Səlim bəy qoca, savadlı, əfəndi olan bir adamın qaçaq düşməsinə təəccüb eləməmişdi. Əqidəsi Şura hökumətiyə uyğun deyildi... Səlim bəy qəlbində “Allah sənə kimisinin xatasından saxlasın adamı” deyər düşündü: “Lap düşmən də olsa...” [5, s. 307].

Qaçaq Alı obrazı tarixdə gənc yaşlarından ömrünü qanlı döyüşlərə keçirmiş, çarizmin planlarını məhv etməyi özünə hədəf seçən mübariz qaçaqlardan olan Dəli Alını xatırladır. Dəliqanlı Vəlican, başqasının qeyrətini öz namusutək qoruyan Allahyar kimi qaçaq surətləri xalqın zülmədən xilas olması, rus və erməni işğalçıların əziyyətlərindən azad edilməsi üçün mərdliklə vuruşaraq öz həyatlarını qurban vermişlər.

Soyqırımın qaranlığında həqiqət işığı. “Romanda ayrı-ayrı məqamlarda sovetlər dövründə xalqımızın başına gətirilən bəlalara toxunulur. Məlum olur ki, üzde xalqı xoşbəxt gələcəyə aparmaq devizini əldə rəhbər tutan bolşeviklər əslində xalqı əsarət altında saxlamaq, onu öz soy-kökündən ayırmaq, adət-ənənələrini unutturmaq siyasəti yeritmişlər. Həmin siyasətin yerinə yetirilməsində ruslara ermənilər canfəşanlıqla kömək etmişdilər” [2, s. 205].

Ədibin bu əsərində 1918-ci il mart soyqırımını hadisələrinə toxunması, erməni daşnaklarının törətdiyi vəhşiliklərdən danışaraq siyasətin iç üzünü ortaya çıxarması qoca Güllü nənənin faciəli əhvalatında özünü tapır. Daşnak partiyasının üzvü, sözdə vətənpərvər Sərkis erməni dəstələri ilə Şamaxıya gələrək dinc əhaliyə divan tutur, evlərə od vurur, arvad-uşaqları əsir aparır. Həyətlərin birində “burda mənə dəyib-dolaşan olmaz, kimə gərəyəm?” deyib qaçmaqdan imtina edən qoca arvadın firuzə qaşlarla bəzədilmiş iri dörddüymə sığalarını qulağını kəsərək götürüb, “yaşamağının ona nə xeyri var?” düşüncəsi ilə ürəyinə xəncər saplayır. Vəzifədə olduğu müddətdə qorxusundan titrəyən Sərkis hər an alçaq niyyətinin aşkara çıxacağından, etdiyi cinayətlərinin üstü açılacağından xoflanır, ürəyi ağzına gəlir. Muxtar Əfəndi ilə ciddi söhbət zamanı ürəyindən keçən narahatlığına qulaq verək: “Sənə nə var, qoca, sən azadsan, istəyən vaxt Arazı adlayıb keçəcəksən o taya. Mən isə əldəyəm, göz qabağında yam. Hər dəfə o arxası yerə gəlmiş Nəcəfquluynan üz-üzə gələndə bilmirəm hansı siçan deşiyini satım alam ki, gözüm gözünə dəyməsin – ürəyimin içini oxuyar...” [5,

s. 304]. Ona görə də iqiqat düşməni olan Nəcəfqulunu aradan götürmək onun birinci öhdəliyinə çevrilmişdi.

Azərbaycan qadınliğı mərdlik zirvəsində. Mövzusunun və janrından asılı olmayaraq hər sahədə qadın probleminə yer verən ədib bu romanda da başibəlalı qadın taleyini əks etdirməkdən yan keçməmişdir. Dilli-dilavər, adı çıxdığı üçün sözlün həqiqi mənasında canı çıxan Sənəmin faciəvi sonluğunun, “gözəllər gözəli, ağ biləkli” Güləndamın, “it işinə göndərsən də, qayılam, eləram, amma Seyidalının papağını yerə soxmağa qoymaram” deyib xəncəri ürəyinə dayayan Pərinin fonunda qeyrətli, mərd Azərbaycan qadınlarını simvolizə etmişdir.

İki oğul anası, “gəlinkən dul qarıyan” Güləndamın acı həyat hekayəsi, yoldaşının ölümü ilə başlayan bədbəxtliyi, lakin bunlara rəğmən çətinliklərə sinə gərməyi bacarmağı, dəyanəti uzun monoloqundan verilmiş qısa parçadan aydın olur: “... Ay qardaşlarım! Əgər məndən yaman söz eşitsəz, qanım sizə halaldı. Atam namus yeri kimi, qız alımdan çox öpüb. Mənə “alını açıq balam” deyib. Noolsun ki, cavanam. Məndən əl götürün. Ərim ölüb, yerinə bir cüt oğul qalıb. Atası əvəzinə oğlanları var. Böyüdəcəm...” [5, s. 255]

Güləndam ana Müzəffərlə birlikdə onu və gəlinini şəhərə aparmaq üçün gəlib “qaçaq anası, yerin də dustaqxana” deyən Milis Abbasa verdiyi mərdi-mərdanə cavabları, qorxusuz sözləri ilə igid oğul anası olduğunu göstərir, lap aşıq kimi deyişirdi:

“– Noolar, qaçaq anasıyam, qoçaq anasıyam...”

– Sən özün nəsensə, hamını da elə bilirən. Neynək göydə Allah var, yerdə hökumət. Həlbət bir arayıb-ayırd eləyən tapılar. Səndə taxsır yoxdu. Taxsır o paltarı sənə əyninə geydirib, tapançanı da əlinə verəndədi. Sən də güzgüyə baxıb deyirsən: Ya Rəbb, o qızammı? Çapığı düzəmmi?” [5, s. 257].

Oğlunun cənazəsi üstünə gələn Zərbutanın ana qupquru gözlərlə “Düşməni görür, sevinər, ana! Məndən sonra ağlama!” deyə vəsiyyətlə eləyən Seyidalının sözünü sındırmamağı daha bir Azərbaycan qadınının mərdliyinə sübut gətirir.

Başlanğıcın acı sonu. Sonuncu fəsil olan “Aydınlaşdı” hissəsində hadisələr əsərin final mərhələsinə çatır, bütün məsələlər açıqlığa qovuşur. Kimin, həqiqətən xain, kimin xalqın keşikçisi olduğu aşkara çıxır. Məlun idarə rəhbərləri tərəfindən planlı şəkildə yuvaları dağılıb öldürülən qaçaqlar ayaq-ayağa bağlanaraq küçə boyu “sərgi”yə düzülür, yaxınlarından rəsmi təsdiq alınır.

Kortəbii şəkildə başlamış qaçaq hərəkətinin məğlub olmasının əsas səbəbi bu hərəkətə rəhbərlik edən və istiqamətləndirən konkret mərkəzin, kəndli təbəqəsinin əsl müttəfiqi və yol göstəricisinin olmamasından qaynaqlanırdı.

Bütün bunlardan sonra Nəcəfqulunun Seyidalını necə tanıdığını onun haqqında dediklərindən anlamaq olur: “... O, qaçaq idi, quldur idi. Amma vətənsatan deyildi. Günahkar idi, adamlar öldürmüşdü, nahaqq qana batmışdı. Cəzasını çəkəcəkdədi. Amma vətən xaini deyildi. Neçə dəfə qaçaq Muxtar Əfəndi ona keçmək təklif eləmişdi. Keçməmişdi. Bunu hamı bilir” [5, s. 337].

Ağdərədən gələrkən körpü üzərində Seyidalının dəstəsi ilə qarşılaşmağına baxmayaraq, ondan bir yamanlıq görməyən arvadı Sonanın, qaçaqların qazmasında gördüklərini olduğu kimi danışan katibin yoldaşı Yaqutun nəql etdiyi hadisələr Seyidalının mərdliyindən xəbər verir, ona bəraət qazandırır, eyni zamanda Nəcəfqulunu dərin təəssüfə qərq edirdi. Əsl cinayətkarların maskasız simasını görəni bu qəza mili rəisi aldığı acı dərstdən nəticə çıxarır, bir daha cavan budaqların mənfur düşməni əlində tələf olmağına şərait yaratmayacağına dair özünə söz verir.

“Qulağına kişi ağlamağının səsi gəlirdi. Dünyada kişi hönkürtüsündən dəhşətli, acınacaqlı bir şey bilmirdi. Döndü: qaçaqlardan birinin qohumu Fərzəli kişi idi ağlayan. Nəcəfqulunun körpə kövrəkliyi ona qalib gələcək yerdə birdən yumruqlarını sıxdı: “Ağac yıxılanda budaq sınar. Bu köhnə dünyanın kötüyü çürümüş ağacı yıxılanda yaxınlardakı cavan pöhrələrdən bir neçəsini sındırdı.

Ağırdır. Amma olsun! Dərs olsun bizə. Cavan pöhrələrimizi daha böyük diqqətlə qoruyaq, qəzanın, düşmənin pəncəsindən” [5, s. 340].

Nəticə və elmi yenilik. Əzizə Cəfərzadə digər romanlarında olduğu kimi “Qobustan çökəklərində” əsərində də tarixi mövzulara üz tutmuş, Azərbaycan tarixinin həqiqətdən uzaq səhifələrini olduğu kimi təqdim etmək, xalqın “yaralı yerlərini” nəzərə çatdırmaq niyyətini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yazıb-yaratdıqlarının nəticəsində özünün orijinal üslubunu – “müəllif janrı”nı ərsəyə gətirən böyük yazıçı seçdiyi mövzu və problematikasında obrazın xarakterini tipikləşdirmək üsulu ilə tarixi gerçəklikləri diqqətə çatdırır. Təbiidir ki, bütün bunlar istedadlı müəllifin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumiyyətlə, roman janrında böyük uğurudur. Böyük ədibin tarixi romanı sayılan “Qobustan çökəklərində” əsəri zülm və əsarətlə barışmazlığın nümunəsi, təvəkkül fəlsəfəsinin ziddinin göstəricisidir. Məhz belə bir dövrdə əyilməz ruhun vətənpərvər obrazlarla sərgilənməsi, zamanın gətirdiyi ədalətsizliklərin dilləndirilməsi “cəsarətli” romanın daxili aləminin təlatümündən xəbər verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə, IV cild, Bakı: Elm, 2007, 451 s.
2. Babazadə Ayna. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi mühit və şəxsiyyət, “Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli”, Bakı: Nurlar, 2022, s. 195-208
3. Babazadə Ayna. Əzizə Cəfərzadənin “Qobustan çökəklərində” əsərində qaçaq hərəkəti və ona qarşı mübarizənin təsviri. N.Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr edilən Respublika Gənclər Konfransının proqram və materialları, Bakı: 2021, 216 s.
4. Baykara Hüseyin. Azərbaycan tarixində “Qaçqıncılıq hərəkəti”. Xalq Cəbhəsi, 12 iyul 2016
5. Cəfərzadə Əzizə. Qobustan çökəklərində, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 201-340
6. Əliyeva Nurlana. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 334 s.
7. Məmmədli Samirə. Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsım var mənım” romanında janr transformasiyası, bədii detal və folklor yaddaşı, “Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli”, Bakı: Nurlar, 2022, s. 166-181
8. Nərimanoğlu Kamil Vəli. Sovet ədəbiyyatı: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər, Türk dünyası dil və ədəbiyyat dərgisi, 2008, №25, 33-81 s.

HÜSEYN CAVİD LİRİKASINDA BƏŞƏRİ EŞQ

Gülay Abdulla qızı Tahirli
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
gulay.tahirli99@gmail.com

Abstract

Human love in the lyrics of Hussein Javid

Hussein Javid's human love has risen above the love of the homeland and the nation. Therefore, the foundation of this love is strong and unshakable. Mr. Javid is one of the rare literary figures who combines nationalism and humanity in his work. His love for mankind is directed not only to man, but also to God and all the particles that are separated from him. The wound of the poet's poems, with the story of Jacques Derrida's "What is poetry?" remember the book. Adapts to the poetry-heart-hedgehog approach. According to Hussein Javid, love is one of the reasons for the existence of mankind. The poet, who never considered a world without love, believes that the world revolves by the power of love. The lyrics give the ideas of love, love distribution, brotherhood, unity, beauty.

Key words: Hussein Javid, Jacques Derrida, lyrics, human love, beauty

Giriş. Hüseyin Cavidin şeirləri böyük bir ürəyin hekayəsi olduğundan, bəlkə də, yarasının çoxluğundan dolayı oxuyarkən Jacques Derridanın "Şeir nədir" kitabını xatırladır. "Əsərləri ana dilimizə tərcümə olunmasa da, (bu, onun əsərlərinin tərcüməyə çətin uyğunlaşması ilə də bağlı ola bilər) Jacques Derrida ədəbiyyat və fəlsəfə sahəsinin əsas nümayəndələrindən, böyük düşüncə sahiblərindən biridir. Hər iki sahənin mükəmməl bilicisi olsa da, o deyir: "Mənim ən daimi marağım, hətta deyə bilərəm ki, fəlsəfi marağımdan öncə gələn marağım ədəbiyyatdır, ədəbi olaraq adlandırılan o anlayışa yönəlib. Əsərlərində də ədəbiyyat və fəlsəfə daim vəhdətdədir.

Jacques Derrida "Şeir nədir" adlı kiçikhəcmli kitabında bu suala cavab verməyə çalışır. İlk istəyi bilgidən vaz keçmək və bilgə bilgisizliyində irəliləməkdir. (!) "Şeir nədir" sualına iki kəlimə ilə cavab verir:

1. Yaddaş tutumu
2. Ürək

Söhbət hansı ürəkdən gedir? Bu "apprendre par coeur" (ürəkdən əzbərə öyrənmək) ifadəsinin poetik bir şəkildə sarıb-sarmaladığı ürəyin hekayəsidir, ya da ingilislərin (to learn by heart - əzbərləmək/ ürəkdən əzbərə öyrənmək) dedikləri ifadə biçimi, ya da bir başqa dilin - ərəb dilinin (hafizə' ən zəhri qəlb - əzbərləmək, ürəkdən əzbərə öyrənmək) dedikləri ürək və ifadə biçimidir - bir çox yolu olan tək bir xətt... Şeirsəllik (ürəkdən/əzbərə) "imparare a memoria" diktəsinin ardından şeirsəl olur. Yəni yaddaşı atırıq, ürəklə öyrənirik. Ürək bilginin önünə keçir və deyir: "Sənin qutsanman bilgidən öncə!" [4, s. 16]

Derrida şeiri kirpiyə bənzədir, bunu ürək-kirpi, ya da şeir-kirpi də adlandırma bilərik. Şeir nə adlarda, nə də kəlmələrdə yer alır, onların içində deyil, küçəyə, yola, çöllərə atılıb. Şeir də kirpilər kimi əvvəl-axır küçələrdə, çöllərdə, təhlükənin çox olduğu magistrallarda öz taleyi ilə başbaşa qalır. Bədənini parçalayacaq, əzəcək, yox edəcək təhlükə sezəndə Don Kixotun qılıncına, mizrağına güvəndiyi kimi, kirpi də tikanlarına və yuyumru yumulmasına güvəndiyi üçün büsbütün təhlükə altındadır. "Qəzasız-bəlasız heç bir şeir yoxdur, yara kimi açılmayan bir şeir olmaz, eyni zamanda yaralamayan şeir də yoxdur". Şeir özü başlı-başına bir hadisədir. Bu hadisə kimin başından keçir, ilk kimi hədəf alır, sonra necə yol tapır, bunlar sonrakı məsələlərdir. Şeir-kirpi elə bilir ki, yumulub bir yerdə dayananda təhlükələr keçib gedir, amma yox, dünya öz işindədir. Şeir həm də yara

hadisəsidir, yaradan doğulur, yaralayır, yaranır. Şeir-kirpi ya yollarda dayanıb özünü yaralayacaq, ya da tikanlarını kiməsə batıracaq.

Sevgi varoluş səbəbi kimi

Hüseyn Cavidin şeir-kirpisi daha zalım olub, həm özünü yaralayıb, həm müəllifini yara-bərə içində qoyub, həm də tikanlarını oxucusuna batırıb. Bu şeir-kirpinin yumulub dayandığı yoldan keçənlər daha qəddar olub, tək maşınlar olsaydı, nə vardı ki? Bunun gülləsi var, cəlladı var, iblisi var... Ona görə də Cavidin şeir-kirpisinin ürəyi daha çox çırpınıb, daha çox titrəyib. Bu, əsla dekadanslıq deyil!!! Bu, sadəcə taledir. Şeir-kirpi bu qədər təhlükə qarşısında, bu qədər titrəyiş içində başqa necə ola bilərdi ki? Bir də şeir-ürək var. Bilginin ötəsində bir ürək. Derridanın ifadəsi ilə desək – bilgə bilgisizliyi. Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının sonlarına doğru Məcnunun dilindən belə bir misra işlədilir: "Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm, dünya nədir". Və ya bir qəzəlinə yazır: "Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməzmidim?" Cavid əfəndi isə deyir ki, kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı. Cavidin şeirlərində bilgidən o tərəfə nəşə var. Mərkəzdə ürək dayanıb, məhz həmin şeir-ürək. Hansı mövzuda, hansı formada yazılmasından olmayaraq, Hüseyn Cavidin şeirlərində şeir-ürəyin döyüntüsü, ürək-kirpinin titrəyişi hiss olunur. Cavid hər şeydən öncə eşqin adamıdır, eşqin şairidir. Bu eşq sadəcə insana yönəlməyib, bütün bəşəriyyətə, təbiətə, bir sözlə, - Tanrıya və ondan qopan bütün zərrələrə yönəlib.

"Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeirində qoca türk vəsiyyətinə sevgidən başlayır, deyir ki, ilk istəyim: hiç bir zaman sevgidən əl çəkməyin. İnsan oğlu sevgi üçün yaradılıb, sevgi üçün doğulub. Qoca türk vəsiyyətində çox şeylərdən danışacaq, amma ilk olaraq sevgidən başlamaq, mənə, təsadüf deyil. Bəlkə də, ondan qaynaqlanır ki, sevgi olsa, digər məsələlər də, yavaş-yavaş həll olacaq. Bu, bir türkün vəsiyyətidir - bir türkün öz övladlarına tapşıracağı bəşəri vəsiyyət! Qoca türk deyir ki, yer üzünü qardaş bilin! Doğrudan da, tez-tez zikr ediləsi cümlədir. Sərhədlər yoxdur, çərçivələr yoxdur, qoca türk bunları çoxdan aşıb. Bir yer üzü var, bir insanlar, bir də eşq..!

Qoca türk deyir: "İnsan oğlu sevgi için yaratılmış, doğmuştur". "Şeyx Sənan (türbəsi önündə)" şeirində də Sənan deyir:

"Məhəbbətsiz bütün mə'nayi-xilqət şübhəsiz hiçdir, Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən".

İnsanın sevgi üçün doğulması, xilqətin yaradılış məqsədinin məhəbbət olması kimi ideyalar sadəcə müəyyən şeirlərdə buxovlanıb qalmır. Bu ideya - eşq Hüseyn Cavid yaradıcılığında şaxələnir, şairin kiçik şeirlərindən tutmuş irihəcmli dramlarına kimi, demək olar ki, bütün əsərlərində öz əksini tapır, zərrədən Tanrıya qədər bütün varlıqlara şamil olunur. Müəlliməsi Gülbahardan kimləri sevdiyini soruşanda qızçığaz yeri-göyü, insanları xəlq edən Allahın, onun elçilərinin adını çəkəndən sonra ardını belə gətirir: "Anam; babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar..." Baxmayaraq ki, "Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeiri "Qız məktəbində" şeirindən sonra yazılıb, amma mənə gəlir ki, Gülbahar qoca türkün vəsiyyətinə əməl edən nəvəsidir. Bu türk qızı kiçik ürəyində eynən qoca babası kimi böyük, bəşəri sevgi daşıyır. Bu qədər bəşəri sevgi daşıyan ürəklər, eyni zamanda, bəşəri heç nəyə bağlı deyillər. Məsələn: Gülbahar yaşının azlığına, məktəbli olmasına baxmayaraq, incilərə, altın bilərəklərə meyil etmir. Ancaq mənəviyyətə, bilgiyə, təmizliyə doğru yönəlir.

Əslən yəhudi olan alman yazıçısı Eric Fromm "Sevmək sənəti" kitabında sevgi haqqında belə yazır: "Sevgi insanın varoluş sualının cavabıdır!" [5, s. 27] Əliağa Vahidin ən yaddaqalan, ən gözəl misralarından biri də budur: "Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bütün əfsanədir". Cavid əfəndi də xilqətin məqsədini məhəbbətə bağlayır. Başqa ədiblərin əsərlərində də bu kimi fikirlərə rast gələ bilərik. Düşünürəm ki, bu həmin yazarların romantikasından daha çox, həqiqəti dərk etmələrindən irəli gəlir. Yəni varlığın səbəbi, məqsədi, doğrudan da, eşqdır. Eşq insanı digər varlıqlardan fərqləndirən, Tanrıya yaxınlaşdırən, bir sözlə, - insanı insan edən yeganə müqəddəs məfhumdur. Bu qədər dahi yanıla bilməzdi, illərdir, varoluşla bağlı verilən sualların cavabında sevgi dayanır. Bu,

təkrarçılıq, şablonluq deyil, çünki başqa variant yoxdur. Sualın cavab variantında tək bənd var, o da eşq!

Hüseyn Cavid yaradıcılığında sevgi Tanrı ilə bərabər tutulur: "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir". Bəlkə də, sevgi Tanrının digər adıdır, ya da Tanrını yaradır (yaxınlaşdırır) deyər onun qədər ucadır. Cavidin şeir-ürəyi eşqdən kənarında olan hər şeydən arınıb. Firqədən, cəmiyyətdən, hərbdən, siyasətdən həzz etmir, fəlsəfədən, hikmətdən bir şey duymur. Onun duyduğu sadəcə sevgi və gözəllikdir. Gözəllik də sevgidən doğulub, əslində, mahiyyət etibarilə eynidir. Şair gözəlsiz gülşəni zindana bənzədir. "Gözəl" in mətnaltı mənasında eşq var. Çünki eşq olmayan yerdə gözəl yoxdur. Deməli, eşqsiz gülşən də zindandır. Şair hansı bəzmə güzar etsə, həp duyduğu gözəllik olur, sevgi olur. Bu ancaq bir halda baş verə bilər; eşq gərək insanın içində olsun. İçindəkini hara aparırsan, apar, hara güzar edirsən et, dəyişdirə bilməzsən. Eşq yayılan və güzgü kimi əks olunan bir məfhumdur. İçində eşq olduqdan sonra hər yer onun güzgüsü olur. Cavid əfəndinin sözügedən şeirinin son misraları məhz bu fəlsəfədən qaynaqlanır. Sevginin sonu fəryad da olsa, xoşdur. O bütün hallarda, nəticəsindən, sonluğundan asılı olmayaraq, gözəldir. İnsanın bilə-bilə özünü atdığı yeganə oddur. Çünki, insan olmağın yolu bu oddan keçir. Hüseyn Cavidin şeirlərində sevgi sevə-sevə seçilən, xoş əzab təsiri bağışlayır. "Sevgisiz başda əqrəblər gəzər" deyən şair sevgi boşluğunu, yoxluğunu əqrəblə dolacaq qədər dəhşətli təsəvvür edir. Hətta fəlsəfə ilə hikmət də sevginin qarşısında uduzurlar. Düşünürəm ki, Cavidin bu qədər bəşəri olmasının səbəbi də eşqdır. Cavid həm də filosofdur, amma fəlsəfənin, hikmətin də sərhədləri var, eşqin isə sərhədi yoxdur. Cavid böyük edən də budur, üfüqsüz səmələr, ucsuz-bucaqsız gözəlliklər...

Hüseyn Cavid lirikasında eşq və gözəllik

"Hər yer səfalı, nəş'əli..." adlı şeirində şair baharın gözəlliyini tərənnüm edir. Günəşin gülümsəməsi, quşların ötməsi, suların axıb ətrafa gül saçması... Bütün bunları seyr etdikcə ruhun uçması... Mənzərə cənnət qədər möcüzəlidir. Şair faydasız olsa da, yarın vüsalını xatırlayır və "insan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar?" sualını verir. Ardıcılığa diqqət edək: Əvvəl təbiətin gözəlliyini tərənnüm etmək, iki misrada yarın vüsalını xatırlamaq, sonra da eşqdən danışmaq. Dünyada cavid (əbədi) dövlətin sadəcə eşq olduğunu, eşqdən məhrum olan gözəlliyin can sıxmasını vurğulamaq... Bütün bunlar arasında bir bağlılıq var - eşq. Gözəlliyin səbəbi də, bəşəriyyətin yaranış səbəbi də eşqdır. Şeirdə bahara, gözəlliyə yönələn bir eşq də var, şair yarın eşqini də xatırlatmaqla bu iki məhəbbəti əlaqələndirir. Bəlkə də, kainatda gözəl olan sadəcə eşqdır və bütün gözəlliklər ondan doğulur. Ona görə Cavid əfəndi deyir ki, məhrumi-eşq olunca gözəllik də can sıxar..." Oxşar fikir "Məyus bir qəlbin fəryadı" şeirində də var: "Aləm səni çirkin zənn etsə də, məndən soruş, mənə, gözəlsən". Mövlananın "Məsnəvi"sində "Xəlifənin Leylini görməsi" hekayəsi yer alır: Xəlifə Leyliyə deyir: Sən omusan ki, Məcnun sənin eşqindən pərişan oldu və özünü itirdi? Sən başqa gözəllərdən daha gözəl deyilsən". Leyli cavab verir: "Sus, çünki sən Məcnun deyilsən!" Gözəlliyə anlam verən qüvvə eşqdır, eşqsiz gözəlliyin heç bir mənası və dəyəri yoxdur. Leylini Leyli edən öz gözəlliyi deyil ki, Məcnundakı eşqin gözəlliyidir. Ona görə də Aşiq Veysəl yazır:

"Gözəlliyin on para etməz

Məndəki bu eşq olmasa".

Hüseyn Cavidin müxtəlif mövzulu şeirlərində bəşəri eşq

Hüseyn Cavid lirikasında müxtəlif məsələlərə münasibət bildirir. Məsələn: onun "Hərb və fəlakət", "Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!) olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün", "Hərb ilahı qarşısında" kimi şeirlərində bəşəri narahatlığı ifadə olunur. Şair müharibənin, siyasətin qurbanı olan insanların halına acıyır, bəşəriyyəti susmamağa, zülmə mübarizə aparmağa səsləyir. Ölüm qarşısında çarəsiz qalan, ac-biçarə insanların ağrısını hiss edir və etdirir. Atəşli tufanları, guruldayan top-tüfəngləri, yerdə, göydə atəş açan insanları anlaya bilmir. Bu sayğısız insanların bir-birindən nə istəməsi şair üçün müəmmadır. İnsanlar sadəcə sevgilərini deyil, həm də

sayğılarını itiriblər. Şair sual verir: "Əcəb, xalimi insafü mürüvvətdən bütün aləm?!" Bəli, sadəcə sual verir. Bu qədər qan-qadanı, vəhşiliyi görən, duyan şairin insana hələ də ümidi var. Bir-birini qıran adamların insafının yoxluğuna şübhə yeri yoxdur, amma şairin ümid yeri də var axı. Ruhu sarsılır, tükləri dəhşətdən ürpərir, amma işığı da görür. Fəlakətsiz səadət, qayğısız rahat olmadığına inanır. Şeirlərində fəlakət gözəl günlərə gedən yol, körpü təsiri bağışlayır. Şair qələmi ilə bəşəriyyət üçün təkbaşına mübarizə aparır, bütün varlığı ilə insanları oyandırmaya çalışır. Hüseyn Cavid həm də tökülən qan izini kəsib yer üzünü qurtarmağa çalışan dahidir. Əlbəttə, qan-qadanı həmişəlik yer üzündən kəsmək heç vaxt mümkün olmayacaq, amma bu qədər qarmaşanın içərisində buna çalışmaq, tək insan ömründə böyük bəşəriyyət naminə nəşə etmək cəhdinin özü də dahilikdir. Bəşəri narahatlıq bəşəri sevgidən qaynaqlanır. Şair eşq olan yerdə insanların nifrətini, qəzəbini, ölüb-öldürmək həvəsi ilə yaşamasını anlaya bilmir. Aşiq gecələr yatmayıb gözəlinin dərini çəkən kimi, Cavid əfəndi də bütün bəşəriyyətin dərini çəkir. Ona görə də Hüseyn Cavidin şeir-kirpisi daha böyük şeir-ürək daşıyır.

Hüseyn Cavidin "Çiçək sevgisi" şeiri Əli bəy Hüseynzadəyə həsr olunub, ana ilə qızığızının dialoqu şəklindədir. Şairin bəşəri sevgisi bütün varlıqları qucaqladığı kimi, çiçəkləri, uşaqları da qucaqlayır. Anasının yerə nəşə saçdığını görən qızığız, maraqla nə olduğunu soruşur, çiçək toxumları olduğunu öyrənir. Özü üçün bir yer seçir və hər toxumdan bir az götürüb, bir-bir ayırır səpir. Şeirin bu hissəsi mənə Qriqori Petrovun "Ağ zanbaqlar ölkəsində" əsərini xatırlatdı. Əsərdə Finlandiyanın timsalında göstərilir ki, kimliyindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəs öz sahəsində əlindən gələni etsə, bataqlıqlar ölkəsini gözəl zanbaqlar ölkəsinə çevirmək olar. Bu qızığız da anasından özü üçün bir yer istəyir, o yeri gözəlləşdirməyə başlayır. Sevincindən "kəpənək kimi hoplayır". Deməli, gözəllik yaratmaq, sevgi paylamaq ən çox insanın özünü xoşbəxt edir, daxili rahatlığını təmin edir, sonra da əlil qalmış bəşəriyyətin üzünü güldürür...

Bir müddət keçir, bahar gəlir, hər tərəf nura qərq olur, bağça gözəl rənglərə bürünür. Qızığız isə artıq yoxdur, məzar içində dərin bir yuxuya dalıb... Şeirdəki çiçək toxumları həm də sevgi toxumlarıdır. Saçıldıqca yayılan, gözəlləşən toxumlar... Qızığız yoxdur, amma onun əkdüyü çiçəklər bağçanı gözəlləşdirir. Deməli, qız dərin məzarda uyusa da, əkdüyü çiçəklərdə yaşayır. Sevgi ölümsüzdür, özündən sonra mütləq nələrsə qoyub gedir, ya da özünü nələrdəsə qoyub gedir. Şeirin arxasında böyük bir sevgi dayanır, çiçək əkməyin özü ürəkdəki eşqdən qaynaqlanır. Məsələn, eşqsiz, pis adamların çiçək əkməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Şeir vətənə, bəşəriyyətə xidmət edən, böyük insana - Əli bəy Hüseynzadəyə həsr edilib, onun da əkdüyü çiçəklər - sevgi toxumları dünyanı öz dairəsində gözəlləşdirmişdi, hələ də gözəlləşdirir. Hər kəs öz bağçasına çiçək əksə, dünya daha da gözəl olar. Amma insanlar nə edir, qan-qada, dava-dalaş... Cavid əfəndi çiçəklərin, gözəlliklərin şairidir, bütün bəşəriyyəti də gözəlliyə, sevgiyə dəvət edir. Şairin bir çox şeiri kimi, bu şeiri də sanki "dünyanı necə gözəlləşdirmək olar?" fikrindən doğulub.

Hüseyn Cavidin gözəlliyi təsvir edən, uşaqlara həsr olunan şeirlərindən biri də "İlk bahar" şeiridir. Bahar gəlib, quşlar oynayır, çiçəklər gülür. Göyün altın saçlı qızı tutqun könülləri belə nura qərq edir. Bir tərəfdə on bir yaşlı çoban qoyunların, quzuların ətrafında düdük çalır. Bir tərəfdə də dul qadın xəstə yavrusunu öpüb oynadır. Məktəbli qız, oğlanlar isə bir ağızdan oynayır oxuyurlar. Bu insanların hamısı haqqın qüdrətinə heyran olur. Gözəllik hər kəsin üzünü güldürür, ruhunu coşdurur. Xəstə yavruya da, anaya da dərman olur. Gözəlliyin sağaltmadığı, ən azından ağrısını susdurmadığı yara yoxdur. Ona görə şair bir başqa şeirində gözəlliyi, sevgini özünün tanrısı hesab edir. "İlk bahar" da gözəllik və sevgidən yaranan şeirlərdəndir. On bir yaşlı uşağın qoyun-quzuya olan sevgisi, varlığı məlhəm ananın xəstə yavrusuna sevgisi, şeirdəki bütün obrazların bahara və haqqın qüdrətinə - Tanrıya sevgisi...

"Bən istərim ki..." şeirində şairin gözəllə, gözəlliklə bağlı istəkləri ifadə ifadə olunur. Gözəlliyin uzaqlarda, üfüqlərdə olması, gözəlin mələklər kimi buludlarda, göy üzündə yaşaması

arzulanır. Şairə görə, uzaqda səadət, cənnət var, eşqə hörmət var. Yaxın zəhərlidir, uzaqda əbədiyyət var... Əslində, bu arzu böyük kədərlərdən, aldanışlardan, təəssüfdən doğulub. Yanılmalar olmasaydı, bu şeir də yazılmazdı, bəşəriyyət şairi sözügedən şeirə məcbur edib. Gözəl afəti mələk sanmaq sadəcə aldanış səadətidir, müvəqqətidir. Şairə görə əsl gözəllər, gözəlliklər uzaqdadır, yaxındakılar aldanışdan başqa bir şey deyil. Hüseyn Cavid lirikasında gözəldən şikayət, küskünlük motivlərinə tez-tez rast gəlirik. Səbəb isə gözəlin vəfasızlığı, yara dönük çıxmasıdır. "Bən istərim ki..." şeirini, əslində, həmin şeirlərin yekunu kimi qəbul etmək olar. Şair artıq gözəldən də, gözəllikdən də yer üzündə heç nə gözləmir. Mələklər ancaq göy üzündə ola bilər - deyər düşünür. Bu, bir az çarəsizlikdir, bir az da qəbullanma... Lap yanılmalar olmasa belə, yenə də Yer üzündəki səadət müvəqqətidir, yəni gerçək deyil. Şeir məhz bu fikirlə tamamlanır. Cahanı cənnətə təşbeh etmək şairə artıq qəribə, qeyri-real görünür... Çünki cənnətdə əbədiyyət var, yer üzünə yad olan, başqa bir nemət...

Nəticə və elmi yenilik. Bəşəri eşq Hüseyn Cavid lirikasının ayrılmaz hissəsidir. Şeirlərdə bəşəri eşq birbaşa deyil, dolayı yolla ifadə edilir. Bu sevgi sadəcə insana deyil, Tanrıya və ondan qopan bütün zərrələrə yönəlib. Mövzu nə olursa, olsun, şairin demək olar ki, bütün şeirlərinin mətnaltı hissəsində eşq dayanır. Qan-qadaya, müharibəyə qarşı çıxmaq, tökülən qan izini yer üzündən kəsmək cəhdləri, təbiətin gözəlliyindən zövq almaq, qardaşlıq, birlik ideyaları və s. məhz bəşəri sevgidən qaynaqlanır. Şairə görə, sevgi həm də gözəlliyin yaranma səbəbi, kainatın varoluş səbəbidir. Məqalədə Hüseyn Cavidin sevgi və gözəllik ideyaları sələfləri ilə müqayisə edilir, daha çox üst-üstə düşən tərəflər araşdırılır. İlk dəfə olaraq Hüseyn Cavid lirikası Jacques Derrida ilə əlaqələndirilir. Derridanın şeir-kirpi-ürək üçbucağı Cavid lirikasına tətbiq olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 255 s.
2. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 712 s.
3. T. Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, 540 s.

Türk dilində

4. Derrida J. Şiir nedir. Erzurum: Babil yayınları, 2002, 60 s.
5. Fromm E. Sevmə sanatı. İstanbul: İlyə yayınevi, 2006, 180 s.

“QIZLAR BULAĞI” ROMANINDA METOFORİZM

Gülşən Tələt qızı Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti (*magistrant*)

gehmedova05@gmail.com

Abstract

Metaphorism in the novel “Maiden Spring”

The article deals with the problems reflected in the novel “Maiden Spring” by Yusif Vazir Çamanzaminli. The subtext of the novel is revealed and connected with modern events. Points directly or indirectly related to Azerbaijan were brought to attention. In the article has been used the scientific literature and sources and referenced to the reserches of exporers, such as T.Huseynoglu, I.Musayeva, B.Abdullayev and others.

Key words: Y.V.Çamanzaminli, “Maiden Spring”, historical novel, T.Huseynoglu

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında elmi və bədii yaradıcılığı, həmçinin ictimai fəaliyyəti ilə özünəməxsus mövqeyi olan Yusif Vəzir Cəmənzəminlinitarix daim maraqlandırmışdır. Uşaqlıqdan bəri gördüyü ictimai-siyasi hadisələr, böyüdüüyü naqis mühit onu cəlb etmiş, düşündürmüşdür. Müəllif gündəmin nəbzini tutan məqalələri, elmi və bədii əsərlərində dövrü üçün ən aktual məsələləri diqqətə çatdırmışdır.

Y.V.Cəmənzəminli yaradıcılığının tədqiqi nəticəsində yaşadığı dövr və mühit haqqında kifayət qədər məlumat öyrənmək olar. Xüsusilə, məqalələri və avtobioqrafik xarakterli “Həyatımın 20 ili” yaxud “Bir cavanın dəftəri” adlı yazılarında demək olar ki, çox mətləblər aydınlığı ilə əks olunmuşdur.

Azadlıq eşqi, vətən, millət təəssübü ilə çırpınan yazar əsərlərində dönə-dönə Azərbaycanın istiqlaliyyəti, keçmişindən bəhs etmişdir. Onun keçmişə işıq salan əsərlərindəki mövzular sadəcə tarixə maraqlı deyil, müasir həyatdakı ictimai-siyasi suallara cavab tapmaq ehtiyacından irəli gəlirdi.

Bəhs edəcəyim “Qızlar bulağı” əsəri də eyni ehtiyacdən yaranmış və müəllif özü onu tarixi roman adlandırmışdır. Tarixiləşdirən səbəb kimi proloqda adları çəkilən əsərlərə istinad edilməsi göstərilmişdir: burada 19 kitab adı çəkilir ki, çox güman bunlar müəllifin istifadə etdiyi mənbələrdir.

Repressiya illərinin romanı. Repressiyaya aparan əsərlərdən biri kimi dəyərləndirilən “Qızlar bulağı”nda əcdadın tarixini, hal-hazırkı mövqeyə necə, hansı yollarla gəldiyini anlatmağa çalışmış və bu amalı digər yazılarından başlayaraq təqib etmişdir. “Biz kimik”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Biz kimik və nə istəyirik” məqalələri də həmin məqsədə xidmət etmişdir. Müəllif yazılarında “biz kimik, hansı millətə mənsubuq, tariximiz necədir, bu hala necə gəlmişik” kimi suallara cavab axtarmaqla sanki tarixi kimliyimizi sübut etməyə çalışırdı. Romanın əvvəlində oxuyuruq: “..qəbilənin tarixi onun-Cəməsbın tərcümeyi-halından ibarətdir”[5. s. 347]. Cəmənzəminli nəyə görə tarixi öyrənməyi bu qədər vacib hesab edirdi?! Yaşadığı dövrə nəzər salsaq görürük ki, Rusiyanın yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin əsasını təşkil edən müddəalardan biri Rusiyaya sədaqətli nümayəndələr yetişdirmək, insanları milli mənlük şüurundan məhrum etməkdir. Heç təsadüfi deyildir ki, XX əsrin 20-ci illəri ədəbiyyat tariximizdə sosialist-realizmi adlanmış və həmin mərhələdə milli köklərə söykənən nə vardsa, yasaq edilmişdir. Yeridilən siyasətin faciəvi nəticələrini ürək ağrısı ilə duyub dərk edən Yusif Vəzir bununla barışa bilmir və mənən əzab çəkirdi.

“Qızlar bulağı” romanında keçmişin müxtəlif qatlarına işıq salınmış, birbaşa dolayı yolla Azərbaycanla əlaqəli məqamlar əks olunmuşdur. Həmin məqamlara diqqət edək:

Midyalı Cəməsb, muğ, Muğan, artıvan, Suraqxana atəşgədəsi kimi adlar bilavasitə Azərbaycanla bağlıdır. Bunun ətraflı izahını müəllifin bir çox məqaləsində görə bilərik. “Tariximiz ətrafında” yazısında Azərbaycan adının etnoqrafiyası ilə bağlı üç nəzəriyyədən bəhs olunur ki, bunlardan biri də Azərbaycanın tarixi ərazisinin iki hissədən ibarət olması, bir hissəsinin Midiya adlandırılması, paytaxt şəhərlərindən digərinin Cəzə (Gəncə) adlandırılması yaxud müəllifin də tərəfdarı olduğu nəzəriyyəyə əsasən Azərbaycanın odlar yurdu, od məbədi olmasına, orada yaşayan moğ xalqının Kür sahillərindən Muğan çölünə gəlmələri və burada yurd salmalarına geniş aydınlıq gətirilmişdir [4. s. 25]. Əsərdə də bu adlarla rastlaşırıq: “Atam Muğandan gəlmə artıvan idi”, “Cəzənin iqliminə alışmayıb qızdırmağa başlayır” və s. [5. s. 349]

Vətənin tarixindən, enişli-yoxuşlu taleyindən bəhs edən əsərdə ola bilməz ki, müstəqil dövlətin ilk rüşeyminə toxunulmasın. Hələ ki, onun qurulmasında, ictimai-siyasi fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş bir şəxsdən söhbət gedirsə. “Qızlar bulağı”nda oxuyuruq: “Günəş var ikən, ay var ikən, yeddi qardaş ulduz səyrişərkən göylərin əzəmətini duyarkən Midiya səltənəti yerə hakim idi. Onun ordusunun qüvvətindən Babil titrəyir, Elam və Suz amana gəlir, iskit dərbənddən aşağı ayaq basa bilmirdi [5. s. 368]. Bu ifadələr bizə yad deyil: ay, ulduzlu bayrağımız, aləmi lərzəyə

gətirən qüvvətli ordumuz hər kəsə əyandır. Yaxud, “Serimedis adlı bir muğ Həmədanı əldə edərək səltənətə oturdu. Atəşlər yenidən parladi. Zərdüştilərin üzü gülməyə başladı...Serimedis hökmranlığı da uzun sürmədi” [5. s. 369] misraları heç şübhəsiz, cəmi 23 ay yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə işarədir.

Dördüncü pillədəki qocanın əhvalatı da cümhuriyyət qurucularını xatırladır. Naramsin cümlələrini onu əməlləri ilə yaradan, əbədi ruh qazanan şəxsiyyətlərlə əlaqələndirmək mümkündür. “Bu gördüyünüz Abadan qəbilə də ruhların məhsuludur. Fərdlər ölər, əməlləri onların ruhlarını əbədi yaşadar” [5. s. 379].

Ardınca oxuyuruq: “Günəş altında heç bir şey baqi deyil! Yalnız mətanət və mübarizə baqidir!” [5. s. 371]. Dəfələrlə devrilməsinə baxmayaraq bir çox qaynaqlarda qeyd olunan kimi desək, Simurq quşu kimi öz küllərindən yenidən doğulan Azərbaycan mətanəti, mübarizəsi ilə mövcud olmuşdur və bu gün də olmaqdadır.

Yaşamaq haqqı-mübarizə gücü. Y.V.Çəmənəminlini Şərq qadınının hüquqsuzluğu, Azərbaycan qadınının acı taleyi çox düşündürmüşdür. Bu mövzuda bir çox bədii və elmi əsərlər qələmə almışdır. “Qızlar bulağı” və bu mövzuda yazılmış məqalələrinəki paralelizmə baxaq: Romanda Cəməsb və bacısı Jinduqtun taleyi vasitəsilə köhnə adətlər, qadın hüquqsuzluğu, dini ehkamların müqəddəsliyini görürük. Bununla yanaşı Çoponun mühiti, gənclərə azad ailə qurmaq imkanının verilməsi ilə təzad yaradılmışdır.

“..arvadlarımızın hüquqsuzluğu, onların şəxsiyyətsiz bir para şey sanılmaqları hamıya məlumdur. Könülsüz ərə verilən müsəlman qızlarının özlərini öldürmələri, oda atmaları, yaxud xristianlığı qəbul etmələri ki, qəzetələrdə yazılır, bəs niyə bu biçarələrin səslərinə səs verən yoxdur?” [4. s. 37] Eyni motivi Jinduqtun taleyində görürük. Dini qaydalara əsasən qardaşına arvad olan biixtiyar qız son çarəni ölümdə tapır. Onun da səsinə səs verən yoxdur. “Sabah səmə ayıldım daxmaya meyit gətirmişdilər. Artıvanlar arasında atamı və Eyzədəsbi gördüm. Məni görcək hönkürtü ilə ağlaşdılar ..qonşumuza sordum, qısa olaraq hadisəni anlatdı: gecə Eyzədəsbi yataqda qoyaraq çıxmış, gözləmişlər gəlməmiş. Səhər tezdən meyitini Semiramis qələsinin altından tapmışlar, bürçə çıxıb, oradan özünü atmışdır..” [5. s. 357]. Yaxud, “..əsrlərdən bəri 150 milyonluq bir insan kütləsini əsir edən, kabus kimi pəncəsində saxlayan çarşaf və çadra bu gün məğlub olmadadır...artıq zənciri qıran zəhmətkeş qadın dərəbəy məfhumlara boyun əymək istəmir. İnkilab davam edir və əsrlərin kölgəsini daşıyan, fəna qoxuyan həyatı alt üst edərək yenilik saçır” [4. s. 42]. Bu cümlələrdə isə Çopo və onun çağdaş mühitində əski ehkamlar yırtılmağa başlayır və azadlıq doğur. Hüquqsuz əcdad Jinduqt və müəyyən müstəqilliyə malik nəslin nümayəndələri Çopo və Ceyniz. Son nəticə olaraq müəllif millətin səadət günəşinin ailə üfüqlərində parlayacağına inam yaradır.

Din yoxsa siyasət?! Romanda insanların dinə münasibəti, psixologiyası, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün ondan bir vasitə kimi istifadə etməsi ustalıqla açılıb göstərilir. Çopo iskitlərin içinə kəşfiyyət üçün gedir və müşahidə etdiyi əsas şey dinin iskitlər arasında böyük nüfuza sahib olmasıdır. Bundan faydalanmağa başlayan Çopo çox keçmədən özünü qam (din nümayəndəsi) kimi tanımağa nail olur və hadisələrin gedişini dəyişdirməyi bacarır. “Hakimiyyət ətrafında çox həngamələr olduğunu ilk dəfə duyduğum və istifadə etmək yollarını düşünərək saraya getdim” [5. s. 424]. Əzəldən hakimiyyət ətrafında çox həngamələr olmuşdur ki, biri də din pərdəsi altında görülən işlərdir.

Ruhanilərin Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmaları və böyük qüvvəyə təsir etmələrinə görə bolşeviklər onlardan ehtiyat edirdilər. Yeni hakimiyyət qurulduqdan sonra məscid əmlakının, vəqf torpaqlarının müsadirə olunması dindarların qəzəbinə səbəb olmuş və hakimiyyətə qarşı çıxışlara başlamışdılar. İlk vaxtlar respublikanın ərazisində dindarlar izlənilir, sinfi düşmən kimi damğalanır, Sibirə sürgün edilib güllələnirdilər. Çünki, din xadimləri əhali arasında böyük qüvvə hesab olunurdu

və xalqı ardınca apara biləcək gücə sahib idi. Kommunistlər müsəlmanları özlərinə cəlb etmək, ümumi dil tapmaq, öz müttəfiqinə çevirmək istiqamətində addımlar atmağa başladılar. 1921-ci ildə İ.Stalinin dəstəklədiyi “qırmızı şəriətçilər” hərəkatı yaradılmış, nəticədə əvvəllər müsadirə olunmuş əmlaklar geri qaytarılmış, ruhanilərin də hakimiyyətə münasibətində dəyişiklik yaranmışdır. Artıq onlar antisovet ruhlu çıxışlar etmir, yeni hökuməti dəstəkləyirdilər. Təbii ki, bu siyasət zahiri dostluqdan başqa bir şey deyildi və əsas məqsəd onlardan bir vasitə kimi istifadə etmək idi.

Əsərin əvvəlində də müəllifin dinə yanaşması var. Deyərdim ki, bu münasibətin özəyində real hadisələr durur. Y.V.Çəmənəmənlinin avtobiografiyası ilə tanışlıqdan sonra romanda belə bir eyniyyət diqqət çəkir. Cəməsb nəsil ənənələrinə görə artıvan olmalıydı. Onları dini təlim keçmək üçün məbədə çağırırlar və Cəməsb şahidi olduğu hadisələrdən sonra məbədə getməkdən imtina edir. “..halbuki, o, əllərini ac qurd kimi quzu buduna uzadandan bəri ürəyim ondan soyumuşdu” [5. s. 351] yaxud, “atəşgədə yanından keçərkən Şizi gördük. Hiddətlə yanaşıb:

-Məbədə niyə gəlmirsən?, - sordu” [5, s. 356]. Y.Vəzirin xatirələrində də oxşar əhvalat oxuyuruq. Atasının “niyə ağanın yanına getmirsən, səni çox xəbər alır” sualına “getmirəm, çünki mənim boynuyoğun və insafsız adamla işim yoxdur” [3, s. 33] deyə cavab verir. Bunlar da heç şübhə yoxdur ki, yazarın şahidi olduğu hadisələrlə əlaqədardır.

Qadağan olunmuşlar. “Şura Yazıçılarının Ümumittifaq Qurultayına” roman belə bir epiqrafla başlayır. Əsər boyu da şura, qurultay təşkil etmək, qərar qəbul etmək kimi səhnələri ilə qarşılaşırıq. Xüsusilə Nahura adlı bir qızın öz qəbiləsindən olan Murdadı sevməklə qəbilə qərarlarına qarşı çıxması, sabahı gün “şura çağırılıb, müzakirə edilməsi” hissələri xəyalımda XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələri canlandırırdı. Bir düşünün: necə ki, Sovet ideologiyasından deyil, Azərbaycandan, onun tarixindən yazan, bir növ “öz qəbiləsindən olanı” sevənlər şura qarşısında müzakirəyə çıxarılır, müxtəlif səbəblər gətirilməklə ya “parçalanma”, ya “sürülmə”, ya da “bağışlanma” qərarı alırdılar. Əsərdə də eyni motivi görmək mümkündür.

Daha sonra Murdadın fikirlərinə diqqət edək: “Yaradılış hissədən nəşət edər. Hiss heç bir ağıl və məntiqə tabe olmadan dünyanın davamına səbəb olmuş və olur” [5, s. 406]. Qəbilə qanununa görə insanlar hissə yox məntiqə əsaslanaraq özlərinə həyat qurmalıydılar. Bu nizamı pozanlar isə cəzalanmalıydı. Eynilə Sovetlər dönəminin hissə yazanları məntiq cilovuna salmaq, ideologiyasından döndərmək istəyi kimi.

Yazarın bədiilik arasında gizlətdiyi taleyüklü məqamlardan biri də şəxsi mənafeyə xidmət edən qərarlardır. Əvvəlki səhifələrdə müəyyən zaman aralığında milli kökə dayanan anlayışların yasaq olunduğundan bəhs etmişdik ki, bunlardan biri də musiqimiz və musiqi alətləridir. Romanda oxuyuruq:

Qopuz- Şair Milnir qopuz çalır, “Qopuzun ilahi səsi ruhumuza əks edərək bizdə həyəcanlı nəşələr doğurdu” [5, s. 395]. Başqa bir məqamda musiqinin əhəmiyyəti qabardılaraq onun ağır əməyi yüngülləşdirmək üçün bina tikintisində, xəstələri müalicə məqsədilə xəstəxanalarda istifadəsindən danışılır.

Pillələrdə yaşayan gerçəklik. “Qoç” qəbiləsinə getməzdən əvvəl yeddi Xoruz məbədində yeddi qocanın hekayəsi ilə tanış oluruq. Hər birinin dərin qatlarında gizli məna yatır. Pillələrə qalxdıqca bir qoca neyin müşayiəti ilə əhvalat danışır. Hər halda buradakı ney də təsadüfi seçilmiş alət deyildir. Onunyanıqlı səsi, sanki qəmdən xəbər verməsi, taleyin acı səhifələrinin vərəqlənməsindən xəbər verir. Birinci pillədə AXC-ə, ikinci pillədə yoldaşa sədaqət fonunda vətən düşmənlərindən intiqam almağa işarələr verilmişdir. (Əvvəlki hissələrdə bu haqda bəhs olunub.)

Üçüncü pillədən başlayaq: “..dünyadakı ədalətsizliyi nə ilə izah edərsən? Gözlülər arasında işığa möhtac korlar var, xoşbəxtlər arasında talesizlər var, bolluqda yaşayanlardan çox yoxsul, ağalardan çox qul, gözəllərdən çox çirkinliyindən utananlar var.. bu ədalətsizliyi kim törədir?” [5. s. 376]. Gözü olan hamı ətrafı eyni cür görüb qavramır, yaxud qavramaq istəmir. Güclü dövlətlərin

zəifləri əzməsi, müstəmləkəyə çevrilən ölkələrdə törədilən vəhşilikləri, ağır şəraitdə yaşayan fəhlə-kəndli hərəkətləri, boyun əymək istəməyənlərin acı taleyi, qul halına salınmaları ədalətsizlik deyilmi? Bu ədalətsizliyin səbəbi nədir? Və kimlərdir? Qayıdaq Sovet hakimiyyəti illərinə: hakimiyyətdə oturanlar hüquqları tapdanmış insanları, üsyanları, muxtariyyət tələb edən kütləni gözləri ola-ola görməzdən gəlirdilər. Ədalətsizliyin də səbəbi məhz bu “gözlülər içində həqiqətə möhtac korlar” olmuşdur. Hekayənin sonunda müəllif işığın qalib gələcəyinə inam yaradaraq yazır: “Dünya işıqlar içində parlayacaq, insan əbədi səadətə nail olacaq. Həqiqət budur!” [5, s. 376]

Növbəti beşinci pillədə (dördüncüdən yuxarıda bəhs olunub) xəstələnib işə çıxmadığı üçün zorla qulu çubuq altına salmaları, zavallının dözməyərək ölməsi, bunun şahidi olan Mariqerinin qulları təhrik edərək fironun adamlarını öldürmələri təsvir edilir. “Zülmün mənbəyi saraydır! Saray!” səsləri eşidilir [5, s. 382]. İmperiyanın ən mühüm sənaye mərkəzinə çevrilən Bakıda işsizlik, maaşların az olması, ağır iş şəraiti, neft sahəsində ölüm faizinin yuxarı olması əhəlinin səbr kasasını daşıyırdı. Bu səbəbdən də bir çox tətillər başlayır və amansızlıqla yatırılırdı. Mariqerinin sonda “Heyvanları himayə edərək, insanları heyvan şəklinə salan bir həyatı məmnuniyyətlə tərk edirəm” deyərək zəhəri başına çəkməsi dəmənalıdır.

Altıncı hekayədə quraqlıq ucbatından aclığın insanları fəlakətə sövq etməsindən, son əlac bir birlərini yeməsindən bəhs olunur ki, bu hissə bir qədər romantik tərzdə qələmə alınmışdır və bir qədər də fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Çocuq və Aqni arasındakı söhbətdə bir tərəfin dediyini digərinin inkar etməsi və bunu əsaslandırması nəticə etibarilə, insanlara Padşahın bədənə başın hakim olması iddia olunur. Fəqirlər bunu inkar edərək başlarını çıxarıb yerə atırlar, sonra yenidən görürüb əvvəlki vəziyyətə qayıdırlar. Belə əlaqələndirmək olar ki, müəyyən dövrlərdə, eləcə də indi öz ağılından istifadə etməyən, səhv də olsa, başqalarının cızdığı yolla getməyi hünər hesab edənlər çox olmuşdur.

Bir çox əsərlərdə gördüyümüz zülmün cəzasını zülm görənə verməsi motivi ilə yeddinci pillədə rastlaşırıq ki, bu bir zamanlar ədalətin yerini tapmasını simvolizə edirdi. Atınada zənginliyi ilə məşhur olmuş Nestorun döydürdüyü qul Filipp tərəfindən öldürülməsi bu ideyanın davamıdır. Həmin hissədə diqqət çəkən məqamlardan biri də döyülən müti qullat səslərini çıxartmağa cürət etməzkən Filipp özündə güc tapıb söyüş söyməyə başlayır. Bu inqilabın ilk cürcətiləridir ki, tək-tük gözü açılanlar sahəsində damla dönüb ümman olacaqdır.

“Son zamanlar məmləkətin varidatı məsələləri dövlət adamlarını çox narahat etmədə idi” [5, s. 386]. Yenə eyni hekayədə gümüş mədənləri ilə zəngin olan yurdun başqa dövlətlərin diqqətini cəlb etməsi Azərbaycanın sərvətlərinə tamah salanlara, bəlkə elə Nestorun ağ mərmərdən heykəlini yəpdirməsi da XX illərdəki şəxsiyyətə pərəstişə işarədir. “Nestor yeni tikdirdiyi evini süsləndirmək, əlavə olaraq, şöhrətini artırmaq üçün özünün ağ mərmərdən heykəlini yəpdirirdi” [5, s. 386]

Milli ruhu sınımış millətin məhvə məhkumluğu. Romanın alt qatına getdikcə Yusif Vəziri görürük, onun düşüncələrini duyuruq. Ceynizlə Çoponun dialoquna baxaq: “Həmişəki kimi şikayətlənirdi.

-Canım, - dedi:

-Bu adətlər bitməyəcəkmi? Sürü kimi bizi burdan oraya dartırlar. Artıq bıqdım. Mən cavab vermədim. Susduğumun mənasını anlayaraq müləhizələrinə davam etdi:

-Sənə nə var, hər şeydən həzz duyursan. Mənim içimi şübhə yeyir. Dərdimi kimsəyə aç bilmirəm. Vulkan olub məni titrədir” [5, s. 367]. Qəlbini şübhə yeyən, vulkan olub titrəyən, dərdini kimsəyə aç bilməyən elə yazarın özüdür. Sovetlər dönəmindəki kollektivləşdirmə, ümuma fayda vermək, qatı mərkəzləşdirmə, əhaliyə verilən yalançı vədlərin kağız üzərində qalması, yenə xalqı soykökündən uzaqlaşdırmağa çalışmaları millətpərvər ziyalıların açıb ağarda bilmədikləri ən böyük dərdi idi.

Digər bir məqamda verilir: “Tariximizi bilirsən, amma qəbilə həyatına keçməyimizin əsil səbəbini dərk edə bilmirsən. Cürət edib bu sözü deyirəm. Bağışla! Qəbilələrə Babil, Midiya, Kapadosya, Urartu, Pars, Xaldeya, Qara dəniz sahillərindən belə adamlar toplanmışdır” [5, s. 367]. Cürət edib bu sözləri deyən Y.Vəzir, zahirdə qəbilə kimi təqdim olunan da rus imperiyasıdır. On beşə yaxın ölkəni özünə birləşdirən Rusiya Azərbaycanı da tərkibinə aldıqdan sonra burada yeni quruluş yaranır. Dəyişimin səbəbi isə saray istibdadı- İranda ən yüksək zirvəsini yaşayırdı, müharibələr, daxili iğtişaşlar, din naminə qan tökmələr, zorluların əmlak iştahasının xalqı zara gətirməsidir.

Soydaşlarımızın acınacaqlı həyatı, xoşbəxt yaşamaq ümidi ilə baş götürüb başqa diyarlara qaçması da əsərdə real şəkildə təsvir olunub. “Həyat ağırlaşaraq zəifləri, zəhmətinin barını yeyə bilməyənləri qaçmağa məcbur etmişdir” [5, s. 368]. Bu kateqoriyaya neçə-neçə incəsənət, elm xadimlərini aid edə bilərik ki, təqibdən qurtulmaq üçün ömrünün sonunacan mühacirət həyatı yaşamışdırlar.

Şəxsiyyətin azadlığı fikrini daşıyan, insana əsarət zənciri kəsilən ayinləri tərk etmək istəyən Ceyniz bir gün qoxuyan meydə keşik çəkmək qaydasını pozur və yoldaşlarını da buna sövq edir. Sovet rejminə qarşı xalq hərəkətlərini xatırlayaq ki, Ceynizin təhriki də onların bir nümunəsidir. Eyniyyətə baxaq: üsyanlar hakim dairələrin işə qarışması, rəhbərlərin və iştirakçıların cəzalandırılması ilə nəticələnirdi. Qaçanlar qaçır, qalanlar müxtəlif üsullarla tənbeh edilirdi. Romanda da eyni mənzərə yaradılıb. Qəbilə camaatı qaydanı pozan kiçik dəstəyə hücum keçir, Ceyniz gizli şura çağırır və lüzumsuz adətlər təhlil olunduqdan sonra məhvinə qərar verilir. Yoldaşlardan birinin cavabında reallığı görürük: “Bixim mənəvi qüvvəmizdən onların maddi qüvvələri çoxdur. Qovğada məğlub olarıq, fikrimiz qanlara qərq edilər” [5, s. 409]. Üsyanların qanla yatırılması yarixi mənbələrdə ətraflı əks olunmuşdur.

Romanın sonuna doğru getdikcə inqilabi ruh, üsyana çağırış daha da güclənir. Müxtəlif obrazlar vasitəsilə qaldırılan problemlər ümumiləşdirilir və çıxış yolu göstərilir. Durgun həyat aşiqi olan Çopo və hərəm ağasının söhbətinə diqqət edək: “..zülmə qarşı üsyan edərik, yalnız dərdlilər birləşməli və hər bir fədakarlığa hazır olmalı” yaxud “özgələrin dərdini gördükdü öz dərdimi unuduram” [5, s. 437]. Bunu müəllifin avtobiografiyasında da görürük: “Azadlıq haqqımızdır, verilməzsə, zorla alınmalıdır” [3, s. 9]. Zülmün, fəlakətlərin səbəbi Xaqan, cazası isə ölümdür. “Ya minlərcə adamın səadəti, ya Xaqan” [5, s. 438]. Çoponun mülahizələrini hərəm qadınları və qullar arasında yaymalarına paralel olaraq antisovet birliklərinin ideyadaşlarını bir cəbhəyə toplayıb, təşkilatlandırmalarını xatırlaya bilərik.

Cəza vasitəsi kimi zəhər təklif edilir. Niyə məhz zəhər? Əksər mənbələrdə olan bu motivə fərqli mövqedən də yanaşa bilərik. Hakimiyyət elə bir məfhumdur ki, bütün zehniyyəti, ruhu zəhərləyir. Bu yolda doğma övladlarının canına qıyan, hər cür vəhşilikdən, nahaq qana batmaqdan çəkinməyənləri saymaqla bitməz. Siyasətlə zəhərlənənlər axırda öz, silahları ilə ölməyə məhkumdurlar.

Y.V.Çəmənəminliqurulmuş hakimiyyətin də çox çəkməyəcəyini, gec-tez vətənin öz sahiblərinə geri dönəcəyinə inanmışdır. “Qartal yuvası yenə qartal yavrusuna nəşib oldu” [5, s. 442]. Hər şeyi dəqiqliklə nizamlayan yazıçı “qartal” sözünü də təsadüfə işlətməmiş, çox güman qartal və qartala bənzər xəritəmiz arasında da müəyyən bağlılıq olmuşdur.

Nəticə və elmi yenilik. 1933-cü ildə yazılmış “Qızlar bulağı” romanı tarixi gerçəkliyi əks etdirən, yarı tarixi, yarı fantastik bir əsərdir. Nağil içində nağil motivli olub Çoponun həyatının üç fərqli dövrünü əhatə edir. İstifadə olunan qəbilə adları totemlərlə bağlıdır və zərdüşt adətləri dəqiqliklə təsvir olunur. Burada bir çox taleyüklü məsələlərə toxunulur: qadağan olunmuş anlayışlar, köhnə adətlər, qadın hüquqsuzluğu, yeni ailə münasibətləri və Azərbaycanın tarixi və s.

Roman iki hissədən ibarətdir: birinci hissə gənclərin köhnə adətləri, qəbilə tərcümeyi-halını öyrənməsi və “Qoç” qəbiləsinə yola düşməsinə qədərki dövrü, ikinci hissədə isə artıq yeni quruluşdakı yaşantıları əhatə edir.

Məqalənin yeniliyi ondadır ki, əsər boyunca hər bir məqamda sovet siyasəti ifşa olunmuş, real hadisələrlə əlaqələndirilmiş və ədibin digər yazıları ilə müqyisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu günə qədər Y.V.Çəmənəmənli yaradıcılığını tədqiq edənlər bu sahədə sanballı işlər görmüş, amma “Qızlar bulağı” romanını bu səpkidə araşdırmamışdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənəmənli və folklor, Bakı: Elm, 1981, 320 s.
2. Azərbaycan tarixi (XIX-XX əsrlər), Bakı: Çəşioğlu, 2012, 121 s.
3. Çəmənəmənli. Y. V. Bir cavanın dəftəri, Bakı: Xan nəşriyyatı, 2015, 119 s.
4. Çəmənəmənli. Y. V. Biz kimik, Bakı: Nurlar, 2004, 135 s.
5. Çəmənəmənli. Y. V. Əsərləri, III cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, 440 s.
6. Əsgərov B. Tarixi gerçəklik problemi “Qızlar bulağı” romanında, Naxçıvan Universiteti: Elmi əsərlər, 2016, N-1, 153-158 s.
7. Hüseynoğlu T. Tarixi roman ustası, Bakı: Yazıçı, 1986, 163 s.
8. Musayeva İ. Repressiyaya aparan yollar, II məqalə, “Azərbaycan” jurnalı, 2019, № 6, 181-187 s.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA ATA ÖYÜDÜ

Gülyaz Namiq qızı Hümmətəzadə

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

gulyaz.hummetzade@gmail.com

Abstract

Father's advice in Azerbaijani fairy tales

The article discusses the essence of the father's will in fairy tales based on the concept of father and son, how the plot line is formed about the future fate of sons, whether they follow this will or not. As we know, fairy tales have been studied in terms of a number of topics, but the broad poetic structure of fairy tales still shows that it needs to be studied in terms of a number of topics. Our forefathers used to say, "A will is a lightness." It is also a source of comfort and pride for the sons to fulfill their will. In fairy tales that reflect the spirit, traditions and national morality of the people, we see the importance of the father's will and the fact that the son who fulfills it will benefit, and the son who does not follow the will will fall into a dead end. Many father-son fairy tales that I have studied have a plot line based on the father's will and its essence.

Key words: tale, father, son, testament, father-son relationship

Giriş. “Mən bu gün, eyni zamanda, Ulu Öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim...”
İlham Əliyev

Ata vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi bu gün də öz aktuallığını qoruyur və bu bizim xalqın tarix boyu qanına işləmiş, ruhuna hopmuş ənənəyə çevrilmişdir. Atalarımız deyərdi ki: “Vəsiyyət yüngüllükdür”. Eləcə də vəsiyyəti yerinə yetirmək də oğullar üçün bir ürək rahatlığı, baş ucalığıdır. Xalq ruhunu, adət-ənənəsini, milli mədəniyyətini əks etdirən nağıllarda da ata vəsiyyətinin önəmi və onu yerinə yetirən oğulun xeyir tapıb, vəsiyyətə əməl etməyən oğulun isə çıxılmaz yola qərq

olmasını görürük. Tədqiq etdiyimiz ata-oğul konseptli bir çox nağılda ata vəsiyyəti və onun mahiyyəti üzərində süjet xətti qurulmuşdur.

Əsas hissə. Ata-oğul münasibətinin fərqli şəkillərdə təzahürünü bir çox Azərbaycan nağıllarında tədqiq edirik. Nağıllarda atanın ölümündən sonra belə öz oğlunu düşünməsi, onu qarşılaşacağı bədbəxt hadisələrdən qorumaq istəyi nağıllarda öz əksini tapır. Ata nəsihətinin vacibliyi bu nağıllarla xalqa ötürülmüş, ata sözünə əməl edən oğulun xoşbəxt, vəsiyyətə uyğun hərəkət etməyən oğulansa bədbəxt sonluğa bizə bir daha ata nəsihətinin, ata vəsiyyətinin əhəmiyyətini göstərmişdir.

“Tilsim padşahının qızı” nağılında ata xəstəlikdən ayağa qalxa bilməyəcəyini düşünüb oğlanlarını yanına çağıraraq vəsiyyət edir: “Oğullarım, işdi ova getməli olsanız, nəbadə günbatan tərəfə gedəsiniz, zərər çəkərsiniz” [4, s. 141]. Oğlanları atalarının vəsiyyətinə əməl edəcəklərinə söz verirlər, ancaq atanın ölümündən bir müddət keçəndən sonra qardaşlar bu vəsiyyətə əməl etmir, nəticədə isə xeyir tapmırlar. İki qardaşdan sonra ancaq kiçik qardaş bu yolla ova çıxır və qarşılaşdığı maneələrə tab gətirə bilir.

Müəyyən bir yerə getməyi qadağa qoymaq şəklində olan vəsiyyətə “Qaradağın sirri” nağılında da rast gəlirik. Belə ki, bu nağılda da ata ölüm yastığında oğlanlarını yanına əmr edib onlara “ Oğullarım, mən ölürəm. Sizə vəsiyyətim budu ku, Qara dağ deyilən yerə səfər etməyəsiniz” [4, s. 190]. Böyük və ortancıl oğul bir müddət şahlıq etdikdən sonra bu vəsiyyəti unudur və söz verdikləri vəsiyyətə əməl etməyərək ölümə düşər olurlar. Kiçik qardaş isə qardaşlarını tapmaq ümidilə Qara dağ deyilən yerə yola çıxmalı olur, ancaq qardaşlarını qalaçada ölmüş görür. Məhəmməd bundan sonra həyatının müəyyən mərhələsinə kimi sınaqlara tabe tutulur və nağılın sonu xoşbəxt formada nəticələnir.

“Məlik Məhəmməd” nağılında da eyni ilə bu motivə toxunulmuşdur [11, s. 115]. Vəsiyyət və ona əməl etməyən böyük və ortancıl qardaş, onları axtarmaq üçün vəsiyyətə uyğun davranmayan kiçik qardaşı müşahidə edirik. Padşah axır günlərini saydığını bilib oğlanlarını yanına çağırır və oğlanlarına vəsiyyətini edir. “Balalarım, mən torpağa tapşırannan sonra hər gejdə biriniz qəvrimin üstündə gərək qaravol çəkəsiniz” [4, s. 152]. Atanın ölümündən sonra böyük qardaşdan başlayaraq oğlanlar atanın qaravolunu çəkmək üçün qəbrin üstünə gedir və gecəyarısı gördüyü qəribə varlığı vura bilmir, ortancıl qardaş da eyni formada gecəni keçirir. Kiçik qardaş isə odu sönməyə qoymaraq atasının qəbri üstündə qaravol çəkir və digər iki qardaşın qarşılaşdığı qəribə məxluqdan da çəkinmədən onunla gürəşir. Od söndəndə belə atasının vəsiyyətinə əməl etmək üçün yola çıxır. Bu yolda fərqli və çətin sınaqlarla qarşılaşsa da hər birindən üzü ağ çıxır. Bir daha ata vəsiyyətini yerinə yetirən oğulun digər qardaşlardan fərqli olaraq gözəl bir gələcəyin gözlədiyini görmüş oluruq.

Bir sıra nağıllarımızda isə ilk başdan atanın vəsiyyəti oxuyucu üçün qəribə görünə bilər. “Sehri köməkçilər” nağılında ölüm döşəyində olan ata iki oğlu üçün mal-mülkünü paylaşdırmaq adına bir vəsiyyət edir: “Oğlannarım, bu gün-sabah mən öləcəm. Mən bütün dövlətimi böyük oğluma vəsiyyət eliyirəm, xoruzla pişiyi isə kiçik oğluma” [5, s. 314] deyərək şah gözlərini əbədi olaraq yumur. Nağılın davamında isə görürük ki, ata əslində ədaləti pozmayıb. Vəsiyyət edilən xoruzun içində sehri üzük olduğunu ata bilirmiş və buna görə də bütün var-dövlətini böyük oğula qoymaqla yanaşı kiçik oğlu üçün də gələcək hazırlayıb. Burada əsl mətləb isə kiçik oğlun bunu bilmədən belə vəsiyyətə əməl etməsi, ataya və onun dediklərinə qarşı göstərilən hörmətdir.

“Üçbiğ Kosa” nağılında ölüm döşəyinə düşən şah oğlanlarını yanına çağıraraq deyir: “Oğlanlarım, mənim sizə iki vəsiyyətim var. Biri budu ki, mən öləndən sonra üç gün mənim qavrimı qoruyun. Birinci gün böyük oğlum, ikinci gün ortancıl oğlum, üçüncü gün balaca oğlum qavrimın üstündə qaravol çəksin. İkincisi də budu ki, mənim elçi daşımın üstündə hər kim oturub qızımı istəsə, verərsiniz ona” [1, s. 157]. Böyük qardaşlarının əksinə olaraq, atanın birinci vəsiyyətini yerinə yetirən kiçik qardaş üç sehri at və silah, atanın ikinci tapşırığını da yerinə yetirərək üç sehri

köməkçiyə sahib olur. “Paslı qılınc” nağlında da bu motivə təsadüf olunur [2, s. 251-258]. Böyük qardaşlar tezliklə atanın sözlərini unudurlar və onların səfəri uğursuzluqla nəticələnir. Kiçik qardaş atanın vəsiyyətinə axıradək əməl edir və sehrlı qılıncın vasitəsilə arzusuna yetib xoşbəxt ömür sürür. Göründüyü kimi, müdrək qocanın sözlərinə insanları sevən, onlara hörmət bəsləyən, onun düşüncəsinin və ümidinin daşıyıcısı olan qəhrəmanlar əməl edə bilirlər.

“Muxtarın hekayəti”ndə padşahın başqa övrətdən olan oğlu Muxtara digər oğlanlarından daha çox güvənərək onu yanına çağıraraq səfərdən əvvəl vəsiyyət etməsi verilir: “Yol ilə gedəndə bir qoruğa çatacaqsınız, orada bir at otlayır. Nəbadə orada qalasanız. Bir az getdikdən sora, digər bir qoruğa çatacaqsınız. Orada da bir qoç otlayır, orada da qalmayın. Sora bir qalaya rast gələcəksiniz, orada qalmayın” [11, s. 204]. Muxtar atasının sözlərinə etimad etsə də qardaşlarını qorumaq üçün ata nəsihətinə əməl edə bilmir. Digər nağıllarda müşahidə etdiyimiz atanın başqa qadından olan oğlunu gözümçixdiyə salması hadisəsi burada yoxdur, hətta onun ağına daha çox güvənərək ürək sözlərini deməsi motivinə rast gəlirik.

“Beçə dərviş” nağılı da bu motivin işləndiyi nağıllardan biridir. Bu nağılda atası ölüm ayağında kiçik oğlunun varis olması üçün vəsiyyət edir. Ata öz oğullarının xasiyyətinə bələd olduğundan kiçik oğlunun taxt üçün daha uyğun olduğunu düşünərək onu seçir və həqiqətən də ov zamanı qorxmada şiri öldürən də kiçik oğul olur. Böyük qardaş Ərkə onun hakimiyyəti ələ keçirməsini istəmir, buna görə də sonrakı ov zamanı Ərkə Cahangiri quyuya salıb ipi kəsir, sonra da taxta özü sahib olur. Ata kiçik oğluna bir vəsiyyət də etmişdi: “Şikara gedəndə qardaşından qabağa düşmə, gecə qaranlıqda çöldə qalma”. Bu vəsiyyəti boşuna etməyən ata, sanki öncədən oğlunun başına gələcəkləri bilmişdir. Bu vəsiyyəti unudan Cahangir Ərkənin tələsinə düşür, ancaq Cahangir quyudan xilas olaraq adını dəyişir və Beçə dərviş kimi bir çox macəradan sonra böyük qardaşı ilə barışır [12, s. 110].

“Qara qılınc” nağılı bu mövzu baxımından dəyərli material verir. Nağılda təsvir olunur ki, gözləri tutulmuş Əzim sövdəgər oğluna pul verib nökrə tutmaq üçün yollayır. Sövdəgər oğlu qəbiristanlığın yanından keçəndə görür ki, üç nəfər bir meyiti çıxarıb döyür. Bunu ürəyi götürməyən sövdəgər oğlu atasının verdiyi min manatı verərək ölünü basdırır. Oğlan geri qayıdaraq əhvalatı atasına söyləyir. Atası oğlunun hərəkətindən razı qalır və ona yenə pul verib bazara yollayır. Bir nəfər gözəl-göyçək oğlan ona nökrə durmaq istədiyini bildirir, ancaq sövdəgər oğlu başqa bir nəfəri nökrə tutub atasının yanına gətirir. Bu oğlan atasının xoşuna gəlmir. İkinci dəfə sövdəgər oğlu gedib həmin gözəl-göyçək oğlanı nökrə tutub gətirir. Bu oğlan atasının çox xoşuna gəlir. Sövdəgər oğlu Məlik Cümşüdlə Qara qılınc səfərə yola düşürlər. Yolda Qara qılınc padşah qızının xəstəliyinin və sövdəgərin gözlərinin dərmanını öyrənir. Ancaq bundan sövdəgər oğlunun xəbəri olmur. Onlar gəlib bir şəhərə çatırlar. Sən demə, bu şəhərin padşahının qızı ağır xəstə imiş, heç bir təbib onun dərminə əlac tapa bilmirmiş. Qara qılınc qızı sehrlı dərmanla sağaldır, padşah ona çoxlu var-dövlətlə birlikdə qızını da vermək istəyir, ancaq o, evli olduğunu bildirir və qızı qardaşına verməsini xahiş edir. Padşah Qara qılıncın xahişinə əməl edərək qızını sövdəgər oğlu Məlik Cümşüdə verməyə razı olur. Bir müddətdən sonra onlar qızı da götürüb geri qayıdırlar. Şəhərə çatmalarına az qalmış Qara qılınc burada dincəlmələrini məsləhət bilir, Məlik Cümşüdlə onunla razılaşıq. Qara qılınc tez şəhərə gəlib sövdəgərin gözlərini də sağaldır, bundan sonra Məlik Cümşüdlə padşah qızı da şəhərə daxil olurlar, sövdəgər onları təmtəraqa qarşılayır. Oğul atasının gözlərinin açılmasına, ata isə oğlunun gözəl qızla qayıtmasına çox sevinir. Sövdəgər təzədən qırx gün, qırx gecə toy eləyir. Aradan bir qədər keçir. Bir gün Qara qılınc sövdəgərdən icazə alıb Məlik Cümşüdlə gəzməyə çıxır. Onların yolu bir qəbiristanlıqdan düşür, gəlib təzə bir qəbrin yanında dayanırlar. Qara qılınc qəbrə düşüb uzanan kimi qəbrin üstü örtülür. Sövdəgər oğlu nə qədər çalışırsa, qəbrin üstünü açma bilmir, kor-peşman geri qayıdaraq əhvalatı atasına söyləyir. Sövdəgər oğlunu sakitləşdirib deyir ki, oğlum, Qara qılınc Allah tərəfindən göndərilmişdi ki, sənə borcunu

qaytarsın, onu da elədi [3, s. 55-63]. Bu nağılın giriş hissəsində atanın məsləhətlərini, necə bir formada nökr tutmalı olduğu haqqında oğluna dediklərini görürük.

“Atı üz qışdı göygöz kosa” nağılında da zülmkar padşah olan ata üç oğluna vəsiyyət edir: “Birinci vəsiyyətim budu ku, üz gecə qavırma qarol çəkərsiniz-bu bir vəsiyyət. İkinci vəsiyyətim budu ku, - üz dənə də qızı varmış-yetişmiş qızdar-üz gecə gəlif qapımızı tıqqıldadacaxlar. Onda hərəniz öz bacınızı, böyük oğul böyük bacısını, ortancıl qardaş ortancıl bacısını, kiçik qardaş kiçik baysını qapının arasınan nə ki, cehiz qiyməti var, onu da qurşağa bağlıyarsınız, verərsiniz bu qapını tıqqıldadana. Bullar deyillər yaxşı. Üçüncü vəsiyyətim də bu du ku, göy göz adamnan, kosa adamnan nə nökr tutun, nə də qapıçı tutun. Onnan yoldaşlıx eləməyin” [10, s. 222].

“Məhəmmədin nağılı”nda üç oğlu olan bir padşah artıq ölümün yaxınlaşdığını düşünüb vəsiyyət etmək üçün oğlanlarını yanına çağırır və deyir: “ Mənim əziz balalarım, artıq əjəl gəlif yetişif. Əzrayıl başımın üstünü kəsdirif. Mənim sözdərimə qulaq asın. Vəsiyyətimi yaxşı-yaxşı dinniyin. Mənim padşahlığım böyük oğlum Əhmədə çatajax. Var-dövlətimin hamısını ortancıl oğlum Hümmətə vəsiyyət edirəm. Otağımdaki sandığı da kiçik oğluma verərsiniz” [9, s. 30]. Vəsiyyətə uyğun olaraq atanın iki oğlu da padşahlığa, mal-mülkə yiyələndilər. Kiçik oğul da atanın vəsiyyətinə etiraz etmədən sandığı götürüb yola düşdü. Ancaq elə dəyərlı və sehrlı əşyalar bu sandıqda idi. İlk başdan ədalətsiz görünən bu bölgünün əslində ata tərəfindən uzaqgörənlik olduğunu nağılın davamında müşahidə edirik.

“Məlik Cəmilin hekayəti” adlandırılan nağılda üç oğulun atası olan padşah ölmədən öncə vəsiyyət edir: “Öləndən sora üç gecə qəbrinin yanında keşik çəksinlər”. Ancaq atanın ölümündən sonra bu vəsiyyətə böyük və ortancıl oğul əməl etmək istəmir, kiçik qardaşın bu təklifindən boyun qaçırırlar. Təbii ki, atanın bu vəsiyyəti etməsinə bir səbəb vardı. Bu səbəbdən xəbərsiz olan kiçik oğul-Məlik Cəmil ilk gecədən atanın qəbrində keşik çəkməyə başlayır və üç gecə ard-arda atasının qəbri üzərində keşik çəkərkən hər gecə fərqli rəng geyimli bir atlıya qalib gəlib, atlarını qardaşlarından xəbərsiz tövlədə saxlayır. Nə demiş atalar “saxla samanı, gələr zamanı”. Həqiqətən də Məlik Cəmil padşahın üç qızını da xəndəkləri bu atlarla aşaraq alır. Atanın digər bir vəsiyyəti isə qızlarını gələcək dərvişlərə verməsi idi: “Mən öləndən qırx gün sora üç dərviş gələcəkdir. Üç qızının hər birisini dərvişin birinə verərsiniz” [8, s. 294]. Nağılın davamında kiçik qardaş özündən böyük iki qardaşına da ata vəsiyyətinə əməl etmədiklərini üzlərinə vurur: “Siz atanızın vəsiyyətinə əməl etmədiniz. Mən getdim üç gecə keşik çəkdim. Atamın düşmənlərini öldürüb libaslarını, atlarını gətirdim. Bacılarını dərvişlərə verdim. Mənə uşaq diyib özünüz ilə aparmadınız. Mən də gündə düşmənlərimizdən aldığım atların birini minib gedib qızları gətirdim” [8, s. 296].

“Tacir Mehdinin nağılı”nda Tacir Mehdi oğlunu da evləndirib son atalıq borcunu da yerinə yetirdiyi üçün artıq rahatlayır, ancaq elə arxayınlaşmışdı ki, ölüm qapını çalır. Ata oğlunu çağırıb deyir ki, vəsiyyət yüngüllükdü və nəsihətamiz üç dənə vəsiyyət edir: “ Birincisi odu ki, olmaya-bilməyə mənim var-dövlətimə haram qatasan, qumarbazlığa qoşulub xanimanıma dağıdasan.

İkincisi odu ki, mənim dostlarımla əlaqəni kəsməyəsən. Qoy deməsinlər kin, tacir Mehdidən sonra onun qapısını açan olmadı.

Üçüncüsü odu ki, ailənnən mehriban dolanasan, arvadbazlığa uymayasan, ailə yanında üzü qara olmuyasan. Məni də yaxşı dəfn elə, adıma layiq işlər gör” [7, s. 70-71]. Nağılın davamında, təəssüf ki, bu vəsiyyətə əməl etməyən bir oğulun faciəvi günlərini görürük. Ancaq nağılın sonunda atasının vəsiyyətini xatırlayan oğul əvvəlki şad-xürrəm həyatına qayıda bilir.

“Halvaçının nağılı”nda ata bərk xəstələnir və oğlanlarına vəsiyyət üçün çağırır, ancaq böyük və ortancıl oğul ayrıca çağırılıb “Mənim yeddimi verənnən sora kiçik oğlumu qapıdan çıxararsınız” deyib, kiçik oğlunu da sonra yanına buyurub “ Mən ölürəm. Mən ölənnən sora cəzirədə bir alma var, onu götürərsən” deyə vəsiyyət edib dünyasını dəyişir. Bu vəsiyyətə uyğun böyük və ortancıl

oğul kiçik qardaşlarına buyururlar ki: “Atamız öləndə vəsiyyət eləmişdi ki, onun yeddisini verənnən sora səni qapıdan çıxarax. İndi ya qal bizə nökr ol, ya da kı qapıdan çıx” [7, s. 75].

“Bəhramin nağılı”nda ata gözünün ağı-qarası bircə oğluna vəsiyyət edir: “Oğlum hiss eliyirəm ki, atımı məni müalicə eliyən ağıllı adama verəcəm. Lakin bu, mənə qismət olmadı. Odu ku, sən mənim vəsiyyətimi yerinə yetir, atımı dünyanın ən axmax adamına ver” [7, s. 98]. - deyib Bəhman kişi əbədi olaraq gözlərini yumur. Ata vəsiyyətini unudan oğulun bir müddətdən sonra yuxuları ərsə çəkilir və nəhayət bu vəsiyyətə əməl edəndən sonra rahatlıq tapır.

“Ata nəsihəti” adlı nağılımızda da ata ölümündən əvvəl oğluna nəsihət şəklində vəsiyyətini edir: “Arvadı çox dədəsi evinə qoyma. Tez pullanannan pul alma. Sınamamış özünə dost tutma” [7, s. 249]. Oğul atanın ölümündən sonra ona vəsiyyət edilən bu öyüdləri yoxlamaq fikrinə düşür və sonda atasının nə qədər haqlı olduğunu təcrübə edir.

“Xoşbəxt oğlan” nağılında isə ata ölüm ayağında kiçik oğluna öz mülkündən bir tütəyi götürməsinə istəyir, ancaq bu vəsiyyət digər nağıllardan fərqli şəkildə - kiçik oğlun yuxusunda baş verir: “Oğlum, sən nəyimiz var, hamısını böyük qadaşına ver, çünki onun körpə uşaxları var, sən hələ subaysan. Sən mənim sandığımdaki tütəyi götür, çal. Allah sənə hər şeyin əvəzini verəcəh, sən xoşbəxt olacaxsan” [6, s. 120].

“Xalq ədəbiyyatımızın tədqiqi yalnız bizim üçün deyil, bütün insanıyyət tarixinə yeni bir səhifə əlavə edəcəyinə iman edənlərdənəm, çünki dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin beşiyi Kür ilə Araz çaylarının arasında olmuşdur. Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər” [13, s. 44-45] fikrinə şərik çıxaraq nağılların bir çox mövzu cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac olduğunu düşünürük. Bu mövzulardan biri də məhz ata-oğul konsepti və onun fonunda bir sıra məsələlərin tədqiq edilməsidir.

Nəticə və elmi yenilik. Özünün bir sıra kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə digər janrlardan fərqlənən, sabit forma əlamətlərinə və dil-üslub xüsusiyyətləriə malik epik növün ən geniş yayılmış janrı nağıllar özünəməxsus bədii quruluşu ilə xalqın həyatı, məişəti, dünyagörüşünü parlaq şəkildə əks etdirir. Nağıllarda xalqın arzu və ümidləri, adət-ənənəsi, ilkin düşüncə və görüşləri özünəxas bir formada gələcək nəsillərə çatdırılır.

Nağıllar haqqında olduqca çox tədqiqat aparılsa da bu janrın öz poetik zənginliyi ilə yeni mövzular baxımından öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Nağıllarda sistemli olaraq araşdırılmalı bir məsələ də ata-oğul konsepti ilə bağlıdır. Məqalədə də ata-oğul konsepti əsasında ata vəsiyyətinin mahiyyəti və onun vəsiyyətinə əməl edib-etməyən oğulların taleyi kontekstində araşdırılma aparılmışdır. Bu mövzu cəhətdən nağılların araşdırılmasına rastlanmamış və təhlilə ehtiyac olduğunu düşünərək toplanıb nəşr edilmiş nağıllarda belə bir təhlil aparılmış, nəticə olaraq yeni bir mövzu cəhətdən nağıllar tədqiq edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cild, II cild / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 374 s.
2. Azərbaycan nağılları / Toplayanları Ə.Axundov, N.Seyidov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982, 359 s.
3. Allah yıxan evi qızlar tikər: Nağıllar / Toplayıb tərtib edənlər: O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Yazıçı, 1994, 304 s.
4. Azərbaycan folkloru külliyyatı: I cild, Nağıllar / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.
5. Azərbaycan folkloru külliyyatı: II cild, Nağıllar / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.
6. Azərbaycan Folkloru külliyyatı, III cild, Nağıllar/ Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.

7. Azərbaycan Folkloru külliyyatı, IV cild, Nağıllar/ Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
8. Azərbaycan Folkloru külliyyatı, V cild, Nağıllar/ Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
9. Azərbaycan Folkloru külliyyatı, VI cild, Nağıllar/ Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
10. Azərbaycan Folkloru külliyyatı, VII cild, Nağıllar/ Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 400 s.
11. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I cild. Nağıllar/ Toplayıb tərtib edən: H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
12. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild. Nağıllar/ Tərtib edəni: Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
13. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Tərtib edən: T.Hüseynoğlu. Bakı, "AVRASİYA PRESS", 2005, 440 s.

EPİZODİK OBRAZLAR, SİLİNMƏZ İZLƏR
(İ.Şıxlının "Ölən dünyam" romanı əsasında)

Həqiqət Nəbi qızı Abdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

habdiyeva48@gmail.com

Key words: revolution, generation, tragedy, colony, enlightenment, negative image

Giriş. İ.Şıxlının yazıçı kimi ən böyük uğurlarından biri yaşanılan və yaşanmaqda olan həyatı bir-birilə qarşılaşdırması, müqayisə etməsidir. Əsəri oxuduqca biz Ömər koxanın və Güllü arvadın, o cümlədən Çıraqlıların və Alqazaxlıların inqilabaqədərki məişəti ilə inqilabdan sonrakı həyat tərzinin olduqca xarakterik məqamları ilə tanış olur, dövr haqında aydın təsəvvürlərə malik oluruq. Müəllif sadəcə epik təhkiyəni davam etdirməklə iki nəslin təbii və xoşbəxt bir həyat yaşamaq imkanından məhrum olaraq faciəli bir tale yaşamasını, bu yaşantıların ürək ağrısından incəliklərinə qədər açır. Romanda yer verilən təsvirlər sovetləşmənin ilk dövründə itirdiklərimiz, daha çox mənəvi itkilərimizlə bağlı dözülməz, unudulmaz yaraların təsvirinə yer verir, bu hadisələrin ardından sonralar yaşadığımız milli faciələrin kökünü görməyə yön verir.

Məlum olduğu kimi, əsər əvvəlcə "Qanlı təpə" adlanmalı idi. Müəllifin «Ölən dünyam» ifadəsini əsərin adına çevirməsinin səbəblərindən danışır. Sınıf mübarizənin tüğyan etdiyi 20-ci illərin sonu-30-cu illərdən danışarkən müəllifin əsas məqsədi ortaya çıxır. Yazıçı sınıf mübarizənin milli varlığımızı ağır faciələrə sürükləyən sosial bəla olaraq təqdim edir. İnqilab adlandırılan nəsnənin əslində xalq, millət mənafeyinə uyğun olmadığını, ictimai zərurətdən yaranmadığını, rus müstəmləkə siyasətinin pərdələnmiş məqsədinin olduğunu və tələsik icra edildiyini, insanlara dözülməz yaralar, ağır bəlalər gətirdiyini bütün detalları ilə birlikdə oxucuya açıb göstərir. Əsərdə təcrübəsiz və dünyagörüşü dar olan gənc müəllim Mürsəl şura təbliğatı ilə böyümüşdür. O «inqilab yaratmaq lazımdır» deyib, öz düşüncələrini «zorakılıq olmasa, uşaq dünyaya gəlməz» fikri ilə əsaslandıranda müdrik qoca müəllim ona olduqca məntiqli bir cavab verir: «Yarımqıç doğulan uşaq da çox yaşamaz: ya anadan olan kimi ölür, ya da ağıldan naqis olar. Təbiətin də, cəmiyyətin də öz əbədi və əzəli, dəyişməz qanunları var. Yaz qışı, yay yazı, payız da yayı əvəz etdiyi kimi cəmiyyət də embrioloji mərhələlərdən keçməlidir». (6, s. 299-300). Bu müəllim kənddə «Uçitel» ləqəbi ilə

tanınır. Bu qocaman müəllimin fikirləri həm də müəllif mövqeyinin təzahürüdür. Yazıçı inqilabi cəmiyyətin qanunlarına zidd olaraq zorakı bir ictimai hadisə kimitəqdim edərək onu inkar edir. Müəllifin yaratdığı milli-tarixi varlıqdan güc alan heç bir qəhrəman, istər Ömər koxa, istər Güllü arvad, Çapıq Əmrah, Halay bəy, Həsən ağa, Şəmiddin və başqaları inqilaba normal münasibət bəsləmirilər.

Əvvəllər aralarında yaxın dostluq münasibəti olan Halay bəylə Kabı Kəsəmənlinin münasibətləri diqqət çəkir. Kabı Kəsəmənli inqilabçıdır, o, «yeni dünya» yaratmaq uğrunda silahlı mübarizə apararaq dayanmadan çalışır, ölüm-dirim mübarizəsinə girir. Lakin Halay bəy müəllimdir, sakitcə həyatını sürərək böyük həvəslə məktəblilərə riyaziyyat fənnini tədris edir. Halay bəy cəmiyyətin inkişafının tərəfdarıdır, lakin maarifçilik, elm yolu ilə. Birlikdə Qori müəllimlər seminariyasında oxuyan zamanlarda Kabı Kəsəmənli Halay bəyi də inqilabçı olmağa dəvət etmiş, lakin Halay bəy maarifçilik yolundan dönməmişdir. “Çeka”nın təyin etdiyi «troyka»nın nümayəndəsi Fətullayev Halay bəyi güllələtmək qərarı verir. Halay bəy günahsız olduğu üçün Kabı Kəsəmənli qərara etiraz edir. Buna baxmayaraq Fətullayev Halay bəy haqqında verilən ölüm cəzası yerinə yetirilir. Həmin tədbirlə Fətullayev Firudin bəy Köçərini də məhv edib. Kasıb bir kəndlini həbsdə yatan Halay bəyə yemək apardığına görə, kəndin aşığını isə qaçaqların məclisində ifa etdiyinə görə «troyka»nın qərarı ilə güllələtmək qərarı verir:

“- Bunlar hamısı müzür ünsürlərdi? - Bəli, yoldaş Kəsəmənli. - Çoban da? - O çox böyük cinayət işləyib.

- Nə edib, adam öldürüb?

- Yox. Qaçaqalara çörək aparıb.

-Bəs bu aşığın günahı nədi?

- Qaçaqalara saz çalıb. Yoldaş Kəsəmənli, qərarı təsdiq edin. Gedək hökmü yerinə yetirək. Onsuz da qalada yer yoxdu. Çox darısqallıqdı. Adamları bir az seyrəltmək, yaxşıdır” (6, s. 263-264). Fətullayevin əlində elə bir sənəd var ki, «troyka»nın iki başqa üzvü tərəfindən imzalanıb. Məhv etmək istədiyi adamı müəyyənləşdirəndən sonra dərhal sənədə imza çəkir. Fətullayevin bu dəhşətli əməlləri onunla eyni cəbhədə çalışanlarda dəhşət oyadır. Romanda deyilir: «Kəsəmənli bir xeyli fikirli-fikirli, gözləri yol çəkirmiş kimi lal-dinməz oturdu... Onu fikir götürmüşdü. Çekanın mərkəzdən göndərdiyi Fətullayev hər yerdə, hər adamın simasında müzür ünsür görürdü. Kim əlinə keçirdisə, ən ağır cəza verməyə çalışırdı. Qəzada qaçaqların sayı getdikcə çoxalırdı»(6, s. 268).

Yazıçı dövrün tarixi həqiqətlərini realist boyalarla təsvir edir. Bununla belə, «sinfi mübarizə»nin heç bir ictimai əsası olmadığını da sübuta yetirir. «Sinfi düşmənə kömək edən müzür ünsürlər qırılmalıdı, vəssalam» deyən Fətullayev müstəmləkəçi dövlətin qərar və təlimatlarını gözüyumulu yerinə yetirir. Siyasi rejimin sanki birbaşa üzərinə köçürüldüyü Fətullayev insanlara fərdi münasibət göstərməyi bacarmır. Qəza firqə özəyinin sədri Abdal kişi, inqilabi Şuranın sədri Kabı Kəsəmənli inqilabçılar olsalar belə xarakterlərinin yenə də milli varlığa bağlılığı görünür. Firudin bəy Köçərlinin ölümünü xatırlayarkən Abdal kişi «odsuz-ocaqsız yanır», «belə bir kişini qoruya bilmədiyi üçün özünü danlamaqdan yorulmurdu». Fətullayevlə dialoqunda Kəsəmənli inqilab uğrunda mübarizəyə qoşulsa belə, haqsız qərarlar çıxaran bu quruluşun sonunun gələcəyini qeyd edir: “Firudin bəy kimi bir kişini günahsız qurban verdiyin yetmir, iftixarla danışsən da. Bir gün bunun haqq-hesabını səndən də, məndən də alacaqlar” (6, s. 271). Rejimin antimilli xarakterini tam dərk etməyə qədər Abdal kişilər, Kabı Kəsəmənli, şura sədri Mustafalar «troyka»nın «güllələnmə» siyahısında olan Aşıq Qarnetləri, Çoban Kəsəmənli, bacısına sataşdığı üçün şura sədri Qəzənfəri «düz qaşının ortasından vuran» kənd uşağını xilas etməklə, tutulmaq qorxusundan silah götürüb dağlara çəkilmiş heç bir günahı olmayan insanları üzə çıxarmaqla özlərini təsəlli edirlər. Sovetlərin sinfi mübarizə adı ilə törətdiyi əməllər heç bir ölçüyə sığmır,

hökumətin sonsuz səlahiyyət verdiyi fətullayevlər, keçəl xondulular bütün müqəddəs sayılan insanlıq hissələrini tapdayır, günahsızları gedər-gəlməzə yola göndərərək, onların illər boyu min bir əziyyətlə yaratdıqları ev-eşiyə, var-dövlətə yiyələnməyə çalışırlar. əsərdə Abdal kişi, Kabı Kəsəmənli kimilərin inqilab yolunda mübarizəsi də tarixi reallığa uyğun təsvir edilmişdir. Fətullayevin Halay bəyi güllələməsini bildikdən sonra Kabı Kəsəmənlinin onun bədənini dəlik-deşik edərək güllələməsi ilk baxışdan intiqam hissəsinə bənzəyir. Lakin onu çərçivədən çıxan bu hərəkəti Kabı Kəsəmənlinin içindəki tərəddüd və şübhələrin bitməsi, onun yeni hökumətə olan inamının puça çıxması demək idi. İnkişafda olan Kəsəmənlinin bu əməli uzun illər bəri uğrunda mübarizə apardığı inqilaba arxa çevirməsi demək idi. Məhz bu səbəbdən, o Halay bəy, Firidun bəy kimi qiymətli insanları gözünü belə qırpmadan məhv etməyə hazır olan bu quruluşa daha inanmır. Beləliklə, xalqın içindən çıxaraq inqilaba qoşulan Kabı Kəsəmənli yenidən xalqdan biri olduğunu isbat edir. Bu ona göstərir ki, əsl milli xarakteri heç vaxt öz təbiətindən çıxarmaq mümkün deyil.

Əsərdə əsas diqqəti çəkən İnkilabi Şuranın sədri Kəsəmənli və Çekanın nümayəndəsi Fətullayev obrazlarıdır. Onlar həm xasiyyətinə, həm də əqidə və mənafeyinə görə bir-birlərinə əks mövqedə dururlar, baxmayaraq eyni bir siyasi quruluşun əsas nümayəndələridir. Məlumdur ki, Kabı dayı adlanan yoldaş Kəsəmənli xalq içindən çıxan, xalqına qarşı yadlaşmayan haqqın tərəfdarı, namuslu, xeyirxah bir hökumət adamıdır. "Troyka"-nın verdiyi qərarları yüz ölçüb bir biçən Kəsəmənli Fətullayev kimi soyuqqanlı qatil deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Çoban Kəsəmənlinin qaçaqlara yemək aparması, aşıq Qarnetin qaçaqlara saz çalması səbəbilə güllələnmək cəzasına məruz qalsa belə, Kəsəmənli heç kimdən çəkinmədən bu ləğv edir. Halay bəyin xalqın maariflənməsi yolunda vacib şəxs olduğunu anlayır, onun meşələrdən, dağlardan yığışaraq qaçaqçılıqdan əl çəkib evinə qayıtmasını ısrarla istəyir. Firidun bəy Köçərlinin qətl edilməsinə görə təəssüf edir. Əlindən bir iş gəlmədiyinə görə özünü günahkar hesab edir. Lakin o başa düşür ki, uğrunda vuruşub qanını tökdüyü bu hökumət nankordur, dönükdür, xəyanətkardır. Kəsəmənli Halay bəyə verdiyi vədi yerinə yetirə bilmədiyi üçün vicdan əzabı yaşayır, hissələrinə qarşı çıxa bilmir və öz millətinin qanını içən Fətullayevi öldürür. Hadisənin ardından isə qaçaqlara qoşulub dağlara, daşlara çəkilir. Halay bəyin qaçaqlara qoşulduğu vaxtlarda Kəsəmənli ilə rastlaşması və onların arasındakı söhbət sovetlərin əsl üzünü açıb oxucuya göstərir: "Rəhbərin altı şərtini oxumusanmı? Stalini deyirəm. Orda yazılıb ki, "Öz kadrlarımız yetişənə qədər köhnə mütəxəssislərdən istifadə edəcəyik". Cavanların hərəsi bu kitabçadan birini götürüb iclaslarda, yığıncaqlarda, dərslərdə üstümüzə qışqırırlar: "Siz köhnə ziyalılırsınız. Hələlik sizdən istifadə edirik. Özümüzünkülər yetişən kimi sizin hamınızı qovacayıq". Hətta dərslərini bilməyən tələbələrdən biri sinif uşaqlarının qarşısında mənim üstümə qışqırdı: "Halay bəy, sənə mülkədar təbiətin istəmir ki, mənim kimi kəndlili balası elm sahibi olsun. Amma unutma ki, mənim səni parçalayacaq qədər iti dişlərim və dırnaqlarım var! İndi sən özün söylə, Kabı, mən belə adamlarla necə dolanım?" (6, s. 353) İsmayıl Şıxlı Kəsəmənli obrazını misal gətirərək Sovetlərin ideologiyasına uyaraq ona xidmət edənlərin acı aqibətini göstərmək istəmişdir. Kəsəmənli soyuqqanlı bir qanıçən olmasa da, yeni yaranmış hökumətin yanlış ideologiyasına uymuşdu və onun əsərin sonlarına doğru verdiyi qərarlar xidmət etdiyi quruluşun yalançı simasını gördüyünü göstərirdi.

Oxucunun marağına səbəb olan obrazlardan biri də Fətullayevdir. Sovet ideologiyasını təmsil edən, ona sadıq, tək cə "Troyka" adlandırılan qanlı təşkilatın nahaq qərarlarını yerinə yetirən Fətullayev mənfi tip olaraq təsvir edilmişdir. Fətullayev zamanəsinin məsul vəzifələrini yerinə yetirən qanıçən, fürsətçi adamların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Bu qanıçən, dönük obraz Kələntərlərin, Yarməmmədlərin, Yastı Salmanların, Lal Hüseyinlərin sələfidir, lakin onlardan daha təhlükəlidir. Ona görə ki, Fətullayevin əlləri qana bulaşmış, o insan qatildir. Heç kimə acımayan bu tip tək cə Kəsəmənliyə ehtiyat edir, bəzən ona güzəştə getməyə məcbur qalır. Hər şeyə şübhə ilə

yanaşan, bolşevik ideyalarını kor-koranə yerinə yetirən, milli dəyərlərə qiymət qoymayan, xalqın qədim adət-ənənələrinə xəyanət edən Fətullayev əsl bolşevik kimi təqdim edilir. Fətullayev öz xalqına dönük çıxanlardan biridir. Onun üçün ədalət anlayışı yoxdur, sadəcə "troyka"nın qərarlarının kor-koranə yerinə yetirilməsi var. Onun üçün insan həyatının bir dəyəri yoxdur, ən kiçik səhvində belə insanları mühakimə edərək qalaya atmaq, sonra isə sürgünə və ya gedərgəlməz yola göndərməklə məşğuldur. Məhz buna görə də vicdanla qərar verən, öz xalqına acıyan, qəbul olunan qərarların doğru və ya yanlış olduğunu düşünərək hərəkət edən Kabı Kəsəmənli ilə Fətullayevin mövqeyi üst-üstə düşür. Bütün roman boyu biz bu obrazların zidiyyətdə olduğunu görürük. Fətullayev öz vicdanını o dərəcədə itirmişdir ki, hətta Kəsəmənli belə qurban verməyə qadirdir. Hələ Ələddinin ölümü zamanı Ömər koxaya: "Gül kimi oğlanı qanına qəltan eləyiblər, siz də susub baxırsınız. Bəs onun qanı yerdə qalacaq? Hayıf almayacaqsınız?"- deyən Fətullayevin bu sözləri onun qara niyyəti özünü göstərir. İnsanlar arasında düşmənçilik yaratmaqdan çəkinmir. Ömər koxanın sərt cavabı, "ölən də, öldürən də öz uşağımızdır" deməsi Fətullayevi o qapıdan əliboş dönməyə vadar edir. Lakin Fətullayev bununla kifayətlənmir, Ömər koxanın ölümünə qədər cəsərət etmədiyi işi sonralar icra edir: Həsən ağanın tutulması və ailəsinin sürgünə göndərilməsi haqqında soyuqqanlılıqla təlimat verir:

"- Bu saat adamlarınızı göndərin kəndə gəlib-gedən yolları kəssinlər. Heç kəsi şənliyə buraxmasınlar. Bizim burdakı danışığımızdan heç kəs xəbər tutmamalıdır. - O, şinelinin yaxasını aralayıb nəfəsini dərdi. - Artıq rəhbərin dediklərinin vaxtı çatmışdır. Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək lazımdır.

İçəridəki yaşlı kişilərdən biri qəzetdən bükdüyü maxorka papirusunu bir-iki dəfə sümürüb kötüyü yerə atdı və astaca soruşdu:

- Bunu nə təhər eləyəcəyik, yoldaş Fətullayev?

- Çox sadəcə. Onları arabalara doldurub lazım olan yerə göndərəcəyik. Torpağımız müzür ünsürlərdən təmizlənəcək" (6, s. 343).

Bu hissədə İsmayıl Şıxılı böyük ustalıqla Fətullayev obrazının xislətindəki şəri öz dili ilə açıb göstərməyə nail olmuşdur. Bütün bu haqsız əməlləri: camaatı öz el-obasından didərgin salması, həbsə atdırması və güllələdərək məhv etməsi Kabı Kəsəmənlinin səbrini daşıyırdı. Kəsəmənlinin səbrini daşıran son damla Halay bəyi də məhv etməsi olmuşdu. Seminariyaya direktor təyin olunduğu bir məqamda Halay bəyin artıq həyatda olmaması Kabı kişini sarsıdır və bu dəhşətə son qoymaq qərarına gəlir. Yazıçının "Fətullayev nimdaş, rəngi bozarmış qara dəri pencəyini geyinmişdi. Ayağındakı çəkmələr də, başındakı dəri papaq da nimdaş idi. Zahirən sakit görünən gözlərində elə bil ilan-çayan qaynaşırdı"- deyərək təsvir etdiyi zalım və qaniçən Fətullayev Halay bəyə ölüm hökmü çıxarmaqla öz ölüm hökmünü də imzalamış olur. Yazıçı Fətullayevin ölümü ilə xalqa zülm edən bu qaniçən varlıqların gec-tez sonunun gəldiyini çatdırmaq istəmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Romanda Müsavat hökumətinin qurucularından biri general Cavad bəy Şıxlınskinin yavəri Çarıq Əmrah, müəllim Halay bəy obrazları diqqəti cəlb edən obrazlardandır. Əməllərindən bəlli olur ki, onlar kişilik məktəbinin yetirmələridir. Xalına bağlı olan, əməli, yolu düzgün, xaraktercə möhkəm bu insanlar yurdlarından didərgin düşmüşlər. Onları təqsirləndirənlər, təzyiqlərə məruz qoyanlar Halay bəyin, Çarıq Əmrahən Fətullayevlərin, Keçəl Xonduluların yerini tutmasından qorxurlar. Ona görə ki, bu adamlar daha mükəmməl davamçı ola bilərlər. Qorxmazlığı ilə seçilən Çarıq Əmrah Fətullayevin qarşısında dik durur. Onu arxadan vuran rus əsgərinə isə qəzəblənərək: "Adamı arxadan vurmazlar, ay namərd" - deyir. Halay bəyin ölümü əsərin ən təsirli məqamlarından biridir. Belə hesab etmək olar ki, bu romantik təsvir ömrünün son günlərini yaşayan yazıçının ölüm haqqında öz şəxsi düşüncələridir: "El arasında "Karvan yolu" deyilən kəhkəşan ulduzları haçalanmış yol kimi uzanıb gedirdi... Halay bəy qazılmış çuxurun kənarında dayanaraq karvan yoluna səpələnmiş sayrışan ulduzlara baxdı və yolun onun ruhunu haraya

aparacağını düşündü. Elə bu vaxt ağacların başında yaşayan və indiyə qədər heç kəsin görmədiyi anadil quşlarının bir-birini səsləyən məhzun səsi eşidildi. Halay bəyin bu dünyadan qəflətən gedərkən eşitdiyi sonuncu səs ana dillərin məhzun, kədərli səsi oldu. Şərq tərəfdə isə iri şəffaf dan ulduzu parıldayırdı" (1, s. 360).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elaydi Ə.Ş. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı: mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri. Bakı: Nurlan, 2017, 192 s.
2. Hafiz H. İsmayıl Şıxlı əsərlərində milli ideologiya və türkçülük // "525-ci" qəz, 2008, 12 sentyabr
3. İsmayılov Y. İsmayıl Şıxlı, həyatı, mühiti, sənəti. Bakı: "Ayna" mətbuat evi, 1999, 26 s.
4. Kamilə Nemət. Son müsahibə // "Ədəbiyyat" qəz, 1996, 5 yanvar, s. 3
5. Niyazov X. Ölməz sənətkarın son əsəri // "Azərbaycan" qəz, 1999, 11 aprel
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 405 s.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALINDAKI FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Həmayıl Sələddin qızı Həsənova
Gəncə Dövlət Universiteti (magistrant)
abdullayevarahila57@gmail.com

Abstract

Abdurrahim bey Haqverdiyev's creativity in "Molla Nasraddin" journal

Abdurrahim bey Haqverdiyev's works published in "Molla Nasraddin" magazine since January 1907 have undergone fundamental qualitative changes in the theme and idea-content, form and style. At the same time, critical realism has become the main creative method of the writer. The peculiarities of the "Molla Nasreddin" literary school also occupied an important place in the journalistic works and prose of Abdurrahim bey Haqverdiyev. On the other hand, in the magazine, the author replaced the moral-didactic story with colorful genres of satirical-humorous prose.

Among the peculiarities of Abdurrahim bey Haqverdiyev's prose is the simplicity of the structure and language of this prose, the originality of images, characters, and the attractiveness of the writer's story. Abdurrahim bey Haqverdiyev's civic image comes to life in his dramaturgy, fiction and journalism. These aspects were of particular interest during the study of the subject.

Key words: "Molla Nasreddin", work, journalism, creativity, theme

Giriş. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev uzun və olduqca məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmiş görkəmli sənətkarlarımızdandır. Qırx ildən artıq zamanı əhatə edən yaradıcılığı dövründə o, ədəbi fikrin çeşidli forma və janrlarında yazıb-yaratmış, dramaturq, nasir, tərcüməçi, sənətsünas alim, publisist kimi tanınmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcı istedadının parlamasına, bir nasir kimi yaradıcılıq imkanlarının üzə çıxmasına təkan verən mətbu orqanlardan biri də "Molla Nəsrəddin" dərgisi olmuşdur. Ədibin "Molla Nəsrəddin"lə əməkdaşlığı, jurnalda iştirakı zaman etibarilə Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi kimi müasirləri və qələm dostlarından bir neçə ay sonra başlanmışdır. Bununla belə, Haqverdiyev incə, mənalı yumoru, kəskin satirik qələmi ilə tezliklə "Molla Nəsrəddin" in əsas yazıçı və mühərrirlərindən biri kimi məşhurlaşmışdır.

Mollanəsrəddinçi mühərrirlərin çoxundan fərqli olaraq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin”də iştiraka başlayanda artıq tanınmış yazıçı-dramaturq idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə adibin daxilində gizlənmiş yeni cəhətini – onun kəskin gülüş qabiliyyətini, satirik yumoristik istedadını da üzə çıxardı. Heç də təsadüfi deyil ki, satira və yumor Haqverdiyevin jurnalda dərc etdirdiyi əksər bədii əsərlərinin, hekayə və felyetonlarının əsas məziyyətini təşkil edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığı haqqında. Məlumdur ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin” jurnalına “Xortdan” imzası və “Cəhənnəm məktubları” əsəri ilə gəlmişdir. Uzunmüddətli, gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan, iki variantda (jurnal və kitab variantlarında) işlənərək oxucular arasında “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adı ilə tanınan bu əsərlə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təbii, mənalı gülüş qabiliyyəti, kəskin qələmi olan bir sənətkar kimi daha da şöhrətlənmişdir. Mövhumatın, fırlıdaqçı ruhanilərin tənqid və ifşası baxımından klassik nəsrimizdə “Cəhənnəm məktubları” qədər güclü satirik pafosa malik olan ikinci bir əsərin adını çəkmək çətindir.

“Cəhənnəm məktubları” çoxplanlı və çoxşaxəli əsərlərdən sayılır. Mövzu və tənqid hədəfləri etibarilə də o, son dərəcə geniş və əhatəlidir. Keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai həyat və məişətində baş verən az-çox elə bir mühüm məsələ göstərmək çətindir ki, “Cəhənnəm məktubları”nda bir işarə ilə belə, ona toxunulmamış, fəal müəllif münasibəti bildirilməmiş olsun.

“Ceyranəli”, “Xortdan”, “Lağlağı”, “Mozalan”, “Məşhədi Mozalan bəy”, “Süpürgəsaqqal”, “Həkim nuni-səğir” gizli imzaları ilə tanınan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, 1907-ci ildən “Cəhənnəm məktubları” povestini, 1908-ci ildən “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”, 1910-cu ildən “Marallarım” silsilə satirik hekayələrini “Molla Nəsrəddin” jurnalında hissə-hissə çap etdirməyə başlamışdır.

Beləliklə, yaradıcılığının sonrakı dönəmində yazıçı, demək olar ki, bütünlüklə bədii nəsrə keçmiş, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” və “Marallarım” kimi məşhur satirik silsilə povest və hekayələrini qələmə almışdır. Sonralar da ədib hər iki janra yaradıcılığında eyni dərəcədə diqqət ayırmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin çoxcəhətli ədəbi fəaliyyətində bədii nəsr nümunələrinin mühüm yer tutması məhz bununla əlaqədardır.

1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılıq istedadının ən müxtəlif cəhətlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edir. O, 1907-ci ilin yanvarından başlayaraq jurnalda Azərbaycan nəsrinin klassik nümunələrindən sayılan “Cəhənnəm məktubları”nı dərc etdirir.

“Cəhənnəm məktubları”na qədər isə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Ata və oğul”, “Aydın şahidliyi” adlı iki hekayə yazmışdır. Ədib dramaturgiyasında olduğu kimi, eynilə nəsr yaradıcılığında da ədalətsizliyi, insanlar arasındakı hüquq bərabərsizliyini kəskin şəkildə pisləmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan “Cəhənnəm məktubları” (1907), “Bomba” (1908), “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” (1908) və “Marallarım” adı altında hekayələrində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dövrün bir sıra mühüm məsələlərinin bədii həllini uğurla vermişdir.

Yazıçı sözü gedən povest və hekayələrində ictimai ədalətsizlik üzərində qurulan üsuli-idarənin və bu idarədə çalışan pristavların, qalabəyilərin, jandarm rəislərinin, qorodovoyların xarakter və münasibətlərindəki saxta təzahürləri ifşa etmişdir. Bu adamlar, Kərbəlayı Zal da daxil olmaqla, mənəbpərəstlik, iftiraçılıq və xudpəsəndlik kimi mənfi cəhətlərə malik idilər və öz mənfəətləri üçün bir-birini məhv etməyə hazırdılar.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1910-cu ildə “Marallarım” adı altında “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi hekayələrini “Mütrüb dəftəri” ilə başlamışdır. Hekayədə kənd yüzbaşısı Qasım əminin fəaliyyətindən bəhs edilmişdir. Qasım əmi kəndin keçmiş yüzbaşısıdır. O, dələduz və hiyləgərdir. Onun yüzbaşılıq etdiyi kənddə dəhşətli hadisələr baş verir. Burada insanlar bir-birini adları ilə deyil, ayamaları ilə səsləyirdilər. Buna görə də Qasım əmiyə heç bir dəftər-filan lazım

deyildi. O özü elə “mütrüb dəftəridir”. Bir çoxlarına ləqəbi də elə o vermişdir. Kəndlərdə Qasım əmi kimi yüzbaşılardan başqa istismarçı bəylər, xanlar, mülkədarlar da var idi.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev əsərlərində ictimai münasibətləri və insanları təsvir edərkən müxtəlif üsullardan istifadə edir, eyni xasiyyətli adamlardan bir çoxunu öyrənib onların başlıca xüsusiyyətlərini bir şəxsin simasında ümumiləşdirir, tipik şəraitin tipik surətlərini yaradırdı.

Ədibin sonralar da üzərində işləyib tamamladığı “Məktublar” isə “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adı ilə yayılmışdır. Povestin səyahətnamə şəklində, publisist üslubda yazıldığı bəllidir.

Bununla, “cəhənnəm” səyahət, əslində geridə qalmış feodal aləmini dönüb dolaşmaq deməkdir, bir az da dəqiq desək, mövhumat və cəhalət yuvası olan geniş müsəlman dünyasına səyahət etmək deməkdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının başlıca tənqid obyektinə olan gerilik, durğunluq, dini mövhumat bu povestdə maraqlı ədəbi priyom seçilmişdir. Mövhumat, cəhalət, dərəbəylik, hərc-mərclik, haqsızlıq burulğanında boğulan müsəlman aləmi ilə cəhənnəm sanki burada eyniləşdirilmişdir.

Quruluşca “Bir neçə söz”, “Müqəddimə”, “Cəhənnəm”, və “Odabaşının hekayəsi”ndən ibarət olan povest “Molla Nəsrəddin”də dərc olunmaq üçün və üslubca səyahətnamə janrında yazıldığından XX əsrin əvvəllərində yaranmış digər Azərbaycan roman və povestlərindən seçilir. “Xortdanın cəhənnəm məktubları” başdan-başa mükəllimlər, deyişmələr, haşiyələr, tarixi hadisələr və şəxsiyyətlərə, dini kitablara istinad əsasında qələmə alınmışdır. Səyahətin ilk qisminə Məşədi Səttarın, cəhənnəmdən söhbət gedən yerdə Odabaşının təqdim və təhkiyə forması aparıcı xətdir. “Odabaşının hekayəsi” müstəqil, bitkin süjetli bir əsər kimi povestə sonradan birləşdirilmişdir.

Povest ədibin ilk nəsr əsərlərindən sadəliyinə, publisist ruhuna, kütəlviliyinə görə də seçilir. Digər tərəfdən, xəlqilik, yerli və milli kolorit, tiplərin bir-birindən seçilən danışığı əsərin ümumən ruhunda hiss edilir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti istismar və haqsızlıq dünyasına, çar üsulidarəsinə və mövhumata qarşı çevrilmiş pamflet, orijinal bədii nəsr nümunəsidir.

“Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə isə satirik yazıçı “Cəhənnəm məktubları”ndakı ideya-ədəbi xətti, ənənəni davam etdirir. “Molla Nəsrəddin” idarəsindən verilən kiçik müqəddimədə tənqid hədəfləri bir-bir göstərilir ki, bunların hamısı tənqidi realistlərin yaradıcılığından və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Cəhənnəm məktubları”ndan oxucuya yaxşı tanış idi.

Əsərin quruluşu, forması, dil-üslub xüsusiyyətləri, tənqid hədəfləri, ideya-ədəbi xətti və müəllifin müsbət ideali Marağalı Zeynalabdinin “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanının təsirindən yaranmışdır. Bunu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev açıq şəkildə bildirirdi. “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” haqqında “İdarədən” imzası və başlığı ilə verilən yazıların birincisi jurnalın 1908-ci ildə işıq üzünə çıxmış 10-cu nömrəsində verilmişdi [3].

“Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası” monoqrafiyasının [2] müəllifi Təhsin Mütəllibov ədibin bədii gülüşünü xeyli geniş və ətraflı, bütün çalarları ilə təhlilə cəlb etmişdir. Orada yalnız komizm və tragizmdən söz açılmır, gülüş bütün rəngarəngliyi ilə diqqətə çatdırılırdı.

Məlum olduğu kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk saylarından başlayaraq ədəbi-bədii fikrin müxtəlif formalarından, bədii publisistikanın ən müxtəlif janrlarından istifadə edirdi. Epik-satirik nəsrin səyahətnamə, məktub, pamflet və s. kimi janrları molla-nəsrəddinçi ədib və mühərrirlərin tez-tez müraciət etdikləri ədəbi janrlardandır. Satirik səyahətnamələr də təbii ki, bədii publisistika janrları sırasına daxildir. Hadisə və faktların çoxluğu ilə əlaqədar elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu tipli əsərləri hətta publisistik roman da adlandırırlar. Belə əsərlərdə müəllif ideyası öz ifadəsini təkcə epik təsvirlərdə deyil, eyni zamanda məntiqi mühakimə və faktlarda da tapırdı.

O baxımdan “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” üç müəllif – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Salman Mümtaz, Qurbanəli Şərifzadə tərəfindən yaranan, eyni gizli imza ilə nəşr olunan əsərdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin” haqqında xatiratında oxuyuruq:

“Bir dəfə cəm olub “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət edirdik: burada “Molla Nəsrəddin” dostlarından Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz, Qurbanəli Şərifzadə var idi. Bunu da deməliyəm ki, “Molla Nəsrəddin”in cəmi Türküstanda şöhrət və nüfuz qazanmasına səbəb Salman Mümtaz olduğu kimi, Naxçıvan tərəfində də Qurbanəli Şərifzadə idi.

“İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət olduqda mən dedim:

- Nə olardı bu kitaba nəzirə bir “Səyahətnameyi-Molla Nəsrəddin” də olaydı. Aya, görəsən Molla Nəsrəddin islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər?

Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi:

- Gəlin biz “Mozalan”ı gəzdirək, ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək, hər kəs onu özü görüb-bildiyi yerə aparıb səyahət etdirsən; oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqət bu adam gəlib, buraları görüb bu felyetonları yazmış.

Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb, Mozalanı Bakıya kimi gətirdim, Bakıdan Məşhədə onu Salman Mümtaz apardı, İrəvan və Naxçıvan tərəflərində Qurbanəli Şərifzadə gəzdirdi. Beləliklə, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” ortalığa çıxdı” [1, s. 373].

“Mozalan bəyin səyahətnaməsi” əsərinin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən yazılmış hissəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci il nömrələrində [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14] “Məşədi Mozalan” imzası ilə yer almışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev haqqında vaxtilə məslək dostu Mirzə Cəlilin yazdıqlarından da görüldüyü kimi, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, hər şeydən qabaq, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ibtidasından ta bu vaxtadək məcmuənin ən yaxın əməkdaşlarından və məsləhətçi dərəcəsinə yoldaşlarından hesab olunur”.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dramaturgiya, bədii nəsr və publisistikanı yeni və orijinal mövzularla yanaşı, yüksək ideya-estetik xüsusiyyətlərə, özünəməxsus üslub və ifadə tərzinə malik çoxsaylı əsərlərlə daha da zənginləşdirmiş, milli ədəbi-ictimai fikrin inkişafına çoxşaxəli yaradıcılığı ilə müstəsna təsir göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı: Lider, 2005, 408 s.
2. Mütəllimov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 324 s.
3. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 9 mart 1908, № 10
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 16 mart 1908, № 11
5. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 23 mart 1908, № 12
6. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 30 mart 1908, № 13
7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 13 aprel 1908, № 15
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 28 aprel 1908, № 17
9. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 5 may 1908, № 18
10. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 19 may 1908, № 20
11. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 2 iyun 1908, № 22
12. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 9 iyun 1908, № 23
13. Molla Nəsrəddin” jurnalı. 16 iyun 1908, № 24
14. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 23 iyun 1908, № 25

ANARIN HEKAYƏLƏRİNDƏ ÖZGƏLƏŞMƏ PROBLEMI

Xatirə Oqtay qızı Şixəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti (msgistrant)
xatiresixeliyeva491@gmail.ru

Abstract

The problem of alienation in Anar's stories

Reflecting real life in an artistic mirror, Anar correctly analyzes the concept of man in his work from a psychological and philosophical point of view. According to the analysis of his stories, in Anar's work, which depicts the dullness in the lives of images that cannot live "himself" in different personalities in accordance with his personal style, the range of types of differentiation is wider. However, in his works, the writer does not show that the heroes, who eventually became different, look for a way out of it, that they live and disappear in this way, but shows the method of salvation in various forms in order to be free.

Key words: Anar, story, alienation, loneliness

Giriş. Bir çox mövzular kimi XIX əsrə qədər fəlsəfi aspektdə araşdırılan problemlərdən biri də özgələşmədir ki, o da təxminən elə bu dövrdən sonra ayrılaraq müstəqil şəkildə öyrənilməyə başladı. Ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda isə bütün dövrlərdə özgələşmiş insan portlərinin yaradıldığını, lakin problem səviyyəsində qabardılmadığının şahidi oluruq. XX əsr dünya ədəbiyyatının zəngin mövzu rəngarəngliyi ilə çağladığı, insan fenomeninin iç dünyasının ziddiyyətlərinin işıqlandırıldığı bir dövrdə isə yadlaşma artıq problem səviyyəsinə yüksəlir. Bu zaman gərgin müharibələrdən çıxmış, kataklizmlərə şahid olmuş insanların mənəvi sarsıntıları, ruh düşkünlükləri ədəbiyyata bir sıra psixoloji motivlər verdi ki, burada özgələşmə problemi aktual mövqedə yer tutur. Özgələşmə anlamı sosial-mənəvi, siyasi hadisələr və ya mühit dəyişməsi zamanı ailəsində, cəmiyyətdə, ümid bəslədiyi insanlardan gözlədiyi münasibəti görməyən, özünü düzgün qiymətləndirməyən, qələbəlik içərisində atılmış, yalnız hiss edən insanların dəyişməsidir. Qaçılan problemlərlə və ya şəxslərlə yenidən insanın üzləşməsi onda ikili obrazın yaranmasına səbəb olur ki, bu da qəbul edilən bütün həyat həqiqətlərini dəyişmək gücünə malik olur. Sevgi və bağlılığın olmadığı, bütün əlaqələrin qırılıb mücərrədləşdiyi gerçəklikdə hər bir insan başqasına yad olduğu üçün soyuq münasibətlər insanları buz parçası kimi səssizləşdirir, küskünlüklərdən doğan sükut isə insanı ətrafından, dünyadan və ən əsası özündən uzaqlaşdırmaq qüvvəsinə malik olur ki, onu yenidən öz mənliliyinə əzmkar mübarizə, daxilindəki inqilab, ölüm qaytara bilər.

Dünya ədəbiyyatında özgələşən insan obrazını əks etdirən ədiblər sırasında Karl Yaspers, Martin Haydegger, Jan-Pol Sartr, Alber Kamyu, Peyami Safa, Oğuz Atay, Orxan Pamuk və başqaları problemi yaradıcılıq fərdiyyəsi kimi işləmişlər. Fərdin cəmiyyətdən ayrılaraq təkliyə qapanması, keçirdiyi psixoloji böhranların işıqlandırılması Nizami Gəncəvinin İsgəndəri, N.Vəzirovun Fəxrəddini, C.Məmmədquluzadənin Kefli İsgəndərinə və başqa obrazlara qaynaqlansa da müasir dövrdə öncül nümayəndələri sırasında Əzizə Cəfərzadə ("Bir səsin faciəsi"), Yusif Səmədoğlu ("Qətl günü"), M.Süleymanlı ("Yamacda nişanə") və başqalarını göstərə bilərik. Özgələşmənin çoxçeşidliliyini nəzərə alaraq bunları növ kimi qiymətləndirdikdə fərdi və ictimai, şəxsiyyətin, mühitin, məkanın, düşünən beynin özgələşməsini adekvat olaraq qəbul edərək, Anarın hekayələrində bu izin çıxırına düşməyə çalışacağıq.

Özgələşmə boyaları. Çağdaş ədəbi prosesin orijinal fərdi üslubu ilə seçilən, yeni baxış tərzii ilə obrazlarının xarakterlərini bütöv şəxsiyyət kimi əks etdirən Anar yaradıcılığı ilə müasir dünyanın çizgilərini əsərlərinə yansıtmığı bacarır. Jurnalistika, kinematoqrafiya sahələri ilə də məşğul olsa da

əsas istiqamət kimi ədəbiyyata yönələn Anar 30 ildən artıq müddətdir ki, AYİ-nin sədri olaraq fəaliyyətini davam etdirir. Ədib daxili hiss və həyəcanlar fonunda insanlarda baş verən özgələşməni dürlü formada vərəqə köçürərək bəzən ötən zaman müddətində gah dostları, gah ailələri, gah da mühiti oxucuya yadlaşmış formada təqdim edir. Anar yaradıcılığında kimisi ən yaxın dostuna, kimisi özünə, kimisi də bütün dünyaya qarşı özgələşir. XX əsr insan beynindəki fikir qarışıqlığı, hərəmərcliyi fonunda rahatlıq tapa bilməyən insanların həyatını ədəbiyyat güzgüsündə əks etdirən müəllifin qəhrəmanları cəmiyyətin uğursuz məğlublarıdır. Tənhalıq girdabında çırpınan bu insanların olduqları abstraksiyadan çıxış yolu yoxdur. Yaradıcılığa başlayarkən ailə-məişət mövzusunda yazdığı ilk hekayələrdən yadlaşma məsələsini prioritet kimi işləyərək insanda daxili fobiyaları inikas etdirməklə yadlaşmanın individuallığını işıqlandıran yazıçı “Keçən ilin son gecəsi” (1960) hekayəsində övladlarının uzaqlaşmasından təşvişə düşən Həmidə xala ilə oxucunu tanış edir. Əri Qəzənfər dünyadan köçdükdən sonra ailə üzvlərini bayram süfrəsi ətrafında görmək istəsə də bu arzusu artıq böyüyən övladlarının vacib işlərinə görə ürəyində qalan Həmidə xala Qəzənfərin kasetdəki səs yazısını dinlədikdən sonra sanki mənəvi rahatlığa qovuşur. Çünki övladları bir-birindən uzaqda olsalar da xoşbəxtdirlər. Ədib burada uzaqlaşmanı müsbət mövqedən həyatın qanunu kimi əks etdirərək övladların müəyyən zamandan sonra bir-birindən ayrılıb həyatda öz yerini tapmalı olduğunu vurğulayır. Bayram günü olduğu üçün Həmidə xala təşviş keçirsə də əslində o da bu yadlaşmanı yeni xoşbəxliklərin başlanğıcı kimi qəbul edir.

“Hər son yeni başlanğıcın təməlidir” prinsipi ilə hərəkət edən Anar “Asqılıqda işləyən qadının söhbəti” (1959) hekayəsində də bu fikirin incə nüanslarına toxunaraq artıq burada duyğuların və paltoların rəng palitrasından istifadə edir. Hekayəni oxucuya nəql edən, 500-ə qədər işçisi olan idarədə hamının paltosunu tanıyan, adsız şəkildə bizə təsvir etdiyi obrazları yalnız əşyaları ilə fərqləndirən, həmişə cüt gələn iki paltonu xüsusi ilə özünə doğma hiss edən qadın bu əşyalarla insanların həyatında yaranan problemləri izləyir, bəzən isə onların dərdinə şərik olur. Qadın Sarı paltolu qadınla qara paltolu kişinin ayrılığını və mixəyi paltonun araya daxil olmasını söhbətilə bizə çatdırır. Qara paltolu kişi artıq bir özgə adam kimi sevdiyi xanımın paltosunu istəyəndə qadın əvvəlcə vermək istəməsə də sonra ona yazığı gəlir.

“-Qıymadım. Dinməz-söyləməz qızın sarı paltosunu ona uzatdım. Aldı baxdı, baxdı. Sonra qaytardı və çıxdı getdi” [1, s. 112].

Qadın paltolarla tanıdığı insanlarla zahirən doğmalaşır. Az sözlə çox fikir bildirən ədib seyrçi qadının qısa söhbətindən iki insanın bir-birinə biganəliyinin və laqeydliyinin nəticəsi olaraq üçüncü adamın araya daxil olmasını göstərir ki, bu da onları həmişəlik uzaqlaşdırır, yabançılaşdırır. İki nəfər olan yerdə üçüncü şəxs olarsa onların xoşbəxt sonluğu əbədi arzuya çevrilir.

Göstərdiyimiz hekayə ilə yanaşı ədib “Mən, sən, o və telefon” (1967) hekayəsində də bir-birinə tamamilə yad olan insanları kiçik cihazla birləşdirir. Hekayədə Anarın yaratdığı Seymur və Rüstəm obrazlarında isə psixoloji yadlaşmanın şəxsiyyət özgələşməsi kimi ikili əksini görürük. Evlənmək istəyən Seymur təsadüfən yığıdığı nömrə sahibəsi Mədinəyə onu görmədən vurulur və səbəbsiz yerə əsl adını gizlədib Rüstəm adı ilə onunla əlaqə yaradır. Onu həyatda görmək istəyən, lakin iş yerində işləyən makinaçının həmin qadın olduğunubildikdən sonra onun qarşısına Rüstəm kimi çıxma bilməyən, dilemma qarşısında qalan Seymur özünü onlardan xəbərsiz göstərərək yad insan kimi həyatına davam edir. Mədinə isə təyyarə qəzasında həyat yoldaşını itirmiş, xoşbəxtliyi isə qammalarda, təyyarə səsində axtaran dul qadındır. Hər gün Rüstəmin dərdini dinləməyə hazır olan Mədinə özü də artıq Seymur barədə hər şeyi Rüstəmə danışır. Ailə qurduqdan sonra Rüstəmin zəngini gözləyən Mədinə və Seymur üçün o zəng əbədi susur. İnsanın ikiləşməsi və bu ikiləşmədə Rüstəm daxil, Seymur xaric qismindədir. Həyat yoldaşının ölümündən sonra təyyarə səsi ilə xoşbəxtlik tapan Mədinə isə artıq Seymur üçün dəyişməlidir.

Ayrılıqdan doğan tənhalıq. Ədibin yaradıcılığında uzaqlıq, ayrılıq bəzən insanları daha güclü

edərək sıx bağlarla birləşdirir, bəzənsə həmişəlik özgələşdirərək əks qütblərdə məskən saldırır, həyatdan bezdirir, məhv edir. Yazıçı “Taksi və vaxt”, “Gürcü familiası” hekayələrində bu tendensiyanı uğurla təqdim etmişdir. “Taksi və vaxt” (1961) hekayəsinin qəhrəmanı bir vaxtlar sevdiyi qızı yola salarkən sonradan ömrü boyu bu hərəkətinin peşmanlığını çəkəcəyini düşünməmişdi. Bəlkə də, vaxtında ürəyini açaraq hər şeyi etiraf etsəydi xoşbəxtlik qapısı onun üzünə açılar, həyatın axarında səadət payına sahiblənərdi. Lakin artıq aradan keçən 20 il onun ümidlərini boşa çıxarmış, təklilik mənəşinə salmış, özünü mənliyindən uzaqlaşdırmışdı. Bu zaman kəsiyindən sonra dostunun qızına aşiq olan, onu nişanlısının evindəki ad günü şənliyinə aparmalı olan qəhrəman yenə də səadətini taksi ilə yola salmaq məcburiyyətində qalır. Gənclərin yığıldığı evdə sevdiyi Nərgizin əsl Azərbaycan xanımına xas rəqsi onu xəyallarından ayırır real dünyaya-təklilik məkanına qaytarır. Geriyə dönmək istəyəndə maşının getdiyini görsə düşünür ki, artıq xoşbəxtliyini həmişəlik yola saldığı taksi ona lazım deyil. O, reallığa qayıdıb hər şeyi olduğu kimi qəbul edir və yenə də həyatda tənhadır. Ədib bu əsərdə o surətinin özündən 20 yaş kiçik qıza olan sevgisinin yaşına yaraşmadığını, milli əxlaqi keyfiyyətlərə zidd olduğunu da ustalıqla göstərir. Xəyalən cəmiyyətin gözü ilə onun öz dilindən göstərir ki, Nərgizə olan münasibət yanlışdır. Bəs cəmiyyət bu sinli kişiyə nə deyər?

Qəhrəmanların yaşadıkları dünyadan ayrılıb bir anlıq keçmişə qayıtması və sonra həyata nikbin gözlə baxması, gələcəyə aid ümid çırağının qəlblərində işıq tapmasının əks olunduğu digər hekayə “Gürcü familiası”dır (1967). Özgə mühit fonunda Əsmər və Oqtay obrazlarında doğma insanların yad həyatını xüsusi ustalıqla qələmə alan yazıçı bu insanları birləşdirən birgə keçirdikləri uşaqlıq illərini və vaxtında özlərinin də hiss etmədikləri sevgi duyğusunu xatirələrlə yada salır. Əsmərin bir dəfə yox yerinə hə cavabı verməsilə başqa həyata qədəm qoyaraq hər şeydən uzaqlaşması tənhalığın başlanğıcıdır. Yeni ailə qurduğu ilk vaxtlardan sıxıntılarla qarşılaşan Əsmər Camalla dünyanın az qala hər yerini gəzsə də, hər şeyi olsa da yenə də içəri şəhəri, uşaqlığını, keçmişini, Oqtayı axtarır, yaşadığı həyatdan ayrılıb bir günlük də olsa qaydaların üstündə xətt çəkərək özü olmaq istəyir. Ailə həyatı imkan baxımından ona hər şey versə də, daxilində olan insanı boğub yeni süni insan obrazını canlandırmaq məcburiyyətində qalır. Oqtay Əsmərin gələcəyini ağına belə gətirməsə də, hətta bunu istəməsə də o, hamıdan gizli yenidən Bakıya-xatirələr məskəninə qayıdır. Onların görüşü Əsməri keçmiş-pəncərəsiz evlərinə, qayğısız uşaqlıq həyatına qaytarır. Oqtayın Əsmərin mühacirlər haqqında olan söhbət zamanı düşündükləri isə onların yalnızlıqlarının ifadəsidir:

“Mən düşündüm ki, bəlkə biz də, Əsmər də, mən də mühacirik. Böyüklər diyarına uşaqlıq ölkəsindən gəlmiş mühacirlər. Geri qayıtmaq imkanından əbədi məhrum olmuş mühacirlər. Vətənləriyçün qəribəmiş mühacirlər” [1, s. 381]. Zaman illər ərzində onlara özgə həyatı yaşatsa da nə Əsmərin ona yad olan ailəsi, nə Oqtayın yuva qurmaması, nə də ki uzaq məsafələr onları bir-birinə qarşı özgələşdirə bilmişdi.

Ölümün hənirtisi. Qapının kandarında dayanan ölümün verdiyi xəbərdarlıq siqnalı sanki kimsəsiz insanı düçar etdiyi Qordi düyününə elə mənğərləyir ki, ən qüvvətli qollar da səssiz gələn faciənin gecikmiş təəssüfləri qarşısında biçarə, aciz qalır. Anarın qəhrəmanları hənirini duyduqları ölüm məfhumunun əlindən nə qədər can qurtarmağa çalışsalar da xislətin naqis tərəfinin onlara gətirdiyi bədbəxtliyin aciz qurbanı olurlar. “Vahimə”, “Qırmızı limuzin” hekayələrində qaçılmaz sonluğu göstərən ədib bunları qəhrəmanların timsalında göstərir. Anarın “Qırmızı limuzin” hekayəsində yaratdığı simvollaşdırılanadsız qəhrəman obrazı həyatda yalnızdır. Bütün qanunlardan azad olan yuxular hər gün eyni həyatı yaşamağa məhkum olan onun rüyalarında nədənsə qaydaya tabe olaraq silsilə ilə davam edir. Hər gecə gördüyü qorxulu yuxu vahiməsi ilə qurduğu zəngli saatdan əvvəl oyanır. Və bir gün yuxularının qorxulu rəyası qırmızı limuzini həyatda canlı görən, evdən çıxanda həyətdə, sonra dayanacaqda, metronun çıxışında, dar və keçilməz küçələrdə, iş yerinin

həyatında 19 91 nömrəli avtomobilin onu izlədiyini düşünür. Küçədə gəzərkən belə hər şeyin dəyişib özgüləşdiyini, sanki yadlaşma lövhələrinin ətrafı tutduğunu hiss edir. Həyatı boyu bu qədər təlatümlü olmayan qəhrəmanın yalnız katibəyə ehtiyacı var. Limuzin haqqında ona hər şeyi demək, yenidən aralarında qırılmış bağları birləşdirmək istəsə də bu şansdan məhrumdur. Xoşbəxt olarkən etdiyi səhvlərini indi tək qaldığı zaman anlayan onun bu çarpışmaları əbəsdir. Xaricə köçməyə hazırlaşan katibənin evindəki kitablar haqqındakı söhbət zamanı qadının dedikləri əslində çox böyük məna ifadə edirdi. Bu fikirlərlə o qadını yenidən tanıyır:

“Hər halda bu kitablar bir ailə idi. İndi bir-birindən ayrılırlar, ailə dağılır. Sabah hərəsi şəhərin başqa-başqa yerlərində, başqa-başqa evlərdə, başqa-başqa adamların əlində olacaq. Bir də heç vaxt bir-birləriylə görüşməyəcəklər. - Bir an susdu, sonra əlavə etdi - sənənlə mənim kimi...” [2, s. 14]. Artıq tamamilə tək qalan hər kəsin ona özgə olduğu mühtdə sonunun çatdığını, bundan qurtuluş olmadığını bilən o ölümünü vüqarlı təmkinlə qarşılayır və elə həmin qırmızı limuzindəki bombanın partlaması nəticəsində dünyasını dəyişir. Müstəqillik illərində qələmə aldığı bu hekayədə müəllif bu dövəmdə yeni qurulmuş cəmiyyətdə möhkəmlənmiş münasibətlər fonunda insan bağlarının itməsi nəticəsində ölümün labüdlüyünü əks etdirir. Anar yaradıcılığında özgüləşmə aparıcı xətt kimi özünün pik nöqtəsini bu hekayədə tapır.

Bu xətti ədib sanki “Vahimə” hekayəsində də davam etdirərək, məşhur psixoloq, hamının dərdinə dərman tapan, lakin qorxulu vahimələrindən az qalsın dəli olan Orucun simasında qabarıq formada davam etdirir. Məşhur həkim olduğu üçün hər şeyi olan Oruc yoldaşına, ailə üzvlərinə laqeyd münasibət bəsləyərək Ofeliya ilə əlaqə qurur və bununla da əslində onun üçün hər şey edən xanımınaxəanət edir və ona qarşı soyuq münasibət göstərir, yadlaşır. Onların əlaqəsini gizləyən, əvvəl Baləminin atasının olan, sonra ermənilər yaşayan və Oruca hədiyyə verilən ev sonrakı hadisələr fonunda cəhənnəm ocağına çevrilir. Evdə Baləminin oğlu kimi özünü təqdim edən adamlar dava nəticəsində onu öldürdükdən sonra psixoloji sarsıntı keçirir və ətrafdan qaçmağa çalışır. Yenidən bağa gəldikdə həmin hadisələrin axınına düşən Oruc elektrik vurması nəticəsində dünyasını dəyişir. Ədib bu əsərdə də müstəqillik dövründə insanlarda olan fobiyaları, sanki izlənmək qorxusu səbəbi ilə yaranan psixoloji özgüləşməni ekzistensialist formada qələmə almışdır.

İntihar-absurddan qurtuluş. Absurdla qarşı-qarşıya gəlmək insanı iki seçimdən birini etməklə üz-üzə qoyur: intihar etmək və ya qəbul etmək. Anar hekayələrində bəzən A.Kamyunun mövqeyindən çıxış edərək intiharı çıxış yolu kimi göstərir. Yaradıcılığının ilk illərinin məhsulu olan “Nisbət nəzəriyyəsi” hekayəsi də bu qəbildəndir. Heç kimi qırmayan, hər şeyə səbr edən, hamının bu həyatda nədəsə haqlı olduğunu qəbul edən sanki, mülayim və səxavətli dəniz obrazını canlandıran Hikmət zahirən xoşbəxt görünsə də daxilən param-parçadır. Arvadı Nəimənin professor Ələsgərovla münasibətindən xəbərdar olsa da, bacısı Zəhranın haqlı təhqirlərini sakit tərzdə qəbul edir. Heç vaxt haqq səsini çıxarmayan Hikmət nəhayət, öz sonunu özü seçir və intihar etməklə oxucunun düşüdüklərində çəşqınlıq yaradır. Hikmətin intiharı onun həyatda öz yerini tapa bilməməsinin, dəyərini qiymətləndirməməsinin, hər kəsə haqq qazandırarkən mənən məhv olmasının nəticəsidir. Hər kəsin xoşbəxt gördüyü “Axı nəyi çatdırdı?” deyə düşündüyü, həyatında hər şeyi olan Hikmət özgə həyatını yaşayır. O, zahirən göstərməsə də daxilən bunu qəbul edə bilmir və bu dəfə öz mövqeyində artıq o haqlıdır. Mənəvi boşluqlar, daşdığı qeyrət yükünün çəkilməzliyi onu bu yola məcbur edir. Anar burada mənən əzilmiş, saxta həyat yaşayan qəhrəmanı intihar yolu ilə yaddaşlara həkk edir.

Ədibin hekayə yaradıcılığına diqqət yetirərkən bəzən qəhrəmanların sonda çarəsizlikdən çıxış yolu tapa bilmədikdə intihar etmək istəmələri təbii hal kimi öz əksini tapır. “Qaragilə” hekayəsində vaxtında səsini çıxarıb özü kimi olmaq istəməyən Kazımın həbsini, sonrakı tənhalığını və təklidən intihar etmək istəməsini görürük. İrandakı azadlıq mübarizəsi zamanı o da

Hüseyn, Qurban, Əyyub kimi inqilaba qoşulub zülm zəncirindən azad olmaq, arzuladıqları həyata qovuşmaq üçün çarpışa bilərdi. Lakin inqilab zamanı səsinə çıxarmasa da vurğunu olduğu həyat yoldaşı Mehininazadlıq nəğmələrinə görə zindana düşür, həbsdən çıxdıqdan sonra isə reallıqları görür. Qurbanla Hüseynin yolunu dar ağacından keçirən zaman yağışa baran, günəşə şəms deyən və bunu hamıya qəbul elətdirməyə çalışan Əyyubu əvvəlkindən fərqli olaraq özgə adama çevirmişdi. Ailəsinin də ölümündən xəbərdar olan qəhrəman artıq boş, mənasız yaşamaqdansa intihar yolunu seçir. Təsadüfən radioda eşitdiyi səsin Mehinə aid olduğunu əminliklə anladıqdan sonra isə bu fikri unudub bir gün radio almaq, Mehinin səsinə dinləmək arzusu ilə yaşayır. Onu özünə qaytaran Mehinə olan sevgisidir.

Manqurtlaşan beyinlər. İnsan öz istəyi ilə cəmiyyətdən, ətrafından uzaqlşırsa bu özgələşmə, zorən kiminsə dediyini qəbul edərək dəyişmək isə manqurtlaşmadır. İnsanın ruhuna hakim kəsilmək, arzu və istəklərini boğmaq onun haqq səsinə batırmaqdır. Basqılar altında kimliyini dananların, manqurt kimi yaşamağa məhkum olan insanların həyatını Anar yaxın keçmişdən bəhrələnməklə qələmə alır. Sovet hakimiyyəti dövründəki məcburi yadlaşmanı “İztirabın vicdanı”, “O gecənin səhəri” hekayələri ilə göstərən ədib rejimə qarşı nifrətini, zamanın eybəcərliklərini ustalıqla əks etdirir. “İztirabın vicdanı” hekayəsində ikili simaları göstərən ədib dövr cəlladlarının daxilindəki insanlıq duyğularının ölümlüyünü, çöldə hamının gözü qarşısında həssaslıqla qoruduqları qocalara, qadınlara “içəri” salınarkən necə zülüm verdiklərini, vurduqları yumruqları yaratdığı yaşlı kişi obrazının dili ilə çatdırır. Zorən, güclə yuxarıların dediyi kimi olmalı olanlar ya xoşbəxtlikdən ağılı itirir, ya da ölümə məhkum olurlar. Qəhrəmanın dəhşətlərlə dolu həyat hekayəsi isə insanda rıqqətə gətirir. Tanımadığı qapını döydükdən sonra ev sahibini əvvəlcə özünün vəfat etmiş oğluna, sonra evdəki xanımı qızına bənzədən bu qocanın fikirləri sonda əslində nə oğlunun, nə də qızının olmaması ilə yekunlaşaraq oxucunu sarsıdır. Dövrün digər insanları kimi o da represiya zamanı şairə həyat yoldaşının həbsxanada başına gətirilə biləcək işlərdən qorxur və çıxış yolu kimi onu öldürməyi düşünür və bunu edir. Lakin əslində onun məhkəməyə deyil, başqa yerə aparılacağı fikri ağına gəlmədiyi üçün və ən əsası hamilə yoldaşını öldürdüyü görə özünü bağışlamayan bu yaşlı insan ürəyindəkiləri ona tamamilə yad olan insanla bölüşür. Həyat işığını öz əli ilə söndürən çarəsiz qocanın dünyası mənasızdır.

“İnsan var-dövlətə hərislik göstərəndə laqeydlik, biganəlik baş alıb gedir. Bu vaxt ən böyük zərbə milli-mənəvi dəyərlərə dəyir” [5]. Əsl vətəndaş mövqeyindən çıxış edən Anar vətən taleyinə biganə olmağı qəbul etmir. Ədibin qələminin qəbul edilməz, bağışlanmaz mövqeyi “Ürəyim ağrıyır” hekayəsində təfərrüatı ilə oxucuya təqdim olunur. Yabançılaşmanı qəbul etmək istəməyən Anar bunu ata obrazının dili ilə göstərir. Oğlu Fərhadla elçi getdiyi evdə heç də ağız dolusu danışdığı ailə ilə qarşılaşmayan ata düşdüyü yad aləmdə rus dilində deyilən sözləri başa düşmədiyi üçün, daha sonra isə şalvarının balağına görə gülüş obyektinə çevrildiyini gördükdən sonra susmağı üstün tutur. Dili, həyat tərzini, dünyagörüşləri arasında dəhşətli uçurum olduğunu anlayan ata özgə mühitdə özünə yer tapa bilmir. Gəlini olacaq Merinin caz dinlədiyi üçün ortalığa çıxması onu daxilən daha da hiddətləndirsə də oğlunu yerindəcə susdurub qonaq evində-özünü tanımayan ailə içərisində muğam səsinə heyranlıqla dinləyir. Övladının da getdiyi ailənin nümayəndələrindən fərqlənmədiyini anladığı üçün onun da özgələşməsinə qəbul edən və geriye qayıdarkən hədiyyə üçün saxladığı 50 manat pulu dilənçiyə verən atanın daxili dünyası rahatlığına qovuşur. Əslində mədəniyyət deyə bağırır, mədəniyyətsizlik girdabında uyuyan ailə xalq, millət adına özgə idi.

“O gecənin səhəri” hekayəsində repressiya dövrünün ağır təsvirini yaradan Anar o zamanın qorxulu gecələrini ustalıqla qələmə almışdır. Gecə eşidilən maşın səsinə qorxuya düşən insanlardan kimi işdə etdiyi bir hərf səhvindən, kimi köhnə işlərin üstünün açılmasından, Cavanşir isə balaca qızının gəlinliyi üçün bilmədən oxuduğu yasaq layladan qorxur. Ailədə hər kəs, hətta balaca uşaq belə özü deyil, “olmalı olduğu kimi” olmalıdır. Ayaq səsləri beşmərtəbəli binanın son

mənzilinə yaxınlaşanda bütün qonşuları sonuncu mətrəbədə yaşayan Murad Zeynallının bu gecə-14 aprel gecəsi aparılacağına əmin etsə də, lakin səhər onların gördükləri mənzərə tamam başqa idi. Murad Zeynallını qarşılarında sağ görən qonşular onun övladının dünyaya gəlməsi xəbəri ilə pərt olurlar. Axı hamı onun da sonunun gəldiyini düşünmüşdü. Anar bu hekayə ilə qanlı 37-ci ilin acı gerçəkliyini göstərə bilir. Bir-birindən qorxuya görə ehtiyat edən qonşular xoş günləri belə unudub pis günlərini düşünürdülər.

Nəticə və elmi yenilik. Anarın hekayə yaradıcılığı sosial,mənəvi-əxlaqi problemlərin işıqlandırılmasına kömək edir. Mənəvi boşluq,daxili tənhalıq,qəhrəmanların özünə xəyanət etmələri Anar qələminin ustalığı ilə oxucuya çatdırılır. Müasir ədəbiyyatın sütun yazarlarından olan ədib yeni dünya insanının daxili ənginliklərinə vararaq onun keçirdiyi həyəcanları yeni problemlər fonunda əks etdirir. Yaradıcılığının ilk illərindən müasir həyat həqiqətlərini işıqlandıran, yeni və müstəqil obrazlar yaratmağa müvəffəq olan ədib yaradıcılığında insanın daxili aləmi canlı təsvir edərək oxucunu düşünməyə,həyatın fəlsəfəsini anlamağa məcbur edir. İşıqlandırdığımız özgələşmə məsələsinə başqa ədiblərin də yaradıcılığında rast gəlsək də müəllifi özünəməxsus edən səbəb isə problemi müxtəlif rakurslardan, müasir formada göstərməsidir. Zaman keçdikçə insanlar bir-birinə, dostlara, ailə üzvlərinə yadlaşır, bəzən isə həyat elə olur ki, ani qərarlarla insan cismən özgə həyatını yaşamağa məcbur edir. Əsərlərində insanın özgələşməsini həyatın qanunu kimi göstərən müəllifin yaratdığı obrazlar bəzən bu qanunla yaşayır,bəzənsə geriye dönüş etməyi bacarır. Ədib bəzən çox yaxın dostları bir-birindən dərbədər salır,bəzən isə illərin həsrətini təsadüfi görüşlə vüsala çatdırır. Əqidəsindən dönən insanları yenidən keçmişə qaytarmaqla xoşbəxtliyin əslində ani qərarlara ehtiyacı olduğunu göstərən yazıçı,insanı həqiqi mən kimi görmək istəyir. Yazıçıya görə insan nə qədər öz keçmişindən,xatirələrindən uzaqlaşsa da həyat bumeranqı adamı yenidən həmin nöqtəyə qaytarır. Anarın fikrincə, insan cəmiyyətdən ayrılaraq yalnızlıq dünyasında yaşaya bilməz. Bunun sonluğu yoxdur. Zaman keçir, insan ya özü olub həyat labirintində yolunu tapmalı ya da öz qorxu və iztirabları içərisində məhv olmalıdır.Dəhşətli qorxular burulğanında cırıpan insan kimliyini kəşf edir, özünü olmalı olduğu yerdə tapıb ruhunu azadlığına qvuşdurur. Lakin Anar yaradıcılığında azad ruhlu insan tapmaq çətindir. Onun obrazları həyatın müəyyən dönəmindən sonra özünü tapsalar da sonda təklidən yaxa qurtara bilmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Anar. Əsərləri, I cild, Bakı: Nurlan, 2003, 578 s.
2. Anar. Otel otağı (povest və hekayələr) Bakı: Gənclik, 1995, 183 s.
3. Hüseyinli O. Fəlsəfədə özgələşmə problemi. Fəlsəfə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: BDU, 2007, 129 s
4. Quliyeva A. Anar yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi problemlər [monoqrafiya], Bakı: MBM, 2013, 96 s.
5. Paşayev Q. Ədəbiyyatımızda və ictimai həyatımızda Anar fenomeni, Ədəbiyyat qəzeti, 23 iyun 2018

ŞAHİN FAZİL QƏZƏLLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlahə Siyavuş qızı Dadaşova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dadashova.ilaha@mail.ru

Abstract

Language and style features of Shahin Fazil ghazals

The article discusses the linguistic and stylistic features of the "Ghazals" given in the "Divan" by Doctor of Historical Sciences, Professor Shahin Fazil, who created an innovation by creating "Khamsa" from Divan.

Shahina Fazil's ghazals in "Divans" also attracts special attention with its thema, genre and style features, and original approach to issues. Along with creating 5 divans, he innovated simplicity of language, weight and variety of genres in his divans. These innovations are also felt in ghazals and crucial for the research.

Shahin Fazil writes in his native language and fights for the purity of his language. The poet appeals to other pen owners, shows the possibility of creating beautiful works of art, even in simple writing, with his countless poems and sets an example for them in freeing the ghazal from complex vocabulary. Instead of referring to the Arabic-Persian lexicon, he wants them to benefit from the richness of our native Azerbaijani language, thereby serving the motherland, language and people.

Closeness to the vernacular is clearly felt in these ghazals. The means of artistic description and expression have also been successfully used in ghazals.

Keywords: ghazal, language, style, originality, comprehensibility

Giriş. Tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, "Məcməüş-şüəra" ədəbi məclisinin sədri, görkəmli qəzəlxan, "Divan"lardan yeni "Xəmsə" modeli yaradan Şahin Fazil, ilk növbədə, ənənələrə də sadıq qalmış, "Divan"larında klassik ədəbiyyatın janrlarında yazdığı nümunələrə geniş yer vermişdir. Bu irihəcmli "5 Divan"da ənənəyə uyğun olaraq, ardıcılıq gözlənilməklə öncə "Dibaçə", "Minacat", "Nət", klassik poeziya janrlarında yazılan şeirlər verilmişdir. Lakin sənətkar burada toxunduğu məsələlərə novatorcasına yanaşma tərzini – heca və sərbəst vəzndə yazdığı şeirləri əlavə etməklə yeniliyə imza atmışdır. "Divan"larını, ümumilikdə, qəzəl, qəsidə, qitə, təkbeyt, rübai, təzmin, təxmis, sürud, mürəbbə, müsəbbə, müstəzad, qoşma, təəssüfnamə, bayatı, dördlük, səkkizlik, xatimə, sərbəst şeirlər və digər sənət nümunələri, yapon nəzminə aid olan, bayatını xatırladan haykularla (xokkular) zənginləşdirmişdir.

Şahin Fazil "Divan"larında qəzəl. Qəzəllərində məhəbbət konsepsiyası. Şahin Fazil sadaladığımız bu müxtəlif janrlar içərisində qəzələ xüsusi yer, böyük dəyər vermişdir. "Canım yox- var arasında, sevincim var, qubarım var" təzminində taxt, tac, var, mülki olmasa da, qəzəllərini gələcək nəsillərə yadigarı kimi dəyərləndirmişdir. Əslində şair ona əbədiyaşarlıq bəxş edən yeganə var-dövləti olan yaradıcılığı sayəsində çoxlarından zəngindir. O, müvəqqəti sərvətə sahib olaraq yaşayanların mövqeyindən deyil, xalqın mövqeyindən çıxış edir, yazdığı uğurlu, gözəl, qəlbəyaxın qəzəlləri və digər sənət nümunələri ilə sevilir, adını sənət tarixinə yazdırmaqla əbədi səadət qazanmış olur.

Qəzəl janrına müraciət, bu janrda bir-birindən gözəl, çoxsaylı nümunələr "5 Divan"ın hər birində diqqət mərkəzindədir. Şahin Fazilin bu janrda yazdığı nümunələrdən onun qəzəl janrına xüsusi diqqəti ilə yanaşı, böyük həvəsi, məhəbbəti də duyulur. Çoxsaylı qəzəlləri onun böyük

istedad, zəhmət və enerji tələb edən, dinamik yaradıcılığının bir daha isbatıdır. Akademik Bəkir Nəbiyev “Şahinin qanadları” adlı məqaləsində onun elmi və bədii yaradıcılığını dəyərləndirərkən qəzələ münasibətini və bu janrda yazdığı şeirləri də xüsusilə yüksək qiymətləndirmişdir: “Poeziya və elm Şahin Fazilin çağdaş ictimai fikir fəzasında uğurlu mövqe tutmasına səbəb olan mötəbər qanadlarıdır... Şahin şerin, o cümlədən də xüsusən qəzəlin dinclik nə olduğunu bilməyən cəfakəş fəhləsidir” [7, s. 174- 175].

Şeir, sənətə vurğun zəhmətkeş qəzəl fədaisi Şahin Fazilin qəzəllərində, təbii ki, məhəbbət mövzusu əsasdır və daha çox ictimai məzmun daşıyır. Bu yalnız gözələ məhəbbət deyil, vətənə, dilə, anaya, qadına, övlada, bəşərə, şeir, sənətə sevginin təcəssümüdür və özündə şairin həm doğma dilə münasibətini, həm də ondan necə uğurlu şəkildə istifadə etdiyini uğurlu şəkildə əks etdirir.

Şahin Fazil qəzəllərində dil məsələsi. Şahin Fazil qəzəl yaradıcılığına ənənələrə əsaslanıb mürəkkəb leksikaya malik qəzəllər yazmaqla başlasa da, bu istiqamətdən uzaqlaşmağa nail olan, ərəb-fars dilini bilməyən çoxsaylı müasirləri və gələcək nəsillər naminə zəhmətinə təəssüflənsə belə, qəlizdilli qəzəl dəftərini cırmaqqla onlardan imtina etməyi bacaran şairdir. O həmin zamandan etibarən Azərbaycan dilinin saflığını qorumaq məqsədilə ibarəli ərəb ifadələrindən, fars izafət tərkiblərindən mümkün qədər az istifadə etmiş, sadə, anlaşılıqlı dildə, bu günümüzün leksik bazasına daha çox əsaslanmaqla gözəl sənət nümunələri yaratmış və yaratmaqdadır.

Şahin Fazil qəzəllərinin dili dedikdə onun milliliyə doğru atdığı uğurlu addıma, mürəkkəb leksikadan sadə, anlaşılıqlı ifadələrdən istifadəyə üstünlük verməsinə, dilimizin mühafizəsinə xidmət edərək yazılan saysız-hesabsız sənət nümunələrində bu məsələyə dair söylədiyi fikirlərə və yazdığı əsərlərə diqqət yönəldilməlidir. Burada şairin əsas məqsədi, ilk növbədə, onun ana dilinin saflığı uğrunda israrla mübarizə aparmaq, Azərbaycan dilinin müqəddəsliyi, doğmalığı ilə bərabər, zənginliyi məsələsinə xüsusilə önəm verməkdir. Şair bu məsələni daim diqqətdə saxlayır. Şeirlərini incələdikcə səmimi duyğuları doğma ana dilində qəlbə yaxın, aydın, fikrin rahat və dinamik şəkildə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyduğu müəyyənləşir və bu məsələ, belə yanaşma tərzii də xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Şairin klassik ədəbiyyatın ən məşhur janrlarından olan qəzəli müasir oxucunun diqqətinə çatdırıb sevdirmək baxımından böyük uğur qazanmasının bir səbəbi də məhz bu məqamla bağlıdır. Şahin Fazil yalnız bununla kifayətlənmir, digər qələm sahiblərinə dəfələrlə müraciət edir, doğma dildə sadə, anlaşılıqlı yazmaqla da, gözəl sənət nümunələri yaratmağın mümkünliyünü yazdığı saysız-hesabsız şeirlər vasitəsilə dəfələrlə sübut edir və onlara qəzəli qəlizlikdən azad etməkdə nümunə olur.

Şair “Hamiya tazə qəzəl yazmağı elan etdim” mətləli qəzəlin üçüncü beytində ana dilimizin şeir ahənginə uyğun olduğunu bildirir, onun rəvanlığına, gözəl və cazibədar ahənginə diqqət yönəldərək deyir:

Doğma sözlərlə, canım, yazmaq olurmuş qəzəli,
Dilimin sehri ilə sehri də heyran etdim [1, s. 100].

Şair onlara ərəb-fars leksikasına müraciət etməkdənsə, doğma Azərbaycan dilimizin zənginliyindən bəhrələnməyi arzu edir. Şeirdə əcnəbi sözlər vasitəsilə fikri mücərrəd şəkildə təqdim edənləri nəinki qəzəllərində, digər janrlarda yazdığı əsərlərdə, o cümlədən, qəsidələrində də haqlı olaraq tənqid edir:

Şeri bəzəyib əcnəbi sözlərlə lüğətdən,
Şair deməsin bizlərə mənəni mücərrəd [2, s. 44].

Şahin Fazil şeirdə xəlqilik məsələsinə xüsusilə diqqət yönəldir, “Qəlbimdə mənim yarə inam var həmişə” qəzəlinin məqtə beytində “Milli qəzəlin olmalıdır xəlqi libası” [2, s. 114] fikrini dəfələrlə təkrar etdiyini bildirir. Həqiqətən də, çoxsaylı qəzəllərdə, o cümlədən, “Məclisdə nigar

olmasa, cam olsa nə xeyri?" qəzəlində də xəlqi dildə yazmağın vaibliyini vurğuladığını, mürəkkəb ifadələrin işlədilməsinin heç bir faydası olmadığını bildirdiyini görürük:

Şerin dili xəlqin dili olsun gərək, ey dil.

Şeir içrə qəliz cümlə, kəlam olsa, nə xeyri? [3, s. 142].

Şair şeir dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsini – xilasını xəlqilikdə görür, məşhur qəzələn Əliağa Vahidi, onun aydın leksikaya malik qəzəllərini xatırlayıb xatırladır. "Köhnə il ötdü, yenə Vahidi andıq, andıq!" [4, s. 154] mətləli qəzəlində də məşhur qəzələn Əliağa Vahidi anaraq onun dil saflığının təcəssümü olan qəzəllərinin gözəl nümunə olduğunu vurğulayır:

O ki, saf dillə qəzəl yazmağı təlqin etdi,

Şerinin nuri ilə nurə yetib nurlandıq [4, s. 154].

Verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, Şahin Fazil qəzəlləri dil sadəliyi, fikir aydınlığı ilə də orijinaldır və çağdaşlarına gözəl bir nümunədir. Bu qəzəllərin dilin mühafizəsinə köklənən ideyası isə şairin əsl vətəndaş kimi mövqeyinin bir daha təzahürüdür.

Qəzəllər dil-üslub xüsusiyyətləri cəhətdən uğurlu sənət nümunələridir. Xəlqiliyi vacib hesab edən şairin əksər şeirləri buna gözəl örnəkdir. Söylənən fikrin müxtəsər, lakonik şəkildə ifadəsinə nail olmaq üçün xalq müdrikliliyinin göstəricisi olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən atalar sözü və məsəllərə məqamında müraciət şairin dilinin xəlqiliyinin göstəricisidir. Məsələn: "Zər qədrini zərgər bilər" bu qəbildəndir. Şair "Zahidi dinləmə, arif, sözünü şər bilmis" mətləli qəzəldə deyir:

Vahidin qiymətini siz soruşun Şahindən,

Bir məsəl var ki, "zər qədrini zərgər bilmis" [2, s. 413].

Bədi təsvir və ifadə vasitələri, xüsusilə, məcazlar – təşbeh, epitet, metafor, litota, bədi sual, müaliğələrdən məqamında istifadə qəzəllərin dilinin bədi dəyərini artırır. "Məcəzaların ən ibtidası bənzətmədir (təşbeh-oxşatma)" [6, s. 85].

"Eşqini hifz edirəm qəlbimdə sərmayə kimi" mətləli səkkiz beytdən ibarət qəzəlin mətlə beyti müfəssəl təşbehlərlə sonlanır:

Eşqini hifz edirəm qəlbimdə sərmayə kimi,

Sözünü dinləyirəm gündə sənə ayə kimi" [2, s. 159].

Burada qələmin sərmayə, sözün ayəyə bənzədilməsi təşbehdir. Qəzəllər bu məcaz növü ilə – bənzətmələrlə xüsusilə zəngindir. Elə bu qəzəlin mətlə beytindən əlavə, III, IV, V və VI beytləri də fikrimizə nümunə ola bilər. Artıq nümunə göstərdiyimiz ilk beytin isə hər iki misrasında bunu aydın şəkildə görmək olur: Burada ilk misrada eşq – bənzəyən, sərmayə – bənzədilən, kimi – bənzətmə qoşması, ikinci misrada isə söz – bənzəyən, ayə – bənzədilən, kimi – bənzətmə qoşmasıdır.

"Ey məni bədbin görən, zülmü sitəm görmüşəm" mətləli qəzəlin isə ikinci misrasında iki təşbeh işlənmişdir:

Ey məni bədbin görən, zülmü sitəm görmüşəm,

Dağ kimi dərd çəkmişəm, sel kimi qəm görmüşəm [2, s. 246].

Qəzəllərdə metaforlardan istifadə də diqqət cəlb edir. "Ruhum sevinir şeri qəzələn oxuyanda" qəzəlində olduğu kimi. Burada canlıya aid olan göz yaşını tökmək xüsusiyyəti buludların üzərinə köçürülmüşdür:

Əlbəttə, buludlar yenə göz yaşını tökmüş,

Bildim bunu mən təşnə biyaban oxuyanda [2, s.73].

Ümumilikdə, qəzəllərdə bədi təsvir vasitələrinə diqqət etdikdə təşbeh və metaforların daha intensiv şəkildə işləndiyini görürük.

Bədii ifadə vasitələrindən isə mübaligə, litota, bədii sual daha çox işlənmişdir. Şahin Fazilin həyat yoldaşı Tamridaya ithaf etdiyi “Qəlbimə qüssə-qəmi yar edirəm mən sənsiz” mətləli qəzəlinin məqtə beytində işlənən mübaligə də buna gözəl nümunədir:

Şahinin eşqi onu göylərə qaldırmışdı,
Daha şahinliyi inkar edirəm mən sənsiz” [5, s. 992].

Bu sıranı artırmaq da olar. Ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlirik ki, “Divan”ların hər biri qəzəllərlə zəngin, qəzəllər də öz növbəsində xəlqiliyi, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından diqqətəlayiqdir.

Qəzəllər, yalnız ana dilinə verilən böyük dəyər, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə deyil, bir çox məziyyətləri ilə diqqət cəlb edir ki, bu da növbəti tədqiqatların mövzudur.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, məqalədə Tarix elmləri doktoru, professor Divanlardan “Xəmsə” yaratmaqla yeniliyə imza atan Şahin Fazil “Divan”larında verilən qəzəllərində ana dilinə münasibət, bu sənət incilərinin dil-üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yönəltdik.

Şahin Fazil qəzəlləri mövzu, dil və üslub xüsusiyyətləri, məsələlərə orijinal yanaşma tərzilə diqqəti cəlb edir. O, 5 divan yaratmaqla yanaşı, dil sadəliyi, vəzn və janr müxtəlifliyi ilə divanlarında yeniliklər edib. Bu yeniliklər qəzəllərdə də aydın şəkildə duyulur və tədqiqat üçün çox önəmlidir.

Şahin Fazil öz ana dilində yazır, dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır. Şair bununla kifayətlənmir, həmvətənləri olan digər qələm sahiblərinə müraciət edir, sadə yazmaqla da, gözəl sənət nümunələri yaratmağın mümkünlüyünü yazdığı saysız-hesabsız şeirlərlə göstərmiş olur və onlara qəzəliyyəti qəlizlikdən azad etməkdə nümunə olur. O onlara ərəb-fars leksikasına müraciət etməkdənsə, doğma Azərbaycan dilimizin zənginliyindən bəhrələnmələrini, bununla da vətənə, dilə, xalqa xidmət etmələrini arzu edir.

Bu qəzəllərdə xəlqilik aydın şəkildə duyulur. Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də qəzəllərdə uğurlu şəkildə istifadə edilmişdir. Bütün bunlar sənətkarın yaradıcılığında ana dili məsələsinə nə qədər böyük məsuliyyət, məhəbbət, həvəslə yanaşdığını, onun mühafizəsində daim fəallıq göstərdiyini, yaratdığı gözəl sənət nümunələri ilə Azərbaycan dilinin qüdrətini bir daha isbat etdiyini söyləməyə əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fazil Ş. Divan. Bakı: Azər nəşr, 1996, 456 s.
2. Fazil Ş. İkinci Divan. Bakı: Elnur-P, 2005, 1268 s.
3. Fazil Ş. Üçüncü Divan. Bakı: Təknur, 2008, 1382 s.
4. Fazil Ş. Dördüncü Divan. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 872 s.
5. Fazil Ş. Doğruya doğru. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 1224 s.
6. Mir Cəlal, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. – Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşri. – Bakı: Maarif, 1988. – 280 s.
7. Nəbiyev B. Şahinin qanadları, Azərbaycan ədəbi-bədii jurnalı, № 2, Bakı, 2006, s. 174-175

REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANININ TƏDRİSİ

İnci Elşad qızı İbrahimzadə
Bakı Dövlət Universiteti (*magistrant*)
inciibrahimzadee98@gmail.com

Abstract

Teaching realism literary trend

This article discusses the teaching of the literary trend of realism. At the beginning of the article, a brief information was given about the literary trend of realism, the history of its origin and the country where it first appeared. Representatives of the literary movement of realism are mentioned in both world and Azerbaijani literature. In addition, the article mentions the representatives of the literary movement of realism in the 11th grade textbooks of secondary schools and the names of their works. The textbook also mentions the famous work of Jalil Mammadguluzadeh "My mother's book" and provides information about the stages and methods of teaching this topic.

Key words: realism, literary trend, teaching, method, pupil

Giriş. Realizm həyat həqiqətlərinin bədii yaradıcılığın müxtəlif növlərinə məxsus xüsusi təsvir vasitələri ilə əks etdirilməsidir. Realizm XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən ədəbi termin olaraq fransız ədəbiyyatının "realist məktəb" adlanan cərəyan üzvlərinin fəaliyyəti ilə yayılmağa başlamışdır. Bu ədəbi cərəyan adətən 19-cu əsrdə romantizmin davamçısı kimi görülür, naturalizmə və ayrı-ayrı modernist cərəyanlara qarşı yönəldilir. Realizm və romantizm növləri bədii-estetik cəhətdən bir-birinə zidd olmadığı üçün vahid bir bütünün iki tərəfini təşkil edir; bədii realıq həyat reallığının estetik idealla vəhdətində təzahür etdiyindən romantik əsərlərdə, adətən realistik elementlər, realistik əsərlərdə romantik elementlər görünür.

Realizmin ədəbi cərəyan kimi dünya ədəbiyyatında və milli ədəbiyyatımızda yeri. Dünya ədəbiyyatında P.Neruda, L.Araqon, M.Y.Dostoyevski, Ç.Dikkens, G.Mopassan, Q.Flober, O.Balzak və başqaları realizmin ən məşhur nümayəndələri sayılırlar. Fransada Floberin "Madam Bovari" əsəri realizm ədəbi cərəyanının ilk nümunəsidir. Ədəbiyyatda "bovarizm" termini də onunla bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatındasa C.Cabbarlının, C.Məmmədquluzadənin, N.Vəzirovun, M.Ə.Sabirin, M.F.Axundovun əsərləri realist ədəbiyyatın mükəmməl nümunələridir. Dünya ədəbi prosesində realist ədəbi cərəyanın əlamətləri romantik ədəbi cərəyanından daha gec müşahidə edilir. N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasında Kərpickəsən kişi ilə Qarı obrazları realist bədii təfəkkürün məhsulu olmaqla bərabər, eyni zamanda hadisələrin şişirdilmiş təqdimatı, yüksək idealların tərənnümü, xoşbəxtlik şəhəri yaratmaq istəyi və s., Nizami Gəncəvini romantik bədii düşüncələrin (romantizm yox!) klassik üzvünə çevirmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqif realist ədəbi cərəyanının, realist bədii düşüncənin ədəbiyyata gəlişinin təmsilçisi oldu. Vaqif yaradıcılığı realizmdən daha çox realist metoda, realist bədii fikrin ifadəsinə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, dünya ədəbi prosesində, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yaranması XIX əsrə aiddir. Realizm həyat ideyasını həqiqətə, dürüstlüyə, əhatəliliyə əsaslanan estetik prinsip kimi irəli sürdü. XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq reallığa, məzmun və formaya, bədii əsərlərdə insaların təhlil olunmasına, tipikləşdirmənin və fərdiləşdirmənin üsullarına münasibət ayrılığı fərqləndirilmişdir. Təşəkkülünün birinci illərində realizm istiqamət, sonralar isə cərəyan olmuşdur [2, s. 355-356].

Realizmin məzmununun genişliyi, uzun müddət mövcudluğu, bu dövrdə cəmiyyətlərdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr və tarixi dəyişikliklər, o cümlədən realizmlə bağlı ədəbi əsərlərin

bolluğu və zənginliyi ona romantizm ilə müqayisədə yeni tipoloji xüsusiyyətlər verirdi. Buna görə də realizmin üç təzahürü var: maarifçi realizm ; tənqidi realizm; sosialist realizmi.

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin nümayəndələri sırasında S.M.Qənizadə, N.Vəzirov, M.F.Axundzadə və başqaları; tənqidi realizmdə C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, onların yetirmələri və başqaları; sosialist realizmdə isə sovet dövründə yaşayıb yaradan sənət insanları daxil idi. Onların əsərlərindəki üslubsa realist üslubdur. Realizm ədəbi cərəyan kimi həm realist metodu, həm də realist üslubu özündə ehtiva edir.

Maarifçi realizmin nümayəndələri əsərlərində düzgün tərbiyə sistemini və ondan irəli gələn şüurlu vətəndaş obrazlarını yaratmağa çalışmışlar [1, s. 97].

Tənqidi realizmin adı elədir ki, hər şeydən qabaq onun tənqidi nahiyəti haqqında təsəvvür yaradır. Tənqid hər zaman müəyyən bir mütərəqqi ideal naminə olur. Cəsarətli realist yazıçılar yeni cəmiyyət yaratmaq normalarını fikirləşən, həmin fikri reallaşdırmağa çalışan, məqsədi uğrunda fədakarlıq göstərən nəcib, mərd insanların da obrazlarını yaradırlar [3, s. 244].

Sosialist realizmin rüşeymləri və bədii prinsipləri Rusiyada inqilabi hərəkatın üçüncü dövründə proletar məfkurəsini təbliğ edən inqilabçı yazıçıların ədəbi təcrübəsində özünü göstərməyə və müəyyənləşməyə başlamışdır. Sosialist realizmi tələb edir ki, yazıçı həyatı tarixən konkret və dialektik inkişaf prosesində təqdim etsin. Bu tələb istər tarixi mövzuda yazılan əsərlərə, istərsə də müasir həyatı əks etdirən əsərlərə aiddir [3, s. 263].

20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tarixi hadisə olan iki jurnal - "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" adı altında ədəbi məktəb yaranmışdır. Bəlkə də bu ədəbi məktəbləri XIX əsrdən başlayaraq Lənkəranda, Ordubadda, Şuşada, Şamaxıda, Bakıda, Tiflisdə fəaliyyət göstərən ədəbi məcmuələrin davamı kimi qiymətləndirmək olar. Lakin mühüm fərq odur ki, bu ədəbi məclislərin ayrıca mətbu orqanı yox idi. "Molla Nəsrəddin" tənqidi realizm ədəbi məktəbi, "Füyuzat" romantizm ədəbi məktəbidir. Başqa sözlə, bu ədəbi məktəblərdə tənqidi realizm və romantizm inkişaf etmişdir. Bəzən "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi məktəbi ilə eyniləşdirilir, "Füyuzat" ədəbi məktəbi Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi məktəbi adlanır. Bu ədəbi məktəbləri Cəlil Məmmədquluzadənin və ya Əli bəy Hüseynzadənin adına yazmaq tamamilə yanlışdır və tamamilə yanlışdır və bu, ədəbiyyat tariximizin real baxışına ziddir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin", Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" ədəbi məktəblərinin formalaşmasındakı payı həmin məktəblərin formalaşmasında iştirak edən başqa sənətkarların payı ilə eynidir, ancaq xidmətlərinə görə onların rolu digər müasirlərlə müqayisədə daha çoxdur [7].

Orta məktəb dərslərində realizm ədəbi cərəyanının tədrisi məsələsi. 11-ci sinif ədəbiyyat dərslərində tənqidi realizmin nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadə Və Mirzə Ələkbər Sabirin həyat yolu və yaradıcılıqları haqqında ətraflı məlumat əks olunmuşdur. Bu məlumatlar vasitəsilə şagirdlər onların həyatları və yaradıcılıqları ilə yaxın tanış olduqca tənqidi realizm cərəyanının mahiyyətini daha aydın dərk edirlər. Müəllim müxtəlif təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərin bu mövzuları daha yaxşı qavramalarına nail ola bilərlər. Bu zaman, məsələn, söz assosiasiyası metodundan istifadə etmək olar. Bu metodda ilk olaraq lövhədə öyrənilən mövzuya aid açar söz (və ya ifadə) yazılır. Şagirdlər bu sözlə bağlı ilk xatırladıqları fikirləri söyləyir və həmin fikirlər müəllim tərəfindən lövhəyə yazılır. Mövzu ilə bağlı xatırladıqları ilk fikirləri deyirlər və müəllim bu fikirləri lövhəyə yazır. Mövzuya aid sözlər deyilən fikirlərdən seçilərək əlaqələndirilir və bu anlayış əsasında yeni materialın mənimsənilməsinə başlanılır. Bu metod şifahi olaraq da tətbiq olunabilir.

Şagirdlər aşağı siniflərdə C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında tanış olurlar, onların bu dahi şəxslər haqqında məlumatları olur. Bu baxımdan da, bu mövzuların tədrisində söz assosiasiyaları metodunun tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu metoddan əlavə. Bu

mövzuların tədrisi prosesində ziqzaq, beyin həmləsi, BİBÖ və s. metodlarından da istifadə etmək olar.

Mövzuya uyğun metoddan istifadə edilməsi müəllimin səriştəliyindən və peşəkarlığından asılıdır. Müəllim tədris edəcəyi mövzuya əvvəlcədən hazırlaşmalı, dərsin müddətini, şagirdlərin sayını nəzərə alaraq istifadə edəcəyi metodları düzgün və dəqiq müəyyənləşdirməlidir.

Dərsin sonunda şagirdlərin biliklərini daha da möhkəmləndirmək və yoxlamaq üçün dərslərdəki tapşırıqlardan əlavə, müəllimin tərtib etdiyi və ya hansısa başqa bir mənbədən əldə etdiyi test suallarından da istifadə etmək olar. Bu zaman həm vaxta qənaət edilmiş olar, həm də şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətləri müəyyənləşdirmək olar. Həmçinin dərsin səmərəli keçməsi üçün yeni təlim texnikalarından da istifadə etmək olar. Tədris prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində texnikanın tədris prosesinə daxil edilməsi aktiv inkişaf edir. Alimlər gələcəkdə müəllim və məktəbin köməyi olmadan öyrədici (təlimedici) sistemlərdən müstəqil istifadə olacağını proqnozlaşdırırlar” [5, s. 103].

Beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək keyfiyyətli, səmərəli, gələcəyə istiqamətlənmiş təhsil sisteminin yaradılması günümüzün ən vacib tələblərindən biridir. Respublikamızda təhsil sistemində aparılan islahatlar, yeni standartların qəbul edilməsi nəticəsində buna nail olmuşuq. İKT-dən istifadə edərək təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində addımlar atılıb və atılmaqdadır. Ölkəmizdə ən son texnologiyaların tətbiqi, onlardan istifadəni təmin etmək üçün müəllim heyətinin cəlb edilməsi, təlimlər buna misaldır. Təlim-tədris zamanı təhsilənlərin hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün yeni təlim texnologiyalardan məqsədəuyğun, müvafiq qaydalara uyğun kompleks şəkildə istifadəsi daha yüksək uğurlar əldə etməyə şərait yaradır. Burada təlimin məqsədinə və məzmununa uyğun olan texnologiyalar seçmək lazımdır. Həmin seçilən texnologiyaları da ardıcıl, sistemli şəkildə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş zamanda həyata keçirilməlidir. Təlim texnologiyası təlimin ən son və ən effektiv üsullarından istifadə etməklə pedaqoji prosesdə yüksək elmi-intellektual səviyyəyə və nümunəvi əxlaqi-etik normalara sahib bir şəxsiyyətin yetişdirilməsi deməkdir. Hər bir texnologiya – hazırlıq, fəaliyyət prosesi və analiz kimi mərhələlərdən ibarətdir. Təlim texnologiyasının hər bir mərhələsi müəllim və şagirdlərin müvafiq əməliyyatlarını əhatə edir. Ümumiyyətlə, texnologiyalar biri-biri ilə əlaqəli, ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir.

Dünyada baş verən qloballaşma və cəmiyyətin informasişdırılması prosesləri yeni təhsil modellərinin formalaşmasına səbəb oldu. Bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə ənənəvi təhsil artıq yeni təhsil formalarına inteqrasiya edilir və vahid təhsil məkanı yaradılır. Vahid təhsil məkanının yaradılması kimi köklü dəyişikliklərə əvvəlki təhsil və tərbiyə formaları ilə nail olmaq mümkün deyil. Bu yeni modelin ərsəyə gəlməsi təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi edilməsi və həmin texnologiyalardan düzgün istifadə edilməsi nəticəsində mümkündür. Ənənəvi yanaşmada müəllim qaydaları öyrətmək, əzbərlətmək, şeirin təhlilini aparmaq, tənlikləri həll etmək və sairə məqsədləri qoyurdu. Bu cür məqsədlər də uşaqların yaradıcılığını təsvir etmirdi. Texnologiyaya əsasən, təlimin başlıca məqsədi təhsil alanların biliklərini, düşüncələrini, emosiyalarını və davranışlarını dəyişdirməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təhsil sisteminin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdən ibarətdir. Təlim prosesində yeni texnologiyalardan istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, İKT vasitələri tədris prosesini xeyli asanlaşdırır, dinamik və sürətli edir. Öyrənmə sistemə kompüterin əlavə olunması tədrisi daha mükəmməl təşkil etməyə və şagirdlərin dərse marağını artırmağa imkan verir. Buna səbəb kompüter ilə aparılan dərslərin məktəblilər üçün daha maraqlı və yaddaqalan olmasıdır. Multimedia vasitələrinin, avtomatlaşdırılmış tədris sistemlərinin, kompüter təlim proqramlarının, animasiyalı tədris vasitələrinin, interaktiv lövhələrin istifadəsi şagirdlərin təfəkkürünə müsbət təsir göstərir və nəticələrinin keyfiyyətini artırır. Yeni təfəkkürə və yeni texnologiyalara əsaslanan

mütərəqqi bir həyat tərzi yavaş -yavaş və tamamilə cəmiyyətimizin həyatına və düşüncəsinə daxil olur. Digər tərəfdən, yeni təlim texnologiyaları istənilən fənnin tədrisində yeni tədris metodlarının tətbiqini tələb edir. Məktəblərdə geniş yayılmış, amma fərdin hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında imkanları az olan ənənəvi təlim texnologiyaları artıq 20-ci əsrin axırında bir neçə yaradıcı və yenilikçi alimlər tərəfindən təsirsiz, hətta zərərli olaraq qəbul edilməyə başlandı. Bu qiymətləndirmə inkişaf etmiş dövlətlərdə əhalinin məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olması ilə əsaslandırılmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də yeni tələblər irəli sürülür. Bu isə təlim prosesinin daha da mükəmməl olmasını, yeni məzmun, forma və üsulların tətbiq olunmasını zəruri edir. Yeni təhsil texnologiyaları şagirdlərin intellektual və mənəvi inkişafına yönəldilmişdir. Tədrisdə yeni texnologiyalardan istifadə şagirdlərə fikirlərini aydın məntiqi ardıcılıqla təqdim etməyə imkan verir. Bu metodlar təhsilənlərin yaradıcılığının inkişafını təmin edən yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Yeni yanaşmaların, yeni tədris texnologiyalarının, innovasiyaların və tədqiqatların pedaqoji və psixoloji əsaslarının inkişafı üçün ənənəvi metodların üstünlüklərindən istifadə etməklə müasir tələblərə uyğun nəticəyə yönəlmiş təhsil prosesinin elmi bazası ən aktual problem hesab olunur.

Cəmiyyət təhsil müəssisələri üçün bir problem olaraq müstəqil, mükəmməl, rəqabətçi və yaradıcı insanları yetişdirmək vəzifəsi qoymuşdur. Bu tapşırıqların icrası milli və mənəvi dəyərlər nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan fəal tədris metodlarından istifadəni tələb edirdi. Uşaqlara daim inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşmaq gərəkdir. Erkən məktəb yaşları bütün bacarıqların, öyrənmə həvəsinin və şəxsiyyətin formalaşmasının əsas mənbəyidir. Hər bir uşaq unikal xüsusiyyətlərə sahib olurlar. Təlimin əsas vəzifəsi dərs yükününün uşaqların fərdi xüsusiyyətləri uyğunlaşdırmaqdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bəzən uşaqlar təlimə xüsusi maraq göstərir, bəzən isə laqeyd olurlar. Bütün şagirdlərin müstəqil düşünmək və tənqidi danışmaq qabiliyyəti eyni deyil. Tədris prosesini aktivləşdirmək məqsədilə düşünmə bacarığını inkişaf etdirmək, yaradıcılığa həvəsləndirmək və öyrənməyə maraq yaratmaq istəyən müəllim, şagirdi öyrənməyə cəlb edəcək müəyyən metodlardan, üsullardan və prosedurlardan istifadə etməlidir. Şagird təlimdə fəal iştirak etməyə hazır olmalıdır. Müəllim şagirdin dünyanı dərk etməsinə və qazandığı bilikləri real həyatda tətbiq etməsinə kömək etməlidir. Yeni tədris texnologiyaları ilə dərslərin üstünlüklərindən biri də şagirdlərin sosial inkişafıdır. Bu cür siniflərdə təşkil olunan kooperativlər (qruplar) şagirdlərin sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Qrupu təşkil edən şagirdlər arasındakı münasibət qrup daxilindəki ünsiyyət və davranış qaydaları ilə tənzimlənir. Belə qaydalar şagirdlərin əxlaqi-mənəvi cəhətdən formalaşmalarında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Tədris texnologiyasının məqsədlərindən biri də hər növ hədəflər və öyrənmə səviyyələri üçün cari və son standart tapşırıqlar yaratmaqdır. Əslində, texnoloji təhsil üçün testlər fondu, bütün fənlər üzrə yoxlayıcı komplekslər gərəkdir. Test nəzarətinin mahiyyəti onun meyarlılığındadır. Hədəfə çatma dərəcəsi meyarlarla ölçülür. Tədris texnologiyaları təhsildə informasiya texnologiyalarının inkişafına da təkan verir. Texnologiya, təhsil prosesinin müəyyən sahələrində idarə olunması qaydalarından yalnız biridir. Praktik mənada pedaqoji texnologiyalar nəzərdə tutulan məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərin, münasibətlərin formalaşdırılması və idarə olunması üçün bir sıra əməliyyatlar deməkdir.

11-ci sinif Ədəbiyyat dərslərində həmçinin, C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsəri, M.Ə.Sabirin isə "Neylərdin, ilahi?!" satirası verilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsərinin tədrisinə 5 saat vaxt ayrılmışdır. Birinci saat: Məzmun üzrə işdir. Dərsin gedişi aşağıdakı kimi həyata keçirilə bilər.

Ev tapşırıqlarının yoxlanılması: müzakirələrin, müsahibələrin, təqdimatların dinlənilməsi və s. tətbiqlə müəyyən oluna bilər. Şagirdlərin hansı mənbələrdən və nə cür bəhrələndikləri aydınlaşdırılır, müvafiq qiymətləndirmə meyarları tətbiq edilir.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Bu mərhələyə dərslikdəki “Oxuya hazırlaşın” tapşırığı üzərində işləməyə başlamaqla olar. Müəllimin təkliflə şagirdlər bu sualların (Milli birlik nə deməkdir?, Milli birliyi nə cür qazanmaq olar?, Sizin fikrinizcə, milli birlik nə zaman daha vacib olur?) ətrafında fikirləşirlər. Təqdim olunan cədvəldə qeydlər edən şagirdlər kiçik qruplarda müzakirə edirlər. Bu iş motivasiya yaratmaq və tədqiqat sualını müəyyən etmək üçün əsas ola bilər. Ya da əsərin səhnə variantından kiçik fragmentin göstərilməsi, mətndən vurğulanan kiçik bir parçanın oxunması (məsələn, sensor Mirzə Cəfərin sonuncu monoloqu), məşhur alimin komediya haqqında dediyi sözləri xatırlamaq və s. motivasiya yaratmaq üçün vasitədir. Bütün qısa müsahibə tələb olunur və tədqiqat sualı nəhayət müəyyən edilir.

Tədqiqat sualı: İnsanlara ana dilini unutturduğunu nə ola bilər?

Təkliflər dinlənir və qeydə alınır.

Tədqiqat əsəri oxumaqla başlayır. Bu bir çox yolla edilə bilər. Bütün hallarda şagirdlərə xatırladılır ki, oxumamışdan əvvəl tanış olmayan sözlərin və məcazlərin mənasını müəyyən etmək vacibdir.

Dərslikdə təklif olunan qayda şagirdlərin diqqətli və fəal olması, həm də vaxta qənaət etmələri üçün faydalıdır. Dərslikdəki hissənin birinci səhifəsi rollarla oxunur. Müəyyən olunan cümlələr oxuculara suallar verir. Sualların müxtəlif məzmununda olmasına diqqət yetirilir. Suallardan mətndəki məlumatlara şagirdlərin diqqətinin səviyyəsini müəyyən etmək (məsələn, Rüstəm bəy nə edib?), nəticə çıxarmaq (məsələn, qardaşlar hansı cümlələrdə analarına müraciət ediblər?), anlamaq üçün istifadə olunur. Oxucuların cavabları cümləri qane etmədikdə, qalan şagirdlərin cavablarını dinləyirlər. Müzakirə ortaq məxrəc tapılana qədər davam edir.

Əsərin sonrakı səhifələri növbə ilə oxucular və cümlər tərəfindən oxunur və iş əvvəlki qaydalar gözlənilməklə davam etdirilir. Bu, əslində, informasiya mübadiləsi və müzakirə mərhələsinin tələblərinə cavab verir.

Dərslikdəki parçanı oxuduqdan sonra seçilmiş kiçik hissənin məzmununun xülasəsi üçün hazırlıq aparılır. Seçilmiş hissənin əvvəlki hissə ilə əlaqəsi müəyyən edilir, tərtibata diqqət yetirilir. Bir neçə təqdimatı dinləmək və müzakirə etmək məsləhətdir. Şagirdlərin gəldiyi nəticələr yekunlaşdırılır, qiymətləndirmə aparılır.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirmə aparılarkən müvafiq qiymətləndirmə meyarları və səviyyələri üzrə cədvəllərdən istifadə məqsədəuyğundur.

Müəllim dərslikdəki “Evdə iş” başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetiriləcəyini şagirdlərə xatırladır [4, s. 44-46].

Nəticə və elmi yenilik. Realist obraz təkcə ictimai və milli xüsusiyyətləri deyil, həm də fərdi həqiqətləri əks etdirən yüksək ədəbi tərəqqi səviyyəsini ifadə edir. Realizm dövrünə kimi ədəbi obrazın fərdiliyi yazıcı üçün aydın şəkildə dərk edilməyən bir prinsip idi. Yəni realizmə kimi ədəbi obrazın fərdliliyi kortəbii və mexaniki şəkildə olurdu. Amma sonra realist yaradıcılıqda ədəbi obrazın fərdliliyi müəlliflərin şüurlu ədəbi prinsipi kimi özünü göstərir. Realizm ədəbi cərəyanının tədrisində də diqqətli olmaq, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə şagirdlərə bu ədəbi cərəyanını bütün incəliklərini və nümayəndələrinin yaradıcılıq yolunu peşəkar səviyyədə mənimsətmək gərəkdir. Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə edərək dərsləri daha maraqlı edə bilər. Yeni tədris metodları tədris materialının daha yaxşı mənimsənilməsi və şagirdlərin müstəqil mühakimə yürütmələri üçün çox əhəmiyyətlidir. Yeni tədris texnologiyalarının üstünlükləri ondan ibarətdir ki, dərs yalnız aktiv bir mühitdə baş verir, yalnız müəllimlər deyil, həm də şagirdlər yaradıcılıq axtarışında olurlar, sərbəst düşüncə tərzini formalaşdırır, təşəbbüskarlıq və yeniliyə meyli artır.

Realizm ədəbi cərəyanının tədrisi yollarının ətraflı araşdırılması və tədrisi yollarının nümunə əsasında tədqiq edilməsi məqalənin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 1996, 376 s.
3. <http://heb.science.gov.az/az/news/1595/>
4. Mir Cəlal, Xəlilov P. İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 2005, 280 s.
5. Mustafayeva Aynur, Həsənov Bilal, Əliyev Soltan Ümumtəhsil məktəblilərinin 11- ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodiki vəsaiti. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2018, 211 s.
6. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012, 103 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA BANİNİN YARADICILIĞINA MÜNASİBƏT

Nazlar Yusif qızı Məcnunova

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

nazlarmecnunova@gmail.com

Abstract

Attitude to the ban and creativity in Azerbaijani literature

One of the representatives of XX century Azerbaijani emigrant literature is Banin. The article discusses how Ban's work is studied in Azerbaijani literature and how Bani's place in our literature as a representative of emigrant literature. The opinions of individual critics are investigated, and each is treated individually. Ban is the author of many autobiographical works. The author wrote his works in French. Ban has been recognized in our country and literature since the 1980s. Three works of the author have been translated into Azerbaijani. His creative work in emigration and his long absence from the study of emigration literature make this topic relevant today. The topic is still relevant today. The article consists of an introduction, main part and conclusion. At the end, a list of used literature was given.

Keywords: Azerbaijan, Banin, literature, creativity, emigration

Giriş. XX əsr tariximizin ən qarışıq, ədəbiyyatımızinsa ən işıqlı dövrlərindən biri olmuşdur. SSRİ- nin qara qüvvələri o işığı nə qədər söndürməyə çalışsalar da həmin işığın şüaları hələ də bizləri aydınladır. Siyasi qarışıqlıq səbəbindən neçə- neçə şair və yazıçımız represiyaya məruz qalmış, bir çoxu isə vətəndən ayrı düşməyə, mühacir həyatı yaşamağa məcbur olmuşlar. Mühacirətə gedən vətəndaşlarımız ya öz siyasi görüşlərinə görə, eləsi də vardı ki, özü heç bir siyasi mövqedə olmasa da ailəsinin tuduğu mövqeyə görə vətəndən getmək məcburiyyətində qalıb. Belə yazıçılarımızdan biri də Banin- Ümmülbanu Əsədullayevadır.

Uzun illər fransız yazıçısı kimi tanınan Banin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox gec- XX əsrin 80-ci illərindən məlum olmuşdur. Ümumiyyətlə, SSRİ dönəmində mühacirətdə olan şəxslərin araşdırılması təhlükəli idi. Xalq yazıçısı Elçin "Azərbaycan mühacirəti haqqında" məqaləsində bunun nədən qaynaqlandığını belə izah edir: "Uzun illər boyu Azərbaycan mühacirəti ilə Azərbaycan arasında, yəni özümüzlə özümüz arasında əzəmətli və amansız imperiya-sovet imperiyası durmuşdur və imperiya siyasəti də təbii ki, ayrılıq yaratmaq, yadlaşdırmaq məqsədini güdmüş və buna nail olmuşdur. Uzun onilliklər boyu qardaş, xaricdə qardaşı olduğunu danmışdır və xaricdəki qardaş da səsini çıxarmağa qorxmışdır ki, Vətəndəki (və sistemdəki!) doğmaları Sibirə göndərilə bilər. Həyatı əhəmiyyətli bütün rəsmi anketlərdə son dərəcə nüfuzlu, mötəbər (və qorxulu!) ideoloji bir yer tutan: "Xaricdə qohumlarınız varmı?" sualı Domokl qılıncı kimi, bütün

perspektivlərin, hətta adicə rahat yaşayışın belə üzərindən asılmış qalırdı” (3). Mühacirətdə olan biri ilə əlaqə saxlamaq, onun haqqında araşdırma aparmaq gecə qapının döyülməsinə səbəb olardı. Bu da ki, həmin dövrdə ən dəhşətli “qonağ”ın gəlməsi demək idi. Necə ki, həmin “qonaqlar” Cavidlərin, Müşfiqlərin və b. astanasından keçmişdi.

Mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasına müasir dövrdə başlanılsa da, onun tarixi uzaq keçmişə dayanır. Çünki mühacirətin ən başlıca səbəblərindən biri vətənin işğal olunmasıdır ki, bu da bizdə SSRİ ilə başlamır. Lakin bizim haqqında danışdığımız yazıçı-Banin cümhuriyyətin süqutu, SSRİ-nin qurulması nəticəsində ölkəni tərک edib Fransada mühacir həyatı yaşamağa məcbur olub. Müəllif 80-ci illərin əvvəllərindən bizə məlum olsa da, ona qarşı münasibət birtərəfli deyil. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Baninə qarşı fərqli mövqelər var. Siyasi mühacirətin tarixi kimi mühacirət nümayəndələrinə münasibət də fərqlidir. Çünki siyasi mühacirətin yaranma tarixinə aid fikirlər bir-birinə ziddir. Mühacirət ədəbiyyatının XX əsr hadisəsi olduğunu müdafiə edənlər də var, köklərinin daha qədimlərə getdiyini iddia edənlər də. İkinci mövqedə olanların fikrinin daha doğru olduğunu düşünərək Abid Tahiridən sitat gətirərək demək istədim: “Bizcə, mühacirətin tarixi dövlətimizin tarixi ilə yaşiddir, əkizdir. Dövlət quruculuğu dövründən, yəni dövlətin atributlarından olan sərhədlərin müəyyənləşdiyi dövrdən mühacirətin də olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Müharibələr, istilalar, işğallar, əsirlər, adamların kütləvi köçürülməsi və s. Və i.a. bütün bunları dövlətlər həyata keçirmişlər ki, məhz həmin sadalananlar da mühacirəti yaradan başlıca amillərdir” (1, s. 17).

Banin kimdir?

Neft milyonçuları Şəmsi Əsədullayev və Musa Nağıyevin nəvəsi, cümhuriyyət dövrü ticarət naziri olan Mirzə Əsədullayevin qızı Banin Azərbaycanda doğulmuşdur. Onun həyatı haqqında məlumatlar avtobioqrafik əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapıb. Banin doğulduğu vaxt Azərbaycanda siyasi qarışıqlıq, ermənilərlə müsəlmanlar arasında qırğınlar getdiyi 1905-ci ilə təsadüf edir. Anası onu dünyaya gətirmək üçün neftçi qəsəbələrinin birinə gedir və orada qan itirməsindən vəfat edir, uşağa da anasının adını verirlər. Banin dünyaya elə dərd, kədərlə göz açır. Sonrakı dövrlərdə siyasi dəyişikliklər, Cümhuriyyətin qurulması, süqutu Əsədullayevlər ailəsinin həyatına da təsir etmiş və onlar da mühacirətə üz tutmaq məcburiyyətində qalıblar. Mühacirətdə yaşamaq bir çoxları üçün əzab-əziyyət olsa da Baninin “Paris günləri” əsərindən də anlaşılır ki, onun üçün həyatının ən xoş anlarının başlanğıcı olur və elə yazıçılığa da burada başlayır.

Banin yaradıcılığı. Banin yaradıcılığı 1942-ci ildə “Nami” romanı ilə gəlib. Romanda Qafqaz həyatından-azərbaycanlı bir qızla rus əsgərinin sevgisindən danışılır. Baninin “Qafqaz günləri” əsərini oxumuş biri anlayır ki, bu əsərdə təsvir etdiyi Nami- Banin, rus əsgəri isə ilk məhəbbəti olan “Bolkonski”dir. Lakin bu roman o qədər də uğurlu alınmır, yazıçıya şöhrət gətirmir. Həvəsdən düşməyən yazıçı 1946-cı ildə “Qafqaz günləri” əsərini yazır ki, bu əsər oxucular tərəfindən maraqla qarşılır. Hamlet Qocayev bu əsərin maraqla qarşılama səbəbini əsərin səmimiyyətlə yazılmasında görür. Onun fikrincə, yazıdakı səmimiyyət oxucuları cəlb edir. Yazıcının bu əsərini oxuduqca XX əsr Şərqdə insanların dinə yanaşmalarının hansı şəkildə olduğunu, ictimai-siyasi hadisələri və onun xalqın həyatına təsirini, sosial təbəqələr arasındakı fərqi və onların bir-birlərinə münasibətlərinin şahidi oluruq. Banin bu hadisələrin hər birinin ya canlı şahidi, ya da iştirakçısıdır. XX əsr yazıçı və şairlərimizi dövrün, xalq həyatının ən aktual problemləri – cəhalət, dini fanatizm, xurafat, qadın azadlığı daha çox düşündürmüş və həmin problemlərə öz yaradıcılıqlarında yer vermişlər. Bədii əsərlərlə yanaşı qəzet və jurnallarda məqalə və felyetonlarla çıxış etmiş, xalqı maariflənməyə, inkişafa səsləmişlər. Bəzən hadisələri yumorla, bəzənsə daha kəskin şəkildə satirayla vermiş insanların özünü özünə tanıdaraq islah etməyə çalışmış və bu yolda bir çox maneələrlə qarşılaşıblar. 40-cı illərdən mühacirətdə yazıb-yaratmağa başlayan Banin də öz yaradıcılığında bu məsələlərə toxunub. Lakin onun yaradıcılığını digərlərindən fərqləndirən

xüsusiyyət budur ki, o, əsərlərində bilavasitə ailəsinin, özünün yaşadığı həyatı əks etdirir və bunun timsalında xalq həyatı haqqında təsəvvür yaradır. Banin baş verən hadisələri realist şəkildə qələmə alıbdir. Yazıcının “Qafqaz günləri” adlı avtobioqrafik əsərində isə buna daha geniş şəkildə yer verilib. Çünki bu əsər təkcə Baninin (Ümmülbanu) deyil, Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının avtobioqrafiyasıdır. Banin bu əsərində vətəninə yaşadığı 18 illik dövrdə olan hadisələri, insanların həyatını verib. Elə əsərdə olan bu səmimiyyət də oxucuya keçir və əsər məşhurlaşır. Bu, Baninə müsbət təsir edir və ard-arda bir neçə əsər yazır: “Paris günləri” (1947): Bu əsərlə Viktor Hüqo, Çarlız Dikkens, Erix Mariya Remark kimi dünyaşöhrətli yazıçıların əsərlərində tanış olduğumuz Fransa- Paris həyatına bir də şərqli, qafqazlı bir qızın gözündən baxırıq. Yazıcının bu əsərində oxucu 18 yaşlı bir qızın Paris kimi böyük şəhərdə həyatda qalmaq üçün çəkdiyi əziyyətlərlə, Baninlə yanaşı mühacirətdə olan bir çox tanınmış şair, yazıçı, incəsənət xadiminin mühacir həyatı ilə tanış olur. Bir zamanlar özü inqilablar, edamlar məkanı, küçəsindən qandan gölməçələr şəhəri olan Paris, XX əsrdə inqilablardan, həbslərdən, edamlardan qaçan mühacirlərə məskən olub, onları öz ağışına alıb və ölümdən qorumuşdur.

Sonrakı dövrlərdə “Ernestt Yunkerlə görüş” (1951), “Mən tiryəki seçdim” (1959), “Sonra” (1961), “Yad Fransa” (1968), “Son ümidin çağırışı” (1971), “Ernest Yunkerin portreti” (1971), “Ernest Yunker müxtəlif sifətlərdə” (1989), “İvan Buninin son höcəti”, “Məryəmin mənə danışdığı” (1991) kimi əsərləri qələmə alıb.

Banin yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, yaradıcılığı sanki iki hissəyə ayrılır: biri Qafqaz-Azərbaycanla bağlı olan xatirələri (“Nami”, “Qafqaz günləri”), digəri isə yeni həyatın ona təsiri və bu təsir nəticəsində qələmə aldığı Avropa xatirələri. Amma mühacirətdəki həyatından yazarkən də az da olsa, Şərq həyatından nümunələr gətirir. “Paris günləri” əsərində dəfələrlə Qafqazdakı xatirələrinə toxunur.

Müəllif yaradıcılıqla yanaşı tərcümə ilə də məşğul olmuş, Dostoyevskinin “Özgə arvadı” əsərini və “Tatyana Tolstoyun xatirələri”ni ruscadan fransızcaya, Ernest Yunkerin “Sülh” əsərini almancadan fransızcaya, Qreqori Martonun “Dostum Blizzar” və S. Vandın “San Pol əslində belə deyib” əsərlərini ingiliscədən fransızcaya tərcümə edib. O əsərlərini fransızca qələmə alıb və yaradıcılığından sadəcə üç əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub: “Qafqaz günləri”, “Paris günləri” romanları, “İvan Buninin son höcəti” povesti. 1987-ci ildə M.Sərvər yazıcının “İvan Buninin son höcəti” adlı sənədli povestini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və əsər “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuşdur. 1993- cü ildə Baninin “Qafqaz günləri” avtobioqrafik romanını Hamlet Qocayev tərcümə etmişdir. 2006-cı ildə isə “Paris günləri” əsəri Hamlet Qocayev tərəfindən tərcümə olunub.

Banin yaradıcılığına münasibət. Tənqidçilərin bir çoxu Banini Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına aid etsə də, bəziləri bu fikirlə razılaşırmır və onu fransız yazıçısı adlandırırlar. Banini fransız yazıçısı kimi tədqiq edən ədəbiyyatşünaslar onun əsərlərindəki Azərbaycana, Azərbaycan xalqına qarşı tənqidi münasibət bildirməsini əsas tutur, Fransada yaşayarkən Azərbaycan üçün çalışmadığını və bununla da müəllifin əsərlərində milli ruhun olmadığını əsas gətirirlər. Belə ədəbiyyatşünaslardan biri də Nikpur Cabbarlıdır. Ədəbiyyatşünas təkcə Banini deyil, Məhəmməd Əsəd bəy, Əmin Abid Gültəkin kimi müəllifləri də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi olaraq qəbul etmir. Nikpur Cabbarlı Banini Azərbaycan mühacirət yazıçısı hesab etmir və hətta Banini Azərbaycan ədəbiyyatına aid edən ədəbiyyatşünasları da tənqid edir: “Bəzi araşdırmalarda Baninin – Ümmülbanunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Təqdim edilməsi isə ən azı təəccüb doğurur. Çünki Baninin ana dilimizə tərcümə olunmuş əsərləri («İvan Buninin son höcəti», «Qafqaz günləri», «Paris günləri») ilə tanışlıqdan belə bir qənaət hasil olur ki, onun yaradıcılığı, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının hadisəsi, milli ruhumuzun ifadəsi deyil” (3, s. 27).

Baninin yaradıcılığında milli ruh güclü şəkildə özünü göstərməsə də, onun ilk əsəri olan “Nami”, ikinci əsəri “Qafqaz günləri”ndə bütünlükdə Azərbaycandan bəhs edir. “Qafqaz günləri” əsərində ümumiyyətlə XX əsr Azərbaycan həyatı geniş şəkildə öz əksini tapıb. Banin əsərlərində azərbaycanlı olduğunu, vətəninin Azərbaycan olduğunu da dəfələrlə qeyd edir: “Mənim ölkəm müstəmləkə idi – elə indi də müstəmləkədir” (“Paris günləri”). Elə “Paris günləri” əsərində ermənilərdən danışarkən Azərbaycandan bizim ölkə deyə bəhs edir: “Ermənilərin bizim ölkədəki fəaliyyəti haqqındakı kiçik məlumatdan sonra onların Fransa həyatına qayıdaq”. Vilayət Quliyev də Baninin əsərlərində millilik olmadığı üçün tənqid edir: “Parisə çatan kimi dinini dəyişən, əsərlərində mənsub olduğu millət və mədəniyyət haqqında xoşagəlməz ifadələrə bol-bol yer verən Baninin – Ümmülbanunun «Qafqaz günləri» romanını bir azərbaycanlı kimi xəcalət çəkmədən və natamamlıq kompleksi keçirmədən oxuyub başa çıxmaq mümkün deyil” (5, s. 62). Vilayət Quliyevin bu fikri ilə də razılaşmaq olmur. Baninin “Qafqaz günləri” əsərində yazdığı hadisələrin demək olar ki, hər biri bizim keçmişimizdir. Əsəri oxuyarkən xəcalət hissi keçiririksə, burada Banini deyil “babalarımızı” tənqid etməliyik. Əsərdə, bəlkə də, yazıçı mübaliğəsi var, amma baş verən hadisələrin bir çoxu tarixi mənbələrdə, digər yazıçıların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Baninin bunları açıq şəkildə yazması nə üçün bizi utandırmalıdır? “Kimdir müqəssir” gördüyü hadisələri olduğu kimi qələmə alan Baninmi, yoxsa bizim “utanc” hissi ilə oxuduğumuz sətirlərdəki şəxslərimi? Bizim sadəcə qüsursuz olaraq görmək istədiyimiz şəxslər haqqında yazdığı mənfi cəhətlərimi oxumaq istəmirik? Heç kəs mükəmməl, qüsursuz deyildir. Banin də Babası Musa Nağıyev də başda olmaqla, həmin şəxslərin mənfi cəhətlərinə də əsərində yer verib. Banin avtobioqrafik ədəbiyyatın tələb etdiyi yazıçı səmimiyyətinə ən yüksək şəkildə əməl edib. Həm özündən, həm də ətrafındakı insanlardan danışarkən qınanmamaq xatirinə nəyisə gizlətmək gərəyi duymur. Baninin “Qafqaz günləri” əsərində qələmə aldığı hadisələrin, demək olar ki, hər biri ilə biz Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin və b. yazıçı və şairlərin əsərlərində qarşılaşırıq. Digərləri hansısa obraz yaradaraq həmin hadisələrə diqqət çəkirlərsə, Banin real şəxslərin həyatını, yaşamını verir. “Qafqaz günləri” əsərində əks etdirilən ictimai-siyasi hadisələr Məhəmməd Əsəd Bəyin “Şərqdə neft və qan” adlı avtobioqrafik romanındakı hadisələrin bir çoxu ilə eynidir. Hər iki əsər eyni dövrün hadisələrini əks etdirir.

Abid Tahirli isə Banin haqqında fikirlərini bu şəkildə ifadə edir: “14 yaşında Vətəni tərk etməyə məcbur olan Ümmülbanuya bir daha Azərbaycanı görmək nəsbil olmadı. “Vətən” Cəmiyyəti dəfələrlə Ümmülbanunu Bakıya dəvət etsə də, böyük yazıçı eşqi ilə yaşadığı Azərbaycana gəlmək istəsə də, xəstəliyi onda bu arzusunun həyata keçməsinə mane olmuşdur” (1, s. 310). Lakin Baninin Azərbaycana gəlmək üçün “alıxıb-yandığını” demək də düzgün olmazdı. Amma bəli, o keçirdiyi avtomobil qəzasından sonra səhhətində yaranan problemlərə görə Azərbaycana gələ bilmir.

Baninin “Qafqaz günləri” və “Paris günləri” romanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə edən Hamlet Qoca da “Fransızlar yurdum haqqında” kitabında müəllifi fransız yazıçısı adlandırır. Bu kitabda bir çox mühacir haqqında danışır. Baninə həsr etdiyi “Üm- Əl Baninin “Qafqaz günləri” yazısı “Əslən azərbaycanlı olan fransız yazıçısı Banin” (6, s. 83) cümləsi ilə başlayır. Bu kitabda Baninin “Qafqaz günləri” əsərindən hissələr verərək əsər haqqında məlumat verilir.

H.Quliyev, V.Sultanlı və bir çox ədəbiyyatşünaslar isə haqlı olaraq Banini Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına aid edirlər.

Müəllif əsərlərində də dəfələrlə azərbaycanlı olduğunu qeyd edir: “Heç bilmirəm nəyə görə mən özümü Qərbdə daha arxayın hiss edirəm. Amma şərqliliyimi danmaq fikrində də deyiləm, çünki bu cəhət daxilimdə daim yaşayır. Elə bu cəhətə görə də rüslardan fərqlənirəm, çünki zənnimcə onlar Şərqlə Qərb arasında qalıblar və bu yerdən tərpənə bilmirlər” (2, s. 77). Dəfələrlə rüsların onun ölkəsini işğal etdiklərini də söyləyir. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş verən erməni-Azərbaycan müharibəsində, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri

soyqırımlarda Banin qəzetlərdə yazılar dərc edir. Fransadakı ermənilərin Azərbaycana qarşı yazılmış məqalələrinə qəzetlərdə və “Panorama” jurnalında üç məqalə ilə cavab verir.

Banin mühacirətdə yaşadığı dövrdə Fransada digər azərbaycanlı mühacirlərə əlaqədə olmayıb. Ramiz Abutalıbov onunla ilk görüşən azərbaycanlının özü olduğunu qeyd edir. Hətta 1971-1979-cu illərdə Fransada olduğu dövrdə Baninlə əlaqə saxlamağa çalışsa da, buna müvəffəq olmur, çünki Fransadakı azərbaycanlıların heç birinin Baninlə əlaqəsi olmadığı üçün ünvanını da bilmirdilər. Onlar ilk dəfə 1981-ci ildə görüşə bilirlər. Müəllif “Paris günləri” əsərində də tanış olduğu mühacirlərin bir çoxu haqqında məlumat verib. Banin həmin mühacirlərin bir çoxu ilə Züleyxa və Joze, müəllifin dili ilə desək – Jozezugilin evində tanış olur. Burada da azərbaycanlı mühacirlər haqqında məlumatla qarşılaşırıq. Bu hadisə 1981-ci ildə Parisdə Azərbaycan xalçalarının sərgisinin keçirildiyi vaxta baş vermişdir. Açıılış ərəfəsində Ramiz Abutalıbov ona dəvətnamə göndərir. Banin də həmin sərgiyə gəlir. Bundan sonra Banin artıq azərbaycanlılarla görüşməyə başlayır. Xalq yazıçısı Elçin də Baninlə görüşmüş və bu görüş haqqında “Taleyin yazısı...Ümm-ül-Banunun “Min bir gecə nağılı...” adlı məqaləsində qələmə almışdır.

Nəticə və elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Baninə qarşı olan fərqli mövqelər verilib, ayrı-ayrı tənqidçilərin fikirləri araşdırılır, hər birinə tək-tək münasibət bildirilir. Burada Banin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında hansı şəkildə tədqiq edilməsindən, Baninin mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi ədəbiyyatımızda necə yer tutmasından bəhs edilir.

Ümid edirik ki, fransız dilindən Azərbaycan dilinə üç əsəri tərcümə olunan yazıçının digər əsərləri də yaxın illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunar və öz vətəndə də geniş oxucu kütləsi tərəfində tanınar və sevilər. Yazıçı haqqında məqalələrin yazılmağa başlanması, 2016-cı ildə yazıçı Anarın Banin və Bunin haqqında “Parisdə höcət” kinopovestinin (amma hələ filmi çəkilməyib) qələmə alınması, 2022-ci il mart ayının 16-sı “Bakı Kitab Mərkəzi”ndə Baninə həsr olunan ədəbi gecənin keçirilməsi son zamanlar Banin yaradıcılığına marağın artdığının göstəricisidir və bu sevindirici haldır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abid Tahirli: Azərbaycan mühacirəti. Bakı: “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi 2001, s. 344
2. Banin: Paris günləri. Bakı: Nurlan, 2006, s. 207
3. Elçin: Azərbaycan mühacirəti haqqında. «Odlar yurdu» qəzeti, noyabr 1991, № 21
4. Nikpur Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət nəsrli. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 140
5. Vilayət Quliyev. Son illərin yazıları. Bakı: Ozan, 2009, 600 s.
6. Hamlet Qoca Fransızlar yurdum haqqında. Bakı: Yazıçı, 1990, s. 248

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ GÖYƏRÇİN VƏ BÜLBÜL OBRAZLARININ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nərminə Azad qızı Xanəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti (*magistrant*)
narmina.khanaliyeva@gmail.com

Abstract

Specific features of the pigeon and nightingale characters in Azerbaijani legends

This article discusses the images of birds, starting from the mythology of the peoples of the world, which have come down to us and are reflected in the legends of Azerbaijan, their creation, the transformation of man into a bird, the functions of these birds. In zoonomic legends, human suffering, the transformation of the person into a bird in order to escape death, and the association of its characteristics with man have been extensively studied in world mythology. The position of the pigeon in the legends of Azerbaijan, loyalty to people, rescuing them from dangers were of great importance. It is also shown that the pigeon symbolizes peace, spring and is the basis of development. Legends about the nightingale reflect his role as a lover and his sacrifices for true love. Although the folklore of each nation is different, similar motives and themes can be found in Azerbaijani folklore.

Key words: legend, bird, pigeon, nightingale, love

Giriş. Azərbaycan folklorunun ən qədim janrlarından olan əfsanələrin böyük bir qismini flora və fauna – heyvanların, quşların, bitkilərin, həşəratın yaranması, onlara məxsus müəyyən əlamət və davranışların formalaşmasının izah olunduğu mətnlər təşkil edir. Bu mətnlər heyvan və quşların insanlardan yaranması haqqında qədim təsəvvürlərin izlərini daşıyır. Şanapipik, hop-hop, kəklik quşunun yaranması, qaranquşun quyruğunun haça olması, kəkliyin ayağının qanlı olması, hörümçəyin müqəddəsliyi haqqında əfsanələr Azərbaycanda ən geniş yayılmış əfsanə nümunələridir. Bu mətnlərə görə, heyvanlar və quşlar vaxtilə insan olmuş, sonradan heyvana çevrilmişdi.

Əsas hissə. Azərbaycan mifologiyasında göyərçin xüsusi önəm daşıyan quş obrazlarından biridir. Onunla bağlı əfsanə nümunələri üstünlük təşkil etmiş, insanlar lap qədimdən bu varlığa rəğbət bəsləmişlər. Göyərçin məhsuldarlıq və firavanlıq, bəxt, şans və çevrilmə simvoludur. Onların insanlar tərəfindən əhliləşdirilən ilk quş növlərindən biri olduğu və qədim zamanlardan insanlar ilə dost olduqları deyilir. Bu quşlar həm də əzmkarlıq, harmoniya, rifah, mərhəmət və azadlığın təəcəssümüdür. Yəhudilik və xristianlıqdakı müqəddəs kitabda Nuh daşqının sonu xəbərini gətirəcəyi ümidi ilə gəmisindən üç dəfə göyərçin buraxdı. İlk dəfə göyərçin heç nə ilə qayıtmadı, ikinci dəfə dimdiyində zeytun budağı gətirdi, üçüncü dəfə isə heç qayıtmadı, bu da “su yerdən getdi” demək idi. O vaxtdan bəri bir çox xalqlar arasında göyərçin xoş xəbəri, sülhü təəcəssüm etdirir. Çində göyərçin uzunömürlülük, sədaqət, nizam, böyüklərə hörmət və bahar simvoludur. Qədim Yunanistan və Romada göyərçin sevgini və həyatın yenilənməsini əks etdirirdi. Buna görə də Afina emblemi yeni həyatın simvolu olan və dimdiyində zeytun budağı tutan bir göyərçin idi. Yəhudilər arasında ağ göyərçin saflığın rəmzi idi, lakin buna baxmayaraq, onlar qurban verilir. Hinduizmdə göyərçinlər ölümlər tanrısının elçiləri kimi çıxış edir [2].

Digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da göyərçin oxşar motivlər daşımış, əfsanələrdə sülhü, saflığı, insanlara olan sədaqəti və elçilik funksiyalarını əks etdirmişdir. Hələ bizim eramızdan əvvəl qədim romalılarda sevgi ilahəsi Veneranın göyərçinlərinin döyüş tanrısı Marsın dəbilqəsində yuva qurduqları və bu tanrının quşların yuvalarını dağıtmamaq üçün qanlı

təşəbbüsü dayandırması haqqında əfsanə var. Bu mətn nümunəsinin oxşar versiyası zamanla digər xalqların ədəbiyyatında yayılmış, bizim folklorumuza da gəlib çatmışdır. Əfsanəyə görə, «*Keçmiş ayyamda Şərq ölkələrinin iki hökmdarı arasında düşmənçilik daha da gərginləşir. Nəhayət, şahın biri o birinə müharibə elan edir. Elçilər müharibənin başlanacağı günü dəqiqləşdirirlər. Döyüşə çağırılan şah 15 il idi ki, müharibə etmirdi. Bütün hərbi paltarları uzaq, köhnə otaqlardan birində qoyulmuşdu. Anasından paltarlarını istəyəndə qadın papaqsız qayıdır. Şah bunun səbəbini anlamır və yenidən papağını istəyir. Ana vəziyyəti izah edir, bir göyərçinin papağın içində yuva qurduğunu üç dənə balasının olduğunu və onlara toxunaraq günah qazanacaqlarını deyir. Belə olduqda şah döyüşə papaqsız getməli olur. Rəqibi onu papaqsız görəndə səbəbini soruşur və şah hər şeyi olduğu kimi danışır. Bu hadisəni öyrənən digər şah sülh bağlamağı, boşuna qan tökməməyi deyir [1, s. 174-176]. Beləliklə də, göyərçin sülhün simvoluna çevrilir».* Zaman, məkan fərqli olsa da, əsas məzmun eyni olmuşdur. Romalılarda tanrılar arasında olan savaşı, Azərbaycan versiyasında daha sonrakı dövrlərə aid olmuş, iki hökmdar arasında olan münaqişəni əks etdirmişdir. Burada da şahın papağında yuva salan göyərçin hər iki ölkəni müharibə etmək fikrindən daşındırır və onlar bu quşu sülhün simvolu elan edirlər.

Göyərçinlər insanların dostu olmuş, hər zaman sadıqlığı ilə seçilmişlər. Sırf bu səbəbdən camaat bu varlıqdan elçi, xəbər göndərmək üçün vasitə kimi istifadə etmişlər. Kağıza məlumatları yazıb quşun ayağına bağlayar və gedəcəkləri yerə sağ-salamat çatdırırlar deyərək dua edirdilər. Əfsanələrimizdə bu məqama da toxunulmuşdur. «*Belə rəvayət edirlər ki, çox qədim zamanlarda bir hökmdar yaşayırmış. O, dinc və mehriban göyərçinləri çox istəyir, həm də bu quşlardan rabitə kimi istifadə edərmiş. Nə sözü olsa, məktub yazıb göyərçinin ayağına bağlayar və həmin məktub yalnız şahın arvadına çatarmış. Bir gün düşmənlər hökmdarın ərazisinə soxulurlar. Şah torpaqları qorumaq üçün döyüşə gedir, hər baş verən hadisələri kağıza yazıb göyərçinlə arvadına göndərirmiş. Döyüş uğurla başa çatır, işğalçılar torpaqlardan çıxarılır. Lakin son vuruşda hökmdar bərk yaralanır. Yazmağa taqəti olmadığından sinəsinin qanı ilə göyərçinin ayağını qırmızıya boyayır. Şahın arvadı quşun ayaqlarının qan içində olduğunu görüb işi anlayır və hakimiyyəti öz əlinə alır. O zamandan göyərçinlərin ayaqları qırmızı qan rəngində olur.»* Burada diqqət çəkən iki cəhət var. Birincisi, göyərçinlərin onları bəsləyən hökmdara sadıq olaraq hər zaman məktubu sahiblərinə çatdırmaları, ikinci cəhət isə göyərçinin ayağının rəngi ilə bağlıdır. Ölümün yaxınlaşdığını hiss edən hökmdar göyərçinin ayaqlarını qanı ilə boyayır və bu varlıq son anda belə vacib məlumatı ötürməli olduğunu bildiyindən arvadın yanına gedəndə ayaqlarını çırparaq ora baxmağı işarə edir. Bununla da göyərçinlərin ayağı qırmızı rəngdə qalır.

Bu varlıqlar peyğəmbərlərin sevimli quşu olmuş, müharibə zamanı onları qorumağa xidmət etmişlər. Göyərçinlərin gözləri sərrast olmuş, uzaqdan gələn təhlükəni sezərək xəbər vermişlər. Ona görə də çox zaman düşmənlər qalib gəlmək üçün birinci göyərçini öldürməyə çalışmışlar. Bununla bağlı mətn nümunəsində deyilir: «*Bir vaxtlar imamlarımızla gedən qanlı müharibədə yezidlərlə peyğəmbərlərimiz vuruşurlarmış. Döyüşün səbəbi su üstündə imiş. Peyğəmbərlər hər dəfə şayirdlərini su dalınca göndərəndə yezidlər onları öldürürlər. Axırda peyğəmbərlər özləri su üçün getməli olurlar. Döyüş başlayır. Peyğəmbərlər arasında Məhəmməd də olur. Çiyində onu çox ölümlərdən qurtaran göyərçin oturur. Bir dəfə döyüş zamanı yezidlərdən biri göyərçinə ox atır. Məhəmməd əli ilə oxun qarşısını alsada, göyərçin daha əvvəlki kimi görmür, gözləri qan çanağı olur. Quşa başı qarışan peyğəmbər özünü unudur və ona atəş açılır. Məhəmmədi yerdə uzanan görəndə quş onun sağ olub olmadığını yoxlayanda ayaqları peyğəmbərin qanına batır. Göyərçin tez gözlərini də həmin qana batırır və yenidən görməyə başlayır. O vaxtdan quşun ayağı və gözləri qırmızı rəngdədir.»* Bu əfsanədə biz insan və quş dostluğunun şahidi oluruq. Sadıq quş olan göyərçin hər daim peyğəmbəri çiyində olaraq qaçmır, son ana kimi müharibədə ona kömək edir. Həmin məqam bu quşların nə qədər cəsarətli olduqlarının sübutudur. Peyğəmbər göyərçinə atılan

oxun qarşısını alsa da, o artıqı əvvəlki kimi görmür və yalnız bundan sonra yezidlər Məhəmmədi öldürə bilirlər. Peyğəmbəri ölüm anında belə tərک etməyən göyərçin dostunun sağ olub-olmadığından əmin olmaq üçün ətrafında çox fırlanır, ayaqları qana batır. Sonda isə peyğəmbərin qanı göyərçinin gözlərini sağaldır. O vaxtdan sonra göyərçinin həm ayağı və bu mətnə aid yeni fakt olan gözləri də qırmızı rəngdə olur.

Şərq ədəbiyyatında mühüm yer tutan quş obrazlarından biri bülbüldür. Bu varlıq qızılgüllərin açdığı günlərdə daha canlı oxuduğundan, qızılgüllə xəyali sevgi münasibətində olduğu qəbul edilir, bülbül aşiqə, gül isə məşuqəyə bənzədilir. Aralarındakı bu münasibət məcazi məhəbbət kimi qəbul edilmiş və qızılgül eşqi ilə alovlandığı üçün bülbülə “Şeyda” (dəli) və “zâr” (ağlayıb inildəyən) adları verilmişdir. Bu anlayışa görə bülbülün gülə yaxınlaşmasında ən böyük maneə gülün tikanıdır. Lakin o, qızılgülün xatirinə bu gülün tikanına da dözürlər [3].

Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə, folklor mətnlərində bülbülün spesifik cəhətləri mövcuddur. Lap qədimdən bütün sevənlər bülbülə bənzədilmiş onun məhəbbəti, sevgisi uğrunda göstərdiyi fədakarlıqlar hamı tərəfində rəğbətlə qarşılanmışdır. Türk əfsanələrində olduğu kimi Azərbaycana aid nümunələrdə də motiv eynidir. Bülbül gülü sevir, onun eşqi ilə alışıb yanır, sevdiyinə məhəbbətini göstərmək üçün öz həyatını belə sonlandırır. Bəzi əfsanələrdə bu quş iki gəncin qovuşması üçün özünü gülə tərəf atır. Adətən belə mətnlər bülbülün ölümü ilə nəticələnir. Lakin folklor nümunələrimiz arasında sonu xoşbəxt sonluqla bitən əfsanələrə də rast gəlmək mümkündür: «*Uzaq keçmişdə Gül adlı gözəl bir qız varmış. Heç kim onun könlünə tol tapa bilməzmiş. Sən demə, Gülün ürəyində eşq odu donub və məhəbbətin günəşi onun könül otağına boylana bilməzmiş. Hər kəs buz kimi ürəyin soyuqluğundan üşüyüb qaçarmış. Günlərin birində qonşu oymağın adlı-sanlı igidi Bülbül Gülün bağçasından keçərkən qıza vurulur. Səhər qarşısına çıxıb sevgisini etiraf etsə də Gül buna məhəl qoymur. Bülbül bu əzabdan saralıb solur, incəlib sapa dönür. Çox götür-qoydan sonra o, müdrik bir qoca ilə məsləhətləşir. Kişi Gülün buz ürəyini yalnız həqiqi aşıqın od-alovlu nəğmələrinin oyadacağını deyir. Əvvəldən gözəl səsi olan Bülbülün eşqə düşdükdən sonra nəğmələri daha gözəl olur. O, bundan sonra dərini nəğmələri ilə söyləməyə başlayır. Ürəyin buzu qaynar bulaq kimi üstünə tökülən mahnıların hərərətindən əriyir, məhəbbət tilsimdən xilas olur. Gül Bülbülün nəğmələrinin mənasını anlayır və öz ürəyini ona verir» [1, s. 173-174]. Verilmiş mətnə bülbül və gül iki gənc kimi təsvir olunur. Hər zamankı kimi sevgiyə inanmayan Gül adlı qızın ürəyi buz kimidir və deyilən heç bir sevgi sözləri onun qəlbini isitmir. Bülbül adlı gənc oğlan quşun özü kimi gözəl səsə malikdir. Sevdiyinin onun məhəbbətinə inanmaması Bülbülün səsini daha da gözəlləşdirir. Qocanın məsləhəti ilə yalnız həqiqi aşıqın səsini dinlədikdən sonra Gülün qəlbi sevgi ilə dolur və sonda sevgililər qovuşur. Əfsanə xoşbəxt sonluqla bitir. Buna oxşar digət bir əfsanə mətnində göstərilir: «*Bir kasıb oğlan dövlətli bir qızı sevirmiş. Qızın da meyli yoxsul, ancaq məhəbbət aləmində sədaqətli, şücaətli olan oğlanda imiş. Bu sevgidən xəbər tutan ata qəzəblənir və qızını varlı bir kişinin oğluna vermək istəyir. Buna baxmayaraq, qız heç kimə könül vermir, öz sevgilisinin həsrətindən xəstələnir. Oğlan da bülbül kimi dilə gəlib nəğmələr söyləməyə başlayır. Qızının vəziyyətinin ağırlaşdığını görən ata həkim ilə məsləhətləşməli olur. Onun dərini dərmanı qırmızı qızılgülün rəngi və ətri sayılırdı. Lakin o vaxta qədər qızılgüllərin hamısı ağ rəngdə idi. Kişi oğlanı çağıraraq vəziyyəti ona izah edir və qızının sağlamlığına kömək edəcəyi təqdirdə onların qovuşmalarına icazə verəcəyini söyləyir. Gənc oğlan yanıqlı nəğmələr oxuya-oxuya yola düşür, bütün quşlar onun səsinə hay verir. Onlardan biri də bülbül olur. Hər ikisi dərini bölüşür. Bülbül ağ qızılgülü sevdiyinə qara tikanın onların qovuşmasına mane olduğunu danışır. İki aşıq birlikdə daha yanıqlı nəğmələr oxumağa başlayır. Birdən bülbül özünü gül koluna atır, qara tikan o saat onun ürəyinə sancılır və qanını sovurur. O zamandan bütün güllər qırmızı rəngdə açır. Quşun niyyətini başa düşən oğlan tez güllərdən dərib sevdiyinə aparır və qız sağalır. Onlar qovuşub xoşbəxt yaşayırlar» [1, s. 184-186]. Bu əfsanədə əsas məsələ qızılgülün**

öncədən ağ olub bülbül qanı ilə qırmızı rəngə boyanmasıdır. O zamana qədər hər yerdə ağ qızılgül bitirdi. Qırmızı gülü tapmaq, demək olar ki, mümkün deyildi. Qızın oğlana olan sevgisi gün-gündən böyüyür və qovuşa bilmədikləri üçün bu eşq onu xəstələndirir. Onun sağalması üçün isə həqiqi məhəbbətin rəmzi olan qırmızı qızılgül lazımdır. Oğlan bu gülü axtarmaq üçün axtarışa çıxanda bülbül ilə rastlaşır. Gəncə yardım etmək istəyən bülbül özünü qızılgülün koluna ataraq eyni anda hər ikisinin problemini həll edir. Həm özü sevgilisi ilə qovuşur, həm də gənclərin məhəbbətinin yaşaması üçün öz canını fəda edir. O zamandan bülbülün qanı sevdiyi gülü daha da gözəlləşdirir. Bəzi mətnlərdə bülbülün gözünün kor olması, nəğmə oxuyaraq sevdiyini axtarması təsvir olunur. *«Rəvayətə görə, keçmiş zamanlarda bir padşah varmış. O qədər zülmkar və qısqanc imiş ki, hərəmxanasındakı gözəlləri heç kimin görməsini istəmir və onları qalanın altında saxlayarmış. Bir gün güclü yağış yağır və hər yanı sel yuyur. Bu zaman qalanın dibindən çölə deşik açılır. Qızlardan biri padşahı sevmədiyindən qaçmaq istəyir və deşikdən bayıra çıxır. Çöldə çobanla rastlaşır və onlar bir-birinə vururlar. Bu işdən xəbər tutan padşah qızı cəzalandırmaq qərarına gəlir, lakin heç kim qızı nişan vermir. Vəziyyəti belə görən şah çobanı gətizdirir. O, səsini çıxarmır və padşah onu zindana atdırıb səhər qızların qarşısına çıxaracağını və sevən gəncin gözlərinin sevgilisini görəndə hər şeyi söyləyəcəyini qeyd edir. Səhəri gün çoban qızları görəndə halı dəyişmiş. Bunu görən qız təəccüblənsə də soyuqluğunu qoruyur. Çarəsiz qalan padşah çobanı azad edir. Hadisədən sonra qız fürsət tapıb çobanın yanına gedir və necə belə soyuq davrandığının səbəbini soruşur. Çünki adi vaxtlarda çoban bülbül kimi coşub öz qızılgülünə gözəl nəğmələr oxuyardı. Çoban sevdiyi qızı qorumaq üçün gözünə mil çəkdiyini deyir. Onun bu fədakarlığından sonra çoban bülbülə, qız isə qızılgülə çevrilir. Deyirlər ki, o zamandan bülbül kimi nəğmələr oxuyub sevdiyini axtarır, lakin gözləri görmədiyi üçün onu tapa bilmir. Həmişə aşiqini dinləyən qızılgül lal olduğundan bülbülü səsləməyi bacarmır.»* Bu əfsanəni digərlərindən fərqləndirən cəhət odur ki, sonda əsas qəhrəman və ya quş ölmür. O, yenə də məhəbbəti uğruna özünü fəda edir. Lakin burada yeni motiv ortaya çıxır. Sevdiyi görəndə gözləri od-alov kimi tutuşub yanmasın və hökmdar qızı cəzalandırmasın deyə çoban gözlərinə mil çəkir. Özünün də bir daha sevdiyini görə bilməyəcəyini nəzərə alaraq böyük fədakarlıq edir. Sonda hər ikisi quş və gülə çevrilir və göstərilir ki, bülbül nəğmələr oxuyaraq sevdiyini axtarır, lakin gözləri görmür deyə heç zaman qovuşa bilmirlər. Əfsanənin axırında ölüm olmasa belə mətn bədbin sonluqla bitir. Əksər nümunələrdə bu quş gülə qovuşmağa çalışan aşiü kimi göstərilərsə də bəzi mətnlərdə bülbül sevgidən uzaq, biraz lovğa, özündənrazı quş kimi təsvir edilir. Bir əfsanəyə əsasən, *«Deyirlər ki, bir bülbül ağacın budağına qonur, cavan oğlan da həmin ağacın dibində tələ qururmuş. Bunun səbəbini soruşanda oğlan quş tutmaq istədiyini deyir. Bülbül heç bir quşun dəndən ötrü tora düşməyəcəyini deyir. Qısa müddət sonra həmin bülbül ağacın dibinə gəlir və dənəri yeməyə başlayır. Birdən ayaqları tələnin gözlərinə düşür. Oğlan gəlib görür ki, tora düşən bülbüldür. O, çox yalvarır, lakin cavan onu qəfəsə salıb bazarda qoca kişiyyə satır. Bülbül balalarının olduğunu, əgər onu buraxsa, kişiyyə üç nəsihət söyləyəcəyini deyib yalvarır. Qoca razılaşıq. Bu quş nəsihətlərin birini qəfəsdə, ikincini kişinin əlində, üçüncünü budaqda danışacağını bildirir. Bülbül deyir: Əgər qəzavü-qədər əlindəkini alsa, ona heyfəsilənmə, çünki geri qayıtmaz. Kişi quşu çıxarıb ovcunda saxlayır. O, ikinci nəsihətini söyləyir: Hərgah bir adamdan havayı söz eşitdin, ona inanıb ümidli olma. Qoca bülbülü buraxır. O, budağa qonub üçüncü nəsihətini danışır: Hər şeyə tamah salma, tamahın bəlasına düşər, xar olarsan, el içində xar olmaq ölümdən bətərdir»* [1, 166-167]. Son mətnə bülbül gəncin tələsini, ora düşən quşları qınamağa başlasa da, sonda həmin tora özü düşür. Burada biz onu daha çox düşüncəsiz, dediyi sözlərin arxasında durmayan bir obraz olaraq görürük. Yalnız sonda əməlidən dərs götürən quş qocaya 3 nəsihət deyərək özünü tələdən qurtarır. Burada da onun lovğalığı hiss olunsa da, bülbül tədbirli hərəkət edir və azadlığa çıxır.

Nəticə və elmi yenilik. Bütün bu məlumatlar bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan zoonimik əfsanələri dünya mifologiyası ilə sıx bağlı olmuş, zaman keçsə də, hadisələrin baş vermə məkanı

dəyişsə belə, əsas motiv olduğu kimi qalmışdır. Tarixən bizlərə gəlib çatan bu motivlər istər dünya, istərsə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Pirsultanlı Sədnik Paşa. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı: Azərnaşr, 2009, 485 s.

İnternet resursları

2. <https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2018/02/26/moi-pervye-issledovaniya-zhizn-golubey>
3. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul>

İSMAYIL ŞIXLININ “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANINDA AVTOBİOQRAFİZM

Nərmin Rəcəb qızı Sultanova

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

nmin.sultanova.00@inbox.ru

Abstract

Ismail Shikli's novel "My Dead World" autobiography

Ismail Shikli was one of the professional writers of Azerbaijani literature. He is the author of such perfect novels as "Dali Kür", "Divisible Ways", "My Dead World". Reconstruction of Shikli's works. There is a great need for research and analysis. He is an innovator. The life of many writers is reflected in his work, and his personal world has influenced the work of I. Shikli. Autobiographical nuances are evident in Nasir's works. The article examines the author's autobiography in the novel "My Dead World" written in the last days of his life.

Keywords: Ismail Shikli, autobiography, novel, personal world, novator

Giriş. Avtobioqrafizm yazıcının sətirlər, cümlələr ardında gizlənən yaşantılarıdır. Hər bir peşəkar yazıcının yaradıcılığına taleyində baş verən hadisələr öz təsirini göstərir. "İstənilən obraz müəllifin içindən keçir, hər bir obrazda bir az müəllif özü də olur" [8]. Əsərlərində avtobioqrafik çalarların aşkar duyulduğu yazıçılarımızdan biri də İ.Şıxlıdır. Qazaxda dünyaya gələn şöhrəti bütün dünyaya yayılan, əsərləri əldən-ələ, dildən-dilə gəzən İ.Şıxlı yaradıcılığa şeirlə başlasa da, həyat onu bir nasir kimi yetişdirdi. İlk şeirinin çapından sonra müəllif həmin sevindiğini, həm kədərləndiyini söyləmişdi. Sanki İ.Şıxlı o andan etibarən nəsr sahəsində böyük uğur qazanacağını hiss etmişdi. Müəllif əsərlərində elə canlı, təkrarsız xarakterlər, obrazlar yaratmışdır ki, illər keçsə də bu əsərlər öz aktuallığını itirmir, geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edir. Ədibin "Konserv qutuları", "Həkimin nağılı", "Səhəri gözləyirdik", "Haralısan, ay oğlan" kimi nəsr nümunələri oxucuda dərin təəssürat yaradan, eləcə də düşündürən hekayələrdir.

İ.Şıxlının əsərləri həyatın özüdür. "Cəbhə gündəlikləri" ində də əsas qəhrəman yazıçıdır, xatirələrin müəllifidir. Səngərdə düşmənlə üz-üzə gələrək həlak olan hər bir əsgərin puç olmuş xeyallarını, arzularını görür, arxa cəbhədə o, onlar üçün axıdılan göz yaşlarını duyurdu.

"Ayrılan yollar" isə cəmiyyətdə yeni bir yolun yarandığına işarə idi. "Müəllif romanın mövzusunun "dəyişməyə doğru gedən" zamandan götürür və onun obyektiv səciyyəsinə verməyə çalışır. "Ayrılan yollar" da insanlar planı yerinə yetirmək uğrunda gecə-gündüz çalışan və bu çalışma prosesində sadəcə "canlı insan olmağa vaxtı qalmayan surətlər" [1, s. 249] kimi yox, öz duyğu və düşüncələri, sevinc və iztirabları ilə özəl bir dünya yaşayan təbii varlıq kimi də uğurla təsvir edilmişdir" [10, s. 175]. Əllinci illərin ikinci yarısı yazarın yaradıcılığının yüksəlişi dövrü hesab olunur. Həmin illərdə müəllifin "Məni itirməyin", "Daim axtarışda", "Namərd gülləsi", "Ölüləri qəbristanda basdırın" kitabları çıxmışdır. Yazıcının əsərlərinin əsas tematikası isə namus, qeyrət,

mərdlik, vicdan, insanlıqdır. Övladlarına son nəfəsində “Adam olun , kişi kimi yaşayın” deməsi vəsiyyəti, tək istəyi idi. Bu amal ədibin əsərlərinə də sirayət etmişdi: “Namus qaçağı”, “Namərd gülləsi”, “Ölən dünyam” “Dəli Kür”. Yaradıcılığının şah əsəri, müəllifin üzərində on il gərgin axtarışlar etdiyi- “Dəli Kür”dür. Əsərin baş qəhrəmanı Cahandar ağa obrazı təkrarolunmaz xarakteri ilə yaddaşlardır. Yazıcının isə yaratdığı obraza müəyyən mənada rəğbəti diqqətdən yayınmır. Oxucularla görüşlərinin birində ədibə ünvanlanan “İndiki zamanda Cahandar ağa kimi kişiler yetişə bilərmi?- sualına o təbii olaraq “Yox” cavabını verib” İ.Şıxlının fikrincə, qüdrətli şəxsiyyətin yetişməsi üçün gərək insan qürurunu, heysiyyətini, mənəviyyatını aşağılayan rəzalətə rəvac verən qanunlar olmasın” [7]. Həmin “qanunlar” əsasında həyatı idarə edilən, başına müsibətlər gətirilən insan talelərinin əks olunduğu romanı “Ölən dünyam”dır ki, “Cahandar ağanın mənəvi varisləri bu romanda öz ölən dünyalarının son günlərini yaşayırlar” [13].

“Ölən dünyam”ın real obrazları. Yazar əvvəlcə xoş həyatını sürən və qohumluğu olan iki nəslin bir-birilə ədavəti üzündən hər birinin arzularının, diləklərinin məhv olmasını təsirli şəkildə oxucuya çatdırır. Həmçinin sovet dövründə xalqımızın fiziki-mənəvi ağırlarını təsəvvür etməyə imkan yaradır. Romanda müəllif “Ölən dünyam” ifadəsini nə üçün sərlövhəyə çıxmasının səbəblərini açıqlayır” [10, s. 209] . Əsər ölümlə başlayır və ölümlə də bitir. Romanın əvvəlində gənc Ələddinin ölümünü görürüksə, sonda isə günahsız qatil Həsən ağa çinar ağacına söykənərək əbədi yuxuya gedir.

Müəllifin ədəbi dünyasının son cümlələri, sətirləri olan bu romanı xəstəliyi səbəbindən həyat yoldaşı Ümidə xanıma diktə edərək yazdırmışdır. Təsədüf deyil ki, yazıçı romanı oxutduqdan sonra “Hə, artıq ölə bilərəm” demişdi. Oğlu E.Şıxlının sözləri ilə desək “Ölən dünyam” əsərini yazmaq ideyası olmasaydı, o, bəlkə də doxsan beşinci ildə yox daha tez ölərdi. Sanki qarşısına məqsəd qoymuşdu ki, bu əsəri yazıb bitirsin” [3]. Romanda arasında qan davası olan iki nəsilədən Alqazaxlılar və Çıraqlılardan bəhs olunur. Həsən ağa ov zamanı gənc qohumu Ələddini güllə ilə bilməyərəkədən öldürmüş, beləliklə, iki tayfa arasında ədavət düşürəcək o bədbəxt –hadisə baş vermişdi. Bu qan davasını sakitləşdirən nəsilərin başbiləni Ömər koxa və Güllü xanım olur. Ömər koxa da öz sərt xarakteri ilə bizlərə Cahandar ağanı xatırladır. Əgər Cahandar ağa əxlaqi dəyərləri kobud şəkildə pozaraq başqasının arvadını qaçırdıb, bacısından tələb etdiyi namus, qeyrət timsalı ola bilmirsə, Ömər koxada biz heç bir ciddi yanlış görmürük. Əksinə, Ömər koxa qan düşməni olmaq istəmir “Qanı qanla yumazlar, oğul, biri də sənə ocağının başındadı, qan-qana, süd-südə qarışb” [11, s. 14]. Halbuki onu həyata bağlayan Ələddin və onunla bağlı arzuları idi. Axı o toy edəcəkdə “Fələyin nə yaman oyunları var imiş, belə də zülm olarmı? Şıvırtı kimi bir oğlanı nə tez torpağın altına apardı rəhminə qurban olduğum tanrı? Ölüm mənimidi, balam getdi. Görünür düz deyirlərmiş, kötük üstə neçə çırpılar doğranırmış” [11, s. 258]. Baş verən bu hadisə onu çox sarsıtmış, dağ cüssəli kişini zəiflətmışdi bir günün içində tamam taqətdən düşmüşdü. Ömər koxa sərtliyi ilə yanaşı saf yumşaq qəlblə bir insan idi. Gənc nişanlısını itirən Qaratelin əlacsızlığını görərək Ələddinin qardaşını onunla evləndirməyi qərara alır. “Bilmirəm qocalıqdandı nədəndi, ay bala , heç uzun saçlının ahına dözə bilmərəm” [11, s. 281]. Yazıçı bu obrazın adını dəyişdirmək istəyirmiş səbəbi isə xeyli maraqlıdır sən demə yaxın dostu İsa Muğannanın babasının da adı Ömər olumuş, o müsahibələrinin birində söyləmişdir ki, “Rəhmətlik qardaşım Ömər İ.Şıxlı ilə yaxın idi. İsmayıl xəstə olanda Ömər tez –tez onun yanına gedib-gəlirdi. Ona babamın həyatından danışır, sən yaxşı yazıçısan, mənim babam haqqında yaz deyirdi. Ömər babam məhkəmə iclasçısı olub. Cəza çəkməli bir çox insanı xilas edib. Bu səbəbdən ona Koxa deyirdilər. İsmayıl Şıxlı da Koxa adı ilə qardaşımdan eşitdiklərini yazıb. Roman bizim həyatımızı təhrif edib. Özü də xeyli bəsit çıxıb. Ona görə İsmayıl Şıxlının bu romanını qəbul etmirəm” [4]. Əsərdə Güllü xanımla yanaşı, Qönçə xanım, Qaratel kimi qadın obrazları da kişilərdən heç də geri qalmır. Güllü xanım Alqazaxlıların böyüyüdür, bəzi məqamlarda gəncliyi xatırlatmaqla onun keçmişini, mənəvi dünyası haqqında xəbər verir. Güllü

xanımın gəlini olan Qönçə ilə bağlı E.Şıxlı söyləmişdi ki “Qönçə “Dəli Kür” dəki Cahandar ağanın bacısı Mələyin prototipidir, yəni atamın doğma xalasıdır.” Bir obraz kimi çox təsirli yaradılmışdır: Qardaşının həmin gün ova getməsini istəmirdi,ürəyində nəsə qorxu var idi həm də “O istəmirdi ki, yenicə nişan taxdıqları qardaşı əlini qana bulasın” Bu dəhşətdən sonra o, ağlayıb saçını yola bilərdimi? Yox! Çünki Güllü xanım var idi. “Adam başına iş gələr, qızım, özünə toxtaqlıq ver. Öləndə bizindir,öldürən də. Olacağa çarə yoxdu, hamsı fələyin işidir [11, s. 256]. Romanda yaradılmış Həsən ağa və Şəmiddin obrazları ilə eyniadlı müəllifin dayıları olmuşdur.

Şəmiddin bəy repressiya vaxtı güllələnmiş, onun iki kiçik qardaşı Qiyas bəy və Həsən ağa həmin illərdə Türkiyəyə keçmişdir. Bu fikirlərə əsasən söyləyə bilərik ki, həmin şəxslərin obrazları romanda yaradılıb. Müəllif belə təsvir edir ki, Ömər koxa öldükəndən sonra Həsən ağa vətəndə qala bilmir. Şəmiddin isə getmək istəmir: “Mən ev-eşiyi,arvad-uşağı başsız qoyub heç yana gedən deyiləm. İnsan –anadan olanda alınma nə yazılıbsa , o da baş verəcək” [11, s. 308]. Onu da öldürərək çaya atırlar, cəsədini kəndin ağsaqqalı tapır. Müəllifin dayısının 14 yaşlı qızını da Sibirə sürgünə göndərmişdilər. Ancaq əsərdə Şəmiddin ağanın illər sonra övladının olması onun da vaqonda can verməsi oxucuda sovet hakimiyyətinə qarşı bir daha nifrət hiss oyadır: “Həmişə anasının qoynunda mışıl-mışıl yatan uşaq bir gecə səhərə qədər ağladı. Gəlin nə qədər layla çaldı, uşağı sinəsinə sıxdı sa da, sakitləşdirə bilmədi. Hava açıldı, gün xeyli qalxdı. Vaqonun içi işıqlandı. Ancaq nə mürgüləyən gəlinin səsi gəldi, nə də uşağın. Güllü xanım ehmalca ayağa qalxaraq onlara yaxınlaşdı və gördü ki, uşağın gözləri hərəkətsiz halda tavana zillənmişdi və ağzı azca aralanmışdı. Dünya görmüş arvad başa düşdü ki, körpə anasının qucağında çoxdan canını tapşırırmışdı... Güllü xanım meyiti qucağına alıb azacıq aralanmış qarıya yaxınlaşdı və elə zənn etdi ki, vaqon dayanacaq, onlar yerə töküləcək və uşağı öz əlləri ilə basdırcaqlar. Ancaq uşağın meyitini onun əlindən aldılar, qarı dərhal örtüldü və tanış səs eşidildi “Ne poljeno”.Güllü xanım iki gün yatmadı. Gəlinini də gözdən qoymadı. Gəlini elə bil keyimışdi. Deyəsən, başına hava gəlmişdi. Güllü xanım gördü ki, gəlini əlinə keçən parçaları bürələyib бүkdü, uşağın paltarını ona geyindirdi və qundaq kimi qucağına alıb sinəsinə sıxdı” [11, s. 351]. Bu epizod repressiya dövrünün dəhşətlərini, acımasızlığını əks etdirir.

Toxunulması vacib olan məqamlardan biri də alleqorik obraz- Kür çayıdır. Kür çayı İ.Şıxlının bir sıra əsərlərində öz əksini tapmışdı. Bu da təbii bir haldır. İsmayıl Şıxlının baba yurdu vaxtilə Kürün sağ qıyısından qayanın –enmənin üstündə, yüksəklikdə binə tutub. O Kür ki, çox hadisələrin şahidi olub, çox müsibətlər görüb. O Kür ki, Cahandar ağanı ağuşuna aldı, çalxalandı, “uğuldayıb özünü yarıqlara çırpdı” [12, s. 394], Kürü bir nəfəsə o üzə keçən Ömər koxa Ələddinin ölümündən sonra “indi ayağını üzəngiyə güclə qoyur” [11, s. 284], toy olamamış nişanlısını itirən, el-oba qınağından qorxan,şirin arzuları, diləkləri fəvət olan Qaratel özünü Kürə atdı, evləri əllərindən alınan,sürgünə göndərilən Güllü xanım son dəfə Kürə baxdı, gənclik günlərini xatırladı.

Müəllif özü də söyləyir ki “mən görmədiyim ,bilmədiyim şeylərdən yazmıram” (E.Şıxlı) . Roman qan davası ilə başlanır ki, yazıçı şəxsi həyatında da bu problemi ilə qarşılaşmışdır. İ.Şıxlının dayısı oğlu onun əmisini öldürüb, sonradan öz aralarında barışıblar tutqu da olmayıb. O bu məsələyə görə nişanlısı (həm də qohumu) Ümidə xanımla yeddi il sonra evlənə bilməmişdi. Romanda elin ağsaqqalı Ömər koxa da heç kimə şikayət etmir oğluna “Səbr elə bala nahaq qan yerdə qalmaz... Gec tez haqq öz yerini tapacaq ” [11, s. 262] deyir. Bu mənada onun əfvi H.Cavidin “Ana” dramındakı Səlmanı xatırladır. Həmçinin yazarın ulu babası Məhəmməd ağanın Alqazax və Şıxı adlı oğlanları olmuşdur. Müəllif özü Şıx qoluna mənsub olsa da, əsərində Alqazaxlıları canlandırmışdı. Yazarın maarifçilik görüşlərini Uçitel, Mürsəl, Halay bəy kimi obrazlarda görmək mümkündür. Bildiyimiz kimi İ.Şıxlı həmçinin gözəl pedaqoq olmuşdur. Universitetdə (ADPU) həm müəllimlərin,tələbələrin sevimlisi idi. O “Qızıl İsmayıl”adını almışdır. Bu qızilliq onun bütün fəaliyyətinə aiddir” [2]. Qeyd etdiyimiz kimi müəllif həm “Azərbaycan” jurnalının baş redaktoru,

həmçinin AYB- nin sədri olmuş və bu vəzifələrdən özü ərizə yazaraq imtina etmişdi. Oğlu E.Şıxlı qeyd edir ki atası həmişə deyirdi: “o işlərin heç birindən getməyimə heyifsilənmirəm, bircə müəllimlikdən başqa”. Onu da qeyd edək ki, müəllifin atası Qəhrəman Şıxlinski də müəllim olmuş, sonuncu dərs dediyi Koslar kəndində vəfat etmişdir. Onun vəfatı bizə Mürsəlin ölmünü xatırlatsa da, səbəb başqadır “qışda sobanı qalayana üstü od alıb yanıb...” [8].

Dünyanın əksi. “Ölən dünyam” da Sibirə sürgün edilmə təsviri var. İnsanların çəkdiyi əzab-əziyyət olduqca real şəkildə əks olunmuşdur: “Qatar 3 gün 3 gecə yol getdi.Vaqonun havası kəsifləşdi.Yolboyu içəridən qapını ha döydülər, ha xahiş etdilər, onu bir az açsınlar, ancaq bir cavab eşitdilər. “Ne polojeno” [11, s. 349] Yazıçının övladının sözlərinə görə “xalası sürgündən qayıtmışdı,başına gələn əhvalatları atama danışdı ona görə də canlı alınıb . O vaxt sürgünə göndərilən qohumların indi Qırğızıstanda, Qazaxıstanda oğul-uşaqları yaşayır. Gəlməyənlər çox oldu”[7]. Romanda kənd camaatını yurdlarından sürgünə göndərilməsi çox təsirli səhnələrdən idi. Xüsusən bu kədərli hadisəni baş obrazlardan olan Güllü xanımın təmsalında müşahidə edirik: “Güllü xanım içəri keçdi. Bir-bir otaqlara baxdı, yük yerinə yaxınlaşdı. Oğlanları gedəndən sonra ayrıca saxdığı və hər axşam hamı yatandan sonra gizləncə qoxuladığı ipək yorğan-döşəyi qucaqladı. Ürəyinə dammışdı ki, bir daha əli bunlara toxunmayacaq. Birdən onu dəli bir ağlamaq tutdu...Özünə toxtaxlıq verdi, üst-başını düzəltdi.Göz yaşını qurutdu.İstəmədi ki, düşmən onu belə sığın görsün”[11, s. 345-346]. İ.Şıxlının da evini şura əllərindən almışdı.

Romandakı digər müəllim olan Halay bəy obrazı çox canlı parlaq boyalarla təsvir edilmişdir. Qəza məktəblərində dərs demiş, “Mənim yolum maarifçilik yoludur” deyib heç nəyə qarışmamışdı. Ancaq bəyliyin nümayəndəsi kimi cavan müəllimlər və tələbələr onu sıxışdırmışdır, çarəsizlikdən qaçaqlara qoşulmuşdur. Zülmət səltənətinin işıq, nurundan olan bu müəllimin də “öhdəsindən gəldilər” . “Gecə yarıdan keçəndə qalanın qapısı aralandı. Keşikçilərin amiranə səsi eşidildi:

-Halay bəy kimdi?

-Mənəm

-Paltar –palazını da götür

Bu pis əlamət idi. Burdakı dustaqlar bilirdilər ki, gecə yarısı aparılan məhbusların başında qaranlıq var. Paltar-palazın götürülməsi onun bir daha geri qayıtmayacağına işarə idi. Gecə yarısı paltar-palazla aparılan məhbusları ya vaqonlara doldurub yatayla uzaq-qarlı, meşəli Sibirə, ya da o dünyaya göndərirdilər” [11, s. 359].

E.Şıxlı qeyd edir ki “Ölən dünyam” əsərində rus əsgərlərinin 1927-1928 ci illərdə kəndə gəlib camaatı güllələməsini atam öz gözləri ilə görmüşdü. Deyirdi, atamın əlindən tutub dayanmışdım. Əsgərlər isə adamları üç-üç sayaraq güllələyirdilər” [3].

Əsərdə rus ordusunun əhalidən silahları yığmaq hissəsi, çox real təsvirlərdəndir. Bu da səbəbsiz deyil, çünki müəllifin də uşaqlıq vaxtı sarsıdan, heç zaman yaddaşından silinməyən xatirəsi olmuşdur “Günlərin bir günü bir dəstə silahlı adam Qaymaqlı kəndinə gəlib, kənddəki silahları yığıb. Qəzəbini cilovlaya bilməyən adamlardan biri silahlı adamların qəzəbinə tuş gəlib və sinfi düşmən kimi güllələnib. Və bu hadisəni uşaqlıq illərinə atılan güllə kimi qəbul edib. Ona görə ki, güllələnən adam İsmayıl Şıxlının uşaqlıq dostunun atası olub. 1932-ci ildə isə birinin səhər-səhər məktəbə gəlib onların müəllimi Mirzə Həsəni qətlə yetirməsi ikinci faciə kimi İsmayıl Şıxlının uşaqlıq yaddaşında qalıb” [6]. Əsərdə Qaymaqlı kənd sakini, keçmiş müsavətçi Çarıq Əmrahın güllələnməsi ilə bağlı “Troyka” qərar imzalamışdı. İstəklərinə də nail olur camaatdan silahları yığan zaman Əmrahı güllələyirlər. Ölüm anında belə mərdlik göstərərək üzünü ailəsinə və kənd adamlarına tutaraq deyir “ Ağlamayın, kişi qızı kimi mərd olun! Dost var düşmən var, özünüzü sındırmayın... Papağını çıxardıb üzünü üzünü camaata çevirib “Salamat qalın mən sizin yolunuzda qurban gedirəm. Əyər yanınızda bir günahım varsa,mənə halal eləyin” [11, s. 337]. Böyük ehtimalla

yazar uşaqlıq dostunun atasını Çarıq Əmrahda, müəllimi Mirzə Həsəni isə Halay bəy, Mürsəlin simasında canlandırmışdı.

Əsərdə Gəncə qiyamına da müəllif yer vermiş, Cavad bəyin obrazını yaratmışdır. Cavad bəy Şıxlinski də Şıxoğlular ocağından çıxmışdı. O, real həyatda da “adaşı Cavad xandan sonra bu missiyanı şərəflə yerinə yetirdi” [9] bolşevik quldurlarına qan uddurdu.

Müəllifi gördüyü yuxuları da əsərlərinə, yaratdığı obrazlara da köçürdü. “Yuxu böyük yazıçımız İsmayıl Şıxlı üçün əyani olmuş fəvqəlhədəsinin, qeyb aləmindən gələn xəbərlərin, olacaqların simvolik işarəsi idi [5]. Romanda Ömər koxanın gördüyü yuxu sanki baş verəcək represiyalardan, insan sürgünlərindən xəbər verirdi: “Yuxumu da görmüşəm. Mən bir azdan, şər qarışanda haqq dünyasına qarışacam.Sənə iki vəsiyyətim var.Biri odur ki, mən öləndən sonra çalış, araya qan düşməsin. Onsuz da dünya qan çalxalanır.Belə getsə, deyəsən, adamları bir-birinin üstünə qaldırıb üz-göz edəcəklər. Araya qırğın salacaqlar” [11, s. 287]. “Ölən dünyam” romanı da yazıçının sonuncu yuxusu idi. “Ömrünün son illərində ağır xəstəlikdən gözləri tutulmuşdu. Əsəri yazıb tamamlaya bilmirdi. Hər dəfə “ayılıb” romanın bir epizodunu danışırdı. Roman yuxu mətni kimi doğulurdu və böyük yazıçını ruhlar dünyasına, əcdadlar aləminə bağlayırdı. Artıq xəyala dönmüş bəylik dünyası ilə sonuncu əlaqəsi olurdu” [5].

Nəticə və elmi yenilik. Ümumiyyətlə, sovet dövründə bəy, xan kimi şəxsləri tərənüm etmək olmazdı. Hətta I.Şıxlı ikinci dünya müharibəsi zamanı könüllü surətdə döyüşlərdə iştirak - etmək istəsə də, zadəgan nəslindən olması buna imkan vermir. Tənqidçilər də “Dəli Kür” əsərindən sonra böyük zaman fasiləsi verərək tarixi roman yazmasının səbəbini dövrün məhdudiyyətlərində görürdülər. “Ölən dünyam” romanın “Müəllifdən” adlı girişində də I.Şıxlı bildirir ki, “Dəli Kür” dən sonra 20-ci illərdə baş verən inqilablardan yazmaq istəsə də, dövrün qadağaları buna imkan vermir. 80-90-cı illərdə məhdudiyyətlərin götürülməsi, milli özünüdərk inkişafı bu romanın qələmə alınmasına imkan yaratdı. Romanda müəyyən qədər kaos var. Əgər “Dəli Kür” də ardıcılıq itmirsə, “Ölən dünyam” da oxucu müxtəlif zaman kəsiyində gedib- gəlir. Ancaq əsərin sonunda bu dövrlərin, hadisələrin bir-birilə zəncirvari əlaqəsinin şahidi oluruq. Bəhs olunduğu kimi roman avtobioqrafik çalarlarla zəngindir. Əlbəttə ki, müəllif təxəyyülü vasitəsilə də müəyyən xarakterlər, obrazlar canlandırmışdır. Müəllifin ölən günlərində son sözlərini məhz bu roman vasitəsilə oxuyuruq. İsmayıl Şıxlının digər romanlarına nisbətən “Ölən dünyam” az tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məqalənin yeniliyi bundan ibarətdir ki, romanda müəllifin avtobioqrafiyası geniş araşdırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri, Bakı: Yazıçı, 1981, 249 s.
2. Əfəndiev P. İsmayıl Şıxlı: Xatirə dəftərindən/ Paşa Əfəndiyev// “Azərbaycan müəllimi”, 28 iyul 2006
3. Əşrəf S. İsmayıl Şıxlının evindən reportaj: Atam sərxoş olub Hamletin monoloqunu söylədi/ <https://kulis.az/xeber/tarix/atam-serxos-olub-hamletin-monoloqunu-soyledi-colorredismayil-sixlinin-evinden-reportajcolor-29005>
4. İsa Hüseyinovun sonuncu müsahibəsi : “Mən onlara təsir elədim” <https://www.adalet.az/w36858>
5. Kamal R., Qocanın yuxu kitabı / <http://anl.az/down/meqale/edebiyat/2015/noyabr/463944.jpg>
6. Qaraoğlu F., Tarixdə iz buraxanlar. İsmayıl Şıxlı/ https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2018/avqust/603705.htm
7. Qasimov H., İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının milli-mənəvi qaynaqları/ http://anl.az/down/meqale/xaqgazeti/xalqqazeti_aprel2009/73999.htm
8. Qiyas Ə: Varislər “O kitabı atamın qırx mərasimində məzarı üstə apardım/ Elçin Şıxlı ;

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/oktyabr/759210.htm>

9. Qurbanoglu A., Şıxogullar ocağının sönməyən işığı

http://anl.az/down/meqale/525/525_aprel2009/73271.htm

10. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: E.L., 2012, 314 s.

11. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.

12. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

13. Yusifli V. İ. Şıxlının son romanı – “Ölən dünyam” // “Ədəbiyyat qəzeti”, N-8 1996, s.3

“DƏLİ KÜR” ROMANINDA QƏHRƏMANLARIN BƏDİİ-ESTETİK MƏZİYYƏTLƏRİ

Pakizə Daməd qızı Məmmədzadə

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

pakizamammadzade@gmail.com

Abstract

ARTISTIC AND ESTHETIC DIFFICULTIES OF THE HEROES IN THE NOVEL "DELI KUR"

The novel "Deli Kur" was written on the basis of sharp contradictions. It is not accidental that the work is called "Deli Kur". The word Kura does not refer only to the Kura River. The bravest and most courageous people are called "Kur". In the events described in the novel, most people are "blind." In our opinion, their blindness is the main cause of conflicts. Even in the rage of the Kura and in nature itself, "blindness" does not disappear. In the novel "Deli Kur", the events begin on a family basis, and then escalate to the level of socio-political contradictions.

Key words: Ismail Shikhi, Deli Kur, conflict, art, Azerbaijani literature

Giriş: Əsərdəki hadisələr Zərnigar xanımın oğlu Şamxalın yolunu gözləməsi ilə başlayır. İlk baxışdan qeyri-adi hadisə baş verməmişdir. Onun əri Cahandar ağa ikinci dəfə evlənmişdir. Müsəlman qanunlarına əsasən burada böyük bir qəbahət yoxdur. Ancaq Zərnigar xanım heç bir vəchlə sakitləşə bilmirdi. Səbirsizliklə oğlu Şamxalın yolunu gözləyirdi. «Bütün gecəni yatmayıb səhərəcən ağladığından arvadın gözləri şişmiş, kiprikləri bir-birinə yapışmış, göz yaşı quruyub, müşəmbə kimi yanağında qalmışdı. Qulaqları güyüldəyirdi. O, hara getdiyini bilmirdi. Öz evindən baş götürüb uzaqlaşmaq, bir anlığa da olsa, dərđini unutmaq istəyirdi. Ancaq bacarmırdı. Dil desə də, ürək razı olmur, ayaqları sözüənə baxmayıb, sürünürdü. Zərnigar xanım özü də hiss etmədən gəlib yarğanın qarşısına çatdı. Yarğanın dibi görünmürdü. Oraya düşənin heç sümüyü də ələ gəlməzdi. Zərnigar xanım ehtiyatla yarğana yaxınlaşdı. Bəlkə birdəfəlik özünü atsın? İkiçə addım qabağa getsə, torpaq ayağı altından ovxalanıb töküləcək, uçuruma necə düşdüyündən heç özünün də xəbəri olmayacaqdı. Bəs sonra? Eşidən-bilən nə deyər?». Müxtəlif fikirlər Zərnigar xanımı üzürdü. O, oğlu Şamxalı gözləyirdi. Zərnigar Şamxalı çayın sahilində qarşıladı.

Şamxalın atası Cahandar ağa ilə mübarizəsi, ailə münəqişəsi. Şamxal Kürün o tayından, ot biçməkdən gəlirdi. Bir neçə gün kərənti çəkmiş, möhkəmcə yorulmuşdu. Şamxal yaxşı yemək, dincəlmək istəyirdi. Əvvəlcə anasının göz yaşlarını təsadüfi hal hesab etdi. Çünki Cahandar ağa şəhərə, toya-nişana gedəndə, gözəl qız, qadın görüb tərifləyəndə Zərnigar xanım cin atına minir, əri ilə dalaşdı. Ancaq bu dəfə, deyəsən, məsələ kifayət qədər ciddi idi. Zərnigar xanım sakitləşmək bilmirdi. Şamxalın əlindən tutub evə apardı və Cahandar ağanın gətirdiyi təzə gəlini göstərdi. «İndi gördünmü tərifli atan nə yaxşı iş tutub? Xalxın halal-kamal kəbinli arvadını gətirib, mindirib mənim boynuma! – O, saçını yolub, üzünü cırmağa, şappıltı ilə dizlərini döyməyə başladı. - Haradasan, ay

gözü tökülmüş tanrı, bu zülmü niyə götürürsən?!» Anasının fəryadı bu dəfə Şamxala yaman təsir etdi. Doğrudan da, atası nə iş tutmuşdu? Oğluna toy eləyib, gəlin gətirmək əvəzinə, özü eşqə düşmüşdü? «Yaxşı, deyək ki, atam kişidi, gözü qızıqıb, bəs bu nə üçün evini-eşiyini buraxıb, arvad üstünə gəlib?! Şamxalın rəngi qaçdı. Yenicə uzatdığı bıqlarının ucunu ağına salıb çeynəməyə başladı» . Salatın vəziyyətin nə yerdə olduğunu və hansı gözlənilməz hadisələr baş verə biləcəyini bildiyindən anasına, qardaşına yalvarmağa başladı. Həm də Salatın bu illər ərzində atası Cahandar ağanı yaxşı tanıyırdı. Hələ indiyə qədər evdə, nəsildə və kənddə onun bir sözünü iki eləyən, üzünə ağ olan olmamışdı. Şamxal bacısının yalvarışlarına fikir vermədi və onu itələyib kənara yıxdı. Mələyin ilk baxışdan hiss olunan yazıq, məzlum görkəmi və gözəlliyi Cahandar ağa kimi onu da «ovsunladı», «vələh etdi». Ancaq arxada əri Cahandar ağanın eyni olan Zərnigar xanım dayanmışdı. Zərnigar xanım günüsünü tikə-tikə doğratmağa, qanını içməyə hazır idi. Gözünə heç nə görünmürdü. Mələk Şamxalın hədələrinə layiqli cavablar verdi, yumruq, təpik zərbələrinə mərdliklə sinə gərdi. Ölümü gözünün qarşısına aldı. Onsuz da xəncərin dəstəyindən yarısan Şamxaldan başqa hərəkət gözləmək mümkün deyildi. Qəflətən Cahandar ağanın həyətdə görünməsi və sərrast atəşlə Şamxalın havaya qaldırdığı xəncəri ikiyə bölməsi hamını heyrətləndirdi, təəccübləndirdi. Eyni zamanda «bir neçə istiqamətdə gur yanan, alovlanan, ətrafa ölüm şöləsi saçan alovun üstünə soyuq, buz kimi su tökdü». Xəncəri ikiyə bölünən Şamxal nələr baş verdiyini dərk edə bilmədi. Cahandar ağanın gur və zəhmli səsi onu özünə gətirdi. İndi anda Cahandar ağanın qeyri-adi hərəkəti onun ailəsində misli görünməmiş hadisə ilə nəticələnmişdi. Sevimli ata-oğul əlbəyaxa olmuş, bir-birlərinə əl qaldırmışdılar. Əslində Şamxalın atasına əl qaldırması, müqavimət göstərməsi minillik adət-ənənələrə, Cahandar ağanın sarsılmaz, möhkəm ailə qanun-qaydalarına zidd idi. Mələyin və nöqərlərin vaxtında müdaxiləsi Cahandar ağanı övlad qatili olmaqdan xilas etdi. Nöqərlər birtəhər Cahandar ağanı sakitləşdirdilər və Şamxalı onun əlindən alıb evdən uzaqlaşdırdılar. Beləliklə, ata və oğul arasında sona qədər davam edən konfliktin, ziddiyyətin başlanğıcı qoyuldu. Şamxal ömrünün sonuna qədər atası ilə danışmayacağına and içdi və sözünə sadıq qaldı. Ancaq Şamxal, konfliktlər yaratmaqda atası Cahandar ağadan geri qalmadı. Kür çayının sahilinə enən Şamxal ilk dəfə olaraq təkliyin, tənhalığın nə demək olduğunu hiss etdi. Həmişə Kür qırağında çimən qızların paltarlarını gizlədən, onların sevimlisi olan Şamxal indi tanınmaz hala düşmüş, dəyişmişdi. Yavaş-yavaş olub keçənlər yadına düşürdü. Bəli, Şamxal atasına əl qaldırmışdı! Ancaq nəyə, kimə görə? Şamxalın yadından anası Zərnigar, bacısı Salatın çıxmırdı. Atasının yanına qayıtmayacağını qətiləşdirdi. Dolanmaq, yaşamaq üçün müxtəlif planlar qurmağa başladı. Oğurluğa qurşanmaq, dayısıgilə getmək fikrindən də əl çəkdi. Hətta yaxşı dostu Çərkəzgilə getməyə də arlandı. Çərkəzin məsləhəti ilə özünə ev tikmək qərarına gəldi. Şamxal kəndin kənarında, biçənəklərin üst tərəfindəki təpənin qarşısında özünə ev tikdi. Kənd cavanlarv ona kömək etdilər. Birləşib yer qazdılar. Meşədən dirək, kərən gətirdilər üç gün gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra qazma daxmanın üstünü örtüdü. Kənd caamatı əvvəlcə bu işə təəccüb etdi.

Şamxalın tənha həyatı, onun Çərkəzin bacısı Güləsərlə evliliyi. Şamxalın yanına gəlib onu danlayan ağsaqqallar da oldu. Ancaq o, sözündən dönmədi. Bu xəbər Cahandar ağanı təəccübləndirmədi. «Tərs oğlu tərs südünə çəkib, - deyə ürəyində onu yamanladı. – İnadın biridir. Bilirdim ki, axırı belə olacaq». Digər tərəfdən də onun - Cahandar ağanın özünün yaratdığı ziddiyyətlər doğmaları və düşmənləri tərəfindən davam etdirilərək gözlənilməz məcraya yönəldilirdi. Şamxal atasının yanına qayıtmayacağı fikrini qətiləşdirmişdi. Getdikcə daha çox müstəqil qərarlar qəbul edirdi. Görünür, insan taleyindən qaça bilməzmiş. Güləsərlə Şamxal bir-birlərini «gizli» surətdə sevirdilər. Ancaq onların arasında sinfi problem vardı. Güləsər kasıb, Qoca kişinin qızıydı. Cahandar ağa Şamxalın kasıb qızla evlənməsinə qətiyyətlə yol verə bilməzdi. Şamxalın Güləsəri götürüb qaçmasını eşidəndən sonra Koroğlu kimi üç gün, üç gecə yatdı. Boğazından heç nə keçmədi. Uzaq və çətin səfərə gətirmiş kimi tufəngini, qoltuqaltısını götürdü. Cahandar ağanın

hər bir hərəkətini diqqətlə izləyən Zərnigar xanımın gözlərində acizənə yalvarış vardı. Bunu hiss edən Mələk Cahandar ağanın qarşısına keçdi. Bu dəfə də ölümü gözünün qabağına almışdı. Mələk qorxa-qorxa Cahandar ağadan hara gedəcəyini soruşdu və ondan övlad qatili olmamasını dilədi. Cahandar ağa Mələkdən bu hərəkəti gözləməirdi. Bir anlığa duruxdu. Vurduğu şillənin təsirini yoxlamaq üçün dayandı. Mələyin birdən-birə gözlərinə qaranlıq çökdü. Özünü itirən Cahandar ağa Salatını, Zərnigarı səslədi. Mələk həyatı bahasına olsa belə, Cahandar ağanı ikinci dəfə övlad qatili olmaqdan xilas etdi. Cahandar ağa oğlunu həmişəlik itirdiyini başa düşdü. Həm də necə oğlunu? «Öləndə vəsiyyəət edəcəyəm, üstümə qoymasınlar, mənim o adda oğlum yoxdur». Ancan nə etdisə, Şamxal gözünün qabağından çəkilmədi. Kişi odsuz-ocaqsız yanırdı. Cahandar ağa hər vəchlə Şamxal haqqındakı fikirləri özündən uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Ağına gəlmirdi ki, Şamxal onun eynidir, ikinci Cahandar ağadır. Siyasət işlətməyi, azacıq da olsa, geri çəkilməyi bacarmır, dediyindən dönmür. Dostla dost, düşmənlə düşməndir. Atasını eldən kənar iş tutduğuna görə qınadığı halda, dost-qardaş dediyi Çərkəzin bacısını götürüb qaçmışdı. Bacısının qaçırıldığını eşidən Çərkəz başı alovlu şəkildə sahilə qaçdı. Yalandan havaya bir-iki güllə atdı. Kor-peşman evə qayıtdı. Səhərisi gün kömək məqsədi ilə «yaxın dost, qardaş hesab etdiyi» Şamxalın yanına gəldi. Kənddə güvəndiyi, arxalandığı yeganə şəxs Şamxal idi. Həm də Şamxalın Güləsərə meyli olduğunu bilirdi. Salatının «Səni Çərkəz çağırır» sözləri bəzi qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirməliydi və gətirdi də. Şamxal burada da özünü atası Cahandar ağa kimi apardı, qorxmadı, çəkinmədi, açıq döyüşməyi yalan danışmaqdan üstün tutdu. Şamxal Çərkəzi müxtəlif bəhanələrlə başından edə bilərdi. Ancaq etmədi. «Kişi kişinin qarşısına silahsız çıxmaz» prinsipinə əməl edərək tufəngini götürdü və çəkinmədən Çərkəzin qarşısına çıxdı. Şamxal atası kimi müəyyən mənada tutduğu əməlin peşmançılığını çəkirdi. Başını qaldırıb dünənə qədər, «dost, qardaş» dediyi Çərkəzin üzünə baxa bilmirdi. Əlbəttə, bu qorxudan deyildi. Daxili vicdanının səsi Şamxala rahatlıq vermirdi. Çərkəz güman edirdi ki, Şamxal əhvalatı eşidəndən sonra onunla birlikdə Güləsəri axtarmağa başlayacaqdır. Ancaq Şamxal yerindən tərpənmədi. Sakitcə oturub papiros eşdi. Çərkəzin suallarına könülsüz cavab verir, yerini rahatlayırdı. Çərkəz Şamxalda əvvəllər müşahidə etmədiyi xüsusiyyətləri «kəşf edirdi». Nəhayət, Şamxalın «dağa-daşa düşmə, qız məndədir» sözlərini hər ikisini hərəkətə gətirdi. Şahnigarın vaxtında müdaxilə etməsi və hər ikisinə sərt şəkildə açıqlanması baş tuta biləcək yeni bədbəxtliyə son qoydu. Çərkəzin nəzərləri eyvanda ağlayan bacısına sataşdı və dünya gözlərində qaraldı. Hirsindən çaxmağı çıxarılmış tufəngini yerə çırpdı. Nahaq qan tökülməsə də, yeni konfliktlər, ziddiyyətlər ocağı yarandı. Uzun illərin ayrılmaz dostları qanlı- bıçaq oldular. Güləsərin hər evində xoşbəxt olması belə vəziyyəti dəyişdirmədi.

Mələyə çoxları elçi düşmüşdü. Ancaq əmisi arvadı belə qoçaq qızı tezliklə əldən vermək istəməirdi. Mələk haqqında sorğulara cavab verirdi ki, qız nişanlıdır, qardaşım oğluna alacam. İllər ötüb keçirdi. Daha bulaq üstünə gələn oğlanlar ona söz atmır, mahını qoşmurdular. Nəhayət, Mələyi uzaq kəndlərin birində yaşayan Allahyar adlı kişiyyə ərə verdilər. İlk zamanlar Allahyar Mələyin qayğısına qalırdı, qiymətli hədiyyələr, paltarlar alırdı. «Yetimliklə böyüməsən, qoy əynin sevin», - demişdi. Sonralar Allahyar Mələyi tez-tez döyürdü, söyürdü, təngə gətirirdi. Allahyar yeddi dəfə evlənmişdi, övladı olmamışdı. Mələyin gününün Allahyar tərəfindən «göy əskiyyə bükülməsinin» əsas səbəbi uşaq idi. Mələk həyatından bezmişdi. Tez-tez Kürün qırağına gedir, keçmiş, kəndlərini, kənddə keçirdiyi xoşbəxt günlərini xatırlayırdı. Ağlayır, örpəyinin ucu ilə göz yaşlarını silirdi. «O, bir an belə kəndlərini, döşlərdə mal otaran uşaqları, atını çapıb çəmənliklərdə gəzən oğlanları unuda bilmirdi. Tez-tez yarpızlı dərələr, dolama cığırlar yuxusuna girirdi. Onu qınayan olmasaydı, ya piyada, ya da yuxarı gedən arabaların biri ilə evlərinə qayıdardı. O, hiss edirdi ki, burada, Allahyarın evində qəfəsə salınmış quş kimi yaşayır, əri o yana dursun, qayınanası da ona göz verib işıq vermirdi. Ancaq hələlik səbr edir, bütün bu işlərin sonuna çatmaq istəyirdi. Bərk ayaqda əmisinə sifariş edib yanına çağırmağı və dərdini ona açmağı qərara almışdı. Əgər o,

Mələyi eşitməsə, onda ... Mələk axır vaxtlar tez-tez Kürün sahilinə çıxır, əlini gözünün üstünə qoyub, çiləkənlərə, yarğanların dibindəki burulğanlara, lap aşağılarda suların birləşdiyi yerdəki qayalıqlara baxırdı. O, cana doysa da, hələ qəti qərara gələ bilmirdi». Mələyin iki çıxış yolu vardı: özünü Kürə atmaq, ya da həmişəlik olaraq ər evini tərk edib əmisigilə getmək. Mələk qəti qərar qəbul edə bilmirdi, sanki kimisə gözləyirdi, nəyəsə ümid edirdi. Nə qədər qərribə səslənsə də, Böyük Yaradan qadınların alqışlarını və qarğışlarını heç vaxt cavabsız qoymur. Fikrimizcə, Cahandar ağa Mələyi ölümün, rüsvayçılığın amansız pəncəsindən qoparıb apardı. Digər tərəfdən, yeni, daha təhlükəli ziddiyyətlər başladı... Allahyar Mələyin yox olması xəbərini şəhərdə eşitdi. Bir qədər təəccübləndi və tələsik kəndə qayıtmaq qərarına gəldi. Allahyar Mələyin yox olmasını ciddi qəbul etmədi. Əvvəllər də bu cür hadisələr olmuşdu. Mələk döyülmüş, söyülmüş, Kür qırağına getmiş və səhərlər heç nə olmaybmış kimi işləməyə başlamışdı. Ancaq, bu dəfə deyəsən, məsələ kifayət qədər ciddi idi. Anası Allahyarı sakitləşdirmək istəsə də, bacarmadı. Qoca qadın nə isə ciddi və təhlükəli hadisə baş verdiyini hiss edirdi. Allahyarın axtarmadığı yer qalmamışdı. «Yəqin əmisinin xarabasına getmiş olar» - düşünürdü. Allahyar son zamanlar Mələyi tez-tez döyüb-söydüyünü, nahaqdan incitdiyini bilirdi. Allahyar indi Mələyin həsrətini çəkir, tez-tez Mələkli günlərini xatırlayırdı. Allahyar bir neçə gün Mələyi axtardı. Kənd ağsaqqalları Allahyarı çağırıb danladılar. Allahyar özünə yer tapa bilmirdi, Mələk isə sanki yağlı əppək olub göyə çəkilmişdi. Səhərisi gün Allahyara qonşu kənddə, Kürün qırağında qadın meyidinin tapıldığını xəbər verdilər. Allahyar meyidi gətirmək qərarına gəldi. Bu zaman evin kənarında dayanmış atlı onu çağırırdı. Onlar yarım saata qədər xısın-xısın söhbət etdilər. İçəri qayıdan Allahyar nökrə arabanı geri qaytarmağı, atı yəhərləməyi, tufəngi və qoltuqaltısını gətirməyi əmr etdi. Allahyar əlləri tətikdə sürətlə kənddən uzaqlaşdı. Mələyin ölmədiyi, əmisigilə getmədiyi məlum oldu. Ailə-məişət, şəxsi münasibətlər zəminində başlayan qan düşmənçiliyi Cahandar ağa və Allahyarın bir-birlərini məhv etmələrinə qədər davam etdi. Allahyar bacardığı qədər Cahandar ağadan və onun nəslindən qisasını aldı. «Namusun itə atıldığını, itin də yemədiyini» əyani şəkildə sübut etdi. Cahandar ağa ilə Allahyar qanın su ilə yox, qanla yuyulduğu zamanədə yaşayırdılar. Təbii ki, barışıqdan, geri çəkilməkdən söhbət gedə bilməzdi. Nisbi sakitliyə, atəşkəsə də yer yox idi. Mübarizə XIX əsrin yazılmayan qayda-qanunlarına uyğun aparılmalıydı və aparıldı da... Allahyar Cahandar ağanın qızı Salatının səhənginə güllə atdı, qapılarında ot tayalarını yandırdı. Cahandar ağanın sevimli maralını sayıq nökrələrin və dağ boyda kişinin gözləri qarşısında ölümcül yaraladı. «Cahandar ağa gələndə nökrələr geri çəkildilər. Maral sahibini görən kimi son qüvvətini toplayıb durmaq istədi. Gücsüzlüyünü hiss edib, inildədi. Onun gözləri yaşaran kimi oldu. Bu gözlərdə sanki imdad istəyən bir canlının yalvarışı vardı. Cahandar ağa bulud kimi tutuldu. Başa düşdü ki, kimsə yenə ətrafında dolanır. Bu təsadüfün nəticəsi deyil. Bu düşmənçilik idi» (8, s. 255). Meşəyə tərəf gedən nökrələr əliboş qayıtdılar. Maralın kim tərəfindən vurulduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Cahandar ağa arabaları qoşmağı və yola düşməyi əmr etdi. Həmişəki kimi köçün qabağına düşmədi. Fikirli-fikirli arabaların yanı ilə addımladı. Güllənin hansı tərəfdən və kim tərəfindən atıldığını müəyyənləşdirmək istədi. Atılan güllələr, vurulan zərbələr təsadüfi ola bilməzdi. Kimlərsə düşməyə dəqiq istiqamət verirdi. Düşmən isə uzaqda deyildi, «ocaq başındaydı». Kəndin birinci mötəbər insanı, ruhani atası Molla Sadıq idi. Molla Sadıqla Cahandar ağanın qan düşmənçiliyi uşaq yaşlarından başlamışdı. Əslində onlar sinfi vəziyyətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə düşmən yox, dost olmalıydılar. Həm daxili, həm də xarici düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparmalıydılar. Lakin kənddə birincilik uğrunda mübarizə onları barışmaz düşməyə çevirmişdi. Bu baxımdan təkcə özlərinin deyil, eyni zamanda yaxınlarının, övladlarının sonrakı taleyinə həlledici şəkildə təsir edə biləcək ziddiyyətlər ocağı yaratmışdılar. Bir neçə dəfə şəxsi və ictimai zəmində başlayan qısamüddətli narazılıqlar uzunmüddətli və barışmaz düşmənçiliyə gətirib çıxarmışdı.

Bir-birlərini məğlub etmək üçün bəhanə və fürsət axtarırdılar. Molla Sadiq Cahandar ağa ilə təkbaşına mübarizə aparmağın çətinliyini yaxşı başa düşürdü. Molla Sadiq Allahyarı göydə axtarırdı, yerdə tapdı. Allahyar Cahandar ağanın ot tayasına od vuranda güclə qaçıb canını qurtarmışdı. Ona görə də ehtiyatla tərpənirdi. «Allah qonağı,deynən türbədən gəlirəm, axşama düşmüşəm» - deyərək evə daxil oldu. Molla Sadiq nə qədər «yeni qonağın» üzünə baxdısa da, onu tanıya bilmədi.

Nəticə və elmi yenilik. Tənqidçi Muxtar İmanovun düzgün olaraq vurğuladığı kimi “tragik pafos” “Dəli Kür” romanında qəhrəmanların duyğu və düşüncələrinin geniş şəkildə ifadəsini şərtləndirən amillərdən biridir. Ümumiyyətlə, İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanında qadınlar əksər konfliktlərin baskarı, səbəbkarıdır. Daha dəqiq desək, kişilər qadınları «günaha batmağa» məcbur edirlər. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz Mələk surəti deyilənlərə əyani sübutdur. Mələk uşaqlıqdan yetim böyümüş, əmisinin himayəsində yaşamışdı. Qoçaqlığı, bacarığı ilə ad çıxarmışdı. Bəzən xoşbəxt olmaq üçün bacarıq, ağıl, savad, qoçaqlıq, gözəllik kifayət etmir. Bəxt amili insanın sonrakı taleyində həlledici rol oynayır.

İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanı xalqımızın adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini bir daha gələcək nəsle çatdırır, onu agah edir və qəhrəmanlıq nümunələrini obrazlı şəkildə oxucuya çatdırır. «Dəli Kür» romanı kəskin ziddiyyətlər əsasında yazılmışdır. Əsərin «Dəli Kür» adlandırılması təsadüfi deyildir. «Kür» sözü təkcə Kür çayına aid deyildir. Ən cəsur, dəliqanlı insanlara «kür» deyirlər. Romanda təsvir olunan hadisələrdə və insanların əksəriyyətində «kürlük» vardır. Fikrimizcə, onların kürlüyü konfliktlərin əsas səbəbidir. Hətta Kürün qijiltısında və təbiətin özündə də «kürlük» yox deyildir. «Dəli Kür» romanında hadisələr ailə-məişət zəminində başlayır və sonradan ictimai-siyasi ziddiyyətlər müstəvisinə keçərək daha da alovlanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii təzadlar, Bakı, 1998, s. 123
2. Musayev O.İ. (Türksevər). Azərbaycan dilində bədii ifadə vasitələri, Bakı, 2007, s. 94
3. Filologiya məsələləri, №11. 2018, s. 203
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild, Bakı: Elm, 2003, s. 271

XALİDƏ ƏDİB ADIVAR HEKAYƏLƏRİNDƏ QADININ TƏHSİL ALMASI

Rzaxanova Reyhan Lütfi

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

rzaxanovareyhan@gmail.com

Abstract

A woman's education in Khalida Adibar's stories

Halide Edip Adıvar reflected the social and political issues, that she was closely interested, to her works with a critical and analytic point of view during the period of twenty-four years (1909-1963) in which she had written twenty-one novels. In addition to her work such as novel, story and drama Halide Edip played an important role in Turkish Literature with her memoirs, essays, articles and columns. She also became very influential educationalist woman writer with the ability to pinpoint the things and the thesis she suggested and she wrote her novels to advocate the thesis defending West and East synthesis.

In the result of taking the positive Western women as a model and weighing and adopting cultural values of West without the notion of imitation we met the writer's ideal 'new woman' model. This 'new woman' who is wellcultured, strong, socially sensitive means a character who is

able to make the synthesis of West and East and undertake a leading role in Turkey's future-just like the writer introduced as an epitome in her works.

Key words: Story, woman, modernization, Halide Edib Adivar, education

Giriş. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra qadınlarla bağlı inqilablar qadın hüquqlarının qanunla elan edilməsi və təmin edilməsi ilə qadınlar cəmiyyətdə daha çox görünməyə başlayırlar. Xalidə Ədib Adivarın 1937-47-ci illərdə yazdığı son dövr əsərlərində artıq aciz, zəif qadınlar yoxdur onlar "yeni"dir. İndi "yeni" qadınlar qazandıqları peşələrdə işləməyə başlayıblar. Müəllim ya da dövlət qulluqçusu olub iş həyatına girməklə gələcəklə bağlı qərar verməyi və ayaq üstə dayanmağı bacaran güclü qadınlar ortaya çıxır.

Müasirləşmə hərəkatı ilə qadınlar sosial həyatdakı dəyişikliklərə ayaq uydurmağı bacarırlar. Ancaq bu dəyişiklik qadınlara müsbət olduğu kimi mənfi təsir də göstərir. Həddindən artıq qərbləşmənin qadın həyatına göstərdiyi mənfi təsiri yazıçının hekayə və məqalələrində görə bilərik. "Tənziatdan sonra həddindən artıq qərbləşmə" adlı məqaləsində bu mənfi təsiri "Qərb sivilizasiyasının maddi aspektlərinə heyranlıq" kimi müəyyən etmişdir.

Əsas hissə. Xalidə Ədib Adivar (1882-1964) əsərlərində qadınların sosial problemlərini səsləndirən, müzakirə edən müəllifdir. Xalidə Ədib Adivardan əvvəl Tənziat dövründə kişi yazarlar və sonra qadın yazıçılar Fatma Əliyə Xanım (1862-1936), Əminə Səmiyə Xanım (1868-1944) və Güzidə Səbri Aygün (1883-1946) əsərlərində qadınların problemlərinə toxunmuşlar. Xalidə Ədib Adivar qəzet və jurnallarda da öz qələmini sınıamışdır. O, məqalə və hekayələrində qadınları gündəlik, siyasi və sosial həyatın içində realist dildə təqdim etmişdir.

Məqalədə, əsasən, Xalidə Ədib Adivarın hekayələrindəki qadın tipləri və qadın problemi ilə necə məşğul olduğu araşdırıldı. Xalidə Ədib Adivarın qadın probleminə olan baxışı anlamaq üçün qəzet və jurnallarda dərc olunan yazıları da araşdırılıb. "Dağılmış məbədlər" (1910) və "Dağdakı canavar" (1922) hekayələrində zamanla siyasi, sosial və mədəni dəyişikliyə uğrayan qadın obrazları öz əksini tapmışdır. Bu səbəblə Xalidə Ədib Adivarın yazılarında qadın problemi kontekstində söylədiyi fikirləri hekayələrindəki qadın obrazlarında əks olunub olunmadığı, müəllifin düşüncələri və bədii mətnləri arasındakı əlaqə araşdırılıb.

Xalidə Ədib Adivar, qadınların cəmiyyətdəki tək yerinin "ev"i olduğu bir dövrdə yazıçı, pedaqoq, daha sonra isə siyasətçi kimi əvvəl yazıları, sonra mühazirələri ilə öndə gedən bir qadın olmuşdur. Üsküdar Amerika Kollecinə və evdə aldığı xüsusi təhsil imkanları sayəsində İstanbulun ziyalı şəxsiyyətlərini tanıdı, onlardan dərs aldı. İntellektualətraf mühitə yaxınlığı və təhsili onu tezliklə yazıçılıq karyerasına gətirib çıxardı. Tez bir zamanda qadın yazıçı kimi tanındı. Xalidə Ədib Adivar yazılarında ilk növbədə qadınların təhsilinə diqqət yetirir. Xalidə Ədib Adivarın bir ingilis qəzeti olan "Nation"da nəşr olunan "Türk Qadınlarının Gələcəyi" başlıqlı məktubu sayəsində Londonda pedaqoq olan İzabel Fray ilə görüşmüş, İzabel Fray 1909-cu ildə İstanbula gəlmiş və qadının təhsil alması ilə bağlı İstanbulda araşdırmalar aparmışdır. Halidə Ədib 31 mart İzabel Fray sayəsində Misirə, sonra isə İngiltərəyə getmişdir.

Xalidə Ədib qadınlar haqqında yazılanları izlədiyini və qadınların indi daha azad və məsuliyyətli olduğunu və buna görə onlarla fəxr etdiyini söyləyirdi. Amma bəzi yazılarında qadınların fransız ədəbiyyatından təsirlənib, "kaşhane"sində (arzu saraylarında) oturmağın onlar üçün ideal həyat olduğunu düşünmələrinə heyfslənir. Yazıçının fikrincə, qadınlar kişilərdən heç bir şəkildə fərqləndirilmədən "Vətən üçün böyüdəcəkləri övlada lazımi təhsil vermək üçün özləri təhsiləlməlidirlər". Zəif qadın tipləri; çarəsiz, aciz, tənha və ruhi depressiyaya məruz qalmış şəxslər kimi təsvir edilir. Hekayələrdəki bu depressiyanın sonu adətən qadınların ölümü ilə başa çatır [4, s. 101].

Nəsr şeirlərində ideal qadın tipinə rast gəlmirik, qadınların acizliyi və çarəsizliyi onların ideal qadın olmalarının qarşısını alır. Bu tip əsərlərində kişi hökmranlığı qadın azadlığını məhdudlaşdırır. Qadının gözəl və ya idealist olmasını uyğunsuz hesab etdikdə isə qadını öldürməyə qərar verirlər. Cəmiyyətdəki qadına olan belə münasibət onun idealist olmasına imkan verməmiş. Bu səbəbdən qadınlar acizlik və çarəsizliklə ölümə məhkum edilmişlər. Hekayələrdə qadın-kişi birliyinə nail olmadıqda, sevginin acısını yaşayan və bədbəxt olan yünə də qadın olur. Bu, Xalidə Ədibin ilk dövr hekayələri sayılan bu hekayələrdə qadınların çarəsiz və aciz olduğu vurğulanaraq adət-ənənə, dinin sıxışdırılması və kişilərin qadınlar üzərində hökmranlığı tənqid edilir. Qadınlar adət-ənənənin və kişi hökmranlığının təzyiqi nəticəsində azad yaşaya bilmirlər.

Xalidə Ədib savaq qadını idi. Onun dünyaya gəldiyi dönm (1884-cü il) Türkiyənin ən mürəkkəb dövrü idi. O, Osmanlı çocuğu olsa da dövrün ehkamlarına heç zaman boyun əymədi. Anasını erkən yaşda itirən Xalidə uşaqlığından bəri döyüşkən xarakterə malik olub. Üsküdar Amerikan Qızlar Kollecinə bitirdikdən sonra "Halide Salih" imzasıyla "Tan" qəzetinə ictimai-siyasi yazılar yazmağa başladı. Bu yazılarına görə ölümə təhdid olundu, amma yazmağa davam etdi. Balkan savaşı illərində xəstəxanalarda çalışdı, eyni zamanda gələcəkdə yazacağı romanlar üçün material topladı, müşahidələr apardı. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Xalidə Ədib Amerikan Kollecinə bitirən ilk türk qızıydı.

O, "Tan" qəzetinə yazdığı yazılarda qadınların basqıdan azad olması və kişilərlə bərabər hüquqlara sahib olması mövzusu xüsusilə qabardıldı. Bu yazılardan dolayı Xalidənin həyatı təhlükə altında idi. Onu təhdid edirdilər, "yazıları dayandırın, əks halda sizi ölüm gözləyir!" - deyə xəbərdarlıq məktubları alırdı. Bu səbəbdən Xalidə Ədib İngiltərədən aldığı dəvət haqda düşünür və bu dəvəti qəbul edib Londona gedir. Londonun intellektual dairələrində ünlü şəxsiyyətlərlə, o cümlədən də Bertran Rasselə görüşür. İngilis parlamentini ziyarət edir, orda bir sıra görüşlər keçirir. Bir müddət sonra Xalidə Ədib yenidən vətəninə dönür. Yarımçıq qalmış mübarizəsini davam etdirmək üçün.

Nazim Hikmətin yaxın dostu olmuş türk rəssamı və yazarı Abidin Dinonun "Kültür, Sənət və Politika üzərinə yazılar" kitabından göstərilir. A.Dino Türkiyənin 30-cu illərdəki inkişaf dönmilə bağlı belə yazır: "Dünən yalınayaq dəvələrin süründüyü ana vətən yollarında bu gün çevik pabuçlu lokomotivlər at qoşdururlar".

Xalidə Ədib, eyni zamanda qadın hüquqları uğrunda mübarizə aparır, qadınların seçib-seçilmək hüququnu əldə etməsinə çalışırdı. Bu yöndə Atatürklə dəfələrlə fikir toqquşmaları, siyasi fikir ayrılıqları olmuşdu. Bu, Cümhuriyyətin elanından sonrakı dövrdə baş vermişdi. Həmin dövrdə Xalidə Ədib əsasən bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başladı və şahidi olduğu Qurtuluş savağını romanlarında əks etdirdi ("Atəşdən köynək", "Vurun, fahişəni"). Atatürklə aralarındakı soyuqluq səbəbindən həyat yoldaşı ilə birlikdə ölkəsini tərk edən Xalidə Ədib on beş il qürbət həyatı yaşadı. İngiltərəni, Hindistanı, Fransanı, Amerikanı gəzib-dolaşdı. Getdiyi ölkələrin universitetlərində türk ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxudu. Eyni zamanda bədii yaradıcılıqla məşğul oldu. Yaşamı boyunca iyirmidən çox roman yazdı. Xatirələrindən ibarət "Bənövşə salxımlı ev" kitabını çap etdirdi. Təkcə bu sonuncu əsəri haqqında ayrıca danışmağa dəyər. Amma Xalidə Ədib haqqında feminist qadın ifadəsini işlətmək olmaz. S.Bovuar Fransa qadınlarının azadlıq hərəkatına dəstək olmuşdusa, Xalidə Ədib millətinin istiqlaliyyət qazanması üçün savaqlara atılmışdı. Xalidə Ədibin missiyası daha böyük və qapsamlı idi.

Həyatının 1909-1912-ci illərini Xalidə Ədib "Bənövşə salxımlı ev" əsərində belə anladır: "Salih Zəki bəylə 9 illik evlilik həyatımız sona çatdı. ...Xəstəliyim uzandıqca uzanırdı. Vəziyyətim kifayət qədər ciddi idi, amma sağalmağım üçün o qədər mübarizə apardım ki, nəhayət, üç ay sonra yataqdan qalxdım. Uşaqlarımla birlikdə yaşamağım üçün normal bir evim olmalıydı. Bu sətirləri

yazarkən o günlərdə məqalələrini və hekayələrini yatağının içində yazan qadın mənə tamamilə yad bir adam kimi görünür".

Həyatının belə çətin, ağır dövənləri də olub. Xalidə Ədib həmin əsərində türkçülük məfkurəsinin yaradıcıları Ziya Göyalp və Yusif Akçura ilə mütəmadi görüşlərindən yazır. Bu, Balkan savaşıının yenicə başlandığı illər idi. Bu fikir dühaları ilə mütəmadi ünsiyyət onun dünyagörüşünə ciddi təsir göstərir və sonda onu Qurtuluş savaşıına gətirib çıxarır. Xalidə Ədib Balkan savaşıının acı nəticələri haqda geniş yazır: "Bu savaşı qədər biabırçı şəkildə idarə olunanı tarixdə görünməyib. Makedoniya mühacirləri panika içində İstanbula sığındılar, məscidlərə doluşdular. Eyni zamanda ordu da daxil olmaqla dəhşətli taun epidemiyası yayılmağa başladı. O qış İstanbuldakı səfalət təsəvvüredilməz dərəcədə qorxunc idi".

Xalidə Ədibin zəngin, mübarizələrlə dolu həyatını bir yazıya sığışdırmaq mümkünsüzdür. Mən, əslində, onun bir mümkünsüz eşqin hekayəti kimi qələmə aldığı "Qəlb ağrısı" romanı haqqında yazmaq istəyirdim. (Yeri gəlmişkən, bu romanı oxuyanlar əsərdə xeyli avtobiografik məqamları görəcəklər). Amma yazının məcrası onun burulğanlı həyatının döngələrinə yönəldi. Yuxarıda qeyd etmişdim ki, Xalidə Ədib mənim sevimli yazıçılarıım bölgüsündə deyil. Məsələn, türk nəsrinin Əhməd Həmdi Tanpınar, Oğuz Atay, Yusuf Atılgan, Orxan Pamuk xətti mənə daha doğmadır. Bununla belə, Xalidə Ədibi mənə sevdiren xüsusiyyətlər onun yazıçılığının fəvqündədir.

Əsasən böyük bir roman yazıçısı kimi şöhrət tapan Xalidə Ədib Adıvar "Sinəkli baqqal", "Zeynonun oğlu", "Tatarcıq" və s. kimi romanlarında multukultural məsələləri işıqlandırmışdır. Onun ən böyük qayəsi, cəmiyyəti qurtarmaq, mədəniləşdirməkdir. Hətta, kobud şəkildə, "Sizin kimi köhnə beyinlərin içini gəncləşdirmək, sizi mədəniləşdirmək üçün" təhsil alıram deyir. Yazıçı göstərir ki, avam kənd camaatı, xüsusən yaşlılar bu inqilab dövrünün bir həqiqət olduğunu böyüyüb məktəbə gedən nəvələrinin sözlərindən hiss edirlər. Yazıçının diliylə ifadə etsək, "ətraflarında ənənələri streotipləri qıran, yarım yuxu halında keçən sakin həyatlarını pozan bir hava əsir. Bu havanı balaca evlərə, indi yavaş yavaş hâkim olmağa başlayan uşaq-muşaq gətirir. Həddin varsa etiraz et. 'babacan, sizləri ancaq radio ilə mədəniləşdirəcəyik" deyə nəvələr üzlərinə hayqırır. "Mədəniləşmək" sözündən ixtiyarlar Əzrayıl kimi qorxduqları üçün Tatarcıqın "Sizi mədəniləşdirəcəyik" sözünü eşidər-eşitməz hamısı birdən-birə ürkməyə başlayır. Tatarcıq xüsusən ixtiyarlar tərəfindən nə qədər sevilməsə belə gəncləri ətrafında toplayıb onlara təsir etmə gücünə malikdir. Bu da hər cür yeniliyə qarşı çıxan kütlə üçün real təhlükədir [3, s. 73].

Nəticə və elmi yenilik. Türk qızının ayrı-ayrı və bir az da zidd cəbhələrini öz nəfəndə toplayan bir gənc deyil, o daha çox yazıçının Türk qızlarına və oğlanlarına göstərmək istədiyi bir nümunədir. Atasız qalmasına baxmayaraq, o öz əlinin əməyi, zəhmətiylə yaşamaqda, anasını heç kəsə möhtac qoymamaqdadır. Yaxşı təhsil alan, ingilis dilini mükəmməl öyrənən, varlı uşaqlarına ingilis dili dərəsi keçir, kənd yollarında velosipediyə gəzir, yeri gəldikcə isə kəndlilərə davranış ədəb qaydalarını öyrədir. Əsərə tənqidi nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, Türk ziyalısının məmləkətini mədəniləşdirmək üçün edəcəyi döyüşün ancaq bundan ibarət olduğunu zənn edən gənc qızıdır ... Xalqın həqiqi iztirab və həyatı tamamilə göstərilmədiyi üçün yalnız həyatın üst üzünü göstərən, Xalidə Ədibin bütün romanlarında xəyalini qurduğu; Qərb mədəniyyəti ilə Şərq ənənələrini -şəklən-birləşdirən qadın obrazlarını yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aytemiz, B.U. Xalidə Ədib Adıvar və Feminist Ədəbiyyat, Bilkent Universiteti. Sosial Elmlər İnstitutu, 2001, 89 s.
2. Akyüz, Y. Türk Təhsili Tarixi, Ankara: Pegem A Yayınları, 2004, 125 s.
3. Avanzadə Mehmed Süleyman, Qadın Sirri, İstanbul: Artin Asaduryan və Məhbusları Mətbəəsi, 1330/1914, 108 s.

4. Enginün, İ. Halide Edip Adıvarın Əsərlərində Şərq və Qərb Problemi, İstanbul: İstanbul Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Yayınları, 1978, 208 s.
5. İleri, C. N. Qadınlarımız, İstanbul: Matbaa-i İctihat, 1915, 302 s.
6. Kanbolat, Y. Xalidə Ədib Adıvar Romanlarında Feminizm Problemi, Ankara: Bayır Yayınları, 1925, 522 s.

XALİDƏ ƏDİBİN “XƏNDAN” ROMANINDA QƏRBLƏŞMİŞ QADIN OBRAZI

Reyhan Lütfi qızı Rzaxanova
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)
reyhanrzaxanova@gmail.com

Abstract

The image of a westernized woman in Handan's novel

Turkish novelists seem to be deeply involved in the question of Westernization. That is, at the same time, a reflection of the social tendency towards Westernization, through the second half of the 19th century and early 20th century. The position of woman in society was also examined through that innovation period, and many novels emphasize this problem. In this respect, the article focuses on the novel Handan, which is in the form of correspondence and was first published in 1912, written by Halide Edip Adıvar, who is a prominent figure in women's movement. The novel's main character Handan's problematical love affairs with Westernized-like men desiring her in various ways, prompt us to question the position of woman in society in the modernization period. The novel characters Nâzım, Hüsnü Pasha and Refik Cemal shallowly imitate West through that same period. With all those aspects, Handan causes an obvious hesitation for Nâzım, Hüsnü Pasha and Refik Cemal. This article focuses on Handan's love affairs with those three male characters, men's contradictory manner towards women in this new social context, and Handan's positioning in respect of tradition.

Key words: Women's movement, westernization, Turkish novel, tradition, education

Giriş. Müasirləşmə prosesini yaşayan hər cəmiyyətdə olduğu kimi, Osmanlı cəmiyyətində də qadınlar. Təbii ki, onun cəmiyyətdəki yerinin müzakirəyə açılması təbii nəticədir. Osmanlı İmperiyasında Qərbləşmə hərəkətlər görünməyə başladığı 19-cu əsrdən etibarən bir çox ictimai, siyasi və iqtisadi yenilikçi bir addım atıldı və sonrakı prosesdə qadınların ictimai sahədə və sosial sahədə görünməsi, ziyalı dairələrində mövcudluğu müzakirəyə açılmışdır. Sözügedən müzakirənin açılması prosesi də eynidir. Eyni zamanda, qadınların öz hüquqları uğrunda uzun və çətin mübarizə apardığına da işarə edir. Bu baxımdan, ilk növbədə, qadın hüquqları ilə bağlı mövcud nailiyyətlər, imkan daxilində, baxdığımız zaman bu hüquqların qadınlara verilmədiyi, əldə edilən hər bir nailiyyətin haqq axtarışının nəticəsi olduğu və yadda saxlamaq lazımdır ki, qadın hüquqları uğrunda mübarizə müxtəlif səviyyələrdə davam edir.

Əsas hissə. “Xəndan” romanın mərkəzində Xəndanın həyatına daxil olan qərbləşmiş kişi personajları necə yerləşdirildiyini görmək vacibdir. Xəndan haqqında romanda tez-tez təkrarlanan bir xüsusiyyət onun kişi kimi təsvir edilən davranışdır. Məsələn, Rəfiq Camal Notr Dam kilsəsində Xəndanla görüşdüyü səhnəni həyat yoldaşı Nərimana danışarkən belə deyir: “O, kişi kimi əl sıxır”. Həmin məktubda o, Xəndan haqqında da deyirdi: “Xəndan çox yaxşı, mehriban, ağıllı qadındır; Amma qadınlar haqqında da çox şey deyə bilmərəm. Bunu deyərkən onun qadın olduğunu da düşünə bilmirəm” (2, s. 34).

Digər tərəfdən Nərimana yazdığı məktubda Xəndanın özünü denotasiya etdiyini görürük. Nazım müəllimlə getdikləri səfərdə özünü ata, kişi kimi hiss edirdi. Nəriman da məktublarının birində "Mən Xəndanın cinsini bilirəm, onlar oğlan kimi qızlardır" (6, s. 65). Bu qiymətləndirmələrdə, sosial sahədə fəal görünüşün əənəvi qavrayış üzərində yaratdığı özgələşdirici təsir özünü göstərir. Xəndan, ətrafındakı insanlar fərdlərin qarbləşmiş təmsilləri kimi görülsə də, eyni insanlar tərəfindən öz hərəkətlərinə görə əənəvi nöqtəyi-nəzərdən qadın kimliyinin sərhədlərini aşır.

Bu vəziyyət həm romandakı qarbləşmiş personajların ziddiyyətindən, həm də Xəndanla bağlıdır. O, cəmiyyətdəki yeni qadın kimliyi ilə yadlaşmaya və təcridə məruz qalmışdı. Xəndan əslində kişiliyin özünə aid edilməsi səviyyəsində azad edilmiş qadın kimliyini ortaya qoyur. Lakin bu çıxış qəbul edilmir. Camal öz xarakterini öz monopoliyasında gördükləri elmə, sənətə, fəlsəfəyə maraq göstərməyən, təhqir edən, qayğı göstərən və bacarıqlı qadınları rəqib və düşmən kimi görən Rəfiq Camalın patriarxal zehniyyəti, povestində aydın şəkildə canlanır. Bu sahələr üzrə müzakirələrdə iştirak edən qadınların "kişi" olduğunu ifadə etmək yerinə düşər. Qadınların ictimai sahədə görünməsi ilə bağlı innovativ fikirlərə sahib gözlənilən bu kişi personajların hələ də Rəfiq Camal obrazı vasitəsi ilə qarşıdurmada olduğunu araşdırmamızın mərkəzindədir.

Yeni nəsil Osmanlı kişilərinin böyük ziddiyyətini vurğulayır ki, bu da bizim Xəndanın azad edilmiş qadın kimliyini görməyimizə kömək olur. Atasının dostları ilə görüşü, dostluğu bəzən belə göstərilə bilər. Bundan əlavə, Nəriman Xəndanın öyrənmə ambisiyaları ilə hərəkət edir. Nəriman Xəndanda "susuz beyin"in olduğunu və müxtəlif olduğunu bildirir. Müəllimlərdən "musiqi, ədəbiyyat, fəlsəfə, ictimai elmlər" kimi dərslər aldığını bildirir. Nərimanın Xəndanı intellektual səviyyədə ondan üstün qəbul etməsi, Xəndanı romandakı digər qadınlardan daha asan tapması, edəcəyi evlilik mövzusunda təşəbbüs göstərə bilməsi, Qarbləşmə prosesində azad qadın fiqurudur. Xəndanın azad edilmiş qadın şəxsiyyəti və Xəndan mərkəzindən bu şəxsiyyətin necə alındığına dair bir fikir olaraq, romanda qarbləşmiş personajların ziddiyyətləri və onların kişilərlə münasibətləri haqqında Xəndanın fikirləri. Xəndan romanına bu şəkildə yanaşarkən Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun daha dəqiq desək romanına Xəndanın xarakterinə verdiyi şərhə nəzərə alsaq, onun kişilərlə münasibətlərinin başa düşülən olduğu aydın olur.

İnci Enginü "Şərq və Qərbin sualı" adlı əsərində YaqubQədrinin bu sözlərini gətirir: "Bu, beyin, sinir və ruhdur. Üç dəfə sevən bir mürəkkəb qadın, məsələn, bir beynindən, bir dəfə əsəbindən, bir dəfə də canından sevdi" (6, s. 126).

Hüsnü Paşanı bunu edərkən onun sevlməsinə təbii qarşılıq verir və romanda Xəndanı "əsl qadın" kimi görür. Bu, əks oluna bilməsi ilə bağlıdır. Xəndanın kişilərlə münasibətlərini yoxlamağa kömək edə biləcək bu yoldan getsək, Yaqub Qədrinin Xəndanın kişilərlə münasibəti ilə bağlı "beyin-sinir-ruh" kateqoriyasına uyğunluq təşkil etdiyi görülür. Çünki Xəndanın Nazımda tapdığı gözəllik onun böyükdür, onun ideyaları və bir işə bağlılığından bəhs edir. Romanda Xəndanın Hüsnü Paşa ilə münasibəti bədən səviyyəsində (YaqubQədrinin "neyral" adlandırdığı) bir əlaqənin olduğu görülür. Rəfiq Camal ilə Xəndanın münasibətinə baxdıqda onun xəstə, zəif və diqqətə ehtiyacı olduğu görünür. Rəfiq Camalın sevgisinin zirvəyə çatdığı görünür. Burada Xəndan və Rəfiq Camalın yaxınlaşması Qədrinin qeyd etdiyi kimi, bu, daha çox mənəvi, yaxud emosional olaraq adlandırdığımız səviyyədədir. Xəndanın təcrid prosesi və qarbləşmiş fərdlərin ziddiyyətlərinə daha yaxından baxmaq mümkün olacaq. Əvvəlcə Xəndanın evlilik təklifini rədd etdiyi Nazımla münasibətinə diqqətlə baxsaq: "Xəndan Xanım, mən səninlə evlənmək istəyirəm. Bunu əvvəlcə Camal bəyə demək lazım idi. Amma Sizə demək istədiyim xüsusi məqsədim var. Bu evlilik hər evlilik kimi olmayacaq, şəriət bəlkə hər gənc qızın istədiyi kimi deyil. Amma mən səni öyrənəndə gördüm ki, səni pul yox, peşə maraqlandırır. Sən o qızlardansan ki, həyatla, bəlalarla, böyük məqsədlərlə dost olacaqsan. Ona görə də bu axşam sizə deyirəm cəsarət edirəm (5, s. 69-70). Göründüyü kimi,

Nazimin evlilik təklifində Handanı yalnız fikir baxımından dəyərləndirmək və onu ortaq olaraq görmək, onu həmkar kimi görmək halı var.Əslində Xəndanı da Nazım yaradıb. O, bu ziddiyyətli vəziyyətdən xəbərdardır və dərhal Nərimana yazdığı məktubda evlilik təklifini qeyd edir.O, sonra təklifi belə şərh edir: “Mənə təklif etdiyi bu evlilik təklifində çatışmayan bir şey var idi: Özünü yox, məni evləndirirdi!” Evlilik təklifi səhnəsində Xəndan, Nazimin təklifinin "məqsəd"də ön planda olması və evlilik bağını təmin edəcək "eşq"in istiqamətini tapmaması, rədd edilməsi ona görədir. Şübhəsiz ki, aldığı təklif iki insanın bir-birinə olan sevgisi nəticəsində Xəndanı təklif etdi. Evlilik təklifində özünü yox, Nazimin fikirlərini görür. Təbii ki, eyni şey Nazim üçün də keçərlidir.Nazım romanda öz ideallarını müdafiə edən maarifpərvər personaj kimi yer alır. Xəndan, Nazim üçün "zəngin çətənə fəlsəfəsindən və sənətindən rəng və forma alan Qərbin və Şərqi canlı zehni qarşımızdadır. Axar ikən sərxoş oldum”. Nazimin Şərq və Qərb mədəniyyətləri onun bu mövzudakı biliyi Xəndanın başqa bir tərəfində belə əks olunur: Onun istəklərini, həyatını və nəzəriyyələrini formalaşdıran şeylər həmişə alman, fransız və Şərqi ədəbiyyətdir, mənimki isə nisbətən azdır, lakin bir neçə böyük və əbədi ingilis fiqurları var.

Bu qətiyyətdə Xəndanın Nazimin intellektual səviyyəsinə olan hörməti və marağı aydın görünür. Xəndan Qərbləşmə problemlərindən bəhs edən romanlarda qərbləşmiş personajlarda tez-tez rast gəlinən personajdır. Amma Nazim, Qərbdəyərlərindən başqa Şərqi də assimilyasiya etmişdir. Ancaq bütün bu ortaqlıqlar Xəndanın Nazim ilə Qərbi intellektual səviyyədə birlikdə dərk edən bir ziyalı kimi ideallaşdırması görmək kifayət deyil. Çünki Xəndandan yeganə gözlənti intellektual üst-üstə düşmə deyil.Nazım obrazının yuxarıdakı sözləri Sərpil Sancar tərəfindən “Türk Modernləşməsinin Cinsiyyəti” adlandırılıb.

Onun dediyi fikrə çatdırdığı qətiyyəti təqdim edərkən mənə kəsb etmək olar. Osmanlı kişisinin onu tərbiyə edib köləlikdən azad edərək azad etdiyi qadın (eynilə qulunu yetişdirib azad edən kimi)özünə arvad almağın (qul sahibi kimi) əsas mövzu olduğunu bildirir. Kişi qəhrəmanlar, qadınları xilas edən bu rəftarı müqabilində öz ağına uyğun olaraq ideal arvad-arvad edir, onların bütün varlıqları ilə insanlara sadıq, sadıq və minnətdar olmaları arzu edilir.Sancarın yuxarıda qeyd etdiyimiz qətiyyəti, demək olar ki, Xəndanı özünün "yaratdığını" bildirən Nazimdə təcəssüm tapır. Bu baxımdan Nazimin təmsil etdiyi yeni ziyalı tipinin mövqeyi müzakirəyə açıq olur. Çünki Sancarın araşdırmasında vurğuladığı kimi, Osmanlı insanının müasirləşmə meyli qadınların müasirləşməsinə gəldikdə onun münasibəti ziddiyyətlidir. Kişi modernləşmə prosesinin mahiyyətinə zidd olaraq az qala qadının özü kimi müasirləşib bu vəziyyətdə olmasını istəmir. Xəndanın bədbəxt evliliyi olan Hüsni Paşaya müraciət etsək, ilk növbədə Yaqub Qədrinin müşahidəsini qeyd etmək lazımdır. Hüsni Paşanın Xədana olan marağının həssaslığı ölçüsü əhəmiyyətlidir. Çünki Hüsni Paşanın bu marağı onun Handanla evlənməsinə səbəb olub tez-tez onun davranışında görünür. Hüsni Paşa da Xəndan kimi evliliyinə sadıq deyildir. Onun məşuqəsi var və ona Mademoiselle Juliette adını verir. Romanda Hüsni Paşanın qərbləşmə ünsürləri bu şəkildə əks olunduğu halda, xüsusiyyətləri çərçivəsində Handana olan marağı sözlərindən də aydın görünür:Hüsni Paşa ona qarşı Handana münasibətini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinmir. Digər tərəfdən unudulmamalıdır ki, Xəndan Hüsni Paşa arasındakı evlilik bağına sadıq qalmışdır. Xəndan, həyat yoldaşı Hüsni Paşaya heç vaxt xəyanət etmir. Rəfiq Camala olan sevgisi belə, xəstəliyi zamanı artıq gizlənmə bilmir. Hər şeydən əvvəl, Xəndan əvvəlcə dünyanı qorxutmuş bir insana istinad etdi. O, özünü hakim hiss etsə də, Hüsni Paşanın “bir qadının ruhu da bədəni kimi ərinin mülküdür” fikri ilə yavaş-yavaş razılaşmağa başladı. Deyəsən, o, öz dominant fikrini qəbul edib. Bir sözlə, Xəndan bu münasibətdə azad olur. Onun qadın kimliyini tam açıqlaya bilmədiyi və yenidən təcrid olunduğu görünür. Hüsni Paşa ancaq həssas maraq göstərdiyi Xəndanla evlənmək istəməsi ilə ziddiyyətli vəziyyətdədir. Xəndan tərəfindən təmin edilən qadın mərkəzli qərbləşmə oxuma ehtimalına əlavə ediləcək başqa bir kontekst əvvəlində qeyd olundu.

Nəticə və elmi yenilik. Xalidə Ədib Adivarın qadının qərbləşməsi mövzusunun mərkəzi olduğu Xəndan romanında qadın xarakter vasitəsilə yaxından tədqiq olunduğu görünür. Xəndan, mərkəzi qadın obrazı üzərində qərbləşməyə üz tutan azad edilmiş qadınların təmsili, qərbləşmiş kişilər tərəfindən ona problemlə kimi baxıldığını belə başa düşdü. Xəndanın qərbləşmiş kişilərlə münasibət qurma yollarında, oxşar intellektual ianələr və baxışlar onun bütün cəhətlərinə baxmayaraq qurduğu yeni qadın kimliyini tam qəbul edə bilmədiyi görünür. Kişi personajları müxtəlif səviyyələrdə qərbləşmiş tiplər olsa da, hər üçü maraqlıdır ki, Xəndanı öz şəxsiyyətini azad edilmiş qadın kimi qəbul edə bilmədi. Nazimin fikri Xədana səviyyə, Hüsni Paşanın bədən arzusu, Rəfiq Camal himayəçiliyə əsaslanan hökmran kimi görməkdir. Ancaq kişilərin heç biri Xəndanı azad olmuş, lakin öz dəyərlərindən qopmayan yenilikçi qadın kimi sevmir, tamamilə qəbul etmək iqtidarında deyil. Xəndan bütün münasibətlərində sahib olduğu şəxsiyyətin tam fərqiindədir. Buna görə də yaşaya bilməyəcəyi bir vəziyyətə düşür və bu baxımdan tənhaləşir. Müəllifin burada vurğulamaq istədiyi şey Xəndanda təcəssüm olunmuş azad, qadınların təmsilçiliyi ənənəvi sosial baza ilə ziddiyyət təşkil edir. Düzdür, romanda baş qəhrəman Xəndan öz yaşının zərurətindən olan qadınların empatiyası ilə bağlı müzakirələr aparır. Onların ideyalarını mənimsəyən insanlar olacağı təxmin edilərkən, özləri ilə eyni intellektual mövqedə olanlardır. Bu qadın kimliyini aşağılaşdıran kişilərin ziddiyyətli vəziyyətindən irəli gəlir. Bu araşdırmada ziddiyyətli vəziyyət və bu vəziyyətin dolayı təsirləri ilə məşğul olmağa çalışılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aytemiz, B.U, Xalidə Ədib Adivar və Feminist Ədəbiyyat, Bilkent Universiteti. Sosial Elmlər İnstitutu, 2001, 89 s.
2. Akyüz, Y, Türk Təhsili Tarixi, Ankara: Pegem A Yayınları, 2004, 125 s.
3. Avanzadə Mehmed Süleyman, Qadın Sirri, İstanbul: Artin Asaduryan və Məhbusları Mətbəəsi, 1330/1914, 108 s.
4. Enginün İ, Xalidə Ədib Adivarın Əsərlərində Şərq və Qərb Problemi, İstanbul: İstanbul Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Yayınları, 1978, 208 s.
5. İleri, C. N. Qadınlarımız, İstanbul: Mətbəə-i İctihat, 1915, 302 s.
6. Kanbolat, Y, Xalidə Ədib Adivar Romanlarında Feminizm Problemi, Ankara: Bayır Yayınları, 1925, 522 s.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATINDA MİRZƏ CƏLAL YUSİFZADƏ VƏ “HƏQİQƏTİ-ƏFKAR” QƏZETİ

Səba Azad qızı Namazova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

seba8080@mail.ru

Abstract

Mirza Jalal Yusifzadeh and “Haqiqati-Afkar” newspaper in the Azerbaijani national press

Poet, publicist, translator Mirza Jalal Yusifzadeh was one of the intellectuals distinguished by his multifaceted activity in the literary and cultural environment of Azerbaijan in the late 19th and early 20th centuries.

In our opinion, Mirza Jalal Yusifzadeh's literary and public activities, services in the field of press, artistic and journalistic creativity should be the subject of separate research. It is known from his researches that he published with signatures C.C.Y, Jalal Garabaghi, Jalal Yusif, Mirza Jalal Yusifzade in “Hayat”, “İrshad”, “Taza Hayat”, “İttifaq”, “Hilal”, “Asari-Haqiqat”, “Sadayi-Haqq” and

other newspapers. Mirza Jalal's Haqiqati-Afkar newspaper, published in his native language in Baku in 1911-1912, is a clear example of his successful activity in the field of press. The complete set of this media outlet, which does not have a single number in the archives of Azerbaijan, was brought from the St. Petersburg Branch of the Russian State Archives by prominent literary critic, Professor Asif Rustamli and handed over to the archives of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS.

Mirza Jalal Yusifzadeh worked in "Sadayi-Haqq" and "Iqbal" newspapers in Baku in 1913, as well as actively cooperated with "Azerbaijan" newspaper during the Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: "Haqiqati-afkar", press, newspaper, journalism, literary environment

Giriş. Mirzə Cəlal Yusifzadənin redaktorluğu və nəşirliyi ilə "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin ilk sayı 29 oktyabr 1911-ci ildə, şənbə günü, Bakıda Nikolayevski küçəsində yerləşən Tağıyevin Qız məktəbinin altında, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində o vaxtkı sözlərlə ifadə etsək, "təb edilmişdir". Qəzet dörd səhifəlik, həftədə bir dəfə işıq üzü görən "siyasi, ədəbi, fənni, ictimai və iqtisadi türkcə" mətbu orqan idi. Qəzetin birinci sayının ilk səhifəsində müdir və sahibi-imtiyaz oxucularına üz tutaraq bunları yazmışdır:

"Həqiqəti-əfkar". Oktyabr ayının 29-dan etibarən həftədə bir dəfə şənbə və müsəlman bayramlarının sabahı günləri "Həqiqəti-əfkar" qəzetəsi nəşr olunacaqdır. Elm və ədəbdən bəhs edən nəfli məqalələr üçün qəzetəmizin səhifələri açıqdır" [1].

Mirzə Cəlal Yusifzadə qəzetin məramını elə onun ilk sayının baş yazısında bəyan etmişdi:

"Həqiqəti-əfkar" intişarından əsl məqsudumuz Qafqaz türk həmvətənlərimizə məlumat verməkdir. Siyasi, iqtisadi, ictimai, əxlaqi, ədəbi, ...hər qisim məqalələrə vərəqparamizdə yer vardır. Şəxsi qərəzdən xali, ədəb dairəsindən xaric olmaqdan ari hər günə məqalələr və əxbar dərc olunacaqdır.

Möhtərəm ədib və mühərrir və alimlərdən rica olunur ki, bizim bu müxtəsər vərəqparamizin islahına məxsus bəzli-inayət buyursunlar; bir mətləbdə səhvimiz və xətamız olursa, göstərməklə bizi xoşhal eləsinlər" [1].

"Həqiqəti-əfkar" qəzetinin nəşrinə dair. "Həqiqəti-əfkar"ın və onun redaktorunun demokratik dəyərlərə sdaqəti, cəmiyyətin maariflənməsi yolunda göstərdiyi ciddi cəhdləri bu sətirlərdə aşkar nəzərə çarpır. Qəzetin birinci səhifəsində "C" imzası ilə yer alan həmin yazı "Həqiqəti-əfkar"ın yaradıcı istiqamətini də öncədən təyin etməyə imkan verir.

Onu da deyək ki, Mirzə Cəlal Yusifzadənin baş redaktorluğu ilə "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin 1911-ci ildə 11, 1912-ci ildə 8 sayı olmaqla ümumilikdə 19 nömrəsi nəşr olunmuşdur. Qəzet diqqətçəkən elmi, bədii, publisistik üslubu, yüksək peşəkarlığı, aydın məramı ilə ilk növbədə, birliyə və tərəqqiyə xidmət edərək o dövrün digər mətbu orqanlarına nümunə ola biləcək fəaliyyət sərgiləmişdir.

"Həqiqəti-əfkar"ın nəşiri, 1861-ci ildə Azərbaycanın qədim şəhəri Şuşada dünyaya göz açmış Mirzə Cəlal Ələkbər oğlu Yusifzadə haqqında ilk yığcam məlumata şair, təzkirəçi və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsərində rast gəlinir:

"Cənab Axund Mirzə Cəlal rəhmətlik Axund Hacı Mirzə Ələkbər oğlu Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir... Xoşqamət, xoşxasiyyət, xoştəbiət bir cavandır. Özünəməxsus gözəl xasiyyəti var. Qarabağ üləmələrindəndir... Onun təxəllüsü Cəlaldir. Bəzən azərbaycanca və farsca şeirlər yazır, şeirləri, pərakəndədir. Divanı yoxdur" [3, s. 455].

XX əsrin görkəmli musiqi tədqiqatçısı Firidun Şuşinski isə vaxtilə Mirzə Cəlal Yusifzadə barəsində belə yazmışdır:

"...Ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, 40 ilə yaxın müəllimlik etmişdir. Bundan əlavə, Mirzə Cəlal ədəbi yaradıcılıq və musiqi ilə məşğul olmuşdur. ...Şeirlər, pyeslər yazmış, həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Mirzə Cəlal məşhur Saşa Oqanezaşvilinin "Fərhad və Şirin" operasının librettosunu yazmış, ...Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məclislərində yaxından iştirak etmişdir [4, s. 255-256].

Araşdırmalardan da görüldüyü kimi, çoxtərəfli fəaliyyət imkanlarına malik Mirzə Cəlal 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda tərcüməçi kimi iştirak etmiş, Cəbrayıl qəzasında və Bakıda müəllim işləmişdir. O, həm də mütəfəkkir şair Ömər Xəyyamın rübailərini dilimizə ilk tərcümə edənlərdən biri sayılır.

"Həqiqəti-əfkar"ın publisistik yazılarının mövzusu. XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda geriliyi, cəhaləti, xurafatı və savadsızlığı aradan qaldırmaq, xalqı qəflətdən oyadaraq maarifə səsləmək üçün səfərbər olan dövrün mübariz ziyalılarında biri də Mirzə Cəlal Yusifzadə idi. Onun müdiri olduğu "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin ilk sayında Seyid Hüseynin "Ehtiyacımız çoxdur" məqaləsi, Əliabbas Müznibin "Mənzumə"si, Qədir Heydərovun "İranda iğtişaş zühuru", "Türkiyə-İtaliya müharibəsi" adlı yazılar, Teleqraf xəbərləri, Bakı xəbərləri, Qafqaz işləri, İran işləri, Xarici xəbərlər başlıqlı publisistik nümunələr, "Hekayə, roman və hər cür oxumaq kitabları"nın siyahısı yer almışdı. Bunlardan Seyid Hüseynin "Ehtiyacımız çoxdur" məqaləsindən oxuyuruq:

"Məktəb və maarifə olan ehtiyacımızı bilməmiş bir şəxs olmasın gərəkdir. Məktəblərimizin də halı məlum. Bu ünvan altında yazmaq istədiyim mətləb bunların heç birisi deyil, fəqət hamısına da dairdir deməkdə cəsarət edirəm.

Biz istiqbalımız üçün uşaqlarımızı müxtəlif məktəblərdə təhsil etdirməkdəyik, amma bizzat özümüzün və həmsinn olan yarımçıq rəfiqlərimizin təlim və tərbiyəsi xüsusunda heç bir təşəbbüsdə olmuruq.

Keçən sənə "Nicat" qiraətxanasında Əhməd Kamalın təhti-idarəsində bir kurs vardı, burada mükəmməl surətdə türkcə və firəngcə dərs verirdi. Oxuyanlar dəxi az deyildi. Amma bu il o da yoxdur.

Əgər hal-hazırda böyüklərə məxsus müntəzəm bir gecə məktəbimiz olsa, uşaqlara məxsus məktəblərimizdən görülən iki-üç o qədər fayda əxz edə bilərik. Hal-hazırda hər bir cavana təsadüf etdikdə öz məlumatsızlığından şikayət edir. Bu surətdə əgər böylə bir kursumuz olsa, lazımı qədər oxuyan cəm olar zənn ediyorum.

Bununla bərabər, həmin bu qisim həvəskar cavanlardan neçəsi bu yay bir yerə cəm olub Qafqaz Türk Ədəbiyyatı Cəmiyyəti nam bir məclisi-ədəbi təşkil etmək fikrində idilər, hətta bunun üçün lazım olan layihələri də tənzim etmişdilər. Lakin hökumətdən icazə alınmaq mətləbindən ötrü müəssislərin qabağına düşüb onlara yol göstərən olmayıb, buvəqtədək qövldən feilə çıqmadı.

Böylə bir ədəbi cəmiyyətə əşəddi-ehtiyacımız vardır. Çünki böylə bir dairədə ədəbi, elmi, fənni söhbətlər olduğu üçün o cəmiyyət əzaları müstəfiz olarlar" [1].

Mirzə Cəlal özü də cəmiyyətin cəhalətdən xilas yolunu maarif və mətbuatda görür, xalqı ilk növbədə, elm öyrənməyə, təhsilə səsləyirdi. Bu cür ruh onun sahibi-imtiyaz olduğu qəzetin ümumən məramını təşkil edir, orada sərgilənən ayrı-ayrı müəlliflərin ən müxtəlif janr və məzmunlu yazılarında xalqa maarifçilik ruhu aşlanırdı.

Xalqın maarifə yiyələnməsi yolunda hər cür məşəqqətlərə dözən qəzet və onun redaktoru çoxşaxəli fəaliyyəti ilə həm də demokratik dəyərlərə sadiqlik nümayiş etdirirdi. "Həqiqəti-əfkar"ın 2-ci sayındakı elanlarda da bu ali məqsəd diqqət mərkəzində saxlanılmışdı:

"Bu il "Nəşri-maarif" cəmiyyəti təzə bir neçə məktəb açmaq məramında olduğundan elan edir ki, müəllimlik vəzifəsinə xahişmənd olan əşxas Qurban bayramınacan Hacı Zeynəlabidin Tağiyevə rücu etsinlər. Müəllimlərin rus və türkcə savadlı olması tələb olunur. Qəbul olunur seminariya qurtarmış müəllimlər və qeyri yerlərdən şəhadətnamə alanlar, həmçinin

şəhadətnaməsi olmayan qabiliyyətli şəxslər dəxi qəbul edilir. Məvacib ildə dörd yüz manatdan beş yüz manatadək qət olunubdur” [2].

“Həqiqəti-əfkar” qəzetinin eyni sayında “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin idarəsi tərəfindən verilmiş elanda da məhz maarif yönümlü işlərdən bəhs edilir, o istiqamətdəki məqsədlər açıqlanırdı:

“Bu il Qurban bayramınadək, yəni mütabiqi-19 noyabr 1911 sənəyi-miladiyyəyədək Bakı “Nəşri-maarif” cəmiyyəti Bakının ətrafında olan kəndlərdə məccani məktəb açmaq məramı ilə məzkur kəndlərin camaatına elan edir ki, məktəb binagüzarlığına xahişmənd isələr, iki nəfər rəislərindən vəkil edib cəmiyyətin sədri Hacı Zeynəlabidin Tağıyev cənablarına müraciət etsinlər. Burası da məlum olsun ki, müəllim və məktəbə mütəəlliq ləvazimatı idarə tərəfindən məccani fərahəm olacaq, şagirdlərdən pul alınmayacaq” [2].

Mirzə Cəlal Yusifzadənin qəzetin 2-ci sayında “Cəlal” imzası ilə verilmiş “Əql aynası” başlıqlı yazısı müəllifin dil və ədəbiyyatımızla bağlı düşüncələrinə aydınlıq gətirir:

“Əgər (həftədə bir dəfə də olsa) bir müddət vərəqparamizin nəşrinə müvəffəq olsaq, hər nömrədə bir məqalə, ya artıq dilimizin ədəbiyyatından bəhs eləmək fikrində varıq. Əvvəlcə türk dilinin sərfindən, Azərbaycan və Qafqaz şivəsindən bəhs edib, müxtəsər də olsa, qarelərə məlumat verəcəyik. Sonradan yazının əqsamından, yazının vəzi-təlifindən, mühəssənati-ləfziyyə və mənəviyyəsindən bəhs eləmək istəyirik.

Bu xüsuslarda üləma və mühərrirlərimizdən müavinət gözləyib, məqsudumuza nail olmaq arzusundayıq. Zənnimizcə, hansı bir qövmün vətən və ana dili bir üsulla nizama düşməyibdir, o qövm üçün elm və mərifət, rifah və səadət qapıları bağlıdır. Türklərin dağınıq və müxtəlif olmaları o gündən başlanıbdir ki öz dilləri əvəzində başqa dillərdə təhsil tərbiyə eləmək istəyiblər. Hənzur bizim bir-birimizə olan mükətibəmiz fars dilində yazılır. Osmanlı türklərinin bir əsr, bəlkə, yarım əsr bundan qabağa rəsmi yazıları yenə fars dilində olurmuş. Hansı bir nəfərimiz ki alim olub təlif və təsnif xəyalına düşübdür, farsca, ya ərəbcə yazmağa başlayıbdir. O cəhətdəndir ki, dilimizi sadələşdirmək dəxi bizim üçün ümdə müşkülətdandır. Bu gün bu miqdara kifayət edirik” [2].

Nəticə və elmi yenilik. Mirzə Cəlalin “Həqiqəti-əfkar” qəzetindəki yazıları əsasən, “C”, “Cəlal”, “Həman”, “Özü”, “Bu özü” imzaları ilə dərc olunmuşdur. Qəzetin çeşidli saylarında müəllifin “Əql aynası”, “Şeiri-mənsur”, “Bədəeyi-əl-ədəb”, “İnqilabi-elm” kimi elmi-publisistik məqalələri yer almışdır. Bununla yanaşı, Mirzə Cəlalin “Həqiqəti-əfkar”da “Bu özü” imzası altında “Mənbəyi-fəsad” hekayəsi, “Zavallı madər”, “İntiqad”, “Yaxşı adamlar”, “Biçarə madər”, “Gözəl iqdamat” felyetonları da çap olunmuşdur. Qəzetin “Həftəlik xülasə” ləri, Daxili və xarici xəbərləri də Mirzə Cəlal Yusifzadənin qələminə aiddir.

Yeri gəlmişkən, Mirzə Cəlalin oğlu Əli Yusifzadənin “Asiya coğrafiyası” adlı məqaləsinin, Seyid Hüseynin “Nəticələr” felyetonunun silsilə şəkildə dərc olunduğu “Həqiqəti-əfkar” qəzetinin səhifələrində Cəfər Cabbarlı, Səməd Mənsur, Mirzə Rəhim Fəna, Əliabbas Müznib, Cabbar Əsgərzadə Aciz, Nemət Bəşir, Məhəmmədəli Manafzadə və başqalarının poeziyasından nümunələrə də yer ayrılmışdı.

Sonradan Buxara şəhərinə köçən Mirzə Cəlalin orada “Buxarayı-Şərif” qəzetində fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar bu qəzet gözlənilmədən nəşrini dayandırır.

Milli-mənəvi irsimizin daşıyıcısı missiyasını varlığında ehtiva edən “Həqiqəti-əfkar” qəzetində yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər, demokratik ideyalar diqqət mərkəzində saxlanılır, qələmi ilə xalqın rifahı üçün çalışan yazarlar, jurnalistlərlə əməkdaşlığa məxsusi önəm verilirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Həqiqəti-əfkar" qəz., Bakı, 1911, 29 oktyabr, № 1
2. "Həqiqəti-əfkar" qəz., Bakı, 1911, 5 noyabr, № 2
3. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: Elm, 2018, 740 səh.

4. Şuşinski F. "Şuşa", Bakı: Gənclik, 1998, səh. 255-256

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ VİKTOR HÜQO YARADICILIĞINDA ÜMUMBƏŞƏRİ İDEALLAR

Sədaqət Davud qızı Abduləzizova

Bakı Dövlət Universiteti

sadagat.abdulazizova@bk.ru

Abstract

Universal ideals in Nizami Ganjavi's and Victor Hugo's creation

As the name implies, in the article, we have investigated the universal ideals in Nizami Ganjavi's and Victor Hugo's creations as uniform intersection point, literary-artistic similarity and influence. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is one of the thinker poets who had written their names to the history of the world literature with golden letters. The value of his works is not only the beauty of size, rhyme, weight and form, but also their own depth of meaning and idea – content richness.

And but Victor Hugo was one of the founders and leading figures of French Romanticism. The universal ideals and the literary-artistic influence of Nizami Ganjavi's works that found in Victor Hugo's creation arises in general from the writer's interest in the East in the context of the Eastern motives.

Universal ideals which found in Victor Hugo's creation had been influenced not although directly but indirectly by Nizami Ganjavi's works. For the sake of objectivity, it must be acknowledged that Victor Hugo did not set to fully describe the Eastern lifestyle in his this work as a main goal.

Keywords: Nizami Ganjavi, Victor Hugo, universal ideals, literature, literary-artistic similarity, Oriental motives

Giriş. Məqalədə adından da göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi və Viktor Hüqo yaradıcılıqlarında ümumbəşəri ideallar vahid kəsişmə nöqtəsi, ədəbi-bədii oxşarlıq və təsir kimi tədqiqata cəlb edilir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmış mütəfəkkir şairlərdən biridir. Onun əsərlərinin qiyməti yalnız ölçü, qafiya, vəzn və formasının gözəlliyində deyil, həm də özünün məna dərinliyi, ideya-məzmun zənginliyindədir.

Onun bizə gəlib çatan ədəbi-bədii irsindən "Xəmsə" adlandırılan və məsnəvi şeir janrında yazılmış beş poemadan, həmçinin "Divan" adlandırılan şeirlər toplusundan ibarətdir. Bu beş poemanın hər biri özü-özlüyündə dünya ədəbiyyatının ən seçmə əsərləri ilə yarışa biləcək bir səviyyədə olan və özündən sonra gələn şair və yazıçıları öz təsir dairəsində saxlayan sənət inciləridir.

Viktor Hüqo isə Fransız romantizminin banilərindən və əsas aparıcı simalarından biri olmuşdur. Onun yaradıcılığında rast gəlinən ümumbəşəri ideallar və Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ədəbi bədii təsirinə Şərq motivləri kontekstində, ümumilikdə yazıcının Şərqə olan marağından irəli gəlir.

1. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ümumbəşəri ideallar. Xəmsəyə daxil olan ilk əsər "Sirlər xəzinəsi"dir ki, bu əsər də öz növbəsində iyirmi məqalət və iyirmi hekayətdən ibarətdir. Zahirən bu hekayətlərin və məqalələrin hər biri müəyyən bir mövzudan bəhs etsə də əsərdə yazıcının dərin istedadının, parlaq zəkasının, onun hər elmdən hali olmasının, riyaziyyat, astronomiya, astrologiya, alkimya, tibb, botanika, teologiya, Quranın təfsiri, şəriət, islam, fiqh, iudaizm, xristianlıq, tarix,

etika, fəlsəfə, hikmət elmi, təbabət, ezoterika, musiqi, təsviri incəsənət, o cümlədən, qədim İran, türk, yunan və Roma əsatirləri və əfsanələrini dərindən mənimşəməsinin şahidi oluruq. Əsər əruz vəzninin səri bəhrində yazılmışdır.

Y.E.Bertels poemanın dili haqqında danışarkən əsərdə şairin qəsdən çətin anlaşılan ibarələrin və söz tərkiblərinin işləndiyini və bunu etməkdə yazıçının əsas məqsədinin bu poemanı hər kəs üçün deyil, yalnız yüksək savadlı zadəgan oxucular üçün nəzərdə tutmaq olduğunu vurğulamışdır [2, s. 11].

Həmid Araslı isə əsərin əsas ideya mövzusunun ədalət və əməksevərlik olduğunu və əsərdə dövrün bir sıra mühüm sosial-ictimai və sosial-əxlaqi problemlərindən bəhs edildiyini vurğulamışdır [1, s. 7-8].

Feyzulla Qasımzadə isə əsərdəki ayrı-ayrı hekayət və məqalələrdəki mövzuların əsasən ədalət, əmək və əxlaq kimi üç istiqamətdə qruplaşdırıb təhlil etməyin mümkünlüyünü qeyd etmişdir [5, s. 5].

Yazıçının sayca ikinci poeması olan “Xosrov və Şirin” poeması isə əsasən məhəbbət və əxlaqi didaktik ideyalarını özündə ehtiva edir. Əsərdə həmçinin Azərbaycanın qədim dövr tarixinin və qonşu ölkələrlə olan ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi əlaqələrinin əksini görürük. Bundan başqa tədqiqatçılar poemada xalq musiqisi, folklor, məhəbbət, xəyanət, qohumluq əlaqələri, dövlət idarəçiliyi, zəhmətsevərlik və s. mövzuların əks olunduğunu qeyd edirlər.

Yazıçının üçüncü poeması olan “Leyli və Məcnun” poeması dünya ədəbiyyatında sırf məhəbbət mövzusunda yazılmış ilk əsər hesab olunur. Əsər haqqında Y.E.Bertels aşağıdakı fikirləri qeyd etmişdir: “Leyli və Məcnun”da doğrudan da şairin, onu məşğul edən əsas fikirdən kənar qalması zənn olunur” [7, s. 175].

Yazıçının sayca dördüncü poeması olan “Yeddi gözəl” əruz vəzninin xəlif bəhrində yazılmışdır. Əsərin tənqidi nəşrinə yazdığı ön sözdə məşhur alman şərqşünası Hellmut Ritter poemanı “yeni fars ədəbiyyatının ən yaxşı və ən gözəl eposu” kimi təsvir edir və eyni zamanda “şərqi hind-Avropa ədəbiyyatının ən vacib bədii əsərlərindən biri” olduğunu göstərir [4, s. 522-524].

Yazıçının sayca beşinci və sonuncu poeması olan “İsgəndərnamə” poeması “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” adlanan iki hissədən ibarətdir. Əsər zahirən yunan sərkərdəsi Makedoniyalı İsgəndərə həsr olunsada, əsərdə tarix, təbabət, fəlsəfə, məntiq, nücum, hüquq, siyasət, din, didaktika və s. məsələlər yer almışdır.

Yazıçının yaradıcılığının yekunu hesab olunan “Divan”ı iyirmi min beytdən ibarət qəzəl, qəsidə və rübai şəklində yazılmış lirik şeirlər toplusundan ibarətdir. Burada əsasən yazıçı insan və onun həyatı, taleyi, arzu və istəkləri öz əksini tapmışdır. Onun əsərləri özünün ümumbəşəri ideyaların zənginliyi, məna və məzmun dərinliyi ilə bütün dövrlər və ədəbi şəraitlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

2. Viktor Hüqo yaradıcılığında ümumbəşəri ideallar. Viktor Hüqo yaradıcılığında da Nizami Gəncəvi yaradıcılığında olduğu kimi necə deyərlər ümumbəşəri ideallar bolluğu müşahidə edilir. Viktor Hüqo yaradıcılığında mövcud olan ümumbəşəri ideallar həm yazıçının mənsub olduğu Qərb təfəkkür və düşüncə tərzindən, həm də yazıçının yaxından tanış olduğu, pərəstiş və daim öz yaradıcılığında istinad etdiyi Şərq ədəbi-fəlsəfi düşüncə tərzindən irəli gəlir. Şairin Şərqə və Şərq Oriyentalizminə olan marağı isə onun ümumilikdə həm Şərq, həm də Qərb klassisizminə olan dərin marağından irəli gəlir. Viktor Hüqo ümumilikdə Qərb Romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən və Fransa romantizminin banilərindən biri olmasına baxmayaraq, özündən əvvəlki epik, dramatik və poetik ənənələrə, xüsusən də klassizm ədəbi ənənələrinə yüksək simpatiya ilə yanaşmışdır. Real həyatda heç vaxt Şərqi görməsə də Viktor Hüqo Şərqə böyük maraq

göstərirdi. Şərq dedikdə, yazıcının bədii təsəvvüründə ən çox müasirlərindən eşitdiyi və haqqında dövrünün ədəbi-bədii əsərlərindən oxuyub öyrəndiyi Osmanlı türk dövləti və Hindistan canlanırdı.

Müsəlman Şərqi maraqlı Qərbi Avropa romantizmi üçün daim çox səciyyəvi olmuşdur. Lakin bu maraqlı yeni deyildir, dərin köklərə malikdir. Qərb və Şərq əksər hallarda fərqli fəlsəfi-dini düzümlü quruluşlar kimi çıxış edir. Bununla belə, bu iki region heç vaxt bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olub inkişaf etməyib, əksinə, Qərbi Avropa və Şərq ölkələri arasında sıx əlaqə olmuşdur. Bu yaxınlığın, bilavasitə təmasların tarixi başlanğıcını Böyük xaç yürüşləri zamanından götürür və “Şərq” motivləri Orta əsrlər ədəbiyyatının ən məşhur motivləri sırasında durur. Belə ki, klassisizm dövründə Ramon “Baldem” faciəsini; bir qədər sonra, Maarifçilik dövründə Volter özünün məşhur Şərq faciələrini – “Zair” və “Məhəmməd”i, nəhayət, Monteskyö “Fars məktubları”nı yazır.

Lakin Hüqo və digər Qərbi Avropa romantiklərinin Şərqi münasibətlərindəki prinsipial fərq nəzərə çarpır. Çünki, əsl romantik olan Viktor Hüqo üçün “Şərq” koloriti bədii əsərin ənənəvi çərçivəsi deyildi. “Şərq” fonu “ikidünyalılıq” probleminin – romantik yaradıcılıq üçün çox tipik və təbii problemin həllinə yardım edirdi. Vaxtilə Uilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsində şəxsiyyətin ikiləşməsi kimi, dünyaların ikiləşməsi də fransız romantizminin növbəti nəzəri prinsipinə çevrilmişdi. İzahat verək. Qərb sivilizasiyası şəraitində imkanlarını reallaşdırma bilməyən romantik qəhrəman, ilk növbədə, Şərqi üz tutur, buranın həyat tərzini onun daxili aləminə daha müvafiqdir, onun maraqlarına cavab verir, çünki Klod Millenin qeyd etdiyi kimi, “Şərq ekzotikası romantiklərin bədii priyomlarından” [3, s. 81].

Digər tərəfdən, Viktor Hüqo heç zaman Şərqi idealizə etmir və ümumiyyətlə, onu romantik qəhrəman üçün ideal, yeganə sığınacaq saymırdı. Hüqonun qəhrəmanları cəmiyyət üzərində sadəcə yüksəlmirdilər – onlar həmişə real hadisələrin ən gur yerində olurdular: “Romantiklər bəzən öz sələflərinin ən yaxşı ənənələrini davam etdirməyə üstünlük verir, bəzən isə onlardan fərqli olaraq, bir çox xalqların, o cümlədən Şərq xalqlarının həyatını, məişətini, psixologiyasını, fəlsəfə və ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənmək məqsədi izləyirdilər” [6, s. 17].

Viktor Hüqonun yolu dünyanın, tarixin və insanın həqiqətən köklü ziddiyyətlərlə dolu olduğunu dərk etmək yolu olmuşdur. Tarix yalnız “poetik” deyil, o həm də faciəvi mahiyyət kəsb etməkdədir. Monraxiyaya və onun dünya qaydalarına bəslənən ümidlər eynilə klassik harmoniya və romantik incəsənətlə bağlı gözləntilər kimi keçici oldu. Məhz buna görə Viktor Hüqonun Şərq mövzusunda müraciət etməsi o dövrün avropalısı üçün, əhəmiyyətli dərəcədə olmasa da, müasir səsləndi.

Bununla yanaşı, qayda-qanun və harmoniya ideyasının özü Viktor Hüqo üçün çox dəyərli idi və onun şairin dəyişdirici missiyasına olan inamı həm romantik, həm də mütəfəkkirlik dünyagörüşündən qidalanırdı. Məhz buna görə Viktor Hüqo romantik vasitələrlə incəsənətdə və bütün dünyada harmoniya yaratmağa cəhd göstərdi. Onun erkən dövr bədii axtarışlarında, əsasən, poetik yaradıcılığında Avropa və Şərq təzadlarının ifrat mübaligəli, eksentrik xarakteri də Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ədəbi təsirindən qaynaqlanırdı. Bəşəri sosial və mənəvi şəxsiyyət Viktor Hüqonun əsərlərində müstəsna, ekzotik hadisə kimi verilərək coğrafi və tarixi baxımdan çox uzaq sahələrə köçürülür ki, bu ədəbi priyom dünya ədəbiyyatında demək olar ki, ilk dəfə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Viktor Hüqo da məhz Nizami Gəncəvi kimi müasiri olduğu dövrün bir sıra ictimai, iqtisadi, siyasi mədəni, sosial və s. problemlərini keçmiş dövrlərin və başqa ölkələrin, xalqların həyatı fonunda verərək bu problemlərin nə dərəcədə ciddi olduğunu öz dövrünün hakim təbəqələrinin narazılığına səbəb olmayan bir şəkildə oxucularının diqqətinə çatdırmağa çalışmışdır.

Oxucu təxəyyülündə canlanan “görünən” dünyanın rəngarəngliyinə və əsrlər romantikasından Şərq ekzotikasına müraciət edən Viktor Hüqo yazıçı və deməli, həm

mənzərələrinə meylliliyə layiqli töhfə verir. “Şərq motivləri” novatorçu obrazlar, rənglər və yeni çoxmənalı fikirlərlə zəngindir. Aydın görünür ki, şair-yazıçını Şərq diyarının ekzotikasından daha çox, əsas ideya daha dərinədən maraqlandırır. Məhz bu səbəbdən də nəsr, poeziya və dramaturgiyada yazıçı ekzotikanın təsvirindən ümumbəşər dəyərlərə ahəstə keçid edir. Qeyd edək ki, bu ədəbi-bədii priyomdan təkcə Viktor Hüqo deyil, Şekspir, Fransua Rable, Dante, Bayron, Valter Skott, Balzak və s. yazıçılar da uğurla istifadə etmişlər.

Bir sözlə, “Tarix Şərqdən başladığı kimi, mədəniyyət faktı da Şərqdən başlanırdı. Qərbin Şərq mədəniyyətinə belə ehtiraslı münasibəti təsadüfi deyildi, artıq Qərb ədalət axtarıcılığının əzablı yolundaydı və romantik ədəbiyyat həmin ədalət axtarıcılığı üçün ən münasib və potensial mənbəni Şərqdə, xüsusən islam mədəniyyətində görürdü. İslam xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dini-mifoloji təsəvvürləri, incəsənət əsərləri oriyentalist düşüncəyə təkan verirdi” [8, s. 213]. Viktor Hüqo üçün Şərq qeyri-real anlam deyil, ən qədim ənənələrə malik bütöv bir bölgə idi. Təsadüfi deyil ki, qeyd etdiyimiz kimi, Viktor Hüqo Məhəmməd peyğəmbərə belə hörmətlə yanaşırdı. Hüqo Maarifçiliyin övladı idi, lakin o, soyuq təxəyyülün tərəfdarı deyildi. Bununla yanaşı, Viktor Hüqo real həyata çox yaxın idi və bu səbəbdən onun bədii təsəvvüründə Şərq təkcə palmalar və hərəmxana gözəlləri deyildi, buradakı müstəbidlik ilə mübarizə aparmaq vacib idi. Bu mənada, Viktor Hüqonun bütün qəhrəmanları əbəs yerə ram edilməyən şəxsi fəallıq təcəssümü deyildilər.

Nəticə. Əlbəttə, Nizami Gəncəvi və Viktor Hüqo fərqli dövrlərdə, fərqli ölkələrdə, fərqli dünyagörüşlərinə malik olan cəmiyyətlərdə yaşayıb yaratsalar da onları bütün bu uzun dövr və zaman içərisində yaşayıb yaradan yazıçı və şairlər içərisində fərqləndirən və dahilik məqamına yüksəldən əsas xüsusiyyət, onların yaradıcılığında olan ümumbəşəri ideallar, oxşar humanist dəyərlərdir. Lakin hamıya bəllidir ki, Viktor Hüqo yaradıcılığında rast gəlinən ümumbəşəri ideallar bilavasitə olmasa da, bilavasitə Nizami Gəncəvi yaradıcılığından təsirlənmişdir. obyektivlik naminə etiraf etmək lazımdır ki, Viktor Hüqo bu əsərində Şərq məişət və həyat tərzini tam təsvir etməyi qarşısına başlıca məqsəd kimi qoymamışdır. Əksinə, məhz “Şərq” motivləri əsasında qoyulmuş global problemlər vasitəsilə mücərrəd Şərq Qərbi Avropa oxucularına daha yaxın olur. Bir daha qeyd etməliyik ki, XIX əsrin birinci yarısında Avropanın Şərqlə, xüsusilə, romantik dünyabaxışı səviyyəsində, ədəbi və mədəni əlaqələri nəzərə çarpacaq qədər fərqli mövqeyə malik idi. Məhz bu xüsusiyyətlər Viktor Hüqo yaradıcılığını daha da dəyərli edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı H. “Sirlər Xəzinəsi” (müqəddimə), Nizami, “Sirlər Xəzinəsi”, Bakı, 1947. (1)
2. Бертельс Е.Э. “Сокравищница тайн” (предисловие), Низами Гянджеви, “Сокравищница тайн”, Москва, 1959. (2)
3. Claude, Millet. L’Inspiration poétique: des Nouvelles Odes aux Orientales // Autour des Orientales. – Paris: Minard, – 2002. – p. 79-106
4. François de Blois. Haft Peykar. // Encyclopaedia Iranica. Ch.XI. 15 dekabr 2002. (3)
5. Qasımzadə F. “Məxzən-ül-əsrar” əsəri haqqında (müqəddimə), Nizami, “Sirlər Xəzinəsi”, Bakı, 1940. (5)
6. Нагиев, Дж. Сербский романтизм и восток / Дж.Нагиев. – Баку: Язычы, – 1987. – 136 с.
7. “Nizami” (I kitab). Bakı: Elm, 1940. (4)
8. Turan, A. Cavidnamə. / Turan Azər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 576 s.

“KOROĞLU” DASTANINDA KEÇƏL HƏMZƏ OBRAZI

Turanə Nizami qızı Verdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti (bakalavr)

turanaverdiyeva148@gmail.com

Fatimə Hatəm qızı Nağızadə

Bakı Dövlət Universiteti (bakalavr)

Nagizade18nagizade@gmail.com

Abstract

In the "Koroghlu" epos character of Bald Hamza

In the "Koroghlu" epos, Bald Hamza attracts attention with his contradictory character. In the article, the authors try to clarify whether the character of Bald Hamza is a positive or negative type. The bald man, who represents trickery, omniscience and ingenuity in fairy tales, is a witty wit, skillfully using his mind in difficult moments. Since the bald character is originally associated with demonic beings, we cannot take it as a positive type. Although sometimes the hero changes his true face by turning into a felt, this is his temporary status, a state of transition from one situation to another. In fairy tales, the hero, who goes to the underworld, becomes bald and carries the attributes of the other world. The hero's temporary baldness is due to the initiation ceremony.

As a trickster, the bald Hamza achieves his victory primarily through cunning, hypocrisy, resourcefulness and intelligence. Koroglu-Bald Hamza's relationship reflects the interaction of serious and ironic heroes. The authors point out that bald Hamza is not a completely positive or negative type.

Key words: Bald, Koroghlu, Bald boy, mill, trickery, resourcefulness

Giriş. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarından biri olan “Koroğlu” dastanında diqqəti cəlb edən qollarından biri də “Həmənin Qıratı qaçırması” və ya “Koroğlunun Toqat səfəri” qoludur. “Koroğlu” dastanında Keçəl Həmə ziddiyyətli bir obraz olması ilə diqqəti cəlb edir. Keçəl Həmə trikster obraz olaraq, qələbəsini ilk növbədə kələkbazlığı, bicliyi, hazırcavablığı və ağılı ilə əldə edir. Koroğlu-Keçəl Həmə münasibətlərində ciddi və ironik qəhrəmanların qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini tapır. Fikrimizcə, Keçəl Həmə tam olaraq müsbət, yaxud mənfəi obraz deyildir. Bu qolda hadisələr belə cərəyan edir: “Xotkar məclis qurur və Koroğlunu necə məğlub etmək olar deyər məclisdəkilərə sual verir, hərə hiylə yolu ilə onu necə tutmaq olar deyər fikir irəli sürsələr də, heç kim Koroğlunu mübarizə yolu ilə tutmağı demir. Hasan paşa xotkarla təklidə danışaraq Koroğlunu gətirməyi öz boynuna götürür. Toqata gələrək məclis qurur və Çənlibelə hücum edərkən ona kömək edəcək tərəflərin kimlər olacağını bilmək istəyir. Tərəflərdən biri Bolu bəy, birisi isə Ərəb Reyhan olur. Lakin qərara gəlincə, əvvəlçə Qıratı gətirsinlər sonra hücum etsinlər. Qıratı gətirmək Həməyə tapşırılır. O, ağıllı tərپənərək Hasan paşadan qızı Duna (bəzi mənbələrdə Tuna-müəllif) xanımı istəyir və ondan həm yazılı, həm də möhürlü kağız alır. Çənlibelə gəlib Koroğluya yazıq, bir tikə çörəyə möhtac vəziyyətində təqdim olunan Həmə öz şirin dili ilə bu el qəhrəmanının yanında qalmağa nail olur. Həmə özünü Koroğluya Həsən paşanın qovduğu ilxıçı kimi tanıdır. Dəlilərin və xanımların etirazına baxmayaraq Koroğlu Həmənin Çənlibeldə qalmağına icazə verir. Əvvəllər əl-ayaq işləri görənlər Həmə tezliklə dəlilərin və xanımların hörmətini qazanır. Daha sonra Koroğlu arıq bir ata baxmağı Həməyə tapşırır. Həmə tez bir zamanda atı kökəldir. Koroğlu onun mehtərliyini bəyənilib, Dürata baxmağı ona tapşırır. Həmə Düratada yaxşı baxır, hətta Koroğlu Düratın buxovunu da Həməyə etibar edir. Hasan paşanın verdiyi vaxt tamam olur. Həmə Koroğlunun Qıratın buxovunu

ona verməyəcəyindən əmin olduqdan sonra Qıratın əvəzinə Düratı aparmağı qərara alır. Dəlil və xanımlar Düratın aparılmasında Koroğlunu günahlandırırırlar. Koroğlu Qıratı minib Həmzənin arxasınca düşür. Həmzə Koroğlunun gəldiyini görüb dəyirmanında gizlənir. Keçəl Həmzənin dəyirmançını at dəliliyinə qarşı dəyirmançı beyninin dərman olduğunu inandıra bilir. Dəyirmanında Koroğluya hiylə gələn Həmzə Qıratı Toqata gətirir. Qolun sonunda aşiq cildində Toqata gələn Koroğlu Qıratı geri qaytara bilir” [12, s. 132-158].

Əsas hissə. “Həmzənin Qıratı aparması “qolunun bir neçə fərqli variantı vardır. Bu variantlar arasında bəzi fərqli nüanslar özünü göstərir. Əvvəlcə, Azad Nəbiyevin Quba-Dərbənddən topladığı varianta nəzər yetirək. Burada hadisələrin başlanğıcı əsas variantla eynilik təşkil etsə də, süjet irəllədikcə bəzi fərqlilikləri görürük. “Qıratın oğurlanması” qolunda göstərilir ki, Keçəl Həmzə Qıratı gətirməyə 3 ay möhlət istəyir. Bunun əvəzində isə Hasan paşa ona yüz qızıl təklif edir. Həmzə bununla razı olmur və sabaha qədər şərtini deyəcəyini bildirir. Sonradan bəlli olur ki, şərti Tuna xanımla evlənməkdir. Bu variantdakı fərqlərdən biri də Çənlibelə gələn Keçəl Həmzəni keşikçilərin görməsi və Koroğluya xəbər vermələridir. Əsas fərq isə Həmzənin Qıratı birbaşa qaçırmasıdır [13, s. 186-214]. “Koroğlu”nun başqa bir variantında hadisələr bəhs etdiyimiz digər 2 variantdan fərqlidir. Həmin variantda Koroğlu ilə konfliktə olan Mahmud paşadır. Məclis quran Mahmud paşa oğlu olmadığından məclisdəkilərə Koroğlunun Qıratını kimin gətirə biləcəyini soruşur. Bu zaman Həmzə gəlir və Dona xanımın qarşılığında bunu edəcəyini bildirir. Paşanın qızı bir variantda Tuna, digərində isə Dona xatun adlanır [12, s. 133].

Dastanın Paris nüsxəsinin “Keçəl Həmzənin Qıratı qaçırması” adlı VI qolunda təqdim edilən Keçəl Həmzənin bir çox müsbət keyfiyyətləri açılır: sözünün üstündə dayanan, dünya malında gözü olmayan, əhdə vəfalı, əmanətə xəyanət etməyən bir obrazdır [11, s. 81-97]. Dastanın ayrı-ayrı variantlarında Keçəl Həmzənin Koroğlu ilə görüşü haradan gəlməsi müxtəlif şəkillərdə variasiya edilir. Dastanın Təhmasib nüsxəsində Həmzə özünü belə təqdim edir: “Atam Qaf əhlidi, özüm İranlı İrandan gəlmişəm [10, s. 371]. Başqa bir variantda Keçəl Həmzə kişi paltarları geyən Pəricahan xanımın arvad olduğunu o saat bilir [10, s. 371-372].

Keçəl Həmzə ziddiyyətli bir obrazdır. Yalnız Azərbaycan variantında olan bu obrazın əsas funksiyası Koroğlunun Qıratını oğurlamaqdır. Qolda Keçəl Həmzə bir tərəfdən Koroğlunun bir dırnağını belə Hasan paşa kimilərinə verməyəcəyini desə də, digər tərəfdən isə bu xalq qəhrəmanının ona verdiyi çörəyi başına qaxdığını deyir. Bu, obrazın mənfi xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Keçəl Həmzə obrazını xarakterizə edən araşdırıcı Y.İsmayılova qeyd edir ki, o, bir oğru, yalançı, ikiüzlü, çörəyə xəyanət edən, kələkbaz bir obrazdır. Onun üçün başqalarının arzu və istəkləri önəmli deyildir. O, bir oğru kimi Koroğlunun atını oğurlayır. Tuna xanım onu sevmədiyi halda, onunla evlənmək istəyir. Dastana diqqət yetirdikdə görürük ki, Həmzə burada yalnız Koroğlunu deyil, eyni zamanda Hasan paşanı, dəyirmançını, xanımları və dəliləri də aldadır. Keçəl Həmzə həm də arxaik strukturlu obrazdır. Xüsusilə Azərbaycan nağıllarında çoxbilmiş, hiyləgər kimi sifətlərlə məşhur olan keçəl obrazı məhz bu xüsusiyyətlərlə təqdim olunur. Onun dastandakı obrazı əsas quruluş cizgiləri ilə nağıllardakı obrazlardan fərqlənir [8, s. 153].

Tədqiqatçı Ə. Qurbanov qeyd edir ki, “məncə, Keçəl Həmzə Azərbaycan nağıllarında ən ağıllı, ən çevik obrazdır” [14, s. 6]. Araşdırıcı Y.İsmayılovanın fikrincə, bu fikir yanlışıdır, çünki Keçəl Həmzənin bütün hərəkətləri onun cılız və çirkin məqsədlərinə xidmət edir.

Akademik M. Kazımoğlunun fikrinə görə Həmzənin eybəcər zahiri görünüşünün arxasında müsbət bir məzmun gizlənir. O, keçəl surəti kimi mənşəcə demonik varlıqlarla bağlı olduğundan onu tam müsbət obraz kimi götürə bilmərik. Amma onun müsbət cəhətlərini də inkar etmək olmaz. Onun Koroğlu üçün Qıratın üzəngisini basması, qalanın yollarını nişan verməsi, Toqatda Koroğluya öz ehtiramını bildirməsi Keçəl Həmzənin daxili məzmununun ifadəsidir və onun müsbət keyfiyyətlərindən hesab oluna bilər [11, s. 132-158]. İgidlik bəzən keçəlin də səciyyəvi

xüsusiyyətinə çevrilir. Keçəl Həmzənin özünü belə qorxaq adam adlandırmaq qeyri-mümkündür. Çünki qorxaq adam Çənlibelə yollanıb Koroğlunun atını qaçırmağa ürək eləməzdi [9, s. 157].

Ə.Qurbanov qeyd edir ki, əgərlik araşdırmalarda Keçəl Həmzə namərd, dünya malına aldanan mənfi bir obraz kimi təqdim edilirdisə, sonralar Keçəl Həmzə az da olsa müsbət obraz kimi təsvir edilmişdir. Hətta öz yolunu azmış, hər hansı məişət qaydalarına riayət etməyən insanlara belə Keçəl Həmzə deyə müraciət etmişlər.

Nağıllarda müsbət obraz olan Keçəlin dastanda mənfi obraz kimi təqdim edilməsinə münasibət bildiren Ə.Qurbanov bu obrazın yenidən köklü şəkildə araşdırılmasını müasir oxucu və yazıçılara məsləhət görür.

Keçəl türk xalqları folklorunda geniş yayılan mifik strukturlu ironik qəhrəman obrazdır. Nağıl və dastanlarda qəhrəmanın köməkçisi yerində çıxış edən keçəl surəti şamanizmdə qam-şamanın hamı ruhları ilə eyni bir funksiyaları yerinə yetirir [6, s. 183]. Kasıb təbəqəni təmsil edən, sayılmayan, ac yatan, geyimi cır-cındır, urvatı olmayan biri kimi təsvir olunan keçəl obrazının nağıllarda hiyləgərliyi, çoxbilmişliyi, fərasəti, inadkarlığı təmsil edir. Keçəl hazır cavab bir obrazdır, çətin anlarda ağılından məharətlə istifadə edir. Haqqının tapdalanmasına əsla izin vermir. Keçəlin çoxbilmişliyi “Koroğlu” dastanında Keçəl Həmzə ilə Hasan paşanın dialoqunda görürük. Həsən paşa Həmzənin bəylikdən imtina edib, Tuna xanımı istəməsinin səbəbini soruşduqda keçəl bildirir ki, əgər qızını alsa, var-dövlət və bəyliyi asanlıqla əldə edəcək. Həmzənin ağılından məharətlə istifadəsini paşanın öz dilindən yazılmış möhürlü kağız istəməsi, Düratı, yəni buxovlu atı Yağı qoruğunda oyanma- bu yana sürməsi və sonda atın buxovunun açılmasına nail olmasında görürük.

“Göyçək Fatma”, “Sehrli üzük”, “Bulud”, “Toyuq bir qılçıldı”, “Gül Sənavərə neylədi” və s. nağıllarımızda keçəl obrazına rast gəlirik. Bəzən baş qəhrəman olsa da, çox zaman yardımcı obraz olur. Nağıllarımızda keçəl oğlan kimi təsvir edilsə də, “Göyçək Fatma” nağılında keçəl Fatmanın ögey bacısıdır. Keçəl çox vaxt ağıllı olur, amma burada keçəl bədxasiyyət və eqoist xarakterdə verilir [2, V c., s. 16-24]. “Daş üzük” nağılında yoxsul bir oğlan kimi təsvir edilən keçəl süjet irəlilədikcə, səbri, dözümlülüyü, həm də yaxşılıqları sayəsində mükafatlandırılır [1, III cild, s. 62-71]. “Sehrli üzük” nağılında Keçəl nə qədər var dövlət sahibi olsa da aşağı təbəqədən çıxdığı üçün şah qızını ona vermir. Sonda keçəl sehrli əşyaların köməyi ilə elə bir yerə gəlib çıxır ki, o, burada yaraşıqlı bir oğlana çevrilir və keçəlliyi yox olur [2, V cild, s. 24-43]. “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” nağılında keçəl-adaxlı obrazına rast gəlirik. Məlik Cümşüd qoyun dərisinə girib öz düşmənlərindən gizlənir, müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında hərəkət edir, onu əhatə edənlərdən həqiqi sifətini gizlədir [5, s. 24-25]. “Keçəl “nağılında şeytandan heç kəsin bilmədiyi əməli öyrənən keçəl şahın bütün tələblərini yerinə yetirir. Keçəl sehrli vasitə və köməkçilərin yardımı ilə şahı və onun yaxın adamlarını öldürür və divlər məkanından gətirdiyi qızla evlənib xoşbəxt yaşamağa başlayır (1, III c., s. 161-166). “Təndirə girən keçəl” Cənub Azərbaycandan toplanmış maraqlı bir nağıldır. Burada Keçəl bütün gününü təndirdə keçirir və sonda nənəsi onu hiylə ilə çıxarır. Beləliklə tənbel keçəlin macəraları başlayır. Keçəlin küllə, ocaqla bağlılığı başqa türk xalqlarında da rast gəlirik [6, s. 49].

Keçəl obrazına münasibət bildiren folklorşünas Əfzələddin Əsgər aşağıdakı fikirləri irəli sürür:

1. Dildə “keçəllik” anlamı daşıyan “kel/kal, tas (daz), malaan” sözləri mifoloji varlıqların adının tərkib hissəsi kimi onların atributunu göstərir və fiziki qüsurları kimi keçəlliyi deyil, mifoloji varlığın alınının ortasında ağ xalı ifadə edir. Bu atributun daşıyıcısı olan mifoloji personaj (və ya personajlar) öncə totem kimi təsəvvür olunmuşdur. Onların bir hissəsi antropomorflaşsa da, özlərinin arxaik atributunu qoruyub saxlamışdır.

2. Sözügedən mifoloji personajların hamısı sakral aləm və ya o biri dünya ilə bağlıdır.

3. Türk xalqlarının nağıl, dastan və əfsanələrində keçəl kimi təqdim olunan personajın sözügedən mifoloji personajlarla nə dərəcədə bağlı olduğunu söyləmək çətindir. Ancaq yad məkanın sərhəddində keçələ çevrilmə motivi o məkana məxsus varlığın atributunu təqdim etmə kimi yozula bilər [6, s. 61].

Behruz Həqqi “Koroğlu tarixi-mifoloji gerçəklik” kitabında keçəl surətini təsvirini digər tədqiqatçılardan fərqli verir. Keçəl öz ayıqlığı sayəsində əcdadların təcrübələrindən və sehrli vasitələr sayılan əsa, qılinc, papaq və xalçadan istifadə edərək şahların zülmünə qarşı mübarizə aparır. Onun qələbəsində əsas rol oynayan ünsürlərdən biri fədakarlıqla yanaşı, hiyləgərliyə əl atmasıdır. Onun qələbə çalmasında su, yel, od kimi ünsürlərlə yanaşı, Yer üzündəki tanrılarında rolu əvəzsizdir. “Həmzənamə”nin müəllifinin fikrincə, Keçəl Həsən dastanının mifik qəhrəmanı olaraq ideal insanın igidlik, özünəinam, vəfadarlıq, güzəşt və saflıq kimi yüksək xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Bu dastanda “Koroğlu” dastanı kimi müxtəlif səbəblərdən yenidən yazılaraq bərpa edilmişdir. Qırat Koroğlunun gücünün yarısıdırsa, həmin abidədə Həmzənin də gücünün yarısı mələk, yarısı div olan Əşrədivzad adlı atıdır. Həmin dastanda Həmzə bir tərəfdən ədalətli Ənuşirvanla dostluq edirsə, digər tərəfdən isə çoxlu arvad alıb əyyaşlıq etmək üçün ələ düşən hər fürsətdən istifadə edir. Əslində Həmzə, peyğəmbərin əmisi Həmz ibn Əbdülmütəllibi xatırladır. Həmzə islam xalətə geyindiği vaxt onu Keçəl Həmzə adlandırmırlar. Əksinə ona əmirəlmöminin və cahangir (dünyanı fəth edən- müəllif) deyərək xitab edirlər. Həmzə obrazını daha diqqətlə nəzərdən keçirsək görərik ki bir əsatirə görə onun zəif cəhətlərindən biri də kosa olmasıdır [7, s. 227-250].

“Həmzənamə” silsilə dastanlarında Həmzənin qəhrəman kimi at oğurlamağı epizoduna da rast gəlirik. Mifdə Həmzə pəhləvanlara xas olan əxlaq və qeyri-adi gücə malikdir. Bu da onun Koroğlu ilə oxşar cəhətidir. Həmzə ilə Koroğlu arasında bir oxşar cəhət də qeyri-adi səsə malik olmasıdır. Koroğlunun nərəsi qarşısında Suri-İsrafilin [Axirət günündə ölümlərin dirilməsi üçün təyin edilən mələyin şeypuru- müəllif] səsi milçək vızıltısına bənzəyirdisə, Həmzənin səsinə aslanlar meşəni tərk edir, ilanlar mağaraya pənah aparır, sərkərdələr isə özlərinin və atlarının qulaqlarına pambıq tıxayırlar. Azərbaycan və türk xalqların əsatirində, qəhrəmanların səsinin gücü onların yalnız fiziki qüdrətini göstərmək deyil, eyni zamanda ədalətin ədalətsizliyə qarşı gücü deməkdir [7, s. 230-232]. Keçəl kələkbaz, trikster bir obrazdır. Biz bunu dastanda onun cilddən-cildə girməsində görürük.

Türkmən variantında Həmzə mənfi obraz olub şahın zindanbaşısıdır. O, dəlillərə qarşı amansız rəftarı ilə seçilir [16, s. 18]. Qıratı oğurlayan Zülman Kempir bicliyi, ağlayıb sısqaması, kələkbazlığı, tədbirli olması ilə Keçəl həmzə obrazına çox yaxındır. Azərbaycan variantında Koroğlu Keçəl Həmzəni bağışladığı halda, türkmən variantında Koroğlunun atı Kempiri öldürür. F. Bayat və X. Bəşirli “Koroğlu dastanının mənşəyi” kitabında bildirlər ki, bu iki obraz arasında triksterlik baxımından yaxın əlaqə olsa da, Kempir obrazı daha əski görüşlərlə bağlıdır [3, s. 144]. Koroğlu ciddi qəhrəmandırsa, Keçəl Həmzə tanrılara qarşı çıxan triksterdir. Dastanın ciddi qəhrəmanları fiziki gücləri ilə qələbələrini təmin edirlərsə, Keçəl Həmzə qələbəsini ilk növbədə kələkbazlığı, bicliyi, hazırcavablığı və ağılı ilə əldə edir.

Türk mifologiyasında keçəllik demonik varlıqların atributu kimi təsvir edilir. Türk nağıl və dastanlarında kələkçü, yəni keçəl obrazı trikster obrazına yaxın bir şəkildə təsvir edilir. Qəhrəmanın keçəl kimi təsviri o biri dünyaya məxsus olmasının göstəricisidir. Bəzən qəhrəman keçələ çevrilməklə özünün əsl simasını dəyişdirsə də, bu onun müvəqqəti statusudur, bir vəziyyətdən digərinə keçid halıdır. Qəhrəmanın müvəqqəti olaraq özünü keçəl statusuna salması inisiyasiya mərasimi ilə bağlıdır. Nağıllarda “gedər-gəlməz”ə, yəni yeraltı dünyaya yollanan qəhrəman keçəl cildinə düşməklə o biri dünyanın atributlarını daşımış olurlar. Həmçinin qəhrəmanlar göylərdəki savaşımlarda güc əldə etmək üçün də keçəl cildinə düşərdilər. V. Propp qəhrəmanın keçələ çevrilməsini ən əski motiv sayır [4, s. 184].

Türk mifologiyasında Kəloğlan obrazı atla, ilxıcılıqla bağlı obraz kimi xarakterizə olunur. Keçəl Həmzə Koroğlu ilə görüşündə ata-baba sənətinin ilxıcı olduğunu bildirir. Kəloğlanın bəzən ilahi güclərə sahib olduğu da deyilir.

Türk tədqiqatçısı B.Ögəl türk dastanlarında ağıllı, təcrübəli keçəllərə “Taşsa” və ya “Tas”, yəni “daz” adı verildiyini bildirir. Fikirlərini sübut etmək üçün bir neçə nağıl örnəyini xatırlayır:

1. “Yuxu satan Kəloğlan” nağılında Kəloğlan ətrafındakılara gördüyü yuxuları satan, ağıllı və hiyləgər biridir.

2. “Xan qızı və Kəloğlan” nağılında xan öz qızını ölkənin ən ağıllı adamına vermək istəyir. Nağılın sonunda xan qızını “başından qan axan, ayağından su axan, yaman bir Kəloğlana” verir.

3. “Kəl balıqçı” nağılında yaşlı və təcrübəli balıqçıya kəl deyirdilər. Burada kəllik təcrübənin və ustalığın simvolu kimi verilir və s. [15, s. 82].

Keçəl obrazının Azərbaycan folklorunda digər bir adı da “Kəl niyyət”dir. Nağıllarımızda müdrikliyi, hiyləgərliyi ilə səciyələndən bu obraz, başlıca olaraq Şah Abbasın vəziri, ya da sərkərdəsi kimi təsvir olunur. Dastanda Koroğlunun Keçəl Həmzəni Kəloğlan adlandırması kəl/kel/kalmifologemi və “Kəl niyyət” adı ilə bağlıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Keçəl obrazı folklor örnəklərində daşdığı xüsusiyyətlərə görə fərqli mövqelərdə çıxış edir. Keçəl Həmzə trikster obraz olaraq, qələbəsinə ilk növbədə kələkbazlığı, bicliyi, hazırcavablığı və ağıllı ilə əldə edir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu-Keçəl Həmzə münasibətlərində ciddi və ironik qəhrəmanların qarşılıqlı əlaqəsinin bariz nümunəsini görürük.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə / III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 294 s.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə / V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 301 s.
3. Bayat F., Bəşirli X. “Koroğlu” dastanının mənşəyi. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 192 s.
4. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
5. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 191 s.
6. Əsgər Ə. Azərbaycansehrli nağıllarında qəhrəman. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 116 s.
7. Həqqi B. “Koroğlu”- tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.
8. İsmayılova Y.N. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 176 s.
9. Kazımoğlu (İmanov) M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
10. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri. 1956, 454 s.
11. Koroğlu / Paris nüsxəsi. Bakı: Ozan, 1997, 208 s.
12. Koroğlu. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 328 s.
13. “Koroğlu” dastanı. Bakı: Nurlan, 2003, 418 s.
14. Qurbanov Ə. Söz dəyirmandakıdır. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1995, 66 s.

Türk dilində

15. Ögel B. Türk mitolojisi. / Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. II cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1995, 610 s.

Rus dilində

16. Каррыев Б. А. Эпическое сказание о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва: Наука, 1968, 259 с.

“MANAS” DASTANINDA AT OBRAZININ FUNKSIONAL-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Türkan Səyyab qızı Cəfəri
Bakı Dövlət Universiteti (*magistrant*)
turkanceferli1122@gmail.com

Abstract

Functional-semantic features of the character of a horse in the “Manas” epos

The article refers to the Manas epos, which reflects the historical and national-moral values and traditions of the Kyrgyz people. It is emphasized that the character of a horse acts as the main helper of the hero throughout the saga, as well as supporting him as a companion. The main attribute of the hero's heroism in the Manas epos is the Aghgula horse. The article examines the established traditions of the horse in Turkish ethnopsychology and all-Turkic culture on the basis of examples from the saga.

Based on the Manas epic, the author concludes that the horse is the most valuable zoonym for the Kyrgyz people. The horse, which is rich in humanistic feelings and human qualities in heroic epics, is a confidant, companion, close and valuable friend of heroes.

Key words: Manas, Aghgula, heroism, loyal friend, courage

Giriş. Qırğız türklərinin milli dastanı olan “Manas” dastanı dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında yer alır. Türk xalqlarının bədii təfəkkür tarixində öz tutum və siqləti ilə seçilən möhtəşəm abidələrimizdən biri “Manas” trilogiyasıdır. “Manas” öz həcmi etibarını ilə dünya ədəbiyyatının nadir və monumental incilərindən sayılan məşhur eposlardan – “İliada” və “Odisseya”dan iyirmi dəfə, “Mahabharata”dan isə üç dəfə böyükdür. Bu, təkcə fiziki həcm böyüklüyü deyil, eyni zamanda məna, məzmun və mündəricə böyüklüyüdür. Hazırda “Manas”ın 65 variantı mövcuddur [4, s. 3].

“Manas” dastanında özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən bahadır atlarının funksional-semantik özəllikləri indiyədək Azərbaycan folklorşünaslığında hərtərəfli araşdırılmadığından mövzu aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu möhtəşəm abidədə qəhrəmana kömək edən qüvvələr içərisində atlar mühüm rol oynayan zoonimdir. Dastanın ilk cümləsində yer alan “at üstündə quş yuxusu yatan ərlər zamanında, atı kişnəyən” ifadələrindən qırğız türklərinin məişətində atın qədim zamanlardan önəmli rola malik olduğunu görürük [4, s. 9].

Əsas hissə. Dastanın əsas süjetini qırğızlarla çinlilərin, daha sonra qarakitayların arasında gedən müharibələr və bu savaqlarda Manasın qəhrəmanlıqları təşkil edir. Manasdan sonra bu milli mübarizəni onun oğlu Semetey, ondan sonra isə Semeteyin oğlu Seytek aparır. Qırğızistanın Toxmaq şəhəri ətrafında yaşayan Sarı Baxış boyuna mənsub bir manasçının (“Manas” dastanını əzbər bilən aşığa manasçı deyilir-müəllif) dilindən dastanın məzmununu yazıya köçürülmüşdür.

Dastanda Manasa məğlub olan çinlilər tərəfindən at yarışdırmağın təklif olunması maraqlı məqamdır. Yarış başlar-başlamaz Yolayın Açı Buğdan adlı atı ilə Manasın Ağqula adlı atı önə keçir və yarış bu iki atın arasında davam edir. Manas atını çinlilərdən qorumaq üçün arxasınca çin əsgəri paltarları geyinmiş bir süvari salır. Çinlilər elə bilirlər ki, öndə gedən at çinlilərin atıdır. Ona görə də atı gizləncə oxla vurmaq fikrinə düşürlər. Yarışın sonuna yaxın Açı Buğdan rəqabətə dözməyərək çatlayaraq ölür. Qalib atı meydana gətirəndə bəlli olur ki, bu, Manasın Ağqulasıdır. Çinlilər at yarışında məğlub olduqlarını qəbul etməyərək savaşağa başlayırlar. On dörd günlük savaştan sonra Manas qalib gəlir. Belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, bəzən döyüşdən yayınmaq üçün iki ordu arasında at yarışları keçirilirdi. Hansı bahadırın atı birinci gəlsə, o, döyüşün qalibi hesab olunarmış. Çinlilər razılışmanı pozsalar da, sonda yenə də məğlub olurlar. Bu epizod bir daha təsdiq edir ki,

atlar hər b tarixinin həlledici faktoru, onun nəticələrini müəyyənləşdirən amillərdən biri olmuşdur [2, s. 354].

Dastanda yuxuda at görmək yuxuyozmanın uğurlu elementlərindən biri kimi çıxış edir: “Dediklərin, gördüklərin çin olsun, bəyim! Tanrım versin! Başına taleh quşu qonub yəqin – dedi Çıyırdı və sevincək əlavə etdi ki, mən də uğurlu bir yuxu görmüşəm. Alma yemişdim, içindən altmış qulac uzunluğunda əjdaha işıq salaraq çıxıb ata dönüb uzandı” [4, s. 15].

Qədim dövrdə qırğız türkləri ən dəyərli qonaqlarına at bağışlamaqla öz hörmətlərini bildirirdilər. Həmin məqamı dastanda Cakıb bəyin simasında müşahidə edirik. Məsələn: “Cakıb bəy yağmalanmış qırğıza unuduğu xeyir-duanı xatırlatmaq üçün at kəsirdi. Ac xalqı doyurdu, geyindirib-keçindirirdi. Əlinə pul verdi, uzaqdan gələnlərə, ən dəyərli qonaqlara at bağışladı” [4, s. 16].

Dərviş tərəfindən adı qoyulan Manasın gələcəkdəki bahadır taleyi ilə əsərin əvvəlindən tanış oluruq. “Ox yetişməyən atlı ol!” ifadəsi ilə Manasın atı Ağqulanın gələcəkdəki qüdrətli obrazı tərənnüm edilir: “Sonra gözlərində od parlayan övliya dərviş əlindəki əsasını uşağın üstünə silkələyərək: Manas, ox keçirməyən kürklü ol! Ox yetişməyən atlı ol! Sənə toxunanları qılıncdan keçir, qarşına düşmən çıxsa belini qırıb qisasını al! Bozqurd ol, qırx kişiyyə bərabər ol! Adını saxla” [4, s. 26].

Dastan bütünlüklə Manas və atı Ağqulanın cəsurluğu, igidliyi, qorxmazlığı, dönməzliyi və mərdliyinin tərənnümü ilə əhatə olunmuşdur. Manasın bahadır simasını tamamlayan əsas element məhz onun atı Ağquladır: “Manas göy atını dəhmərləyərək qaçan kalmıqların arxasınca sürdü.” [4, s. 37]. Türk təfəkküründə Göy Tanrı, Gök bөрü, göy üzlü bahadır və s. kimi anlayışlar hamımıza bəllidir. Türk mifoloji düşüncəsində göyün rəngini daşıyan obrazlar səmavi mənşəli və sakral varlıqlardır.

Firudin Ağasıoğlunun “İslamöncəsi Türk tarixi. Mifologiyada tarix” əsərində qeyd etdiyi məqamın - igidin atı və silah-sursatı ilə birlikdə dəfn olunması adətinin dastanda qədim adət kimi təsvir olunmasını müşahidə edirik: “Təpədə böyük bir xəndək qazıb igidləri atı və silah sursatları ilə birlikdə torpağa gömdülər” [4, s. 45]. “Manas” dastanında “at” sözünün sinonimi kimi “qısraq” və “qəmbərboz” ifadələrinə də müraciət olunduğunu görürük.

“Manas” dastanında danışmaq qabiliyyətinə malik at obrazı da yer alır, Neskara divə bir çox sirri insan kimi danışan Çabdar atın simasında həmin obrazı təhlil etmək mümkündür: “Müdhiş yayını qurşamış Neskara div kimsəyə hiss etdirmədən, kimsəni şübhələndirmədən arxın qırağına, Bayın yatdığı yerə gəlib Çabdar atı ilə danışdı. Bay Çabdar atın insan kimi danışan, sahibinə ağıl öyrədən sehrli heyvan olduğunu gördü” [4, s. 50].

Qədim dövrdə xan olmaq üçün seçilən şəxsin igidliyini sınamaq məqsədilə ondan atını qurban verməsini tələb edirdilər. Bu halı biz at obrazının türk xalqının mənəvi aləmindəki tutduğu önəmli yer kimi dəyərləndirə bilərik. “Atını kəsib xan olmaq xalqımızın adətində yoxdur. Əgər ət yemək istəyirsinizsə, Ağqulanı kəsək. Bunu sizdən əsirgəməyəcəyəm” [4, s. 62]. Bu nümunələrdən aydın olur ki, türklər atı ya qurban kəsirdilər, ya da çox önəmli hadisə baş verərsə, o zaman ən qiymətli olan at kəsilər və onun ətindən yeyərdilər: “Xeyir-dua üçün qəmbərboz atların qulunlarından qırx igidin şərəfinə qurbanlar kəsirdi” [4, s. 69].

Hər igidin atı sahibinə layiq olmalı idi. Çünki at nə qədər qüdrətlidirsə, qəhrəman da o qədər qüdrətli və yenilməz hesab olunurdu. Dastanın birinci hissəsində Manas tərəfindən seçilmiş, qırğız elinin müdafiəçisi olacaq qırx igidin hər birinin atının fərqli şəkildə bəzədilməsi məqamı diqqəti cəlb edir: “Manasın qılıncı altından keçən qırx igidin hamısı bahadır adlandırıldı. Hər birinə ağ otaq verildi. Hər birinin atları fərqli şəkildə bəzədildi” [4, s. 69]. “Manas” dastanından aydın olur ki, qırğız toyları at yarışları olmadan keçmir. Qırğızların atlara qarşı münasibəti birmənəli deyil, onlar atlara qarşı seçici davranır, bəzilərini sırf döyüş üçün hazır vəziyyətə gətirib, savaş anında

məhz həmin atları minib düşmən üzərinə yürüş edirdilər, bəzilərini isə yalnız ziyafətlərdə istifadə edirdilər, yəni həmin atlar fiziki gözəlliyi ilə digərlərindən seçilir.

Dastanda qırğızlarla kalmıkların üz-üzə gəldiyi məqamda qələbə çalmış Manas kalmıkların tərəfində olan Saykalın canını almaqdan yalnız ona hədiyyə olaraq bahadırın atının təklif edilməsi səbəbilə əl çəkmiş olur. Bununla da atın ən üstün mənəvi dəyər olması bir daha təsdiqlənir: “Bahadır etiraz etmirsə Saykalın atını Ər Manasa bağışlayaq, ona bir təskinlik olsun” [4, s. 80].

Dastanda atın igidə olan sədaqəti, cəsarəti, qardaş kimi arxa-dayaq çıxdığı anlar geniş təsvir olunur: “İgidlər dan üzü atların kişnərtisinə oyandılar. Buna sevinən təkəcə Kutubəy ilə Ağbalta deyildi, onların atları da kişnəyib ayaqlarını yerə döyürdülər” [4, s. 96]. Digər heyvanlardan mənəvi aləminin zənginliyi ilə seçilən at insanlarla mənəvi bağ yaradır, çətin anlarında yardımçı olur, xoş anlarında da əsl dost kimi sevinclərini bildirirlər. Məhz bu səbəbdən türk xalqı atı bütün digər heyvanlardan üstün tutmuş, yeri gəldikdə ona “can yoldaşım, dostum, qardaşım” deməkdən belə çəkinməmişdir.

Dastanın bu hissəsində qızğın döyüş səhnəsi içində Manasın atının ümumi təsviri, portreti verilir. Manasla eyni gündə doğulmuş Toruçay bahadıra layiq idi, iti sürətli və çevik idi. Atı ilə eyni gündə dünyaya gəlmə motivinə “Şah İsmayıl” dastanında da rast gəlik, burada möcüzəvi gücə, qüdrətə malik Şah İsmayıl ilə Qəmərday obrazlarını oxşar obrazlar kimi təhlil etmək gərəkdir. Dastanda deyilir: “Şah İsmayıl anadan olan günü Qəmərnişan madyanın da bir yaxşı qulunu oldu. Qulunu Qəmərday adlandırdılar” [1, s. 128].

Dastanda çinlilərin Manasa məğlub olarkən etdikləri müraciətində bir məqam xüsusilə diqqətəlayiqdir: “Ey bahadır, biz sənə itaət etdik. Sənə atımız, başımız hədiyyə olsun!” [4, s. 100] Deməli, igidlər “atımız, başımız hədiyyə olsun!” deməklə atlarını öz canları ilə eyni dərəcədə qiymətli hesab edir, özlərinə bərabər tuturdular.

Atı əldən getmiş qəhrəman artıq əvvəlki kimi qüdrətli sayılmır. “Koroğlu” dastanının “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda da Koroğluya ağır zərbə vurmaq istəyən düşmənlər Qıratı qaçırmaqla onu zəiflətməyə çalışırlar: “Paşa sağ olsun, Koroğlunun nə ki hünəri var, hamısı Qıratdadı. Gərək Qıratı ələ keçirək” [3, s. 181]. “Manas” dastanında da eyni halı müşahidə edirik. Ağqulanın dastanda mifoloji mənşəyinin təsviri verilərkən aydın olur ki, Ağqula qasırğa mənşəli bir atdır. Manas atı üstündə olarkən daha qüvvətli olduğunu, atsız isə gücünün azaldığını öz dili ilə əmisinə belə etiraf edir: “Koşoy əmi, bu kafirdən qaçsam mənə Tanrı lənətləməzmi? At üstündə olarkən öldürmək üçün yaranmış ox kimi, mizraq kimi ydim, amma atsız yaxşı deyiləm, əmi” [4, s. 199]. Əgər dəli nərəsi olan, nəhəng türk bahadırını məğlub etmək arzusundasansa, öncə onun əlindən özünə bənzər qüdrətli atını almalısın. Monqol xalqına məxsus atalar sözü bu məqamın ən gözəl bədii örnəyidir: “Atsız monqol qanadsız quş kimidir” [5].

Atını, dostunu, sirdaşını itirmiş Manası yenidən diriltmək üçün Koşoy Aymanboz atını Manasa hədiyyə vermək üçün yedəyinə alıb on iki min əsgəriylə onun köməyinə gəlib çatır. Atı ölmüş Manasa Koşoy atı hədiyyə edərək onun yenilməz gücünü bərpa edir. Bundan başqa türklərin atlarını damğalayaraq tanıdıqlarını “Manas” dastanından müşahidə edirik. Sözügedən məqamla bağlı bir nümunəyə diqqət yetirək: “Cakıb bəy heyvanlarından ayrılmaq istəməyib ay şəklində damğalanmış atlarının arxasınca gəlirdi” [4, s. 107].

Almambet ilə söhbətində Manas bir bahadır kimi türk xalqının xarakterini ona tanıdarkən belə bir ifadə işlədir: “İgidlər yastıqda deyil, savaşa ölürlər və şərəfləri naminə döyüşə atılarda yoldaşı tulpar atı ilə savaq silahı sirli mizraqıdır” [4, s. 145]. Biz bu təsvir ilə qədim türklərin, o cümlədən qədim Qırğız elinin məişətində önəmli yeri tutmuş at obrazının tərənnümünü görürük. Türk bahadırları üçün ən şərəfli ölüm at belində olarkən ölməkdir. Dastanda sözü gedən motivlə bağlı qırğızlara məxsus atalar sözü də yer alır: “İgidin canı yəhərin yanındadır” [4, s. 243].

Hər igidin özünə aid bir atı olur və onu can yoldaşı, sirdaşı kimi qəbul edir, onu başqa at ilə əsla əvəz etmir, at öz sahibinə sadıq qaldığı kimi qəhrəman da öz atına sadıq qalır: “Bahadır Manas, xalqını gördüm, Tanrı baxtını vermiş. Ağqula atını mərdlik göstərib mənə verdiyin üçün məmnunam. Atamın evindəyənkən söyləyirəm, Ağqulanı sənə verdim, mənə Sarala yetər” [4, s. 147].

Almambetin mindiyi at Sarala da digər bahadır atları kimi qəhrəmanın dostuna, can yoldaşı, sirdaşı və xilaskarına çevrilir. Bunu dastanda açıq-aydın görmək mümkündür. Almambetin Saralaya müraciətindən atın mənşəyi haqqında da məlumat əldə edirik: “Sarala heyvanların ən çeviki idi. Ancaq bu dəfə heyi kəsilmiş bir halda gedirdi. Ər Almambet Saralasına belə yalvardı: - Yaxşı dostum Sarala, Qəmbərbozun soyundansan, mənə Konqurbaya yaxınlaşdır, ona mizrağımı vursam istəyimə yetərəm” [4, s. 263]. Almambetin sirdaşı Sarala bahadırın ölümündən sonra can yoldaşı kimi yas saxlayır. Ata sarılıb onun dərdinə yanan Manasın simasında Saralanın ağrı-acısı öz əksini tapır: “Xan Almambetin cəsədini salamat çatdıran bu atın boynuna sarılaraq acı-acı göz yaşı tökən bahadır Manas Saralanı yedəyinə alıb ağ otağa gətirdi” [4, s. 275].

Dastandan aydın olur ki, bir at uğrunda iki ayrı el, xalq barışa da bilər, savaşa da bilər. Deməli, türk eli üçün atın qiyməti olduqca böyükdür, hətta dövlətin taleyini həll edən məsələyə belə çevrilə bilər: “- Ey qırğız, Kökötöyün Maanikerini hədiyyə ver. Bizə layiq heyvandır o. Qisməti açılmadığına görə qüdrətini göstərə bilməyibdir. Atın qismətini biz açarıq. Qızıl-gümüşlə birlikdə Maanikeri ver, qırğız, düzünə qalsa sizdən hayıf çıxmalıyam, günahınız var. Dediymi elə. Maanikeri verməsən xalqını soyub soğana çevirərəm, heç birini salamat buraxmayıb öldürərəm, yurd-yuvana od vurub külünü göyə sovuraram” [4, s. 187]. “Maanikeri verib xalqımızı qurtaraq” deyən Koşoy xana Manasın dilindən deyilən sözlərdə atın yalnız igid üçün deyil, həm də aid olduğu el, xalq üçün namus faktoru olması bir daha vurğulanır: “Canı üçün namusunu satan xan Koşoy sənmişən? Ağıl çəşmiş vicdansız sənmişən? Bunu səndən başqa biri söyləsəydi, qanını tökərdim. Çin xanı Konqurbay sirrini öyrənib bu gün Maanikeri alırsa, sabah qudurub Ağqulanı almazmı? O biri gün Alquyuğu almazmı? Bu tulpar atlardan aralı düşsək tələ qurub hamımızı yox etməzmi? Maanikeri verirəm deyincə «Manas öldü» desəydin...” [4, s. 194].

Manasın Ağquladan qeyri mindiyi digər at Aymanboz adlanır, bu atla dastanın son hissələrində qarşılaşırıq. “Aymanboza minən bahadır Manas polad qılıncın tiyəsinə yalayıb bir-birilərinə şərəf sözü verən üç igidlə Cet-qaytına qədər açıqca görünən Tal-Coku istiqamətinə hərəkət etdi” [4, s. 233].

Kartküröng adlı at insan kimi danışa bilməsə də, özünü tam ifadə etmə bacarığına malik atdır. “Manas” dastanında “bir igidin atını yalnız onun həyatdan köçməsi səbəbi ilə əldə edə bilərsən” fikri öz təsdiqini tapır. Bununla bağlı bir nümunəyə diqqət edək: “Manasın mindiyi Aymanboz meydana çıxdıqdan sonra yorulub qaldı. Bu zaman Acıbayın Kartküröngü «mənə minərsənmi?»- deyə gəlib Manasın qarşısında dayandı. Manas: - Acıbay yaşayırkən Kartküröngü necə minə bilərəm, məndən aralan, atlara bələdçilik et, deyərək onun yanına qamçısını vurdu. Kartküröng heyvan olsa da, danışmağa dili olmasa da gözlərindən yaş axıdıb sıxıldığını göstərərək yalmanını və quyruğunu qaldırıb, dırnağı ilə yer eşib sərt bir şəkildə silkindi. Kişnəyib o biri atlara tərəf getdi” [4, s. 241].

Dastanın sonunda Manası vursam ox batmaz deyib altındakı Ağqulanı vuran Şıpsayın bir həmləsi ilə Ağqula ölür, bundan sonra Manasın Ağqulaya olan münasibəti yanıqlı bir dillə ifadə olunur. “-Qurban olum, Ağqula, qanadım qırıldı. Gözəl atım, yer üzündəki dırnaqlılar arasında bənzəri olmayan tulparım. Yaşadım, qulam, qaçışı heç bir ata bənzəməyən dayağım” [4, s. 265]. Atı üçün yuğ deyən, yas saxlayan Manasın gücünü əlindən almağın yeganə yolu atının canını almaq idi. Dastanın sonunda Manas kimi bir bahadırın simasında Ağqulanın tərif, porteti verilir: “Qiymətli gövhər Ağqula qırğızların yaxşı uzmanları, bəsirət sahibləri tərəfindən dəyərləndirilmiş çöl atının nəslindən idi. Qulun ikən yeddi atın südünü əmən, dağı-daşı birnəfəsə dolaşan çevik bir heyvan idi.

Altı ay minilsə yorulmayan, savaştan qaçmayan, gurultudan ürkməyən, tulparın tulparı, atların qanadlısı bir at idi” [4, s. 266].

Nəticə və elmi yenilik. “Manas” dastanında qəhrəmanın qardaşı, can dostu, sirdaşı olan atlar təkə əhalinin gündəlik həyatına deyil, həm də mühüm hadisələrin gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dastanın ümumi ruhundan bizə məlum olur ki, qırğız xalqının sevimlisinə çevrilmiş at onların hər b mədəniyyətinin təməlində durur, bəzən hətta müharibənin başlamasına şərait yaradan əsas meyar kimi çıxış edir. Minərinin canına bərabər tutulan at onun həyatının dəyişmə nöqtəsini təşkil edir. Ağqulası ilə eyni gündə dünyaya gəlmiş bahadır Manasın inisiyadan keçməsində əsas köməkçi qüvvəsi məhz onun atıdır. Atı olmadan igidin getdiyi döyüşlər uğursuz hesab edilir. Atsız igidin qanadsız quş kimi anılması bu məqamla bağlıdır. Türk xalqının təfəkküründə qəhrəmanla at həmişə yanaşı duran ayrılmaz obrazlar olduğundan, türk bahadırını atsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. III c. Bakı: Lider, 2005, 328 s.
2. Babaoğlu H. Qara duman. Bakı: Savad, 2020, 444 s.
3. Koroğlu. Bakı: Zəka kitab evi, 2019, 600 s.
4. Manas dastanı. Bakı: Nurlan, 2009, 290 s.
5. <https://www.mongolian-ways.com/travel-blog/mongolian-horse-culture>

ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ”ƏSƏRİNDƏ SOSIAL MÜHİTİN BƏDİİ MƏNZƏRƏSİ

Vüsalə Səfxan qızı Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

vusalaabdullayeva1205@gmail.com

Abstract

An figurative view of the social environment in Anar’s “White ram and blackram”

Anar’s novel “White Ram, Black Ram” is a completely new and original work in Azerbaijani literature due to its genre, style and problems. The work is a combination of utopian and anti – utopian genres. Show that the author had warnings before his country fell into such a miserable situation, then no one paid attention to it, so the author emphasizes that it is the responsibility of the intelligentsia, not just the government. The second part is the basis of the work. The reality presented here as a fairy tale is in fact a utopia.

Key words: roman, utopia, anti-utopia, novel, Azerbaijan

Giriş. Görkəmli yazıçı, kinossenarist, dramaturq, tərcüməçi, publisist, rejissor, ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri və s.... Bu titulları saymaqla bitməz. O, Azərbaycan cəmiyyətinin çox dəyərli şəxsiyyətlərini özündə cəmləşdirən böyük bir nəsil şəcərəsinin davamçısıdır. Milli ədəbiyyatda sərbəst şeir janrının dəyərli şəxsiyyətlərindən biri Rəsul Rza və Cumhuriyyətin yaradıcılarından olan ilk Səhiyyə naziri Xudadat Bəy Mehmandarovun qızı şairə Nigar xanımın nəcibliyinin, kübarlığının daşıyıcısı – Anar.

“Azərbaycanın klassik və çağdaş mədəniyyəti, xüsusilə ədəbiyyatı küll halında Anar yaradıcılığında bu və ya digər formada öz əksini tapıb. Şəxsiyyətləri, dəyərləri, problemləri, yönələri ilə. Eyni zamanda, çağdaş mədəniyyət və ədəbiyyatın, tənqidin elə seçkin nümayəndəsi yoxdur ki, onun yaradıcılığına bu və ya digər formada, səviyyədə müraciət etməmiş olsun. Anar yaradıcılığı

Azərbaycan mədəniyyətinə tarixlik və müasirlik baxımından elə qaynaqlanıb ki, bu vəhdətdə onların harmoniyasından yalnız, heyrətə gəlmək olar” [2, s. 5].

Özü müsahibələrinin birində demişdir: “Mən dünya şöhrətli yazıçı deyiləm, Azərbaycan şöhrətli yazıçıyam və bu mənə bəsdir. Yazıçı birinci növbədə öz ədəbiyyatına xidmət etməlidir, öz xalqının məhəbbətini qazanmalıdır...”. Necə ki o, əsərləri ilə oxucuların sevgisini qazanıb. Onun əsərləri əsl azərbaycan sözləri ilə bəzənib, insana doğma gəlir, onu oxuduqca dilimizin zənginliyinə, gözəlliyinə bir daha valeh olursan. “Əsl istedad sahibi olduğunu nəsrində, dramaturgiyasında, publisistikasında, kino dramaturgiyasında, elmi məqalələrində və lirikasında isbatlamış, ədəbiyyatımızda Anar imzasının, Anar möhürünün xüsusi yeri, mövqeyi olduğunu təsdiqləmişdir” [7, s. 10].

Görkəmli sənətkar ədəbi fəaliyyətə 1960-cı ildə “Keçən ilin son gecəsi”, “Bayram həsrətində” hekayələri ilə başlamışdır. Yazar, ilk hekayələri ilə Azərbaycan nəsrinə yeni ab-hava, yeni ruh gətirmişdir.

Anarın ilk kitabı 1961-ci ildə ədəbiyyatşünas Araz Dadaşzadə ilə birlikdə tərcümə etdiyi Robert Dranat Taqorun “Bağban” əsəridir. Bundan sonra onun “Bayram həsrətində” (1963), “Yağış kəndi” (1968), “Ağ liman” (1970), “Molla Nəsrəddin-66” (1970), “Adamın adamı” (1977), “Macal” (1973), “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” (1982), “Dədə Qorqud” (1983), “Sizi deyib gəlmişəm” (1984), “Dünya bir pəncərədir” (1986), “Sizsiz” (1992), “Şəhərin yay günləri” (1992), “Şəhidlər dağı” (1995), “Otel otağı” (1995), “Min beş yüz ilin Oğuz şeiri” (1999), “Dünya ədəbiyyatından tərcümələr” (2000), “Mübarizə bu gün də var” (2002), “Ağ qoç, qara qoç” (2003), “Azərbaycanlıq haqqında düşüncələr” (2003) və s. kitabları nəşr edilmişdir.

Anar elə bir fenomendir ki, ədəbiyyatın hansı növünə müraciət etməsindən asılı olmayaraq, həmin janrın üfqlərini genişləndirir. Yazar əsrlərində xalqımızın humanizmini, xeyirxahlığını, ucalığını, düşməyə qarşı barışmazlığını, amansız və sərtliyini, qəhrəmanlığa rəğbətini yüksək sənətkarlıqla qələmə alır.

Nəsri, dramaturgiyası kimi Anarın ssenari və rejisura yaradıcılığı da özəl keyfiyyətlərə malikdir. Anar on bir bədii filmin (“Torpaq. Dəniz. Od. Səma”, “Gün keçdi”, “Dədə Qorqud” – ilk iki seriyalı Azərbaycan filmi, “Dantenin yubileyi”, “Üzeyir ömrü”, “Ötən ilin son gecəsi”, “Qəm pəncərəsi”, “İmtahan”, “Əlaqə”, “Təhminə”, “Otel otağı”), bir neçə sənədli və televiziya filminin (“Dəniz”, “Qobustan”, “Daş saatın səsi”, “Qədim Gəncə - Yeni Gəncə”, “Bu – Səttar Bəhlulzadədir”, “Bu - Cavaddır”, “Dindirir əsr bizi”, “Evləri köndələn yar”) ssenari müəllifidir. “Dantenin yubileyi” filminin (Gülbəniz Əzimzadə ilə birlikdə), habelə iki seriyalı “Üzeyir ömrü”, “Qəm pəncərəsi” filmlərinin quruluşçu rejisoru Anar özüdür. “Dədə Qorqud” filmi kimi bir sənət örnəyi Azərbaycan olduqca var olacaq, zərifliyin və qəhrəmanlığın ölməzliyini zaman zaman göstərəcək və bəlli edəcək ki, milli sənət və mədəniyyətimiz məhz belə örnəklər təməlinə əbədi yaşarlıq və törədici gücündədir [8, s. 56].

“Anar altmışıncı – yetmişinci illərdə parlamağa başlayan mədəniyyət pleadasının – poeziyada Vaqif Səmədoğlu, kinoda Rüstəm İbrahimbəyov, musiqidə Emin Sabitoğlu, rəssamlıqda Toğrul Nərimanbəyov kimi korifeylər nəslinin nəsrdəki sonuncu mögikanıdır” [9, s. 6].

İşıqlar içində dünya

Bir çox araşdırıcıların fikrincə yazarın yaradıcılığında önəmli yer tutan əsərlərindən biri “Ağ qoç, qara qoç” haqqında yazmaq istəyirəm. Bu roman janrına, üslubuna, problematikasına görə Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni, orijinal bir əsərdir. 2003-cü ildə qələmə alınan bu roman dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə utopik və antiutopik janrın birləşməsindən, ahəngindən yaranmışdır. Tənqidçi Ə.Cahangir əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında utopiya mövzusunda yazılmış ilk roman olduğunu qeyd edir: “Keçid dövrünün başa çatması ilə üst-üstə düşən “Ağ qoç, qara qoç” əsəri bütün amansızlığı, qeyri təbiiliyi ilə, hətta absurdluğu ilə yeni dünyanı – Yeni Azərbaycanı əks

etdirir. Adından göründüyü kimi “Ağ qoç, qara qoç”un struktural əsasında ən qədim nağıllarımızdan olan “Məlikməmməd nağılı”nın işıqlı dünya - qaranlıq dünya, ağ qoç - qara qoç, son nəticədə “Avesta”dan gələn xeyir-şər dualizmi, ikili (binar) model durur. Əsər qeyri-adi üslubu, aşılacağı vətən sevgisi, onun taleyindən narahatlıq hissini yüksək sənətkarlıqla ifadəsi cəhətdən əvəzsizdir” [4, s. 11].

Anarın keçmişə və gələcəyə ekskurslarında diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlara münasibət bildiren Nizami Cəfərov doğru olaraq belə bir qənaətə gələrək yazır: “Anar “Ağ qoç qara qoç”la Azərbaycan ədəbi – ictimai təfəkkürünün potensialında daim mövcud olan bir ideya – estetik kompleksi həmin ədəbi – ictimai təfəkkürün zamanəmizdəki ən böyük varisi (və daşıyıcısı) olaraq cəsarətlə oyadır, Azərbaycan cəmiyyətinin yadına salır, siyasi – ictimai, ideoloji disharmoniya aşıqlarına xəbərdarlıq edir: xalqımızın qarşısında iki yol durur: ağ qoçla işıqlı dünyanın, qara qoçla qaranlıq dünyanın yolları... Birinci nağıl Məlikməmmədi (Anarda Məlik Məmmədlini) işıqlı dünyaya, ikinci nağıl isə qaranlıq dünyaya çıxarır. Birinci nağılda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan ərin, arvadın, oğlun, qızın sıx ünsiyyəti – xobəxtliyi, ikinci nağılda müxtəlif zonalara parçalanmış Bakıdakı ideoloji – mənəvi ünsiyyət problemi – bədbəxtliyi ilə qarşılaşdırılır” [3, s. 143].

Romanın qəhrəmanı Məlik Məmmədli Çağdaş Radio-TV kanalında şərhi və müəllif-rejissor işləyirdi. Oğlu – Beyrək nəqliyyat mühəndisi, qızı – Burla Kərkükdə Füzuli universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı və dilindən dərslər deyirdi. Arvadı – Aypəri isə Təbrizdə teatr rəssamı işləyirdi.

Əsərdə milli-mənəvi köklərə bağlılıq elə ilk cümlədən diqqəti çəkir. “Məlik Məmmədli Dövlət himninin sədalarına oyandı. Daha doğrusu tam oyanmamışdı” [2, s. 325]. Burada qəhrəmanın əsl vətənpərvər ziyalı olduğunu hiss etməmək mümkün deyil. Vətəni nə qədər sevəsən ki, bilgisayarın vaxt xidmətinə bu musiqini ayarlayan. “Artıq durmaq vaxtı idi. Məlik ani bir sıçrayışla yatağından qalxdı. Artıq vərdiş halını almış bir duruşla Himni sonacan ayaq üstə dinlədi”. Təkcə Məlik Məmmədlinin sevgisini bundan duyuruqmu? Deyərdim ki, yox. Övladlarının adlarını belə ən qədim yazılı abidə olan “Kitabi Dədə Qorqud” dan götürmüşdür – Beyrək və Burla. Məlik yuxudan fərəh hissələri ilə oyanmışdı – axı bu gün bayramı idi. Yazar bu duyğuları Novruz bayramı fonunda təsvir etmişdir. Biz bilirik ki, Novruz bizim milli kökə, adət - ənənələrimizə bağlılığımızı, milli ruh, milli dəyər anlayışına sadıqlığımızı etiva edən bayramdır. Novruz öz ruhu, fəlsəfi yükü və məzmunu olan bayramdır. Gözəllik və səmimiyyət anlamlıdır” [1, s. 4]. Biz bu sözün etimologiyasına nəzər salsaq “Yeni gün” mənasını verdiyini görə bilərik. Beyrək Şuşadan atasına zəng vurduğu zaman funikulyordan daha çox Şuşada keçirilən axır çərşənbədən danışdı. “İlk dəfə idi ki, axır çərşənbəni Şuşada qarşılamışdı və Cıdır düzündəki Qarabağ qaçağanlarının yarışından, Çovqan oyunundan, içinə üzərlik atılan və ta gecə səhərə qədər yanan, üstündən uşaqların belədən belə atıldığı tonqallardan, Qarabağın hər tərəfindən görünən atəşfəşanlıqdan, xanəndələrin zili bütün ətraflara yayılan səsindən, səkkiz-on yaşlı uşaqların – Qarabağ bülüllərinin Qarabağ şikəstəsindən və yaşlı xanəndələrin hamısına qalib gəlib “Xarı-bülül” mükafatı almalarından elə şövqlə danışdı ki, Məlik özünün də iki dəfə Şuşada keçirdiyi bu bayramı sanki yenə öz gözləriylə görürdü”.

Nə yazıq, təsadüf elə gətirdi ki, Məliyin ailəsi bayramda yanında deyil. Bu yerdə “Keçən ilin son gecəsi” hekayəsi yadına düşdü. Yazıq Həmidə xala bayramı tək keçirmişdi. Bu hekayəni 22 yaşında yazmasına baxmayaraq o yaşlı insanın psixologiyasını, onun nə hissələr keçirdiyini duymuş, olduqca təsirli əks etdirmişdir. Anar öz müsahibələrinin birində demişdir ki, mən gənckən bu hekayəni yazmağıma baxmayaraq, indi də Həmidə xalanın tərəfindəyəm, ananın tərəfindəyəm. Bəs görəsən yazar indi Məliyin tərəfindədirmi?

Anar bu romanı ilə dünyaya bu günün pəncərəsindən baxır. Arzuladığı Azərbaycanın gələcəyini romanın birinci hissəsində təsvir etmişdir. Bu o Azərbaycandır ki, əhalisinin rifah səviyyəsinə görə ərəb əmirliklərini arxada buraxmış, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə ən

qabaqcıl Avropa ölkələrinə çatmışdır. Hətta ölkənin, hər bir vətəndaşını narahat edən dərdimiz, ən ağırlı yaramız – Qarabağ problemi də həll olunmuşdur. Qalibiyyətimizin simvolu olaraq yeddi bulvardan birinə Qarabağ adı verilmişdir.

Son zamanlar şəhərdə qoyulan anıtların, ucalan abidələrin, tikilən parkların içində Məlik ən çox “Qarabağ” bulvarındakı abidələri bəyəniirdi. Çünki onların yaşanmış gerçək tarixlərinin yaxından şahidi olmuşdur. Heç bir müharibə qansız ötüşməzdi, düşmən əsla öz razılığı ilə Qarabağı geri verməzdi. Bunu Məlik çox yaxşı bilirdi. Qarabağ bulvarındakı anıtlardan həm qürur, həm matəm qoxusu gəlirdi. Bulvar öz kədərli, üzgün abu-havası ilə sanki bu zəfəri xalqına hədiyyə edən şəhidləri unutdurmamağa çalışırdı.

“Qarabağ” bulvarı, daha sakit və kədərli idi. Bu bulvar boyu yerləşmiş anıtlar orijinallığı ilə seçilirdi. Qarabağ döyüşlərində həlak olmuş naməlum şəhidin məzarı üstündə yanan əbədi od – qədim ocaqlar şəklində düzəlmişdir. Xocalı müsibətinin anıtı – yerlə yeksan olmuş xarabalıq, yanıb qalmış daş qalaqları, kösövlərdən ibarət idi və bu daşların, kösövlərin arasından torpaqdan daima tüstü süzülüb qalxırdı. Hər saatdan bir səslənən musiqi, Fikrət Əmirovun Şur sinfonik muğamından bir parça anıtın təsir gücünü daha da artırırdı. Dikuçar faciəsinin anıtı da qeyri adi idi – parçalanıb yanmış metallik dikuçarın yarıqları arasında həlak olanların sifətləri həkk olunmuşdu. Və nəhayət bütün bu acı xatirələrin təsəllisi kimi Qarabağ dəmir yolu vağzalının qarşısında möhtəşəm Zəfər Tağı ucalırdı” [2, s. 335].

Anar əsərində milli psixologiyayı ümummilli dəyərlər üzərində kökləməyə çalışır. Azərbaycanın parkları, bulvarları, küçələri xalqın milli azadlığı uğurunda mübarizə aparan Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, böyük sənətkar Füzulinin, Qarabağın, Arazın, Xəzərin, Azərbaycan dilinin qoruyucusu Xətayinin, xalqın toy məclislərinin yaraşığı aşıqların adlarını daşıyır. Yazar bu əsərdə həm tarixə, həm sərkərdəyə, həm sənətkara, həm qüdrətli dövlət başçısına yüksək dəyər vermişdir. Bakıda türk dünyasının əbədiliyini istəyən Mustafa Kamal Atatürkün, üç böyük Səlcuq hökmdarları – Sultan Toğrulun, Alp Arslanın, Məlik Şahın heykəlləri ucaldılmışdır. Eyni zamanda, M.F.Axundovun, Füzulinin, N.Nərimanovun, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Topçubaşovun, Fətəli Xan Xoylunun nəşlərinin Bakıya gətirilib torpağa tapşırılması yazıçının utopik bir arzusudur.

Romanda diqqəti çəkən məqamlardan biri milli özünəqayıdış, kökədənəmədir. Belə ki, əsərdə küçələrin, universitetlərin, meydanların adları dəyişdirilmiş, Türk dünyasının, o cümlədən Azərbaycanın tarixində mühüm rol oynayan böyük şəxsiyyətlərin adlarından istifadə olunmuşdur. Onun təsvir etdiyi Azərbaycanın Füzuli universiteti, Mahmud Qaşqarlı universiteti, Hunlar, Manas, Orxon meydanları, Boz qurd heykəli, Nuru paşa prospekti, Mürsəl paşa prospekti və Ənvər paşa prospektləri var [5, s. 79].

Yox kimi varlıq

Əsərin ikinci hissəsində böyük güclərin siyasi-iqtisadi maraqlarının kəşşiydi - Azərbaycan BMT-nin qərarı ilə zonalara bölünmüş, dövlətçiliyi, ərazi bütövlüyü, dili əlində alınmış vətəndir. Əgər ona artıq vətən demək mümkünsə. Beləki ölkənin paytaxtı Bakı üç hissəyə - zonaya parçalanmışdır. Birinci zona Behişt-Badi-Kübə, ikinci zona Bakı Kommunası, üçüncü zona isə Baku-Siti adlanır.

Azərbaycandan qovulmuş Məlik Məmmədlinin arvadı islam adətlərinə görə mollalıq edir, oğlu rus çinovniklərinin istədiklərini yerinə yetirir, Beyrək adını itirib Borya çağrılır, qızı Burla artıq Bura çağrılır, göbək rəqsləri ilə kef məclislərində “məşhurlaşır”. Bir-birinin üzünə həsrət qalmağa məcbur edilən ailə mənsub olduqları məmləkətin digər üzvləri kimi zamanın faciəsinə yaşayır [6, s. 264].

Bu gün islam coğrafiyasında istər dini yaşamda, istərsə də müxtəlif sosial məsələlərdə fanatizm müşahidə olunur. Dünyada baş verən radikalıq da əslində fanatizmin növüdür. Bu isə dini doğru anlamamaqdan, dinə ifrat dərəcədə yanaşmaqdan irəli gəlir. Fanatizmin yaranmasını bəzi

mütəxəssislər cahillikdə, savadsızlıqda, maariflənmənin zəif olmasında görürlər. Bəs Aypəri savadsız, cahil qadındır mı? Öz yoldaşına na məhrəm deyib əl verməməsini, övladlarını günah adlandırmasını nə ilə anlatmaq olar?

Novruz bayramı yazarın sevimli bayramıdır deyə düşünürəm. Romanın birinci hissəsi də bu bayramla başladı. Məliyin ailə üzvlərinin yanına getməsi də bu bayrama təsadüf edir. Baş obraz hər üç zonada olarkən Novruzla bağlı müxtəlif düşüncələrə rast gəlir. O, Aypərinə təbrik edəndə “Mahrux” (Aypəri adını dəyişmişdir) təəccüblə nə bayram deyə soruşur. İmamqulu söhbətə müdaxilə edərək Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gündür deyir.

Gözdən asılan pərdə yoxsa ...

Yazar romanında hazırki dövrün ən ağır bəlalərindən olan narkotik istifadəsindən tutmuş cinsi azlıqlara kimi bütün aktual mövzulara toxunmuşdur. Bizim cəmiyyət daha mühafizəkar olduğundan qeyri - ənənəvi cinsi orientasiya nümayəndələri üzə çıxmağa cəsarət etmirdilərsə, son vaxtlar biz bunun əksini görürük. Artıq Azərbaycanda da “onlar” qərb ölkələrində olduğu kimi aktivləşməyə başlayıblar. Bu aktivlik o dərəcəyə çatıb ki, biz bu “üzdən iraqı” demək olar ki hər gün televiziya, sosial şəbəkələrdə görürük. Onların sanki güclü himayədarları var: bu insanlara tədricən geniş meydan verilir, maliyyə ayrılır, irəli çəkirlər. İş o yerə çatıb ki, gündəlik televiziya verişlərində qarşımıza çıxan Cəh-cəh Canlar gey olduqlarını fəxrlə bəyan edirlər. “Aləm bir-birinə qarışdı, yer yerindən oynadı. Adamlar gitaranın tikələrini bir-birinin əlindən qapırdılar, bir-birini itələyir, yıxır, saçlarını yolurdular. Cəh cəh Can oxumağa başlayır:

Kim dedi ki keyəm mən

Geyəm. Geyəm. Geyəm mən”

Cəh cəh Canın əynində topuğunacan uzun, qırçın qadın tumanı, baftalı köynək vardı. Naz – qəmzəylə o tərəfə, bu tərəfə çevrilir, işvə ilə hamıya öpüşlər göndərirdi. My dearz – deyərək səhnədən müraciət edir, istehzalı bir şəkildə söyləyir ki bu gün aborigenlərin bayramıdır....eeee. Novruza aid əcaib bir ritmdə oxumağa başlayır : “Novrus, nourus, nyü – ryus. Rus, rus, rus. Ruz, ruz, ruz. Buz, buz, buz. Qafiə - mafiya, mafiya – qafiə. Cız, cız, cız. Biz, bız, bız” [2, s. 405]. Xalqımızın zəngin maddi-mənəvi dəyərlərinin mühüm hissəsini özündə etiva edən mədəniyyət hadisəsinə göstərilən münasibət bu olmamalıdır!!!

Bu gün qərb cəmiyyətində müşahidə olunan mənfi dəyişikliklər açıq şəkildə Azərbaycana da transformasiya olunur, sağlam ailə modulunu dağıtmağa yönəlmiş əməllərə haqq qazandırılır. Bu nəyin ki Azərbaycan xalqını milli-mənəvi dəyərlərinə, ümumiyyətlə insanlığa zidd haldır.

Yoxluğun üzü – varlığın dibi

Beyrəyin atasını soyuq qarşılama Məliyi məyus edir. Oğlundan niyə qara eynək taxdığıнын səbəbini soruşur. Beyrək cavabında bunu yoldaş Maratla həmrəylik nişanəsi olduğunu deyir. Bundan sonra oğlunun dedikləri Məliyi daha da təəccübləndirir. Oğlu atasına Maratın gözlərinin qırdığı insan qanından tutulduğunu, onda yəhudi qanının olmasını, ona görə də belə qəddar anti – semit olmasını, yəhudilərin başına itin oyununu açdığını deyir. Maratın bibliografiyasında guya azərbaycanlı olduğu bildirilir, amma Beyrəyin dediklərinə əsasən onun Azərbaycan dilində danışa bilməməsi məlum olur. Marat vaxtı ilə dəllək işlədiyini bilənlərin hamısını ilim – ilim itirmiş, hətta izləri – tozları belə qalmamışdır. Xalqımız “qırmızı terrorun” qurbanı olurdu. Millətin say – seçmə adamları – görkəmli dövlət xadimləri, qabaqcıl ziyalılar, siyasi xadimlər, alimlər məhv edilirdi. Bu rejim müstəqil dövlətçilik ənənəsini, milli mənlik ruhunu əhalinin şüurundan çıxarmaq üçün xalqın mənəviyyətinə hücumu keçilmişdi. Azərbaycan dili sıxışdırılır, milli kadrların hazırlanması kəskin surətdə məhdudlaşdırılırdı. Ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilirdi. Əvvəl baş qırخان Marat indi də baş kəsir. Maratın ilahiləşdirilməsi, Marat şəxsiyyətinə pərəstiş, “böyük rəhbər” simasının yaradılması bizə yaxın keçmişdə xalqımızın sovet hakimiyyəti dövründə yaşadığı şəxsiyyətə pərəstiş illərini xatırladır.

Obrazımız - Məlik Məmmədlinin təhlilini ələ alsaq, savadlı jurnalist, mütəxəssis, qələm ustası olduğundan yola çıxaraq onun, əslində, bir ziyalı kimitəqdiminin doğruluğunun mübahisə yaratdığı qənaətinə gələrik. Bunu əsərdən sitatla təsdiqləmək gərəkirsə, onun oğlu ilə dialoqunu xatırlamaq yerinə düşər. “Bu hadisələr, elə sən burda olanda başlamadı? Sən ölkənin tanınmış jurnalistdi idin, görmürdün ki, hadisələr hansı məcrada gedir? Qəzetlərin nə yazdığını oxumurdun, televizorda, radioda nə səsləndiyini eşitmirdin? Bilmirdin ki, bir-birinə ədavət, kin püskürən bütün bu yazıçılar, çıxışlar, bu qan-qan deyən adamlar cəmiyyətdə elə bir nifrət potensialı yaradır ki, bir gün böyük partlayış baş verəcək, hər şey alt-üst olacaq? Oldu da. Qurunun oduna yaş da yandı.

- Partlayış mən gedəndən sonra, cəmisi on-on beş günün içində oldu.

- Amma sən burda olanda qarşısını ala bilmədin.

- Qarşısını necə alaydım?

- Niyə, ölkənin nüfuzlu ziyalısıydın. Adamları ağıllarını başlarına yığmağa çağırırdın, deyərdin ki, qardaşlar, bunun axırı fəlakətdir, qandır, ölümdür, bir-birinə qənim kəsilməyin, qardaş qanı tökməyin” [2, s. 388].

Bəlkə də Beyrək haqlı olaraq atasına soyuq münasibət göstərirdi. Ziyalı insanlar cəmiyyətdə mayak rolu oynadıqlarından, əslində, çox da diqqət olunmasa da, bir növ dövləti, vətəni, milləti dünyada tanıtməsinə, önəmlilər sırasında yer tutmağına vəsilə olur. Bir dövlətin dövlət kimi varlığının sübutu olan gerb, bayraq, himn, valyuta nədirsə, dövləti dünya insanlığına təqdim eləyən də ziyalıdır. Ziyalı sözünün leksik-semantik mənasına varsaq görərik ki, ziya sözündən (isim) yaranıb. Sözün ilk mənası – “ışıq, aydınlıq, nur”dur. Sözü izah edərkən daha aydın olsun deyə ən gözəl yol onun əks mənalı qarşılığını da bildirməkdir ki, bu ziddiyyət aydın təsəvvürə yol açır. “Ziya” sözünün antonimi “qaranlıq” deməkdir. Məlum olduğu kimi bəzi sözlərin iki və daha çox mənası olur. “Ziya” sözünün ikinci mənası feil olub – “yox olma, məhv olma”dır. Tam başqa mənada da ola bilərdi. Təsadüfənmi, təvafüqənmi, bu mənada “ziya” sözünün daha dəqiq izahında təsirlidir. Belə ki, eyni sözlə - yəni eyni yazılış və tələffüzlə “ziyalı” sözünün izahına vermək olar. Ziya olmayan yer ziyaya qərq olar deyə bilərik ki, bu da öyrənmənin ən birinci şərtini “təəccüblənmə” və “maraq oymatma”ya səbəb olar. Yəni diqqətlər daha da mövzuya cəlb olunar bu akustik təkrar nəticəsində. Anlamı da – “ziya – işıq olmayan yer, qaranlığa qərq olar” kimi ifadə olunur. Burdan bu nəticəyə gəlmək olarmı ki, ziyalı olmayan cəmiyyət qaranlıqda doğru istiqamətdən məhrum olmuş şəkildə zamandan və inkişafdan geridə yaşar. Ziyalı cəmiyyətdə baş verənlərə laqeyd olmamalıdır. Bu fərqişləklə ətalətdə qalmamalı, baş verənlərin səbəblərini və insanlara təsirini araşdırmalı, doğru rəy verməli, həll içində olmalıdır. Doğan Cücəloğlunun ifadəsi yada düşməyə bilməz : “At gözlüyü taxanlar ziyalı olmayanlardır”. Ziyalı insan gələcəyin xilasına çalışır, ziyalı olmayan bu günün. Məliyin görünür buna cəsarəti, iradəsi çatmır. Onun əksinə olaraq Ərxan bir növ bu millətin hələ məhv olmamış, babalarımızın dediyi “papaq altda kişi var” məsələsinə yaxın olan vətənpərvər insanların simvoludur” [6, s. 274].

İntusiya siqnalları - ömrün xəritəsi

“Damarlarımı kəssin, alınına gülləmi sıxsın? Bəlkə özünü assın. Ya zəhər tapıb içsin? Hansı ölüm daha asan, daha rahatdır? Hər halda bunu Türkiyədə etmək lazımdır ki, heç olmasa torpağa basdırsınlar. Burda ölsə meyitini krematoridə yandırıb külünü havaya sovuracaqlar. Bir yandan baxanda elə bu da ömrünün məntiqi sonu deyildimi? Külə çevrilib göyə sovrulmaq. Heç nə qalmayıb ondan, heçnə də qalmayacaq” [2, s. 411].

“Məlik qumların üstüylə qoçlara tərəf addımlamağa başladı. İndi lap aydın görünürdü, özü də orda tək bir qoç qalmışdı: Ağ qoç. Amma Məlik irəlilədikcə elə bil o da uzaqlaşdı. Məlik qaçmağa başladı, ayaqlarını güclə qumlardan dartıb çıxarırdı.

Bir-iki dəfə büdrəyib yıxıldı, sonra durub yenə qaçmağa başladı. Ona elə gəlirdi ki, məsafə get-gedə azalır. Bax indicə ağ qoça çatacaq. Az qala çatacaqdı. Az qala. Az qala” [2, s. 414].

Nəticə. Anarın “Ağ qoç, qara qoç” romanı janrına, üslubuna, problematikasına görə Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni, orijinal bir əsərdir. Əsər utopik və antiutopik janrın birləşməsindən yaranmışdır.

Yazar əsərdə göstərir ki, ölkəsi belə acınacaqlı vəziyyətə düşməzdən əvvəl xəbərdarlıqlar vardı. Ancaq, heç kəs buna əhəmiyyət vermirdi. Buna görə də yazar yalnız hökumətin deyil, ziyalıların da məsuliyyət daşdığını vurğulayır.

Əsərin əsasını, qayəsini ikinci hissə təşkil edir. Burada nağıl kimi təqdim olunan əslində reallıqdır. Utopiya adı ilə verilən hissədə həqiqətlər, dövlət, cəmiyyət, siyasətlə bağlı düşüncələr üstü örtülü şəkildə əks olunub və fəlakətlərdən çıxış yolunun millətin iradəsi ilə mümkün olması göstərilir. Yazarın da dediyi kimi əvvəla ağ qoçu qara qoçdan seçə bilmək lazımdır. Sonra da sıçrayıb ağ qoçun belinə minəndə elə möhkəm oturmaq lazımdır ki, sonra qara qoçun belinə ata bilməsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akimova E. Novruz özümüzlə başlayan bir tarixi mərhələnin içində gəlişən bayramdır, “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 mart 2022, №10 (5348)
2. Anar. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider, 2004, 416 s.
3. Bayramova S. “Anarın ağ qoç, qara qoç” əsərində folklordan istifadə manerası, “Dil və ədəbiyyat”, Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal, 2013, №3(87), 143 s.
4. Cahangir Ə. Ağ saç, qara saç, Bakı: Nurlan, 2006, 172 s.
5. Elaydi Ə. S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı, Bakı: Nurlar, 2017, 192 s.
6. Gülhəni P. Anar və folklor, Bakı: Elm, 2007, 288 s.
7. Quliyeva A. Anar yaradıcılığında mənəvi - əxlaqi problemlər, Bakı: MBM nəşriyyatı, 2013, 95 s.
8. Ulusel R. Milli mənəviyyatımız və Anar yaradıcılığı, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
9. Varis. Hələ axşam düşməyib, “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 mart 2022, № 10 (5348)

YUNUS ƏMRƏ VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ FƏLSƏFİ GÖRÜŞÜNDƏ EŞQ ANLAYIŞI

Səmayə Əhməd qızı Cəlilova

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

alimejid60@gmail.com

Abstract

THE CONCEPT OF LOVE IN THE PHILOSOPHICAL MEETING OF YUNUS AMRA AND MOHAMMED FUZULI

The formula of love

The article provides a brief overview of the poetic worlds of two great representatives of Oriental literature - Yunus Emre and Muhammad Fuzuli. The mainline of the article is on the unshakable truths and the essence of the works of these great masters of poetry that have been read for centuries. The author noted in amazement how spiritually these two masters, who lived in different times and places, were spiritually related to each other. Although the poetic examples here seem to differ in style and idiom, it is astonishing that the feeling and meaning they convey to the reader are almost the same. Both Yunus Emre and Fuzuli see eternal happiness in the love of God, in living one's life in accordance with the commandments of the Qur'an and the path of the

Prophet. Finally, in the article, the author explained why these two masters of poetry are loved and will be loved due to their exemplary poetical heritage.

Key words: Yunus, Fuzuli, love, soul, heart, paradise

Giriş. Klassik şərq ədəbiyyatının mənası, mahiyyəti, meydanı, ruhu eşqdir. O ədəbiyyatı eşqdən ayırsalar, yerdə tam bir boşluq, böyük bir sıfır qalar. İstər ərəb dilli olsun, istər fars dilli, istər türk dilli, hamısının qayəsi, yolu, başı, sonu eşqdir. Ərəb dilli Əbul Əla da, fars dilli Sədi Şirazi də, türk dilli Yunus Əmrə də sözə eyni həqiqətlə başlayıb, eyni qənaətlə də nöqtə qoyublar.

Eşq - ərəb sözüdür, bir çox mənaları var, ən çox işlənəni isə sarmaşıqdır. Bəli, eşq – sarmaşiq deməkdir, ayaqda durması üçün mütləq kiməsə, nəyəsə, hansısa ünvana güvənəli, sarılmalıdır, çünki onurğasızdır, sarmaşiq ağaca sarılıb gücünü ondan aldığı, onun ucaldığı son nöqtəyə qədər qalxa bildiyi kimi, sevən də sevdiyi ilə dəyər qazanır. Yəni hər kəsin dəyəri sevdiyinə dəyər ilə müəyyənləşər. Eşq səndən çıxıb sənə dönməyən, başqa bir ünvanda lövbər salan gücdür, dəyər tapan bağlılıq, asılılıqdır.

İstər Nizamiyə baxın, istər Yunus Əmrəyə, istər Mövlanaya, istər Hafizə, Sədiyə, Füzuliyə, Camiyə., hamısında üç əsas personaj var: Aşiq, məşuq, əğyar. Aşiq - müəllifin özü, məşuq, yəni sevilən – Allah-Taala, əğyar isə aşıqın məşuqa qovuşmasına əngəl olan hər kəs və hər şey deməkdir. Klassik ədəbiyyatda “əğyar” əvəzinə bir çox hallarda “masiva” kəlməsi də işlədilir ki, bu da dünya cazibəsi, dünya həyatının aldadıcı zövqü, saxta üzü anlamındadır.

Adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz bütün könül ərbaqları eşqin iki növündən danışılar: Həqiqi eşq, mücərrəd eşq. Həqiqi eşq - bəndənin Allah-Taalanı sevməsi; mücərrəd eşq – insanın masivanı sevməsidir. Həqiqi eşq əbədidir, səadət yoludur, sarsılmazdır, ən güvənli ünvana bağlanmaqdır. Həqiqi eşq - itirmək qorxusu olmayan eşqdır, dünyada könül xoşluğu, axirətdə əbədi səadətdir. Bir bəndənin Allah-Taalanı sevməsi Allah-Taalanın o bəndəyə ən böyük mükafatıdır, lütfüdür. Bu eşq, yuxarıda deyildiyi kimi, ayrılıq qorxusu olmayan, vüsali öz içində, mayasında olan eşqdır. Qurani-Kərim də, sevimli Peyğəmbərimiz [Ona Allahın salamı olsun!] dönə-dönə müjdələyiblər ki, axirət günü hər kəs öz sevdikləri ilə birlikdə olacaq. Demək, dünyada ikən Allah-Taalanı sevmək, könlünü Ona bağlamaq – axirətdə Allaha, Onun sonsuz mərhəmətinə qovuşmaq deməkdir. Allah sevgisi insanın həyatını dəyişir, onu məğlubedilməz hala gətirir. Allah aşıqını öldürmək olar, amma döndərmək olmaz. O aşıq üçün ölüm məğlubiyət deyil, mükafatdır, dünya qütbətindən qurtulub, Cənnət adlı vətənə dönüş imkanındır [İmam Hüseyin [əleyhissalam] örnəyini xatirimizə gətirək]. Ölüm – Allah aşıqı üçün vüsaldır, toy-bayramdır, İslamın ilk müəzzini Bilal Həbəşinin ölümü kimi. Bilal dünya həyatında son anlarını yaşayır, xanımı ah-nalə edərək, o da “oxxay, nə gözəl oldu, Allahıma qovuşuram, Peyğəmbərimə qovuşuram” deyərək şükür edirdi. Hər il dekabrın 17-də Konyada ölümü ilə yad edilən Mövlana da bu silsilədən örnək bir aşıqdır. Mövlana üçün ölüm – ayrılıq deyil, qovuşmaqdır. Ona görə də onun ölüm gününü “Şəbi-ərus”, yəni toy gecəsi adı ilə yad edirlər. Gəlin yuyunaraq, ən gözəl qoxular sürərək, bəzənərək ən gözəl halı ilə toy gecəsinə hazırlandığı kimi, Allahına bağlanmış bəndə də dünyanın hər cür cazibəsindən, çirkabından arınaraq, könlünü büsbütün Allahına təslim edərək ölüm adlı səadət yolçuluğuna hazırlanır. Allah aşıqları üçün ölüm can əmanətini əsl Sahibə təslim edib ədəbi səadət yurduna köç etməkdir.

Hər sevən öz sevdiyinin rəğbətini qazanmaq istər. Sevmək həm də qarşı tərəfin sevgisini qazanmaq, o sevgiyə layiq hala gəlməkdir. Eşq dediyin fədakarlıqdır.

Bura qədər qısa da olsa həqiqi eşqdən, yəni insanın Allah-Taalaya bağlanmasından bəhs etdik. Mücərrəd eşq isə dünyaya, ötəriyə, faniyə bağlanmaqdır. İnsan hər gün dünyadan bir addım uzaqlaşır, axirətə bir addım yaxınlaşır. Demək həqiqi eşq hər yerdə aşıqla birlikdə olan, heç zaman ayrılmayan eşqdır, mücərrəd eşq isə nə qədər uzun olsa belə ölüm gerçəyi ilə ayrı düşən və hər zaman da içində itirmək qorxusu olan eşqdır.

...Yunus adlı bir divanə

Əsas hissə. Yunus Əmrənin XIII əsrin sonu – XIV əstin əvvəllərində Anadoluda yaşadığı söylənilir. Bəzi mənbələr bu könül əhlinin imzası altında toplanmış şeirlərin hamısının heç də bir müəllifə aid olmadığını iddia edirlər, amma bir həqiqət var ki, o şeirlərin hamısının ruhu, mahiyyəti, qənaəti və oxucuya verdiyi anlam eynidir. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatdan danışanda hər zaman bir qənaəti göz önündə tutmaq lazımdır ki, onlar bir vəzifə daşıyıcıları, dava adamlarıdır. Eyni adı Nizamiyə də, Yunusa da, Mövlanaya da, Sədiyə də, Füzuliyə də şamil etmək olar. Onların davasının adı, dini təbircə desək, İlayi-kəlimətullah, yəni Allah əmrinin təbliği, insan oğluna Haqqa dəvətlə xidmətdə bulunmaq. Bu yolun bir adına da cihad deyirlər və ən böyük cihad öz nəfsi ilə savaşımaqdır. Ona görə də Yunus Əmrə kəlməbaşı özünə miskin Yunus, abtal Yunus, divanə Yunus deyir:

Mən Yunusi-divanəyim,
Başdan-ayağa yarəyim,
Eşq əlindən avarəyim,
Gəl gör məni eşq neylədi. [4, 23]

Könlünü Haqqa verən, dünya zövqünə əyilməyən aşiq əhli-dünyanın gözündə divanə görünür. Hər işi eşq, hara baxsa, Məşuqu görür, dünyaya gözünün ucu ilə də baxmaz. Yunusun Allaha bağlılığı kimlərsə gözündə belə bir divanəlikdir və aşiq Yunus da bu divanəlikdən çox məmnundur:

Miskin Yunus səbr eyləgil
Bu dünyanın zəhmətinə.
Dürlü cəfaya qatlanır
Sən sultana erən kişi. [4, 121]

Ömür dediyin bir imtahan meydanı, xidmət yeri; ölüm xidmətdən tərxis olmaq, ən başlıcası isə həqiqi sultana, Allaha qovuşmaq imkanındır. Könlünü Haqqa bağlayanlar axirəti dünyadan üstün tutar, ölümü ən gözəl səfər kimi gözləyər, çünki onun üçün arxada buraxdıqlarından ayrılıq önəmli deyil, varacağı ünvanda qovuşacağı önəmlidir. ..Və bir cənazə gətirin göz önünə, namazına durmuş camaata “salam olsun” – deyə dua edir, öz ölümünə üzülmür, sevinir və geridə buraxdıqlarına da gözəl ölüm arzulayır:

Səla verdi qəsdimizə,
Gedər olduq dostumuza,
Namaz üçün üstümüzə
Duranlara salam olsun. [5, 217]

İndi sən gəl bu cür ölünün ardınca ağla, adına ağı de. Ən yaxşısı öz aqibətini düşün, öz gününə ağla. Əslinə qalanda o ölü özünə ölü demir, dünyasını dəyişsə də ölüm adını özünə yaxın buraxmır, çünki o aşıqdır, könlünü Allaha bağlayıb, Allaha bağlanan könül əbədi səadətə qovuşmuşdur. Ölüm aqillər üçün deyil, cahillər üçün qorxudur, ayrılıqdır:

Yunus öldü deyə səla verərlər,
Ölən heyvan imiş, aşıqlar ölməz. [5, 48]
...Öylə sərməstəm ki

Yunus özünə divanə deyir, Füzuli sərməst; Yunus İlahi eşqi könlünə sancılmış ox adlandırır, Füzuli bütün ağlını əlindən almış mey... Bənzətmələr, üslublar, ifadə tərzləri fərqlidir, amma mahiyyət, məna eyni:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhpa nədir. [1, 254]

İlahi eşqə bürünən aşiq dünyanı fərqli görür, dünya da o cür aşıqə qəribə baxır, onu ögey qəbul edir. Füzuli Allahdan onu Allaha qovuşduracaq yollar istəyir, fikrini, duyğularını, zamanını dünyaya yönəldib ömür sərməyəsini dəyərsiz hala gətirəcək hər cür əməldən uzaq qala bilməsi üçün Allaha yalvarır:

Yarəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana,
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sana, mana. [1, 53]

Dünyaya könül vermişlərdən uzaq ola bilmək üçün Allahdan yardım diləyir və istəyir ki, ətrafında ancaq Allahı sevənlər və Allahın sevdikləri olsun:

Qət eylə aşinalığım ondan ki, geyrdir,
Ancaq öz aşinalərin et aşına mənə. [1, 53]

Bir qədər yuxarıda həqiqi və mücərrəd eşqdən danışdıq və dedik ki, bəndənin Allaha olan sevgisi həqiqi eşq, mərkəzində Allah düşüncəsi olmayan bütün digər duyğular isə mücərrəd eşqdır. Həqiqi eşq insana əbədiyyət, daha doğrusu, əbədi səadət qazandırır; mücərrəd eşq isə ən yaxşı halda dünya həyatı ilə birlikdə tamamlanır. Fərqli bir dillə bəzi ədiblər ilahi eşqə Mövla sevgisi, mücərrəd eşqə isə Leyla sevgisi deyiblər. Burada Leyla anlamı təkcə fərdin fərdə olan sevgisini deyil, insanı bu dünyaya bağlayan, şan-şöhrətə, sərvətə, ləzzətə, bir sözlə bütün dünya zövqünü əhatə eləyir. Leyla ilə başlayan bir eşqin Mövla eşqinə dönməsi son dərəcə təbii bir inkişafdır və əslində bu gediş insana bu dünyada ləzzətlə başlayan hər şeyin ağrı-acıdan keçəcəyini bildirir. Təkcə Füzuli yaradıcılığının deyil, bütün zamanlar üçün türkdilli ədəbiyyatın şah əsəri hesab olunan "Leyli və Məcnun" Leyla eşqinin Mövla eşqinə dönüşməsinin nümunəsidir [6, səh 55]. Poemanın bəzi mühüm nöqtələrinə diqqət edəndə bu dediklərimiz öz təsdiqini tapır. Atası Qeysi Kəbəyə aparır ki, orada dua eləsinlər və Allah-Taala Qeysi hamı kimi gündəlik ailə-məişət qayğıları ilə məşğul olan bir fərdə çevirsin. Qeys isə bu yer üzünün ən müqəddəs məqamında əl açıb:

Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni. [3, 84] – deyə Allaha yalvarır, Füzuli yazır ki, atası Qeysin duasının qəbul olunduğunu elə o andaca hiss eləyir. Beləcə məhz Kəbeyi-Müəzzəmədə, Allah evində Qeys artıq bu dünyanın məhvərindən qopur, başqa parametrlərə, şərtlərə bağlı bir aləmə sovrulur və atasından qaçıb səhraya üz tutur. Əsərin kuliminasiya nöqtəsi isə əri ölmüş və

atası evinə döən Leylinin səhrada karvandan ayrı düşərək Məcnunla görüşmə səhnəsidir. Bu səhnə və onlar arasında keçən dialoq əslində bütün şərq ədəbi ruhunun ən gözəl ifadəsidir. Məcnunu tanıyan Leyli başına gələnləri ona danışır və artıq həsrətin başa çatdığını, vüsal dəminin yetişdiyini söyləyir. Məcnunun cavabı əslində tək cə Füzulinin deyil, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bütün şərq mütəfəkkirlərinin eşq anlayışını ifadə edir:

Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm,
Rəf oldu bu etibari-surət,
Haşa ki, olam şikari-surət. [3, 232]

Məcnun artıq sadəcə Məcnun olmadığı, Leylini də öz içinə alaraq, iki canı bir bədəndə yaşadığını, onların məna alımında artıq qovuşduqlarını, dünya gözü ilə qovuşmağın onlar üçün bir qüsur, əskiklik olduğunu söyləyir. Deyir ki, sevən sevənin aynasıdır və hər kəs sevdiyinin üz aynasında özünü görməlidir, mən isə sənin aynanda özümü görə bilmirəm, çünki mən məni çoxdan tərək eləmişəm. Özünü tərək etmək, nəfsin istəklərinə qarşı çıxmaq məsələsini Mövlana belə izah edir: "Allahla sənin aranda bircə maneə var, sən o maneəni aradan qaldıra bilsən, Haqqa qovuşmağın bütün ləzzətini öz ruhunda hiss edəcəksən. O maneə sənin özünsən." Yunus Əmrə də "bir mən vardır məndə məndən içəri" – deyir bu mövzuda.

... Fənafillah məqamı və Füzulinin əruzu

Şair Allah-Taalaya yalvararkən: "Məni öz gözümdən məhv eylə" deyir. Ümumiyyətlə, şərq klassik düşüncəsində, daha doğrusu, İslam fəlsəfəsində Allah sevgisində ərimək, itmək, yox olmaq istəyi var. Mövlana bu mənada kamil insanı neyə bənzədir və belə deyir:

"Ney qurquru qurumuş, sinəsi deşik-deşik açılmış qamış parçasıdır. Onun heç bir iradəsi, istəyi yoxdur. Ney onu üfürənin iradəsinə uyğun, onun istədiyi kimi səs çıxarır. Ney çalan hansı səsi istəyirsə, ney

də o səsi verir. Kamil insan da ney kimi olmalıdır; onu yaradan nə istəyirsə, insan da məhz onu yerinə yetirməlidir". İnsan öz iradəsini, öz istəyini deyil, Uca Yaradanın iradəsini əsas tutmalı və öz cüzi iradəsi ilə Allah-Taalanın külli-iradəsi içində əriyib yox olmalıdır. Bu ərimə əslində yox olmaq deyil, Haqqa qovuşmaqdır, damla ikən dərya olmaqdır, hüceyrə ikən kainat qədər böyüməkdir. Klassik şərq fəlsəfəsində bu düşüncəyə fənafillah deyilir, yəni Allahın varlığında ərimək, ona qovuşmaq. Allah-Taala baqidir, yəni əbədidir, insan isə fanidir, yəni ötürüdür. Faninin əbədiyyət qazanması, baqiyə qovuşması, hər şeyini ona təslim edərək onda əriməsi, yox olması ilə mümkündür. Fənafillah fəlsəfəsi də məhz bu düşüncəni təbliğ edir. Füzuli Allah-Taalaya yalvararkən: "Məhv eylə məni mənim gözümdə" deyəndə məhz o məqamı oxucusuna təsvir etməyə çalışır.

Yunus Əmrə də eyni şeyi Allah-Taaladan diləyir. O da öz iradəsindən, qürurundan imtina edir; dünya-insan münasibətlərini belə təsvir edir:

Döyənə əlsiz gərək,
Söyənə dilsiz gərək,
Dərviş könülsüz gərək,
Sən dərviş olamazsan. [5, 209]

Tamamən fərqli üslubda yazılmış, fərqli səmtlərə yönəlmiş kimi görünən bu poetik parçaların son dayandığı yer, son müstəvisi eynidir. Füzuli hər dəfəki kimi bu məqamda da lakonikliyi ilə fərqlənmiş, bu böyük fəlsəfi düşüncənin "Məhv eylə məni mənim gözümdə" kimi qısa bir misraya sığdırmışdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz poetik nümunələrdən də bəlli olur ki, Füzuli sözlə çox sərbəst davranır, onu əllərində yoğurub müxtəlif qəliblərə salır, doğma dilin və əruzun tələbləri arasında uzlaşma tapır, leksik-semantik mənanı qoruyub saxlamaq şərti ilə [bəzən də gücləndirmək üçün] hərfləri ixtisar edir. Hərdən də oxucuya elə gəlir ki, Füzuli şeiri ilk anında qəbul etdiyi kimi qələmə alır və sonradan bir daha ona dönmür. Yəni bəzən sətirlərin uzunluğu, qısalığı, dilin ifadə tərzinin ilkinliyi, təbiiliyi bu fikri deməyə əsas verir. Amma bir məsələ var ki, bu boşluqlar əruzla tənzimlənir. Daha doğrusu, əruzun tələbi ilə bəzən harasa yeni səs əlavə edilir. Məsələn, elə minacatın ikinci misrası "Dərgahə bəsi ümidvarəm" yazılsa da, "Dərgahə bəsi ümidvarəm" şəklində oxunmalıdır. Başqa cür mümkün də deyil. Bu, hər şeydən öncə əruzun ritmindən, axarından irəli gələn bir tələbdir. Şair o texnikanı, yəni əruz texnologiyasını çox gözəl mənimsədiyindən əsərində tez-tez ondan istifadə etmişdir.

...Fikir eyni, üslub fərqli

Bu iki mütəfəkkirin həyata və ölümə münasibətlərində elə bir yaxınlıq, bəlkə də eynilik var ki, heyrət etməyə bilmirsən. Zənginlik, dünya malı mövzusu hər bir insan üçün əsl imtahan məsələsidir. Yunus üçün mal-mülk insanların bu dünyada başlarını qatdığı mənasız bir şeydir. O mənada mənasız ki, əgər dünya malı sənə qayən olarsa, sənə batırar. Yunus deyir ki, lap sənə əlində olsa belə o malın-mülkün həqiqi sahibi Allahdır və sən zənginəm deyib öyünmə, bəlkə də o mal sənə sənə başını qatmaq üçün verilib.

Mal yiyəsi, mülk yiyəsi,

Hanı bunun ilk yiyəsi?

Mal da yalan, mülk də yalan,

Gəl bir az da sən oyalan. [4, 75]

Başqa bir üslubla Füzuli də dünya malına eynən Yunus kimi bir məqsəd deyil, olsa-olsa vasitə kimi baxır:

Hər cəhərdən fariğəm aləmdə, haşa kim, ola,

Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fənanın çakəri. [1, 381]

Füzuli deyir ki, mən bu dünyada heç bir şeyə bağlı deyiləm, məni təsəlli edən, rahatladan bir şey yoxdur bu dünyada və Allah eləməsin ki, mənim kimi əhli-bəqa, yəni könlünü Allaha başlamış bir şəxs əhli-fənaya, yəni könlünü dünyaya vermiş birisinə kölə olsun. Məlumdur ki, təsəvvüfdə riyazət deyilən bir anlayış var və bu anlayışa görə, sufi dünya nemətlərindən zəruri ehtiyac miqdarında faydalana bilər. Bu məsələ nəfs tərbiyəsinin əsas prinsipidir. Yunus da, Füzuli də əslində təsəvvüfün riyazət düşüncəsini ortaya qoyur və o atmosferdə yaşadıklarını söyləyirlər.

Hər iki mütəfəkkirin ölüm həqiqətinə baxışı da eynidir. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, bu məqalədə ölüm gerçəyi haqqında tez-tez söhbət açılır. Əslində başqa cür də ola bilməz, çünki burada adı keçən hər iki sənətkar sanki dünyadan ölümə baxırlar, ölümün o üzündən dünyanı seyr edir və insanın cahilliyinə ağlayırlar. Ölüm mövzusu klassik şeirimizin ən populyar məsələlərindən biridir və əsasən də nəfsi tərbiyə vasitəsi kimi çox faydalıdır. Onu da söyləmək

lazımdır ki, dinimizin insana verdiyi ən böyük nemətlərdən biri ölümü qorxu iqlimindən çıxarıb sevgi atmosferinə daşımaqdır. Ölümə hazırlıq məsələsi isə insanın nəfsi ilə savaşına bağlıdır və bu istiqamətdə məsafə qət edənlərin könlündə bir rahatlıq, hüzur olur, ona görə də bu qaçılmaz sonluqdan xoş bir səfər, çəkilmiş zəhmətin mükafatını almaq, dünya qürbətindən həqiqi vətənə dönmək, bir vəzifədən tərxis olmaq, dünya əndişəsindən qurtulmaq kimi bəhs edirlər. Görün Füzuli nə deyir:

Ruzi-hicrandır, sevin, ey mürği-ruhum kim, bu gün
Bu qəfəsdən mən səni, əlbəttə, azad eylərəm. [1, 245]

Ölüm ruh quşunun bədən məhbəsindən azad olmasıdır şairə görə. Yunusa görə, ölüm - bir bazarda alış-veriş edib vətənə dönmək kimidir:

Mənim burda qərarım yox,
Buradan getməyə gəldim.
Bəzirganam, mallarım çox,
Alana satmağa gəldim. [4, 96]

..Və gələk ölüm mövzusunun ən mühüm məqamına. Füzuli deyir:
Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz canına. [2, 278]

Canı canana fəda etmək necə olur? - Yenə təsəvvüf düşüncəsi kara gəlir. İnsan öz canını Allaha necə fəda edə bilər? Axı biz bilirik ki, Allah-Taalanın heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Canı canana fəda etmək cananın istədiyi kimi yaşamaqdır. Özünüz təsəvvür edin, lap dünya münasibətlərini götürək, insan sevdiyinin xoşuna gəlmək, onun rəğbətini qazanmaq istəməzmi? – Əlbəttə istəyər. Demək cananın xoşuna gəlmək, onun rəğbətini qazanmaq üçün öz nəfsinin istədiyi kimi deyil, qarşı tərəfin istədiyi kimi yaşamalısın və əmin olmalısın ki, sənin üçün ən xeyirli olan da budur. Sevdiyinə təslim olmaq sevgi işidir, zor, məcburiyyət məsələsi deyil, zətan iman dedikləri də elə budur. Həmin qəzəlin ikinci beytində görün daha nələr buyurur Füzuli:

Canını canana verməkdir kəməli aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına. [2, 278]

Yəni insanın kamilliyi bununla, Allaha təslimiyyəti ilə mümkündür, başqa yol yoxdur. Əgər bunu bacarmırsansa, nəfsin basqıları qarşısında təslim olursansa, heç ağzını açıb danışma, öz qüsurluğunu boynuna al və bir tərəfə çək.

Təsəvvür edin ki, Yunus da bu məsələdə Füzulidən zərrə qədər fərqlənir, sadəcə biri öz fikrini Osmanlı dilində əruzun bütün bələğətini, dilin şəhdi-şəkərini yoğuraraq ortaya qoyur, digəri isə ən sadə, hər kəsin anlayacağı bir tərzdə dilə gətirir bu həqiqəti:

Canını eşq yoluna
Verməyən aşiqmidir?
Səbr edib də ol dosta
Erməyən aşiqmidir? [5, 48]

Həqiqətən də, diqqət edin, bir-birindən zərrə qədər də fərqlənməyən eyni fikrin fərqli üslublarda ifadəsi deyilmi? Bir başqa yerdə isə Yunus Əmrə ölümü dosta varmaq adlandırır:

Bu dünyaya qanmayalım,
Fanidir, aldanmayalım,

Bir ikən ayrılmayalım,
Gəl dosta varalım, könül. [4, 115]

Füzuliyə görə, artıq Haqqı bulmuş, könlünü ona bağlamış bir zat üçün içi hər cür qeylü-qalla, əndişəylə dolu bu dünya bir anlam ifadə eləmir, çünki o aşıq ilahi eşqlə sərməstdir və dünyanın dərd-səri onun tükünü belə tərpətməz. Qurani-Kərimdə belə bir ayə var: “Heç inananla inanmayan bir olurmu?” Yəni inanmaq – sarsılmaz bir güc qaynağına bağlanmaqdır və sən o güclə təkbaşına bu dünyadan da güclüsən.

Yunus Əmrə isə məsələni daha da dərinə götürür və hər bir insanın Allahdan gəldiyini, nə zamansa Onunla birgə olduğunu söyləyir. Burada bir söz yada düşür. Biz Allah-Taalanın adını çəkməyə “zıkr” deyirik. Əslində isə “zıkr” xatırlamaq deməkdir. Demək könlünü tamamilə Allaha təslim etmiş uca zatlar ruhlar aləmindəki həyatını, oradakı “bəzmi-ələst” məclisini, Allah-Taalaya verdiyi “Sən mənim Rəbbimsən” vədini xatırlaya bilir:

Bu cahana gəlmədən
Məşuq ilə bir idim.
Qul Huvallah sifətli
Bir binişan idim. [4, 87]

Yunus Əmrəyə görə, inanmış könül Allahın taxtıdır, yəni iki cahana sığmayan Allah sevdiyi qulunun qəlbinə sığar, amma o qəlb də gərək o Sultana layiq hala gətirilmiş olsun:

Könül Çalabın taxtı,
Çalab könülə baxdı.
İki cahan bədbaxtı
Kim könül yıxar isə. [4, 67]

Bu bəndin son iki misrasında Yunus Əmrə çox ciddi məsələyə toxunur. Kəbə - Allahın evidir, ancaq insan əlinin əsəridir; könül isə insana aiddir, ancaq Allahın əsəridir. Kəbəni yıxmaq insan əlinin əsərini yıxmaqdır, insanın könlünü yıxmaq isə Allahın əsərini yıxmaqdır. Bu böyük ustada görə, bir könülə girmək min dəfə Həccə getməkdən daha yaxşıdır:

Yunus Əmrə der hoca,
İstərsən get min haca,
Hamısından yaxşıca
Bir könülə girməkdir. [5, 44]

Burada “min hac” ifadəsi nafilə ibadətdən söhbət getdiyini bildirir. Yoxsa ömürdə bir dəfə həcc ibadətini yerinə yetirmək hər zəngin müsəlmanın borcudur və Yunus kimi bir könül adamının Allah-Taalanın əmrinə qarşı çıxmasını ağla gətirmək belə doğru olmaz. İlahi sevginin gücünə baxın ki, insanlar öləndən sonra cənnətə girə bilmək üçün dünyada hər şeyini fəda etməyə hazırdır, Yunus isə sanki nazlanır, cənnəti deyil, Allah-Taalanı istəyir:

Cənnət, cənnət dedikləri bir kaç köşklə bir kaç huri,
İstəyənə ver onları, mənə səni gərək, səni. [5, 52]

Hələ nazın böyüklüyünə baxın ki, adam sirati-müstəqimin, el dili ilə desək, cəhənnəmin üstündən keçib cənnətə gedən qıl körpünün üstündə saraylar tikmək niyyətinə düşür:

Sirat qıldan incəymiş,
Qılıncdan kəskincəymiş.

Varıb anın üstünə

Evlər yapasım gəlir. [5, 56]

Bu qədər naz, güvən ancaq və ancaq insanın içindəki imanın gücündən gələ bilər. Bəxtəvərə baxın, milyonlar o körpüdən keçib-keçməmək qorxusu ilə titrəyir, bu da həmin qıldan incə, qılıncdan kəskinə kürpünün üstündə evlər tikir.

... Peyğəmbər və imam aşıqları

Hər iki mütəfəkkir həm də Peyğəmbər aşıqləridir. Peyğəmbər sevgisi əslində Allah sevgisinin tərkib hissəsidir, çünki Allah-Taala Özü ilə insanlar arasına peyğəmbərləri vasitəçi təyin edir. Füzuli məşhur “Su” qəsidəsində sevimli Peyğəmbərimizdən [Ona Allahın salamı olsun!] bəhs edərkən belə deyir:

Suya versin bağban, bihudə zəhmət çəkməsin,

Bir gül açılmaz üzün tək versə min gülzarə su. [2, 76]

Şair Peyğəmbərimizin çöhrəsini qızılgülə bənzədir, həm də elə bir gülə ki, o gözəllikdə gül olmayıb və bağban da boş yerə zəhmət çəkməsin, çünki o gözəllikdə gül bir daha yer üzünə gəlməyəcək.

Veysəl Qaraninin dilindən Yunus Əmrənin qələmə aldığı sevginin gözəlliyinə baxın:

Araya-araya bulsam izini,

İzinin tozuna sürsəm üzümü,

Haqq nəsib eyləyə, görsəm üzünü,

Ya Muhəmməd, canım arzular Səni. [5, 205]

Və ya:

Eşqin ilə aşıqlər

Yansın, ya Rəsulullah!

İçib eşqin şərəbın

Qansın, ya Rəsulullah! [4, 110]

Məqamı yetişdiyi üçün Füzulinin İmam Hüseyn sevgisinə də toxunmadan keçə bilmədik. Şair vəsiyyət edir ki, əgər qismət olarsa, onu İmam Hüseynin türbəsinin yaxınlığında dəfn eləsinlər və məzarına da baş daşı qoymasınlar. Səbəb nədir, bilirsinizmi? – Gün dolananda İmamın məzarının kölgəsi şairin məzarının üstünə düşəcək və onun üçün ən gözəl baş daşı da elə budur:

Məzarım üstə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,

Bəsimdir sayə düşsə üstümə ol sərv-i qamətdən. [2, 193]

... Sonluq

Nəticə və elmi yenilik. Yunus Əmrə və Məhəmməd Füzuli insanın Haqqa tapınması və doğru yoldan ayrılmaması üçün ömür yaşamış uca könül sahibləridir. Görünür, onlar dünya həyatını Allah əmrinin təbliğinə həsr etdikləri üçündür ki, Allah-Taala da onların qələmindən süzülən əsərlərə bu cür bərakət və uzun ömür verib. Onlar bu dünyada görüşmədilər, zaman və məkan fərqləri ayırdı onları, amma aldıkları nəfəs kimi, sözləri, fikirləri, təbliğ etdikləri həqiqətləri də eyni idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ekiz O N. Yunus Emre. İstanbul: Toker yayınları, 1987, 244 s.
2. Emre Y. Seçmə şeirlər. İstanbul: Alkım yayınevi, 2009, 369 s.
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: AzSSR EA, 1958, I cild, 465 s.

4. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: AzSSR EA,1958, II cild, 354 s.
5. Füzuli M. Leyli və Məcnun. Bakı: Uşaq gəncnəşr, 1958, 256 s.
6. Hacıyev T. Füzuli: Dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1994, 72 s.
7. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: ADU, 1958, 276 s.